

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A.E. Ishmuhamedov, M.R. Rahimova

MINTAQAVIY IQTISODIYOT

O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta'lim vazirligii Ilmiy-uslubiy va o`quv-uslubiy birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengashi tomonidan iqtisodiyot yo`nalishidagi oliy o`quv yurtlari talabalari uchun darslik.
2007-yil 20-avgust 177-sonli buyrug`i asosida berilgan 1116-guvoxnoma asosida tavsiya etilgan (2-nashr)

Toshkent – Iqtisodiyot - 2010

Ishmuhamedov A.E., Raximova M.R. Mintaqaviy iqtisodiyot: Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2010. – 234 b.

Darslikda mintaqaviy iqtisodiyotning nazariy va amaliy asoslari ochib berilgan. Shuningdek, mintaqaviy iqtisodiyotning usullari, maqsadi, vazifalari va davlatning mintaqaviy siyosati, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish, mintaqalar sanoati, transport kommunikatsiyasi, agrosanoat majmuasining hududiy jihatlari, mintaqalarning mehnat, moliyaviy, tabiiy resurslari hamda ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va imkoniyatlari o`z aksini topgan.

Darslik oliy o`quv yurtlarining iqtisodiyot va boshqa ta`lim yo`nalishlari talabalari, magistrantlari, kollej talabalari, lisey o`quvchilari, shuningdek professor-o`qituvchilar hamda iqtisodiyot nazariyasi va amaliyoti bilan shug`ullanayotgan mutaxassislar uchun mo`ljallangan.

Mas`ul muharrir i.f.d., prof. Xodiev B.YU.

Taqrizchilar: i.f.d., prof. Xasanjanov Q., i.f.d., prof. Abirkulov K.

Ишмухамедов А.Э., Рахимова М.Р. Региональная экономика: Учебник. – Т.: изд. «Иктисодиет», 2010. – 234 с.

В учебнике рассмотрены теоретические и практические основы региональной экономики: метод, цель, задачи региональной экономики и региональной политики государства, развитие и размещение производительных сил региона, территориальные аспекты развития промышленности, транспортной коммуникации, АПК регионов, трудовые, финансовые, природные ресурсы регионов, а также социально-экономическое развитие и возможности регионов.

Рассчитано на студентов, магистров, аспирантов, преподавателей экономических вузов, практических работников экономических служб предприятий и организаций.

Ответственный редактор д.э.н., проф. Ходиев Б.Ю.

Рецензенты: д.э.н., проф. Хасанжонов К., д.э.н., проф. Абиркулов К.

Ishmuhamedov A.E., Rahimova M. Regional economy: The textbook. – T.: TSEU, 2010. – 234 p.

In the text-book such teoretical and practice foundations of an regional economy as: case, method, tasks, regional economy placement of produceable local forces, territory aspects of an industry, transport communication, regional agricultural complex, labour, financial, natural resources of current areans. 2 social-economical development regions potential were analysed.

Dedicated to the students, Ph.D. degree's seekers, teachers of economical universities practical employers of factory economical services organizations.

Editor in chief p.h.d., prof. Xodiev B.YU

Reviewers: p.h.d., prof. Xasanjonov Q., p.h.d., prof. Abirqulov Q.

ISBN –

M U N D A R I J A

Kirish		6
I-bob.	MINTAQAVIY IQTISODIYOT FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI	8
1.1	Mintaqaviy iqtisodiyot fanining mohiyati	8
1.2	Mintaqaviy iqtisodiyot fanining boshqa fanlar bilan aloqasi	10
1.3	Mintaqaviy tadqiqotlarning uslublari.	10
2-bob.	JAHON MOLIVAVIY-IQTISODUY INQIROZI SHAROITIDA MINTAQALARNING MINERAL XOM ASHYO VA TABIIY RESURLARI	15
2.1.	Mineral-xom ashyo resurslari tushunchasi, mazmuni va ularning hududiy joylashuvi hamda uning iqtisodiyotda tutgan o`rni	15
2.2.	Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mineral-xom ashyo resurslaridan oqilona foydalanish	16
2.3.	O`zbekiston Respublikasi mineral-xomashyo resurslarining hozirgi holati	17
2.4.	Bozor iqtisodiyoti sharoitida mineral-xomashyo bazasini mustahkamlash, ulardan foydalanishni takomillashtirish	18
3-bob.	O`ZBEKISTONNING MA`MURIY-HUDUDIY BO`LINISHI	23
3.1.	O`zbekiston ma`muriy-hududiy bo`linishining qisqacha tarixi	23
3.2.	O`zbekiston ma`muriy-hududiy bo`linishining hozirgi holati	23
3.3.	O`zbekiston shaharlari.	25
3.4.	Hududiy va mahalliy hokimiyat organlarining isloh qilish yo`llari	28
4-bob.	ISHLAB CHIQRUVCHI KUHLARNI JOYLASHTIRISHNING (ICHKJ) NAZARIY ASOSLARI	30
4.1.	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo`yicha xorijiy nazariyalar	30
4.2.	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari	34
4.3.	Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish tamo-yillari.	35
5-bob.	JAHON MOLIVAVIY-IQTISODUY INQIROZI SHAROITIDA MINTAQALAR AHOLISI VA MEHNAT RESURLARI	38
5.1.	O`zbekiston mintaqalarining demografik holati	38
5.2.	Mehnat bozorining rivojlanishi va uni tartibga solish	41
5.3.	Bandlikning rivojlanish yo`nalishlari	50
5.4.	Ijtimoiy siyosat asoslari	52
5.5.	Xorijiy mamlakatlarda ijtimoiy muhofaza	54
5.6.	Ijtimoiy siyosat muammolari va istiqbollari	56
6-bob.	O`ZBEKISTON MINTAQALARIDA SANOAT TARMOG`INI RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIY JIHLTLARI	58
6.1.	Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanish k o`rsatkichlari	58
6.2.	Strategik ahamiyatga ega tarmoqlarning milliy iqtisodiyotdagi o`rni.	65
6.3.	O`zbekistonning neft mustaqilligi asoslari	67
6.4.	Jahon moliyaviy -iqtisodiy inqirozi sharoitida sanoatga qulay investitsiya muhitining yaratilganligi holati	
7-bob.	QISHLOQ X O`JALIGINING HUDUDIY IXTISOSLASHUVI	71
7.1.	Agrosanoat majmuini rivojlantirish muammolari	71
7.2.	Agrosanoat majmui rivojlanishi asoslari	73
7.3.	Agrar siyosatdagi ustuvorliklar	77
7.4.	Fermer xo`jaliklarining mintaqaviy xususiyatlari	79
7.5.	Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida fermer xo`jaliklari rivojini	82

	qo'llab-quvvatlash va qishloqda ijtimoiy soha hamda ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish	
8-bob.	MINTAQALARDA KOMMUNIKATSIYA MAJMUASI	86
8.1.	Transportning xalq xo'jaligidagi ahamiyati va uning tarkibi	86
8.2.	Temir yo'l transporti.	88
8.3.	Avtomobil transporti.	90
8.4.	Havo transporti.	91
8.5.	Suv transporti.	91
9-bob.	O'ZBEKISTONNING RESPUBLIKA, MINTAQA VA MAHALLIY BOSHQARUV ORGANLARI O'RTASIDAGI VAKOLATLARNI TAQSIMLASH MEKANIZMI.	92
9.1.	Davlat hokimiyatining turli pog'onalari o'rtasida vakolatlarni taqsimlashning vazifalari va tamo-yillari	92
9.2.	Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasida vakolatlarni taqsimlash jarayonining hozirgi holati	94
9.3.	Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik va aloqalarning samaradorligini oshirish yo'llari	96
10-bob.	MINTAQAVIY SIYOSAT	101
10.1.	Mintaqaviy siyosatning mohiyati va vazifalari	101
10.2.	Mintaqaviy siyosat bo'yicha xorijiy tajribalar	103
10.3.	Mustaqillik yillarida O'zbekiston mintaqaviy siyosatining asosiy yo'nalishlari.	104
11-bob.	MINTAQALAR MOLIVACI VA UNI TARTIBGA SOLISH	106
11.1.	Hududiy moliyaning mohiyati va tarkibi.	106
11.2.	Mahalliy budjet - mahalliy boshqaruv organlari asosiy moliyaviy manbaidir.	106
11.3.	Mol-mulk solig'ining mahalliy budjetdagi roli	110
11.4.	Budjetlararo munosabatlar.	110
12-bob.	MINTAQALARNING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI VA EKSPORTNI KO'PAYTIRISH YO'LLARI	112
12.1.	Jahon hamjamiyati bilan hamkorlik	112
12.2.	Paxta kompleksining eksport salohiyatini rivojlantirish	120
12.3.	Mintaqalarda tayyor mahsulot eksportini ko'paytirish yo'llari	127
12.4.	Hamkorlikka asoslangan siyosat	133
12.5.	Xitoy – strategik sherik va yirik hamkor	137
13-bob.	MINTAQALARNING IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI TARTIBGA SOLISH	192
13.1.	Mintaqalar iqtisodiy rivojlanishini tartibga solishning maqsad va vositalari	139
13.2.	Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining nazariy va uslubiy asoslari	142
13.3.	Mintaqaviy o'sish nazariyalarini tahlil etish masalalari	144
14-bob.	MINTAQALARNI IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI	149
14.1.	O'zbekiston mintaqalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlari	149
14.2.	Mintaqalar iqtisodiyotiga investisiyalarni jalb etish xususiyatlari va imkoniyatlari	154
14.3.	Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida kichik tadbirkorlikni rivojlantirish yo'llari	163
14.4.	Kichik korxonalar chegaralarini aniqlash mezonlarini belgilashahri	165
15-bob.	O'ZBEKISTONDA MINTAQALARNI IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI	168
15.1.	Mintaqalarni innovasion strategiyasini aniqlash uslubi	168
15.2.	Mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishdagi innovatsion shart-sharoitlar	170

15.3.	Tadbirkorlikni rivojlantirish yo`llari	176
16-bob.	MINTAQALARDA ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN OQILONA FOYDALANISH BO`YICHA HAMKORLIK	184
16.1.	Atmosfyera havosining ifloslanishi	184
16.2.	Stasionar manbalardan chiqadigan chiqindilar	184
16.3.	Atmosfyera havosining ifloslanishiga harakatlanuvchi manbalarning ta`siri.	186
16.4.	Chegarab o`yi mintaqalarida atmosferada havosining ifloslanishi	187
16.5.	Suv resurslarining holati va ulardan foydalanish	187
	Izohli lug`at	189
	Asosiy adabiyotlar	198

KIRISH

Mamlakatni yangilash va demokratlashtirish, O`zbekistonda fuqarolik jamiyatini qurish borasidagi maqsadlarga izchillik bilan erishishda mintaqaviy rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqish davlat va jamiyat qurilishi tizimidagi roli va ahamiyatini tubdan kuchaytirish vazifasi birinchi navbatda fuqarolarimizning siyosiy va ijtimoiy faolligini oshirish, aholining xohish-irodasini ifoda etish, ularning markazda va joylarda davlat hokimiyatini shakllantirish masalalarida bevosita ishtirok etishini ta'minlashning hal qiluvchi vositasi sifatida muhim o`rin tutadi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari" nomli asarida "Hozirgi davrda dunyo mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti o`zining ma'no-mazmuni jihatidan oldingi bosqichlardan keskin farq qiladi. Bunda eng asosiy va muhim jihat – milliy iqtisodiyotning tobora integratsiyalashuvi va globallashtiruvining kuchayib borishidir. Ayni paytda bu jarayonlar xalqaro maydondagi raqobatning ham keskinlashuviga, har bir mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi o`z mavqeini mutsahkamlash uchun kurashining kuchayishiga ham ta'sir ko`rsatadi"¹, - deb ta'kidladi.

Jamiyatimizni siyosiy yangilash va isloh etishning hozirgi bosqichida ana shu vazifani amalga oshirish davlat-huquqiy tizimini yanada demokratlashtirish va mamlakatimizni modernizatsiya qilish jarayonida eng ta'sirchan turtki va muhim omil bo`lishiga shubha yo`q.

Mintaqalarda fuqarolik institutlarini shakllantirish va fuqarolarning erkinliklarini ta'minlash, iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga erishish borasida tarixan uzoq yo`lni bosib o`tgan xorijiy mamlakatlarning boy tajribasi va qo`lga kiritilgan yutuqlari aynan shundan dalolat beradi.

Ayniqsa, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining mintaqalarni 2007-2011-yillarda kompleks rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish komissiyalarini tashkil etish va bu farmoyishni amalga oshirish yaqin istiqbolda mintaqalarda tabiiy, mineral-xomashyo va suv-yer imkoniyatidan oqilona foydalanish; mintaqalarning demografik holati va aholining ish bilan bandligi; bozor tuzilmasi, transport yo`llar va kommunikatsiya holati (energetika, issiq suv ta'minoti, tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan); mintaqalarning moliyaviy barqarorligi (o`z-o`zini moliyalashtirish). Mahalliy budget kamomadi va investitsiya resurslarini kuchaytirish imkoni yaratiladi.

Prezident Islom Karimovning 2009-yilning asosiy yakunlari va 2010-yilda O`zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo`nalishlariga bag`ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma`ruzasida "Hududlarda aholini joylashtirish, hududlarni rejalashtirish sxemalari va bosh rejalari bilan bog`liq hujjatlarni ishlab chiqish tizimini tezlashtirish kerak. Qishloq

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. -T.: O`zbekiston, 2009.

joylarning tabiiy-iqlim sharoiti va relyefini, yurtimiz hududlarining ijtimoiy-demografik xususiyatlarini hisobga olgan, zamonaviy qurilish materiallari va texnologiyalarini qoʻllagan holda, yakka tartibda quriladigan uylar, ijtimoiy-madaniy va sanitariya-maishiy obyektlar loyihalarini takomillashtirish ishlarini davom ettirish lozim”² – deb ta’kidladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishning mintaqaviy jihatlarini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. “Mintaqaviy iqtisodiyot” fanining asosiy maqsadi – talabalarda mintaqaviy iqtisodiyotning mohiyati, mintaqalarning turli tabiiy – iqlim sharoitlari, iqtisodiy salohiyatlari, bozor islohotlarini amalga oshirish, avvalo, hududiy darajada namoyon boʻlishini, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etishda hududiy boshqaruv organlari mas’uliyati va ularning vakolatlarini kengayishini hamda muhim iqtisodiy masalalar tarmoq, umumrespublika miqyosidan hududiy darajaga oʻtkazilishini amalda qanday borayotganini oʻrgatishdan iborat.

Fanning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: «mintaqaviy iqtisodiyot» tushunchasining, mohiyatini, turli mintaqalarning geografik oʻrni, tabiiy sharoiti, resurslari, ixtisoslashuvdagi farqli va oʻxshash tomonlarini aniqlab, ularning xususiyatlarini tahlil qilishga oʻrgatish, mamlakat hududi va uning mintaqalarini tabiiy-resurs salohiyatini, rivojlanish darajasini, yetakchi tarmoqlar joylashuvi haqida tushuncha berish, har bir mintaqaning tabiiy-iqtisodiy, demografik, ekologik va boshqa xususiyatlarini hisobga olgan holda iqtisodiyotni yuksaltirish boʻyicha vazifalarini hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan mushtarak holda amalga oshirishning oʻziga xos xususiyatlarini oʻrgatishdan iborat.

«Mintaqaviy iqtisodiyot» fanini «Makroiqtisodiyot», «Iqtisodiy geografiya», «Mikroiqtisodiyot», «Iqtisodiyot nazariyasi», «Tarmoqlar iqtisodiyoti», «Mehnat iqtisodiyoti», «Tashqi iqtisodiy aloqalar», «Iqtisodiy statistika» va boshqa shu kabi iqtisodiy fanlar bilan chambarchas bogʻliqdir. «Mintaqaviy iqtisodiyot» fanini oʻqitishda talabalar tomonidan fanni toʻliq oʻzlashtirishni ta’minlash maqsadida mavzularda koʻrilayotgan masalalarning mohiyatidan kelib chiqqan holda ilgʻor pedagogik texnologiyalarning insert, aqliy hujum, «kichik guruhchalar», «bumerang» va klaster usullaridan foydalaniladi.

Mashgʻulotlarni toʻlaqonli natijaviylik darajasini oshirish uchun har bir mavzuni yoritishda maxsus kompyuter dasturlari, slaydlar, eshitish (audio) va koʻrish (video) vositalari, multimediya vositalari hamda Internet sahifalari va xizmatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Shuningdek, Internet tarmogʻi orqali xorijiy mamlakatlarning hududiy rivojlanishi va mahalliy oʻz-oʻzini boshqarish tizimi toʻgʻrisidagi nazariy va amaliy ma’lumotlardan foydalanish tavsiya etiladi.

I bob. MINTAQAVIY IQTISODIYOT FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

² Karimov I. A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir // Xalq soʻzi. 29.01.2010

1.1. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining mohiyati

Mintaqaviy iqtisodiyot fanining predmeti mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvini, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini, muhim tabiiy-iqtisodiy, demografik va ekologik xususiyatlarini hamda ularning hudud ichidagi, hududlararo va davlatlararo iqtisodiy aloqalarini o`rganadi. Boshqacha aytadigan bo`lsak, mintaqaviy iqtisodiyot fanining asosiy vazifasi ijtimoiy ishlab chiqarishning hududiy jihatlarini o`rganishdan iborat.

Mintaqaviy iqtisodiyot fan sifatida ishlab chiqarish kuchlari va ijtimoiy infratuzilma elementlarini, qonuniyatlari va tamoyillarini hududiy jihatdan tadqiq etadi; mamlakat umumiy rivojlanish strategiyasi va ekologik holatini hisobga olgan holda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish yo`nalishlarini belgilaydi; hududlar iqtisodiyotini va hududlararo iqtisodiy aloqalarni o`rganadi. Bundan tashqari, mintaqaviy iqtisodiyot ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish masalalarini mamlakat miqyosida yaxlit o`rganadi. Zero, har bir hudud iqtisodiyoti, eng avvalo, mamlakat yagona xo`jalik majmuasining tarkibiy qismidir.

Shu bilan birga, mazkur fan mamlakat va hududlarning tabiiy resurs salohiyatini, mamlakatning jahon xo`jaligi tizimidagi o`rni, aholi, mehnat resurslari va hozirgi demografik muammolarni o`rganadi; bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakat va hududlarning iqtisodiy darajasini tahlil qiladi hamda ishlab chiqarish kuchlarining asosiy omillarini aniqlaydi. Mintaqa - mamlakat yagona xalq xo`jaligi majmuasining hududiy kichik tizimi hisoblanadi. U demografik, tabiiy-ekologik, ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-iqtisodiy jarayonlarning ichki aloqasi va o`zaro munosabati tufayli hosil bo`lgan yaxlit birlikdir.

Hozirgi paytda tubdan o`zgarib borayotgan O`zbekistonning zamonaviy xo`jalik majmuasi murakkab tarmoqlar tizimini tashkil etadi. Mustaqillik yillarida elektrotexnika va elektronika, metallurgiya, mikrobiologiya va kimyo sanoati tarmoqlarida ko`plab yangi turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish yo`lga qo`yildi. Asakadagi «O`zDEUavto» va Samarqanddagi «O`zOtayo`l» korxonalarining ishga tushirilishi bilan O`zbekiston jahondagi avtomobil ishlab chiqaruvchi mamlakatlar safiga 28 chi bo`lib qo`shildi. Ayni paytda qishloq xo`jaligi, hamda bu soha mahsulotlarini qayta ishlash va xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlari bo`lib qolmoqda.

Mamlakatimizda iqtisodiyotni erkinlashtirish, respublika markaziy boshqaruv organlari vazifalarining asosiy qismini mahalliy hokimiyatlar va o`zini-o`zi boshqarish organlari zimmasiga yuklash hamda ularning vakolatlarini oshirish bo`yicha ko`pgina ishlar amalga oshirilmoqda (jumladan, 2 palatali parlament tizimi barpo etildi). Shundan kelib chiqib, endilikda "Mintaqaviy iqtisodiyot" fani mamlakat hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasini ishlab chiqishi, mintaqaviy rivojlanishga va investitsiyalarni joylashtirishga ta'sir ko`rsatadigan iqtisodiy vositalarni aniqlashi lozim.

Respublikamiz Prezidenti I. Karimovning Idoralararo muvofiqlashtiruvchi kengash majlisida soʻzlagan nutqida: «... uzoq va davomli rejalarni, prognozlar va makroiqtisodiy balanslarni tuzmasdan, ustuvor va strategik yoʻnalishlarni aniqlab olmasdan, bu strategiyaga mamlakat iqtisodiyoti rivojining falsafasini boʻysundirmasdan bozor iqtisodiyoti oʻzidan oʻzi rivoj topishi mumkin emas» ligi haqida gapirgan. Shundan kelib chiqib, hududiy dasturlar ishlab chiqish va ularning bajarilishi boʻyicha doimiy monitoringlar tashkil etish hudud iqtisodiyotining muhim vazifalaridan hisoblanadi. Mintaqaviy iqtisodiyot predmeti hududiy moliya-kredit munosabatlarini va mintaqalardagi qimmatli qogʻozlar bozorining shakllanish jarayonini ham oʻrganadi.

Boʻlajak iqtisodchilar iqtisodiy bilimlarining shakllanishi iqtisod fanlari tizimidagi muayyan hudud bilan shugʻullanadigan yagona soha – mintaqaviy iqtisodiyotni oʻrganishdan boshlanishi kerak. Eʼtibor berish lozimki, har qanday iqtisodiy faoliyat muayyan hududda roʻy beradi. Bunda iqtisodchi resurs salohiyati, xoʻjalik tizimi va uning rivojlanish darajasi xususiyatlarini mukammal bilishi zarur. Shunday qilib, mintaqaviy iqtisodiyot – ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish masalalarini, mamlakat va hududlardagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tabiiy-ekologik sharoitlar bilan bogʻliq holda oʻrganadigan fan hisoblanadi.

Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga oʻtishi munosabati bilan mintaqaviy iqtisodiyot fanining ahamiyati ortib bormoqda. Mintaqalarni oʻrganishda hozirgi paytda ularda roʻy berayotgan holatni chuqur (qaysi jihatlari ortayotganini) tushunish lozim. Bozor munosabatlariga oʻtish davrida Oʻzbekistondagi har bir mintaqaning iqtisodiy rivojlanish darajasi turlicha. Masalan, Toshkent shahri, Toshkent va Fargʻona viloyatlari asosiy xalq xoʻjalik tarmoqlarining rivojlanishiga koʻra respublikaning boshqa mintaqalaridan oldinda turadi. Aksincha, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpogʻiston Respublikasi bu koʻrsatkichlar boʻyicha quyi oʻrinlarni egallaydi.

Qishloq xoʻjaligida ortiqcha ishchi kuchlari mavjudligi – Fargʻona vodiysi viloyatlari oldidagi dolzarb muammolardan hisoblanadi. Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida esa, aksincha, qishloq xoʻjaligini xodimlar bilan taʼminlash jiddiy muammo boʻlib turibdi. Navoiy viloyatida ishsizlik darajasi yuqori.

Hozirgi vaqtdagi mintaqaviy siyosatning muhim vazifalaridan yana biri – iqtisodiy kooperatsiya va mintaqalararo hududiy mehnat taqsimotini takomillashtirishdan iborat. Mintaqalar rivojlanishidagi eng muhim vazifalardan biri - turli hududlar aholisining turmush darajasi boʻyicha tafovutlarni bartaraf etishdan iborat. Ushbu vazifani bajarishda rivojlanish darajasi past boʻlgan hududlarni rivojlantirish uchun maxsus davlat dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish, tabiiy resurslarga boy mintaqalarda hududiy ishlab chiqarish mintaqalarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

1.2. Mintaqaviy iqtisodiyot fanining boshqa fanlar bilan aloqasi va tadqiqotlarning uslublari

Mintaqaviy iqtisodiyot ijtimoiy fan hisoblanadi. U muayyan hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tadqiq etadi, ijtimoiy va iqtisodiy omillarni o`rganadi. Mintaqaviy iqtisodiyot iqtisod nazariyasi, sotsiologiya, tarmoqlar iqtisodi, iqtisodiy geografiya, demografiya va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy fanlar bilan uzviy aloqador. Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi mamlakat xo`jaligining hududiy tashkil etilishi bilan chambarchas bog`liq. Mintaqaviy iqtisod va siyosatning nazariy va amaliy muammolarini o`rganish (renta munosabatlari, hududiy ijtimoiy jarayonlar va h.k.) iqtisod nazariyasini yanada boyitadi, yangi ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Mamlakatimizda ijtimoiy va demografik yo`nalishdagi tadqiqot ishlari izchil amalga oshirilmoqda.

“Mintaqaviy iqtisodiyot” va “Iqtisodiy geografiya” fanlari olib borayotgan ilmiy tadqiqotlarning maqsadlari o`zaro o`xshash. Amaliy jihatdan ular iqtisodiyot hududiy tuzilmasini takomillashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish masalalari bilan shug`ullanadilar. Lekin tadqiqot uslublari va yo`nalishlari bo`yicha tafovutlar mavjud. Mintaqaviy iqtisodiyot texnik-iqtisodiy ko`rsatkichlar tizimiga tayanadi, ishlab chiqarish kuchlarini hududiy rivojlantirishda iqtisodiy samaradorlikni hisoblash usullarini keng qo`llaydi, ishlab chiqarishni joylashtirishning iqtisodiy boshqarish mexanizmini o`rganadi.

Shuning uchun mintaqaviy iqtisodiyotda ko`pgina iqtisodiy omillarni (mehnat unumdorligi o`sishi, milliy daromadni hududiy taqsimlash, renta munosabatlari, asosiy fondlarning tarkibi va samaradorligi, baho va tariflarning hududiy tafovutlari va h.k.) chuqur tahlil etiladi va shular asosida ushbu fan ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy yo`nalishlarini belgilaydi. Mintaqaviy iqtisodiyot bo`yicha tadqiqot ishlarini olib borishda bir qancha ilmiy usullardan foydalaniladi. Ulardan eng muhimlari quyidagilar:

Tizimli tahlil. Ushbu uslub bosqichlilik tamoyiliga asoslanadi (maqsad qo`yish, vazifani aniqlash, ilmiy taxminni bayon etish, tarmoqlarni joylashtirish xususiyatlarini har tomonlama o`rganish); u tarmoqlar tuzilmasi, ularning o`zaro aloqadorligini o`rganish imkonini beradigan ilmiy bilish uslubidir.

Tizimlash uslubi. U o`rganilayotgan hodisalarni alohida belgilariga ko`ra guruhlarga ajratish yo`li bilan amalga oshiriladi. Bunda tasniflash, turlash, umumlashtirish va boshqa usullar qo`llaniladi. Balans uslubida iqtisodiy tahlillar tarmoq va hududiy balanslar yordamida tushuntiriladi.

Iqtisodiy-geografik tadqiqotlar uslubi o`z navbatida yana 3 tarkibiy qismdan iborat: hududiy usul (ijtimoiy ishlab chiqarishni joylashtirish va rivolantirish yo`llarini mintaqaviy darajada o`rganish); tarmoq uslubi (tarmoqlar iqtisodiyotini geografik jihatdan tadqiq etish); mahalliy uslub (ishlab chiqarishni uning birinchi bo`g`ini - alohida shahar, aholi punkti darajasida joylashtirish va rivojlantirishni o`rganish).

Kartografik uslub. Ushbu uslub ishlab chiqarish xususiyatlarini ko`rgazmali aks ettirish imkonini beradi.

Iqtisodiy-matematik modellashtirish (mintaqa iqtisodiyoti rivojlanishining hududiy mutanosibliklarini modellashtirish, mintaqa xo`jaligini tarmoqlar bo`yicha modellashtirish, mintaqa xo`jalik majmualarining shakllanishini modellashtirish).

Taksonomik uslub. Ushbu jarayon muayyan hududni unga bo'ysunuvchi iyerarxik taksonlarga ajratib chiqishdan iborat. Taksonlar - iyerarxik pog'onaning quyi bosqichlarini egallab turgan ma'muriy-hududiy birliklar hisoblanadi. Masalan, viloyatga nisbatan tuman va shaharlar.

Ijtimoiy so'rovlar uslubi. Ular juda xilma-xil: standart holda intervyu; alohida tarmoqlar vakillari bilan yakka tartibda suhbat, olimlar, mutaxassislar va mintaqalar rahbar xodimlarining ochiq chiqishlari bo'yicha dalillarning tahlili va b.q.

Shunday qilib, mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarni o'rganish nihoyatda ko'plab usul va vositalarga tayanadi. Ulardan mintaqashunos mutaxassislar o'zlarining ish jarayonlarida, shu bilan birga, talabalar va aspirantlar kurs, diplom ishlari va dissertatsiyalarini yozish davomida foydalanishlari mumkin.

1.3. Yalpi mintaqaviy mahsulotni hisoblash uslublari

Ma'lumki, mamlakatimizda milliy hisoblar tizimi asosida yalpi mintaqaviy mahsulotni (YaMM) hisoblash tajribasi katta emas. Hamdo'stlik mamlakatlarida milliy hisoblar doirasida mintaqaviy hisoblarning asosiy ustuvor yo'nalishlari quyidagilarda o'z aksini topadi:

- mintaqalar bo'yicha yalpi mintaqaviy mahsulotni joriy baholarda hisoblash;
- yalpi mintaqaviy mahsulot jismoniy hajmi ko'rsatkichlari indeksini doimiy baholarda hisoblash;
- daromadlardan foydalanish usuli bo'yicha hisoblash (uy xo'jaliklarining pirovard iste'molini hisoblash, asosiy kapitalning yalpi jamg'armasi va h.k.).

Ushbu ko'rsatkichlar yalpi mintaqaviy mahsulotning hamda alohida-alohida tarmoqlarda yalpi qo'shilgan qiymatning shakllanishi to'g'risida aniqroq ma'lumot beradi. O'zbekiston Respublikasida mintaqalar iqtisodiyotini tahlil qilish va baho berishda ham yalpi mintaqaviy mahsulot (YaMM) ko'rsatkichidan foydalaniladi. Bu ko'rsatkich yalpi qo'shilgan qiymat (YaQQ) ko'rinishidan iborat. Boshqacha aytganda, mintaqa rezidentlari tomonidan ma'lum bir vaqt davomida ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar yig'indisidir. U mintaqalarda iqtisodiy jarayonlarning o'zaro bog'liq jihatlariga, ya'ni tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish, daromadlarning pirovard istemoli va taqsimlanishiga tavsif berish uchun xizmat qiladi.

Tadqiqotning yo'nalishiga qarab YaMM joriy yoki taqqoslama baholarda hisoblanadi. Mintaqaviy iqtisodiyotning o'ziga xos jihatlar hamda axborot bazasi milliy hisoblar tizimi imkoniyatlaridan mintaqalar darajasida to'liq foydalanish imkoniyatini bermaydi. Shunga qaramay, mintaqaviy hisoblar tizimi uslubiyati asosida umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar bo'yicha ko'plab hisoblar olib borilmoqdaki, bu o'z navbatida mintaqalar iqtisodiyotini chuqur o'rganish, investitsiyalarni belgilab olishda yordam bermog'da. Respublikamizda ma'lum bir ko'rilayotgan vaqt uchun mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy holatini qiyosiy tahlil qilish maqsadida joriy baholarda naminal yalpi mintaqaviy mahsulot hisoblanmoqda. Bir yil uchun esa real yalpi mintaqaviy mahsulot sur'atlari hisoblanmoqda.

Yalpi mintaqaviy mahsulotni hisoblash ikki boshlang'ich tamoyilga asoslanadi. Birinchisi, asosiy axborotni qabul qilishda davriylikni hisobga olish, ikkinchisi esa, yillik va choraklik baho berishni uyg'unlashtirishdir; yillik baho berish asosiy bo'lib mavsumiylik omillarini tekislab yuboradi; yillik baholarning kutilayotgan natijalarini bilish uchun yalpi mintaqaviy mahsulot choraklar uchun hisoblanadi. Respublika miqyosida yalpi ichki mahsulot (YaIM) va mintaqa bo'yicha yalpi iqtisodiy mahsulot (YaMM)ni hisoblash uslubiyati ko'pchilik hollarda mos keladi. Shunga qaramay, YaMM va YaIM o'rtasida anchagina farq mavjud. YaMM ning alohida elementlarini mintaqalar darajasida hisoblash mumkin emas. Ularni mintaqalar (viloyat)lar o'rtasida taqsimlab bo'lmaydi. Shuning uchun bu elementlar respublika darajasida hisoblashning ichiga kirib ketadi. Bu kabi elementlarga jamoa asosidagi xizmatlarning qo'shilgan qiymati, moliyaviy vositachilar xizmati kabilarni kiritish mumkin.

Viloyatlar bo'yicha hisoblangan yalpi mintaqaviy mahsulotlarning umumiy yig'indisi mamlakat yalpi ichki mahsulotidan quyidagi qo'shilgan qiymatlar kattaligi bilan farq qiladi: nobozor jamoa xizmatlar (mudofaa xizmati, davlat boshqaruvi, pensiya ta'minoti, respublika budjetidan moliyalashtiriladigan boshqa nobozor xizmatlari, tashqi savdo xizmati va b.). Shuningdek, bozor baholaridagi YaIM va YaMM eksport va import solig'i kattaligi hajmida ham farq qiladi. Umuman olganda respublikamizda mintaqalar yalpi mahsulotlarining yig'indisi yalpi ichki mahsulot hajmining 86-90 %ini tashkil qilmoqda. Qolgani yalpi mintaqaviy mahsulotning taqsimlanmaydigan ulushi deyilib, turli vaqtlarda 10-14 %gacha tebranib turadi hamda mintaqalarda har xil darajada yuzaga chiqadi.

Markaziy boshqaruv idoralarining hamda xalqaro faoliyat xizmatlarining faoliyati ko'proq Toshkent shahrida hisobga olinadi. Shuning uchun mintaqalararo qiyosiy tahlilda yalpi ichki mahsulotning ulushini hududlar bo'yicha taqsimlanmaydigan qismiga qisqartirish maqsadga muvofiqdir. Yalpi mintaqaviy mahsulotlarni mintaqalararo taqqoslashda tovar va xizmatlar hamda xufyona iqtisodiyot bahosini mintaqalar o'rtasidagi bahosining farqini hisobga olish darkor. Yalpi mintaqaviy mahsulotning "yashirincha" qismi turli mintaqalarda turlicha namoyon bo'ladi. O'zbekistonda kuzatilmaydigan iqtisodiyotga baho berishda ishlab chiqarish hamda pirovard foydalanish usuli qo'llanilmoqda. Bunday mintaqalarda tadbirkorlikning rivojlanish darajasi, aholi turmushi va tabiiy-iqtisodiy sharoitlardagi farqlar hisobga olinadi. Yalpi mintaqaviy mahsulot dinamikasining qiymat ko'rsatkichlarini taqqoslama baholarda kelajak uchun hisoblash alohida muammolar keltirib chiqaradi.

Yalpi mintaqaviy mahsulot ham yalpi ichki mahsulot kabi ikkita usul: ya'ni ishlab chiqarish va pirovard foydalanish usullari bo'yicha hisoblanadi. Ishlab chiqarish usuli bo'yicha yalpi mintaqaviy mahsulot – mintaqalar bo'yicha yalpi ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar bilan oraliq iste'mol o'rtasidagi farq bo'yicha hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda u mintaqalar tarmoqlarida yaratilgan barcha qo'shilgan qiymatlar yig'indisiga teng. YaMM bozor baholarida hisoblash uchun yuqoridagi qiymatga mahsulotlarga qo'yilgan sof soliqni qo'shish zarur. Uning formulasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$YaMM=(Ya-OI)QMss \text{ yoki } YaMM=QYaQ+QMss,$$

bu yerda: Ya - yalpi ishlab chiqarish; OI – oraliq iste'mol; Mss – mahsulotga sof soliq.

Pirovard foydalanish usuli bo'yicha hisoblangan YaMM – pirovard iste'mol va yalpi jamg'arishga qilingan barcha xarajatlarning yig'indisi sifatida aniqlanadi va u quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$YaMM=PI+YaJ$$

bu yerda: PI – pirovard iste'mol; YaJ – yalpi jamg'arma.

Aytish joizki, yakuniy iste'molni hisoblashda bir oz muammolar bo'lib, ularni hal qilish YaMMni hisoblash uslubiyatini takomillashtirishni talab etadi.

Respublikamizda YaMMni hisoblash uslubiyatini yanada takomillashtirish yuzasidan quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

- mintaqalar bo'yicha kuzatilmaydigan iqtisodiy faoliyatni hisoblash va o'lchash;

- mintaqalar bo'yicha transport xizmati hajmini taqsimlash;

- aniqlanmagan resurslar hisobini amalga oshirishni birinchi navbatda moliyaviy vositalar xizmati, sug'urta va nobozor xizmatlarni hisoblab chiqish;

- tashqi savdo va eksport-import operatsiyalariga soliq hisobi va boshqalarni takomillashtirish zarur.

Yalpi mintaqaviy mahsulotni hisoblashda axborot ta'minoti borasida ham qator vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Aynan: alohida korxonalar va tashkilotlar bo'yicha choraklik, yillik axborotlar olishni soddalashtirish; iqtisodiyot tarkibiy qismlarni ishlab chiqarish hajmi va moliyaviy natijalar bo'yicha muvofiqlashtirish; mintaqalarda iqtisodiy faoliyatning ayrim turlari bo'yicha narx indekslarini o'rnatish; tumanlar darajasida YaMMni hisoblashning axborot bazasini yaratish; YaMMni nafaqat joriy baholarda, balki doimiy baholarda hisoblash amaliyotini keng yo'lga qo'yish; daromadlarning xosil bo'lish va ishlatilish hisoblarini amaliyotga kiritish va boshqalar.

Respublikamizda YaMMning alohida komponentlarini hisoblash bo'yicha tadqiqot ishlari boshlab yuborilgani quvonarli holdir. Bunga misol qilib, quyidagilarni aytib o'tish mumkin. Choraklar bo'yicha oraliq iste'molni hisoblashda fermer xo'jaliklari faoliyati iqtisodiy tahlil qilinmoqda. Daromad va xarajatlarga baho berishda jamoat tashkilotlari faoliyati, uy xo'jaliklarining ro'yxatga olinmagan iqtisodiy faoliyatini hisobga olish borasida tadqiqotlar o'tkazilmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqaviy iqtisodiyot fani nimani o'rganadi?
2. «Mintaqa» va «hudud» tushunchalarining farqi nimadan iborat?
3. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida ushbu fan zimmasiga qanday yangi vazifalar qo'yildi?
4. Mintaqalar rivojlanishidagi eng muhim vazifalar nimalardan iborat?
5. Mintaqaviy iqtisodiyotning boshqa fanlar bilan aloqalari qanday?
6. Mintaqaviy iqtisodiyot bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borishda qanday ilmiy usullardan foydalaniladi?
7. Yalpi hududiy mahsulot qanday aniqlanadi?

Adabiyotlar

1. Региональная экономика. /Под ред. Т.Г. Морозова. –М.: ЮНИТИ, 2000.
2. Rahimova M. Mintaqa va mahalliy xo`jalik iqtisodiyoti: O`quv qo`llanma. –T., 2004.
3. Toshpo`latova L.M. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati. – T., 2004.
4. Региональная экономика. Основной курс: Учебник. /Под ред. В.И. Видяпина, М.В. Степанова. – М.: ИНФРА-М, 2006.

2-bob. JAHON MOLIYAVIY-IQTISODIY INQIROZI SHAROITIDA MINTAQALARNING MINERAL XOMASHYO VA TABIIY RESURLARI

2.1. Mineral-xomashyo resurslari tushunchasi mazmuni va ularning hududiy joylashuvi hamda uning iqtisodiyotda tutgan o`rni

Mineral-xomashyo resurslari har bir mamlakatning eng muhim boylik manbaidir. Undan olinayotgan mahsulotlar insonning turli ehtiyojini qondiradi. Mineral-xomashyodan turli metallar, yoqilg`i, qurilish materiallari, ximikatlar, qishloq xo`jaligi uchun o`g`itlar ishlab chiqarishda foydalaniladi. Yer ostidagi mineral hosilalar qidirilmagan va baholanmagan bo`lsa, u holda ular mineral xomashyo sifatida ko`rib chiqilishi mumkin, holbuki ularni aniqlashga va qidirishga mehnat sarflangan. Ammo yer ostidagi bunday mineral xomashyo zaxiralari potensial resurslar hisoblanadi, xolos. Ular yer qa`ridan qazib olingandan keyingina haqiqiy mineral xomashyo hisoblanadi. Mineral xomashyo tushunchasi foydali qazilma tushunchasi bilan uzviy bog`liqdir.

Foydali qazilma - ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning hozirgi darajasida sanoatda foydalanish uchun yaroqli bo`lgan yer qobig`idagi tabiiy mineral moddalardir. Ular yer ostidan qazib olingandan keyin mineral xomashyo ko`rinishiga ega bo`ladi. Shunday qilib, yer qa`ridan qazib olingan, xalq xo`jaligi ahamiyatiga ega bo`lgan foydali qazilmalar mineral xomashyo deyiladi. Mamlakatda muayyan muddatda qidirilgan, aniqlangan, baholangan hamda prognoz qilingan foydali qazilmalar esa mineral resurslar deb ataladi³.

³ Kobaxidze L.P. Ekonomika geologorazvedochnoy otrasli. Moskva. Nedra, 1990, str.22.

Foydali qazilmalarning tabiatdagi miqdori, foydalanishdagi maqsadiga ko'ra ma'danli va noma'dan foydali qazilmalarga bo'linadi. Suyuq va gazsimon foydali qazilmalar alohida guruhni tashkil etadi. Konlarning geologik o'rganilish darajasi, geologik tuzilmalari, foydali qazilmalari tarkibi va xossalari o'rganish darajasi, tog' ishlari miqdori va xarakteri hamda ishlab chiqarish texnologiyasiga qarab, kon zaxiralari 4 toifaga bo'linadi. Bular: A, V, C1, C2.

A toifaga foydali qazilmalarning turlari va texnologik xossalari o'rganilgan zaxiralari kiradi. Foydali qazilmalarning V toifadagi zaxiralari ruda jismlarining yotishi hollari, tabiiy turlari va sanoat navlari aniqlanib hisoblanadi. Bunday zaxiralar qidirib topilgan va chegaralangan bo'ladi. C1 kategoriyaga kiritilgan foydali qazilmalar zaxiralari konlarning alohida uchastkalaridan olingan texnologik namunalarni o'rganish asosida aniqlanadi, ammo rudalarning xillari, sifati va texnologik xarakteristikasi aniqlanmagan bo'ladi.

Zaxiralar geologik, sanoat ahamiyatiga molik va ekspluatatsiya turlariga bo'linadi. Mineral resurslarga bo'lgan talab vaqtga qarab o'zgarib turadi va u jamiyatning rivojlanish darajasiga, ishlab chiqarish ehtiyojlariga, shuningdek texnika taraqqiyotiga va iqtisodiy imkoniyatiga bog'liq bo'ladi. Tabiiy mineral moddalar ularga bo'lgan ehtiyoj va amalda ulardan foydalanish usullari paydo bo'lgandagina mineral resurslarga aylanadi.

Texnika bilan qurollanganlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, foydali qazilmalar assortimenti shunchalik ko'p bo'ladi va mineral xomashyoning ko'plab yangi turlari sanoat ishlab chiqarishga jalb etiladi. Masalan, sanoat ahamiyatiga ega bo'lgan toshko'mirdan faqat XVII asr oxiridan, neftdan XIX asr o'rtalaridan, alyuminiy, magniy, xrom va nodir elementlar ma'danlaridan va kaliyli tuzlardan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan, uranli ma'danlardan esa XX asr o'rtalaridan boshlab foydali qazilma sifatida foydalanib kelinmoqda.

Odatda, foydali qazilmalar zaxiralari va prognoz qilingan resurslar miqdoriy jihatdan baholanadi. Dunyo va ayrim mamlakatlar mineral-xomashyo balansida, har bir foydali qazilma turi, zaxiralarning 70-80 %dan ortig'i yirik va juda katta konlar hisobiga to'g'ri keladi, qolganlari o'rtacha kattalikdagi va ko'plab mayda konlarga jamlangan. Umuman qidirib topilgan foydali qazilmalarning talaygina qismi ma'dan miqdoriga nisbatan oz bo'lgan, yoki katta chuqurlikda va murakkab tog'-geologik sharoitlarda joylashgan konlarda jamlangan.

Mineral resurslarni sanoat yo'sinida o'zlashtirish ularni baholashga (ilmiy-tadqiqot, izlash va geologik qidiruv ishlari) va hajmiga, sanoatning o'ziga xos xususiyatlariga va jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, xo'jalik mineral-xomashyo sektorining mamlakat iqtisodiyotidagi roli bilan belgilanadi hamda qazib chiqarish, boyitish va qayta ishlashni o'z ichiga oladi. Mineral resurslarning qaytadan tiklanmasligi, ulardan oqilona foydalanish zarurati, qazib chiqarish, qayta ishlash va tashishda nes-nobud bo'lishini qisqartirish, shuningdek ikkilamchi xomashyo sifatida ishlatish va mineral resurslardan foydalanishda ekologik iqtisodiy yondoshuvga rioya qilish lozimligi bilan izohlanadi.

Mineral-xomashyo resurslariga boʻlgan ehtiyoj iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarishga nisbatan jadal ortib bormoqda. Bu asosan ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirish, uning enyergetik va texnikaviy qurollanganlik darajasini oshirish uchun koʻp miqdorda tabiiy resurslar zarurligi bilan izohlanadi. Mineral-xomashyo resurslari rolining ortib borishi ularga nisbatan ehtiyojning oʻsishi bilangina emas, balki ularning oʻziga xos xususiyatlari va mehnat unumdorligiga ta'siri bilan shartlanadi. Bundan tashqari, ishlab chiqarishni rivojlantirish sur'atlari va darajasi koʻp jihatdan foydali qazilmalardan foydalanish samadorligi koʻlamlari va darajasiga bogʻliqdir.

2.2. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mineral-xomashyo resurslaridan oqilona foydalanish

Oʻzbekiston Respublikasida ishga solinayotgan foydali qazilma konlari boshqa mamlakatlardan oʻzining juda katta zaxiralari bilangina emas, balki quyidagi bir qator xususiyatlari bilan ham ajralib turadi:

- birinchidan, tabiiy va mineral-xomashyo zaxiralari yirik konlarda toʻplangan boʻlib, ularni qazib olingan joyning oʻzidayoq kompleks qayta ishlash imkoniyati bor;

- ikkinchidan, foydali qazilmalarning koʻpgina turlari tarkibida foydali komponentlar yuqori darajada boʻlibgina qolmay, katta miqdorda yoʻldosh elementlarga ham ega;

- uchinchidan, konlarning koʻpchiligida ochiq usulda ishlash mumkin, rudalarni boyitish texnologiyasi ham nisbatan oddiy. Bu texnologiya koʻp miqdorda foydali komponentlar chiqarish va jahon bozorida xaridorgir mahsulot olishni ta'minlaydi;

- toʻrtinchidan, koʻpgina foydali qazilma konlari yaxshi oʻzlashtirilgan, aholi zich yashaydigan hududlarda joylashgan. Ular qulay transport infratuzilmasi, shu jumladan suyuq va gaz holatidagi foydali qazilmalar uchun quvur transportiga ega.

Bir qator foydali qazilmalar, chunonchi, oltin, uran, mis, tabiiy gaz, volfram, kaliy toʻzlari, fosforit, kaolin boʻyicha Oʻzbekiston tasdiqlangan zaxiralar va istiqbolli rudalar jihatidan dunyoda yetakchi oʻrinlarni egallaydi. Ma'lumki, inqiroz sharoitida mineral-xomashyo resurslari ham ichki, ham tashqi bozorning iste'mol obyekti hisoblanadi. Shu tufayli, togʻ-kon sanoati ishlab chiqarayotgan mahsulotlar milliy iqtisodiyotni quyidagi muammolarini yyechishga yoʻnaltirilgan boʻlishi lozim:

- xalq xoʻjaligi talabini an'anaviy turdagi mineral-xomashyolar bilan toʻliq ta'minlash;

- tashqaridan kirib kelayotgan mineral-xomashyolar oʻrnini toʻldirish;

- milliy xoʻjalikning yangi sohalarini xomashyo bilan ta'minlash;

- ekologik vaziyatni (kimyoviy o`g`itlarni tabiiy o`g`itlarga almashtirish) va sanitar-gigiyenik vaziyatni (yod, brom, shifobaxsh minerallar) yaxshilanishini tashkil etish;

- tashqi bozorni o`zlashtirish va ijobiy savdo balansini tashkil etish.

Shulardan kelib chiqib, jahon-moliyaviy iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakat mineral-xomashyo bazasini mustahkamlashda ulardan samarali va oqilona foydalanilishi lozim.

2.3. O`zbekiston Respublikasi mineral-xomashyo resurslarining hozirgi holati

O`zbekistonda Mendeleev davriy jadvalining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga respublikada 2900 dan ortiq foydali qazilma konlari va ular namoyon bo`lgan istiqbolli joylar, 100 xilga yaqin mineral-xomashyo qidirib amalangan, shundan taxminan 65 turidan hozirdayoq sanoatda va qishloq xo`jaligida foydalanilmoqda. 1000 taga yaqin kon, shu jumladan 168 ta neft, gaz va kondesat koni, 51 ta qimmatbaho metallar koni, 41 ta rangli, nodir va radioaktiv metallar koni, 3 ta ko`mir koni, 22 ta kon - ma'dan, 14 ta kon - kimyoviy va 24 ta yarqirama tosh xomashyosi koni, 522 ta turli maqsadda foydalaniladigan qurilish materiallari va 151 ta chuchuk va mineral yerosti suvlari konlari qidirib amalangan. Hozircha ularning 45 %i foydalanishga jalb qilingan.

Respublikamizning umumiy mineral-xomashyo salohiyati taxminan 3,5 trillion dollarni tashkil qiladi. Ishlatish uchun tayyorlab qo`yilgan foydali qazilmalar zaxiralari 1025 mlrd. AQSh dollariga baholanmoqda. Shuni qayd qilish kerakki, respublikada nisbatan qisqa muddat ichida 200 mlrd. dollar miqdorida xomashyo qazib olindi.

Tayyorlab qo`yilgan zaxiralar negizida respublikada 535 ta kon, shaxta, karyer, neft-gaz konlari, 420 ta suv olish joylari, balneologik shifoxonalar, shifobaxsh suvlarni quyish shoxobchalari ishlab turibdi. O`zlashtirishga tayyorlab qo`yilgan mineral-xomashyo zaxiralari nafaqat ishlab turgan kon qazib chiqarish majmualarning uzoq muddatli istiqbolini ta'minlaydi, balki ularning quvvatini oshirish, eng muhim foydali qazilmalar (oltin, uran, mis, qo`rg`oshin, rux, kumush, litiy, fosforitlar, kaliy tuzlari, flyuorit, kvarts-dala-shpat, agrokimyoviy ma'danlar va boshqalar) qazib olishni qaytadan tashkil etish imkonini ham beradi. Har yili respublika konlaridan taxminan 5,5 mlrd. dollar miqdorida foydali qazilmalar olinmoqda va ular o`rniga 6-7 mlrd. dollarlik yangi zaxiralar qo`shilmoqda.

Respublikamiz muhim foydali qazilmalar qatoriga kiruvchi: oltin, uran, mis, tabiiy gaz, volfram, kaliy tuzlari, fosforitlar va kaolinlarning tasdiqlangan zaxiralari va ularning kelajakdagi istiqbollari bo`yicha dunyoda yetakchi o`rinlarni egallaydi.

2.4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mineral xomashyo bazasini mustahkamlash, ulardan foydalanishni takomillashtirish

Aksariyat konlarning bir-biriga yaqin joylashganligi va uchraydigan foydali qo`shimchalarni qazib olish mumkinligi obyektlarning ahamiyatini ancha oshiradi. Ammo mineral-xomashyo negizini rivojlantirishda katta imkoniyatlar borligiga qaramay, bu sohada ko`pgina muammolar ham mavjud.

Keyingi yillarda jahon bozorida oltin va boshqa rangli metallarning narxi juda pastlab ketdi. Bu hol energetika xomashyosiga ham taalluqlidir. Bunday sharoitda faqat yuqori sifatli, ya'ni tarkibida foydali qo`shimchalar miqdori ko`p, ishlatish sharoitlari va ma'danlarni qayta ishlash usuliga ko`ra texnologik jihatdan ilg`or va ekologik ta'minoti yuksak darajada bo`lgan mineral xomashyo zaxiralari raqobatbardosh bo`lishi mumkin.

Umuman, jahon bozorining o`zgargan sharoitlari O`zbekiston Respublikasi mineral xomashyo negizini qayta taqsimlash muammosini ilgari surmoqda. Buning uchun barcha toifadagi sanoat zaxiralari va prognoz qilingan resurslar qisqa muddat ichida geologik-iqtisodiy baholanishi kerak. Bugungi kunda mamlakatimiz mineral xomashyo bazasini mustahkamlash maqsadida quyidagi vazifalar amalga oshirilmoqda:

1. Respublikada yagona bo`lgan metall parchalari hisobiga ishlovchi O`zbekiston metallurgiya kombinatini xomashyo bilan ta'minlash maqsadida Davlat geologiya qo`mitasi temirga oid geologiya-kidiruv ishlarini olib bormoqda. Hozirgi vaqtda 450 mln. tonna ma'dan (o`rtacha temir miqdori - 15%) zaxirasiga ega bo`lgan Tebinbuloq (Qoraqalpog`iston Respublikasi), 70 mln. tonna ma'dan (miqdori - 33%) zaxirasiga ega bo`lgan Temirkon (Jizzax viloyati) va 16 mln. tonna, (miqdori - 34 %) ma'dan zaxirasiga ega bo`lgan Syurenota (Toshkent viloyati) singari uchta kon mavjud.

2. Qoraqalpog`iston Respublikasining Qo`ng`irot shahrida osh tuzi va ohaktoshdan iborat xomashyo negizida yiliga 210 ming tonna kaustik va kaltsiyli soda ishlab chiqarish quvvatiga ega bo`lgan soda zavodi ishga tushirildi. Zavodning to`la quvvatda ishlay boshlashi bilan respublikamiz o`zini-o`zi soda bilan to`la ta'minlaydi.

3. Navoiy viloyatida Qizilqum fosforit kombinati qurilmoqda. Zavodning quvvati yiliga 1190 ming tonna bo`lgan konsentratni tashkil etadi. Korxonaning ishga tushirilishi bilan, respublikada fosforitga bo`lgan talab to`laligicha qondiriladi. Bugungi kunda mamlakatimizga fosforit qo`shni Qozog`iston Respublikasidan keltirilmoqda.

4. Qashqadaryo viloyatida quvvati yiliga 300 ming tonna bo`lgan kaliy xlor ishlab chiqaradigan kaliy zavodini qurish loyihalashtirmoqda. Korxonaga ishga tushishi bilan, respublikaning kaliy xlorga bo`lgan talabi qondiriladi. Hozirgi kunda kaliy xlor Rossiya va Belorussiyadan keltirilmoqda.

5. O`zbekistonda Avstriya bilan hamkorlikda kvarts qumi ishlab chiqarishga ixtisoslashgan "Kvartspesok" qo`shma korxonasi tashkil etilgan. Kvarts qumi ilgari respublikamizga Tojikiston Respublikasidan olib kelinar edi.

6. Issiqlikni o`tkazmaydigan materiallar (vermikulit, bazalt va b.) konlari bo`yicha geologiya ishlarini olib borish lozim. Bugungi kunda mamlakatimizga vermikulit Rossiyadan keltirilmoqda.

Yuqorida bayon etilgan masalalar o`zaro uzviy bog`liq bo`lib, zamonaviy texnika va texnologiyani maqbul boshqarish, respublika iqtisodiyotidagi muammolarni aniq belgilab, ularni hal qilishning samarali yo`llarini izlab topishni taqozo qiladi. Bu esa katta mablag` talab etuvchi geologiya-qidiruv ishlari, tog`-kon sanoatini rivojlantirish kabi iqtisodiyotdagi muhim vazifalarning qay darajada hal etilishiga bog`liq.

Respublikamizda mustaqillik yillarida yerosti boyliklari zaxiralarini aniqlash, ularni qazib olish va qayta ishlashning rivojlanishi natijasida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o`sib bormoqda. Mamlakatimiz sanoati tarkibida qazib olish sanoati hissasining o`shishi oltin, gaz, neft qazib chiqarish sanoatlarida ishlab chiqarish jarayonining kengayishida o`z ifodasini topmoqda. Ma'lumki, O`zbekiston juda katta mineral-xomashyo resurslariga ega. Bu yerda 84 turdagi 850 dan ortiq qazilma boylik konlari ochilgan.

Aniqlangan yoqilg`i-energetika, tog`-kon va kimyo sanoati xomashyolari, qurilish materiallari zaxiralari hisobiga 370 dan ortiq nef-gaz konlari, shaxta va karyerlar ishga tushirilgan. Respublikamiz jahon miqyosida gaz qazib chiqaruvchi yirik davlatlar o`nligida turadi, MDH davlatlar ichida esa uchinchi o`rinni egallaydi. Respublikamiz oltin zaxiralari bo`yicha dunyoda 4, uni qazib chiqarish bo`yicha 7 o`rinda turadi. Shuningdek, uran zaxiralari bo`yicha 7-8, kumush zaxiralari bo`yicha 11-12 o`rinlarni egallaydi.

Respublikamiz yerosti boyliklarining katta qismi Navoiy viloyati hududida joylashgan. Viloyatda 200 dan ortiq turli qazilma boyliklar konlari aniqlangan bo`lib, shulardan 37 tasi oltin va boshqa qimmatbaho metallar, 16 tasi uran konlari, 12 tasi shifobaxsh yerosti mineral suvlari hisoblanadi⁴. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov mamlakatimiz hududidagi juda boy mineral xomashyo resurslarini qazib chiqarish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish zaruratini doimo ta'kidlab keladilar:

«Iqtisodiy islohotlarning yangi bosqichida tarkibiy tuzilish siyosatini ishlab chiqar ekanmiz, biz o`z ixtiyorimizdagi g`oyat boy tabiiy ma'dan-xomashyo, mehnat resurslariga mustahkam tayanishimiz, ulardan eng samarali foydalanishni hisobga olishimiz lozim. Bu siyosat natijasida hal etiladigan ustuvor vazifalarni tanlab olishga asoslanishimiz kerak»⁵.

Navoiy viloyatida mustaqillik yillarida mahalliy mineral-xomashyolarni qazib olish tez sur`atlar bilan rivojlanib, ularni qayta ishlaydigan yirik sanoat korxonalari vujudga keldi. Jumladan, Markaziy Osiyoda eng yirik hisoblangan Qizilqumdagi "Navoiy tog`-kon metallurgiya kombinati", Zarafshon shahridagi "Amantaytov-Goldfildz" qo`shma korxonasi, «Qizilqumsement» va «Navoiyazot» korxonalari o`z mahsulotlarini dunyoning ko`p mamlakatkatlariga eksport qilmoqda.

⁴ Национальный доклад. 2005, с.78.

⁵ Karimov I.A. O`zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo`lida. -T.: O`zbekiston, 1995, 230-b.

1995-yilda Muruntov oltin konida O`zbekiston-Amerika «Zarafshon-Nyumont» qo`shma korxonasi ishga tushirilgan edi. Qo`shma korxonada qo`llanilayotgan o`ta zamonaviy texnologiya tufayli olinayotgan oltin arzonga tushmoqda. Birinchi yili ushbu korxonada chiqindilarni qayta ishlash evaziga bir tonna oltin olishga erishilgan bo`lsa, 1999-yildan boshlab, bu ko`rsatkich o`n olti baravarga ko`paydi. Umuman, korxonada ishga tushirilgandan buyon chiqindidan olingan oltin miqdori 70 tonnadan oshib ketdi⁶. Viloyatda yirik zaxiralarga ega bo`lgan yerosti boyliklarini qazib olish sanoati qayta ishlovchi sanoatiga yetarlicha xomashyo resurslari yetkazib berish maqsadiga bo`ysunadi. Shuning uchun bu tarmoqning rivojlanishi pirovard maqsad emas, balki qayta ishlash sanoati rivoji uchun va respublikaga yetarlicha valuta tushumlarining kelishi uchun vositadir.

Shu bilan birga qayta ishlash sanoatida mahsulotni qayta ishlovchi darajasining takomillashuvi - qazib olish sanoati rivojining barqaror rivojlanishini ta'minlashga asos bo`ladi. Viloyat sanoat korxonalarida texnik-texnologik holatni yaxshilash, xomashyo va kapital mablag`larni tejash, energiya va suv sig`imini kamaytirish, ishchi kuchi salohiyatidan samarali foydalanish o`ta muhimdir. Bu esa nisbatan arzon va sifatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko`paytirish, hududlararo aloqalarni mukammallashtirish, raqobatbardosh mahsulotlar miqdorini oshirish muammolarini hal etish imkonini beradi.

Istiqbolda mintaqada mineral-xomashyo resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirishni taqozo etadi:

- mineral-xomashyolarni qazib olish va qayta ishlash darajasini chuqurlashtirish maqsadida zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy etish;
- tog`-kon sanoati korxonalarida mineral-xomashyo resurslardan kompleks foydalanishni rivojlantirish;
- yerosti boyliklarini qayta ishlash jarayonida otvallarga chiqindi sifatida chiqariladigan rudalar miqdorini kamaytirish;
- mineral-xomashyo resurslarini qazib olish va qayta ishlash jarayonida atrof-muhitni muhofaza qilishning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Kon zaxiralarning A, V, Cl, C2 toifalari o`zaro qanday farqlaniladi?
2. O`zbekistonda ishga tushirilayotgan foydali qazilma konlari boshqa mamlakatlarnikidan qaysi xususiyatlari bilan ajralib turadi?
3. O`zbekiston oltin qazib chiqarish va uni eksport qilish bo`yicha dunyoda nechanchi o`rinni egallaydi?
4. Respublikada mineral xomashyo resurslari qanday joylashgan?
5. Foydali qazilmalar zaxiralari va prognoz qilingan resurslar qanday baholanadi?
6. Respublikada foydali qazilmalar zaxiralari qancha?

Adabiyotlar

⁶ Gulomov S., Ubaydullayeva R., Ahmedov E. Mustaqil O`zbekiston. -T.: Mehnat, 2001, 43-b.

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekiston, 2009.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq so`zi, 2009-y 14-fevral.
3. Toshpo`latova L.M. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati. – T., 2004.
4. Yo`ldoshov Z.Yu. Milliy iqtisodiyot: O`quv qo`llanma. – T., 2004.
5. Mintaqaviy iqtisodiyot. –T.: Milliy universitet, 2003.
6. Raximova M. Mintaqa va mahalliy xo`jalik iqtisodiyoti: O`quv qo`llanma. – T., 2004.
7. Ishmuhamedov A.E. O`zbekiston Milliy iqtisodiyoti: Darslik. – T., 2006.

3-bob. O`ZBEKISTONNING MA'MURIY-HUDUDIIY BO`LINISHI

3.1. O`zbekiston ma'muriy-hududiy bo`linishining qisqacha tarixi va uning hozirgi holati

Keyingi bir asr davomida mamlakatimizning geografik xaritasi tez-tez o`zgarib turdi. 1917-yilda hozirgi O`zbekiston hududi Turkiston general-gubernatorligi, Xiva xonligi va Buxoro amirligi o`rtasida taqsimlangan edi. 1924-yilda yuz bergan O`rta Osiyoning milliy-hududiy taqsimlanishi natijasida O`zbekiston SSR tashkil topdi. 1924-1929-yillar davomida Tojikiston ASSR uning tarkibida bo`ldi. 1930-yilga qadar respublika poytaxti Samarqand shahrida joylashgan. 1936-yilda uning tarkibiga ilgari RSFSR da bo`lgan Qoraqalpog`iston ASSR kiritildi. 1939-yilda ushbu avtonom respublikaning poytaxti To`rtko`l shahridan Nukusga ko`chirildi.

Viloyat bo`linishlari O`zbekistonda 1938-yil yanvaridan boshlab vujudga keldi. Dastlab 5 viloyat tashkil etildi: Buxoro, Samarqand, Toshkent, Farg`ona va Xorazm. 1941-yil martida ular safiga Andijon, Namangan, Surxondaryo, 1943-yil yanvarida Qashqadaryo viloyatlari qo`shildi. 1945-yilda O`zbekistonda 9 viloyat va 1 avtonom respublika mavjud bo`lgan.

1960-yilda Namangan va Qashqadaryo viloyatlari tugatildi. Bunda Namangan Andijon va Farg`ona viloyatlari o`rtasida taqsimlangan bo`lsa, Qashqadaryo butunlay Surxondaryo viloyatiga qo`shib yuborildi. 1963-yil fevral oyida Mirzacho`lning yangi o`zlashtirilgan yerlarida Sirdaryo viloyati tuzildi. Ushbu mintaqa Samarqand va Toshkent viloyatlari negizida tashkil topgan bo`lib, ma'muriy markazi dastlab Yangiyer, keyinchalik Guliston shahri qilib belgilandi. 1964-yilda Qashqadaryo, 1967-yilda esa Namangan viloyatlari qaytadan tiklandi. 1973-yil oxirida Sirdaryo viloyatidan Jizzax viloyati ajralib chiqdi. O`zbekistonning eng kenja viloyati bo`lgan Navoiy 1982-yilda Buxoro va Samarqand viloyatlari tumanlari negizida vujudga keldi. Shunday qilib, respublikada viloyatlar soni 12 taga yetdi.

1988-yilda viloyatlar soni yana 10 taga tushib qoldi. Jizzax viloyati Sirdaryo viloyati tarkibiga qo`shib yuborildi. Navoiy viloyati tumanlari Buxoro va Samarqand viloyatlariga bo`lib berildi. Lekin tezda ushbu ma'muriy chegaralar yana o`z qoliga qaytarildi: 1989-yilda Jizzax viloyati, 1992-yilda esa Navoiy viloyati qaytadan tiklandi. Bunday o`zgarishlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining muayyan bosqichidagi obyektiv zarurat, ba'zan esa masalaga subyektiv yondoshuvlar natijasida ro`y beradi.

Hozirgi paytda mamlakatimiz ma'muriy jihatdan 14 mintaqaga (Toshkent shahri, 12 viloyat va Qoraqalpog'iston Respublikasi) bo'lingan. O'z navbatida ushbu mintaqalarda 120 shahar, 113 shaharcha, 159 qishloq tumanlari, 1464 qishloq fuqarolik kengashlari 11838 qishloq aholi punktlari va 7801 mahalla yig'inlari mavjud. Toshkent shahri tarkibida 11ta shahar tumanlari joylashgan (jadvalga qarang). Mamlakat maydonini ma'muriy-hududiy birliklarga ajratish chog'ida tabiiy sharoit, xo'jalik ixtisoslashuvi, aholining tarixiy shakllangan an'analari, mintaqaning siyosiy va g'arbiy jihatdan ahamiyati va boshqa juda ko'plab omillar hisobga olinadi. Aholi soni va hudud maydoni - ushbu omillar orasida eng asosiylaridan bo'lib hisoblanadi. Dunyoning ko'pgina mamlakatlarida bu ko'rsatkichlar bo'yicha alohida mintaqalar orasida tafovutlarning ortib ketishiga yo'l qo'ymaslik - mintaqaviy siyosatning o'zagini tashkil etadi.

Mamlakatimiz ma'muriy-hududiy birliklari orasida aholi soni bo'yicha farq 3,5 martani (Samarqand va Navoiy viloyatlari), hudud maydoni bo'yicha esa 39,7 martani (Qoraqalpog'iston Respublikasi va Andijon viloyati) tashkil etadi. Ma'muriy-hududiy birliklar soni bo'yicha ham turli mintaqalar o'rtasida muayyan tafovutlar mavjud. Jumladan, Toshkent viloyati shaharlar (16 ta) va shaharga (18 ta), Farg'ona viloyati qishloq fuqarolik kengashlari (164 ta) soni bo'yicha eng yuqori o'rinlarni egallasalar, Samarqand viloyati qishloq aholi punktlarining (1935 ta) soniga ko'ra hammadan oldinda turadi.

Bunday tafovutlarni ayrim tumanlar misolida ham ko'rish mumkin. Masalan, qishloq fuqarolik kengashlari (20 ta) soni bo'yicha Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani, qishloq aholi punktlarining (266 ta) soni bo'yicha esa Buxoro viloyati G'ijduvon tumani respublikada eng yuqori o'rinlarni egallaydi. Mamlakatimizdagi mavjud ma'muriy-hududiy birliklarni yerarxiya tizimiga ko'ra 3 bo'g'inga ajratish mumkin:

- yuqori bo'g'in - Toshkent shahri, 12 viloyat va Qoraqalpog'iston Respublikasi;

- o'rta bo'g'in - viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar, qishloq va shahar tumanlari;

- quyi bo'g'in - tumanga bo'ysunuvchi shaharlar, shaharga, qishloq fuqarolik kengashlari va mahalla yig'inlari.

Mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishida shaharlar muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda shaharlar respublikaga bo'ysunuvchi, viloyatga bo'ysunuvchi va tumanga bo'ysunuvchi shaharlar toifalariga ajratiladi. Shaharlarning toifalari asosida ularning huquqiy holati belgilanadi, u yerlarda shunga mos keladigan davlat idoralari tashkil etiladi, xalq xo'jaligining turli yo'nalishlari bo'yicha rahbarlikni amalga oshiruvchi tashkilotlar tuzildi.

3.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi mintaqalarining ma'muriy-hududiy bo'linishi

Mintaqalar nomi	Ma'muriy-hududiy birliklar soni							
	viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar	qishloq tumanlari	shaharlar tarkibidagi tumanlar	tumanga bo'ysunuvchi shaharlar	shahar-chalar	qishloq fuqarolik kengashlari	qishloq aholi punktlari	mahalla yig'inlari
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2	14	-	10	16	123	1183	159
viloyatlar:								
Andijon viloyati	3	14	-	8	5	95	536	844
Buxoro viloyati	2	11	-	9	2	121	1536	264
Jizzax viloyati	1	12	-	6	8	104	558	277
Navoiy viloyati	2	8	-	4	7	54	627	343
Namangan viloyati	1	11	-	7	11	99	509	640
Samarqand viloyati	2	14	-	9	12	125	1949	1018
Sirdaryo viloyati	3	8	-	2	5	72	284	287
Surxondaryo viloyati	1	14	-	7	7	114	847	667
Toshkent viloyati	6	15	-	9	18	146	954	1202
Farg'ona viloyati	4	15	-	5	10	164	1180	968
Xorazm viloyati	1	10	-	2	7	101	612	345
Qashqadaryo viloyati	1	13	-	11	4	146	1063	339
Toshkent shahri	-	-	11	-	1	-	-	448
Respublika bo'yicha	29	159	11	89	113	1464	11838	7801

Manba: O'zbekiston Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

3.2. O'zbekiston shaharlari

Hozirgi paytda respublikamizda 120 ta shahar mavjud. Shu jumladan:

- 1 ta respublikaga bo'ysunuvchi shahar;
- 30 ta viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar;
- 89 ta tumanga bo'ysunuvchi shaharlar.

Respublikaga bo'ysunuvchi shaharlar qatoriga yirik iqtisodiy, madaniy va ma'muriy markazlar kiradi. Bunday shaharlarda yashagan aholi soni 500 mingdan ortiq bo'lishi shart. Toshkent - respublikaga bo'ysunuvchi shaharlar toifasiga mansub bo'lgan mamlakatimizdagi yagona shahar hisoblanadi.

Viloyatga, respublikaga (QR) bo'ysunuvchi shaharlar jumlasiga muhim sanoat ahamiyatiga molik iqtisodiy va madaniy markaz hisoblangan hamda aholisi 30 mingdan kam bo'lmagan shaharlar kiradi. Ba'zi sabablarga ko'ra, ya'ni sanoat va madaniy-siyosiy jihatdan alohida ahamiyatga ega bo'lgan hamda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini hisobga olgan holda, ayrim shaharlar aholisi 30 mingdan kam bo'lsa ham viloyatga bo'ysunuvchi shaharlar qatoriga kiritiladi. Bular jumlasiga Shirin (Sirdaryo viloyati), Xonobod (Andijon viloyati) shaharlarini kiritish mumkin.

Ushbu toifaga mansub shaharlarni tashkil etish bo'yicha ayrim muammolar mavjud. Respublika Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 30-sentyabrdagi 459-sonli qaroriga binoan mamlakat bo'yicha viloyatlarga bo'ysunuvchi 19 ta shahar qoldirilib, qolganlari tumanga bo'ysunuvchi shaharlar toifasiga o'tkazildi. Ular

orasida aholisining soni 60 ming kishidan ham ortiq bo`lgan Shahrixon (59,1 ming), Chust (61,5 ming), Xo`jayli (70 ming), Denov (64 ming) kabi shaharlarning mavjudligi bu sohada yangicha yondoshuvlar zarurligini ko`rsatmoqda. Ayniqsa, 90 ming kishi istiqomat qiladigan, Markaziy Osiyoning madaniy markazlaridan biri hisoblangan Shahrisabz shahri boshqaruvning huquqiy va iqtisodiy richaglardan mahrumligi uning taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko`rsatishi mumkin.

Tumanga bo`ysunuvchi shaharlar qatoriga sanoat korxonalari, kommunal xo`jaligi, ko`p qavatli turarjoy binolari, ijtimoiy-madaniy tashkilotlar, savdo-sotiq va umumiy ovqatlanish, maishiy xizmat ko`rsatish korxonalari mavjud bo`lgan hamda aholisi 7 mingdan kam bo`lmagan aholi punktlari kiradi. Bunday shaharlardagi aholining uchdan ikki qismidan ko`proqg`i ishchi va xizmatchilardan iborat bo`lmog`i lozim. O`zbekistonda aholi punktlariga shahar maqomini berish mahalliy hokimiyat organlarining takliflariga muvofiq, respublika Oliy Majlisi tomonidan hal etiladi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda sanoat rivojlanishi sezilarli darajada o`smoqda, uning tarmoqlar tarkibi takomillashtirilmoqda. Yangi qazilma boyliklarning o`zlashtirilishi, ularni qayta ishlash natijasida kichik shaharlar paydo bo`lmoqda va natijada shaharlarda aholi soni o`shirib bormoqda. Lekin mamlakatimiz aholisining 60 %dan ortig`i qishloq joylarida yashaydi. Bu esa sanoat va urbanizatsiya ko`rsatkichlarining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko`rsatmoqda. Mamlakatimiz Prezidenti I.A. Karimov ta'kidlaganidek, "Bugungi kunda vujudga keltirilgan sanoat salohiyatidan hali yetarlicha samarali va to`liq darajada foydalanilmayapti. Ishlab chiqarish quvvatlari, yuqori malakali ishchi kuchi, qulay iqlim sharoitlari mavjud bo`lgani holda, tayyor sanoat mahsulotining ko`pgina turlari, xomashyo va materiallar, yetarli darajadagi manfaatdorlikning yo`qligi sababli, ko`pincha xorijdan qo`shimcha transport xarajatlari va valuta sarflab olib kelinadi..."⁷.

⁷ Karimov I. Ichki tarmoq va tarmoqlararo sanoat kooperatsiyasini yanada kuchaytirish chora tadbirlari to`g`risida. //Xalq so`zi, 2007 y. 13 noyabr.

Respublikamiz mintaqalarida, jumladan Toshkent viloyatida xorijiy investitsiyalarni jalb qilish asosida tabiiy boyliklarni qazib olish, ularni qayta ishlash hamda qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlashni rivojlantirish natijasida sanoat markazlari, kichik shaharlar paydo bo'lmoqda. 2008-yilning 1-yanvar ma'lumot-lariga ko'ra, Toshkent viloyatida 16 shahar va 18 shaharchalar mavjud bo'lgan. Viloyatdagi o'rta va katta shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishi (Chirchiq, Bekobod, Ohangaron) sanoat va transport tarmoqlarining rivojlanishi bilan bog'liq. Qazilma boyliklarni qazib olish, tog'-kon sanoati rivojlanishi natijasida Olmaliq, Angren, Yangiobod, Krasnogorsk va boshqa shaharlar vujudga keldi. So'nggi yillarda tuman markazlari va qishloq joylarida mahalliy qishloq xo'jaligi xomashyolarini qayta ishlash rivojlanib borishi tufayli agrosanoat markazlari va kichik shaharlar paydo bo'lmoqda. Bularga Bo'ka, Parkent, Pskent va boshqalar misol bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, har bir mamlakatning shaharlarni rivojlantirishning o'ziga xos milliy xususiyatlari va mintaqaviy siyosati mavjud. Shuningdek, mamlakat ichidagi har bir mintaq va hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy hamda demografik sharoiti, vujudga kelgan ekologik vaziyatini hisobga olgan holda shaharlar rivojlanadi. Shuningdek, shaharlarning shakllanishi jarayonida davlat tomonidan tartibga solinadigan talablar inobatga olinadi, ma'lum qonunlarga amal qilinadi. Shaharlarning shakllanishi jarayonida investitsiya muhitning yaratilishi, ijtimoiy infratuzilma rivojlanishi, ma'lum mutaxassislar jalb etilishi va ishchi kuchlaridan oqilona foydalanish sanoat tarmoqlarining rivojlanishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mintaqalarda shahar aholisi salmog'ining ortib borishi, urbanizatsiya jarayonidagi o'zgarishlarga ichki va tashqi omillar katta ta'sir ko'rsatadi. Respublikamizda shaharlarning shakllanishi, urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi sharqona xususiyatlari bilan alohida ajralib turadi. Shaharlar aksariyat hollarda past qavatli shaxsiy imoratlar, mahalla markazlari kabi elementlarga ega bo'ladi. Bu jarayon ayniqsa respublikamizning mustaqillikka erishgandan keyingi yillardan boshlab yaqqol ko'zga tashlana bordi.

Sobiq Ittifoq davrida shahar aholisining o'sishi natijasida urbanizatsiya darajasining muttasl ortib borishi kuzatilgan edi. Mustaqillik yillarida barcha mintaqalarda, jumladan, Toshkent viloyatida ham shaharlar aholisi kamayib borishi natijasida urbanizatsiya ko'rsatkichi pasayib bordi. Bu sanoat markazlari va shaharlardan tub bo'lmagan millat vakillarining ko'chib ketishi, tug'ilish va tabiiy ko'payishning qisqarishi tufayli sodir bo'lgan. Buni Toshkent viloyatidagi Chirchiq, Olmaliq, Angren va boshqa shaharlar misolida ko'rish mumkin.

So`nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida mintaqalarda sanoatning rivojlanishiga erishilmoqda, yangi-yangi tarmoqlar vujudga kelmoqda. Qishloq joylarida qishloq xo`jaligi xomashyosini qayta ishlashni rivojlantirish tufayli agrasanoat markazlari vujudga kelmoqda. Masalan, Bo`ka, Pskent, Parkent shaharlarida qishloq xo`jaligi xomashyosini qayta ishlashning rivojlanishi tufayli yangi ish o`rinlarining yaratilishi, aholining tabiiy ko`payishi hisobiga aholining o`rtacha o`sish sur`atlari ko`tarildi. Qishloq xo`jaligi xomashyosi qayta rivojlanishi natijasida ilgari uncha katta bo`lmagan tuman markazlari shahar tusiga kirib shahar maqomini olgan. Demak, viloyatda shahar hosil qiluvchi omil sifatida mahalliy xomashyoni qayta ishlovchi sanoat ishlab chiqarishining ahamiyati ortib bormoqda.

Ushbu holat mintaqa urbanizatsiya darajasining o`sib borishiga olib kelmoqda. Viloyatdagi yerosti boyliklarini qazib olish jarayonida shakllangan shaharchalar (Krasnogorsk, Yangiobod, Chiqiriq va h.k.) ham qaytadan "jonlanib," rivojlanib bormoqda. Mintaqalarda urbanizatsiya darajasining o`sishi va shaharlarning rivojlanishiga zamonaviy infratuzilmani tashkil etish hamda xorijiy investitsiyalarni jalb etish asosida mahalliy xomashyoni qayta ishlovchi qo`shma korxonalar tashkil etish asosida sifatli mahsulotlar ishlab chiqarib, tovarlar eksportini rivojlantirish katta ahamiyat kasb etadi.

3.3. Hududiy va mahalliy hokimiyat organlarini isloh qilish yo`llari

Tez o`zgarib borayotgan dunyoda hayot voqeligi turmushning barcha sohalarini isloh qilishni taqozo etmoqda. Respublikamizda amalga oshirilayotgan ma'muriy islohotlar bundan mustasno emas. Buning uchun qator me'yoriy hujjatlar, shu jumladan, O`zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati to`g`risida» gi qonun qabul qilindi. Ushbu qonun hududiy darajada davlat hokimiyati shakllanishi, joylarda ijro hokimiyatining negizlarini mustahkamlashning asosiga aylandi. Hududiy hokimiyat organlariga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish vazifalarini amalga oshirish, joylarda Oliy majlis qonunlari, boshqa qarorlarini; Prezident va Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan hujjatlarni, xalq deputatlari Kengashlari va hokimlarning qarorlarini bajarish, O`zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruv organlari bilan fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari o`rtasidagi aloqani yo`lga qo`yish, viloyat, tuman va shaharni boshqarishga aholini jalb etish yuklandi.

Hududiy boshqaruv organlari faoliyatini kompleks tahlil etishda davlat boshqaruvida hamon eski ma'muriy-buyruqbozlik tizimi qoliplari saqlanib qolinayotganligi e'tirof etildi. Eng avvalo, bu hokimiyat vakolatlarini amalga oshirish istagida – hech kimga naf keltirmaydigan va keraksiz turli-tuman buyruqlar, yo`riqnomalar, ko`rsatmalar, me'yoriy hujjatlar chiqarishda kuzatildi. Hanuzgacha korxonalarining xo`jalik faoliyatiga bevosita aralashuvidan kadrlar masalasini hal etish va uni to`g`ridan-to`g`ri boshqarishdan voz kechilgani yo`q.

Davlatimiz rahbari tomonidan ishlarning ahvoriga haqiqiy baho berildi: «... hozirgi kunda barcha darajada mavjud davlat, tarmoq va hududiy boshqaruv tizimi olib borilayotgan iqtisodiy va demokratik islohotlar yo`lida katta to`siq bo`lib turibdi». Ma'muriy islohotlarni izchil davom ettirish zarurligi O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 18-iyul majlisidagi ma'ruzasida ifodalab berilgan. Shu munosabat bilan Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 5-yanvardagi 2-qarori qabul qilinishi hududiy boshqaruv organlarini isloh qilishning muhim bosqichi hisoblanadi.

Ushbu qaror mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'muriy islohotlarning uzviy qismidir. Mazkur qarorda belgilangan qoidalardan kelib chiqib, umuman respublika bo`yicha viloyatlar, tumanlar, shaharlar hokimliklarida va mahalliy korxonalarda 5991 nafar boshqaruv apparati o`rni qisqartirildi. Viloyat hokimliklarida 53 nafar boshqaruv hodimi, tuman va shahar hokimliklarida – 447 va mahalliy tasarrufdagi korxonalarda 5508 o`rin qisqartirildi. Bundan tashqari, hududiy boshqaruv samaradorligini oshirish maqsadida beshta shaharda (Samarqand, Buxoro, Farg`ona, Namangan, Navoiy) sakkizta tuman tugatildi, bu yerda tuman hokimliklari va hududiy boshqaruv organlari yopildi. Ular: Siyob, Bog`ishamol, Temiryo`l, Fayzulla Xo`jayev, To`qimachilik, Qirguli, Davlatobod va Karmana tumanlaridir. Ularning vazifalari yuqorida turuvchi shahar hokimliklari va funksional boshqaruv organlariga berildi.

Hududiy hokimiyat organlarini ma'muriy isloh qilish qaysi yo`nalishda amalga oshirilmoqda. Bulardan biz qanday real natijalar kutmoqdamiz:

1. Bugunning o`zidayoq iqtisodiyotni boshqarishda davlatning o`rni keskin kamayganligi sezilarlidir. Joylardagi davlat boshqaruvi tuzilmalari va davlat boshqaruv organlarini ta'minlash xarajatlari qisqardi.

2. Islohotlar amalga oshirilishi joylardagi mavjud ishlar ahvoli, ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni hal etish, ish bilan ta'minlash va kishilar farovonligini oshirish uchun barcha darajadagi hokimliklarning mas'uliyati oshirildi.

Ushbu yo`nalishda bugunning o`zidayoq muayyan qadamlar qo`yildi, ya'ni ayrim vazifalar hududlarga berildi. Ortiqcha vertikal ma'muriy tuzilmalar tugatildi. Fikrimizcha, davlat xizmatchilarining samarali ishlashi ma'muriy islohotlarning mohiyatini tashkil etishi zarur. Agar sening hududing, sening xizmat joyingda ishlar yaxshi borsa, bu yerda yashovchi aholining farovonligi ham o`sishi kerak. Ish samaradorligini davlat xizmatchilarining o`zi emas, balki fuqaro baholashi zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. 1945-yilga qadar O`zbekiston mintaqalarining ma'muriy-hududiy tarkibi qanday bo`lgan?
2. Hozirgi paytda respublika ma'muriy-hududiy tarkibi qanday?
3. Aholi punktlariga shahar maqomini berish chog`ida qanday mezonlarga amal qilinadi?
4. Ma'muriy – hududiy birliklar soni bo`yicha turli mintaqalar o`rtasida qanday tafovutlar mavjud?
5. Ma'muriy-hududiy birliklarni qanday uchta bo`g`inga ajratish mumkin?
6. O`zbekistonda aholi punktlariga shahar maqomini berish qaysi organlar tomonidan amalga oshiriladi?
7. Hududiy va mahalliy hokimiyat organlarining isloh etish qanday amalga oshiriladi?
8. Hududiy hokimiyat organlarini ma'muriy isloh etish qaysi yo`nalishda amalga oshiriladi?

Adabiyotlar

1. Обзор социально-экономического развития регионов Республики Узбекистан. // Экономическое обозрение, №8-9, 2001.
2. Тархов С.А. Изменения административно-территориального деления ростовского пространства.//География, № 34, 1999, с. 1.
3. Mintaqaviy iqtisodiyot. –T.: Milliy universitet, 2003.
4. [http://www.tur-](http://www.tur-02.h1.ru/links/html/main_SMI_Gazeta_centralanae_Geografia.html)
5. 02.h1.ru/links/html/main_SMI_Gazeta_centralanae_Geografia.html

4-bob. ISHLAB CHIQUARUVCHI KUHLARNI JOYLASHTIRISHNING (ICHKJ) NAZARIY ASOSLARI

4.1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo`yicha xorijiy nazariyalar

O`tish davrini boshidan kechirayotgan, mustaqil mintaqaviy siyosatini joriy etayotgan mamlakatlar, jumladan, O`zbekiston uchun xorijiy olimlar va mintaqashunos mutaxassislar tomonidan ishlab chiqilgan ishlab chiqarishni joylashtirishning nazariy asoslari muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Ular chuqur ilmiy izlanishlar, boy tajriba va mintaqaviy ekspertizalarga asoslangan.

Joylashtirish nazariyalarini statik va dinamik nazariyalarga ajratish mumkin. Statik nazariyalar XIX asrning birinchi yarmidayoq paydo bo`lgan. Dinamik nazariyalar esa bir asrdan so`ng – XX asr boshlarida yuzaga kelgan. Dastlabki joylashtirish nazariyalari hozirda klassik standart nazariyalar deb atalib, ular Y.G. Fon Tyunen, V. Launxard, A.Veber nomlari bilan bog`liq. Ushbu nazariyalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- alohida olingan biror qishloq xo`jaligi yoki sanoat korxonasi ko`rib chiqilishi;
- joylashtirishning barcha omillari to`g`risida ma'lumotlarni to`plab, ularni umumlashtirib, korxonani qurish (ishlab chiqarishni joylashtirish)ning qulay joyi to`g`risida aniq javob olish mumkinligi to`g`risida takliflar mavjudligi.

Y.G. Fon Tyunen tovar ishlab chiqarishning obyektiv qonuniyatlari mavjudligini aniqlagan birinchi olim hisoblanadi (uning birinchi ishi 1826-yilda paydo bo`lgan). Tyunen qishloq xo`jaligi mahsulotlarini sotish bozorida sanoat mahsulotlari bilan ta'minlovchi shahargacha bo`lgan masofaga qarab joylashtirish, ixtisoslashish va qishloq xo`jaligini yuritish usullarini tanlash modellarini taklif etdi. Tyunen modelida transport xarajatlari joylashtirishning asosiy omili sifatida namoyon bo`ladi.

V. Launxard ham sanoat korxonalarini ko`rib chiqib, transport omili hal qiluvchi omil, deb hisoblagan. Uning fikri sanoat korxonalarini joylashadigan joy to`g`ri tanlanganligini xomashyo, yordamchi materiallar va tayyor mahsulotlarni keltirish uchun transport xarajatlarini minimallashtirish bilan asoslangan edi.

A.Veber sanoatni joylashtirishning to`liq nazariyasini (XX asrda paydo bo`lgan) birinchi bo`lib ishlab chiqqan olimdir. Veber nazariyasiga ko`ra, qulay joylashtirishning asosiy mezonini ishlab chiqarish va sotishning jami xarajatlarini minimallashtirish sanaladi. Bunda transport, mehnat, xomashyo va energiya xarajatlari hamda aglomerasiya omili ham hisobga olinishi kerak.

Klassik standart nazariyalar 1920-yillarda A.Predel va T. Palandyer tomonidan tanqid qilinadi. A. Predel muvaffaqiyatli joylashtirish joylarini ko`rsatib o`tgan (ya'ni qulay joylashtirish joyini matematik aniqlash imkoniyatini inkor etgan). T. Palandyer maxsus (turli xil tarmoqdagi korxonalar uchun) va umumiy standart nazariyalarini taklif etdi.

Joylashtirish nazariyalari rivojlanishi yangi bosqichining (taxminan XX asr o`rtalarida boshlangan) ko`zga ko`ringan vakillari Avgust Lyosh va Devid Smit hisoblanadi. Ularning nazariyalari yangi yoki neoklassik standartlar bilan ataladi (bu yerda «neoklassik» tushunchasining neoklassik iqtisodiyot nazariyasiga aloqasi yo`q). Neoklassik nazariyaning klassik nazariyadan farqi shundaki, unda ishlab chiqaruvchilar qulay hududiy joylashuvni ta'minlay oluvchi sanoat ishlab chiqarishi joylashuvining umumiy nazariyasini yaratish mumkin emasligini tushunib yetishlari lozim. Unga ko`ra, xususiy tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarishning joylashish joyini tanlash subyektiv amalga oshiriladi. Qulay joylashtirishning mezonini sof foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

Statik nazariyalarning rivojlanishi hozirgacha davom etmoqda. Ular asosan korxonani joylashtirish omillari sonining ko`payishi yo`nalishida amalga oshirilmoqda. Undan tashqari, bir zavodli emas, balki ko`p zavodli sanoat firmalari ko`rib chiqila boshlandi (Raynold Grotsning 1980-yillar boshlaridagi ishlari). Aynan ko`p zavodli sanoat firmalari hayotda ko`p bo`lib, aksariyat hollarda ularning tarkibiga iqtisodiyotning uchinchi sektori korxonalari ham kiradi. Bunday kompaniyalarda qulay joylashtirish muammosiga yondashuv bir zavodli firmalarga nisbatan tubdan farq qiladi. Ko`p zavodli firmaning asosiy maqsadi tarkibidagi korxonalarni shunday joylashtirishki, bunday joylashtirish natijasida minimal va kompaniya foydasi maksimal bo`lsin.

Joylashtirishning dinamik nazariyalari, yuqorida aytib o`tilganidek, XX asrning birinchi yarmida vujudga keldi. Birinchi sodda dinamik konsepsiya sifatida X. Xotelling modelini aytish mumkin. U 1920-yillardagi ishida o`zaro raqobatlashadigan ikkita ishlab chiqaruvchi korxonani qulay joylashtirishni isbotlab bergan. Dinamik nazariyalarda statik nazariyalardan farqli ravishda ko`proq ko`p zavodli kompaniyalar ko`rib chiqiladi.

R.Vernoning mahsulot ishlab chiqarish davri konsepsiyasini garchi, u mintaqaviy nazariya doirasidan chetga chiqib ketgan bo`lsa ham, joylashtirishning dinamik nazariyasi deb hisoblash mumkin (1960-yillarda paydo bo`lgan). Vernoning asosiy tezisi shundan iboratki, har bir mahsulot chegaralangan hayotiy davrga ega bo`lib, shu davrda ishlab chiqarish jarayoni hamda uni qulay joylashtirishda o`zgarishlar ro`y berib turadi. Mahsulotning hayotiy davri bir qancha bosqichni (ishlab chiqarish, o`zgartirish, ulg`ayish, standartlashtirishni) o`taydi. Ular joylashtirishning asosiy omillaridagi nisbatlari bilan farq qiladi.

Hozirda dinamik nazariyalar soni ko'p emas. Dinamik konsepsiyalar doirasida sanoat firmalarining hududiy rivojlanish bosqichlari ajratiladi. Har bir bosqichda kompaniyalar o'z faoliyatini joylashtirishning turli mezonlaridan foydalanadi. Masalan, Storper va Volker bunday bosqichlarning to'rttasini ajratadi. Birinchisi – «lokalizatsiya» – yangi sanoat firma va korxonalarining yangi hududlarda joylashuvi. Ikkinchisi – «selektiv suburbanizatsiya» – dastlab tanlangan hududlarda bozor holatlari mustahkamlangan sari ushbu firmalar quvvatlarining oshirib borilishi. Uchinchi – «dispersiya» – sanoat firmalarining chetga (pyerefyeriyaga) tomon harakati. Va nihoyat, to'rtinchisi – «joylashuvchi og'irlik markazlarini ko'chirish» – sanoat tuzilmasining yangilanishi ta'siri ostida ishlab chiqarishni bir joydan ikkinchi joyga ko'chirish. Masalan, texnologik yangiliklar asosida, talab tuzilmasining tarkibiy o'zgarishi hisobiga, eski tarmoq va ishlab chiqarish evolutsiyasi natijasida.

Firmalar – yangilanish jarayonining tashuvchilari ko'pincha oldin paydo bo'lgan yirik sanoat markazlaridan tashqari joylashadi. Bu esa jarayonni yana «lokalizatsiya» bosqichiga qaytaradi.

Standartlar nazariyasiga muvofiq sanoatni joylashtirish quyidagi omillar orqali aniqlanadi:

- korxonalarni joylashtirishda transport xarajatlarini hisobga olish orqali amalga oshiriladi;
- korxonalarni joylashtirishda arzon ishchi kuchini hisobga olish orqali amalga oshiriladi;
- korxonalar sanoat rayonlari va uzellarida joylashtiriladi.

Ushbu nazariyada transport xarajatlari omili yetakchi rol o'ynaydi. Xomashyo va materiallarning transportabelligi xarajatlarga ta'sir ko'rsatadi va shu bilan bo'lg'usi korxonaning joyini aniqlaydi. O'zbekiston sharoitida, tashqi bozorga chiqish transport xarajatlariga ko'p jihatdan bog'liq. Shuning uchun mazkur omil transportni kam talab etadigan, xomashyoni qayta ishlab tayyor mahsulot ishlab chiqaradigan sohalarni rivojlantirishni taqozo etadi. Markazdan uzoqda joylashgan mintaqalar – Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Surxondaryo viloyatlari korxonalarida transport xarajatlari mahsulot tannarxi tarkibida katta o'rin egallaydi. Shuning uchun transport omili mazkur mintaqalar uchun muhim ahamiyatga ega.

Arzon ishchi kuchi va aglomeratsiya omiliga asoslangan ikkinchi va uchinchi yo'nalishlar mamlakatimiz uchun xarakterli bo'lib, mehnatni ko'p talab etadigan tarmoqlarni joylashtirish hamda sanoat rayonlari, hududlari va uzellarini tashkil etishni rag'batlantirish uchun xizmat qiladi. Respublikamizning deyarli barcha mintaqalari ishchi kuchini ko'p talab etadigan tarmoqlarni joylashtirish uchun yetarli mehnat resurslariga ega.

A. Leshning «Bozor hududi nazariyasi»ga muvofiq, obyekt qurilishi uchun joy tanlashda foyda, soliq, demping, bojxona to'lovlari va boshqa bozor indikatorlari muhim omil sifatida ishtirok etadi. Muallif, iqtisodiy-matematik modellardan foydalangan holda, mahsulot sotilish radiusini aniqlaydi va bunga ko'ra, radiusdan tashqarida mahsulot sotish iqtisodiy jihatdan o'zini oqlamaydi.

A. Lesh mintaqani muayyan chegaraga ega bo'lgan va mintaqalararo raqobatga tortilgan bozor sifatida ko'radi. Bunda hududga mutlaqo bir jinsli va bir qiymatli bo'shliq sifatida qaraladi hamda faqat ikki omil: ishlab chiqarishni bir joyda to'planish samarasi va mahsulotni iste'molchiga yetkazishning hudud bo'ylab tekis taqsimlangan transport xarajatlari hisobga olinadi.

«Bozor hududi nazariyasi» o'tish davrini boshidan kechirayotgan mamlakatlar, xususan MDH davlatlari iqtisodiyotida hozircha yetarli darajada qo'llanilmayapti. O'zbekistonda sanoat korxonalarini joylashtirishda bozor indikatorlaridan foydalanilmayotir.

V. Kristallyer «Markaziy o'rin nazariyasi»ning asoschisidir. U matematik hisob-kitoblar orqali hududiy iyerarxiya bir darajadan boshqa darajaga to'g'ri geometrik progressiya orqali o'tishini isbotladi. Masalan, viloyat bir necha tumanlardan, o'z navbatida tumanlar ko'plab qishloq fuqarolari yig'inlaridan iborat. Har bir qishloqqa o'ziga tegishli bo'lgan tovar va xizmatlar yo'naltirilgan. Shunday qilib, olim aholi punktlari guruhiiy tizimini tashkil etishning qulay variantini aniqlash orqali markaziy o'rinlar nazariyasini yaratdi. Mazkur nazariya asosida bozor mintaqasining eng samarali tuzilmalarini, tovar va xizmatlar harakatining oqilona yo'nalishlarini, shahar va aholi punktlari boshqaruvi ma'muriyatining qulay tuzilmasini shakllantirishni aniqlash mumkin.

Hududiy nazariyalarni (shu jumladan, hududiy siyosat nazariyalarini) o'rganishga oxirgi o'n yilliklarda nisbatan kamroq e'tibor berildi. To'g'ri, hududiy iqtisodiyot bo'yicha anchagina tadqiqotlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hududiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina ko'rib chiqildi. Biz mavjud hududiy nazariyalarni mintaqalar iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning amaliy masalalarini hal etishda foydalanish imkoniyati nuqtai nazarida tahlil etishga harakat qildik.

Hududiy siyosat nazariyalari hududlar iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish yo'nalishlarini shakllantiradi. Biroq bu nazariyalarning o'zinigina o'rganish bilan chegaralanib qolish noto'g'ri, chunki ulardan ko'pi mintaqalarning iqtisodiy o'sishi nazariyalariga asoslangan (boshqacha qilib aytganda, mintaqalarning iqtisodiy o'sish sur'atlarida farqlar yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omillarni aniqlamasdan turib, hududiy siyosat haqida gapirish noto'g'ri).

Hududiy o'sish nazariyalarini ko'rib chiqishda ikki xil asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi – hududlarda iqtisodiy o'sish modellarini qo'llash. Bunday modellarni mamlakat iqtisodiyotining o'sishini izohlash uchun ishlab chiqilgan modellarga o'xshatish mumkin (development economics). Ikkinchisi esa, alohida korxonalar va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan. Chunki mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini, avvalambor, ularning faoliyatigina belgilab beradi. Kompaniyalar o'z faoliyatini u yoki bu hududda olib borishining sabablari joylashtirish nazariyalari orqali ko'rib chiqiladi.

Tahlil etilayotgan nazariyalarni ishlab chiqish bilan ham iqtisodiy geografiya mutaxassislari, ham iqtisodchilar shug'ullanishgan. Chunki iqtisodiy geografiya bilan hududiy iqtisodiyot o'rtasida aniq bir chegara o'rnatishning iloji yo'q.

Turli mamlakatlarda hududiy nazariyalarning turli yo`nalishlariga ustuvorlik berilgan. Eng kuchli ilmiy maktablar Germaniya, Shvetsiya, Buyuk Britaniya, AQSH va Fransiyada shakllangan. Germaniyada an'anaviy ravishda ko`proq joylashtirish nazariyalariga (Y.G. Fon Tyunen, V. Launxard, A. Veber, A. Predel, A. Lesh, R. Gorts va boshqalar); hududiy o`shish muammolarini tadqiq etish (X. Zibert) va hududiy rivojlanishni tartibga solishga (V. Kristallyer va A. Lesh) e'tibor qaratilgan.

XX asrning birinchi yarmida joylashtirish nazariyalari bilan Stokgolm maktabi doirasida Shvetsiyada faol shug`ullanishgan. 1920-1930-yillarda T. Palander ishlari mashhur bo`lgan. Keyinroq esa G. Myurdal hududiy o`shishning asos modellaridan birini yaratdi. Mintaqashunoslar orasida ham joylashtirish, ham hududiy rivojlanishni tartibga solish nazariyalarining rivojlanishida muhim rol o`ynagan shved olimi X. Xegerstrandning ham nomini aytib o`tish mumkin.

Fransuz iqtisodchilari va iqtisodiy geografiyashunoslari ijtimoiy masalalarga doim katta qiziqish bilan qarashgan. Hududiy nazariyalarda ular «o`shish qutblari» va «rivojlanish o`qlari» urbanistik konsepsiya bilan bog`liq ilmiy yo`nalishlar rivojlanishiga katta hissa qo`shishgan (F. Peru, J.R. Budvvil, P. Pote).

Hududiy nazariyalar sohasida Rossiya iqtisodchi va geograflari tomonidan ham katta tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ular asosan G`arb olimlari fikrlarini rivojlantirganlar. Bu borada ayniqsa, universitet rayon maktabining iqtisodiy va ijtimoiy geografiya vakillari o`ziga xos xususiyatga ega bo`lganlar. N.N. Baranskiy, N.N. Kolosovskiy, I.A. Viti, Yu.G. Saushkin kabi olimlar ushbu yo`nalishni mustahkamlashga katta hissa qo`shganlar.

4.2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari

Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda muayyan qonuniyatlar namoyon bo`lmoqda. Ular muayyan tarixiy bosqichda ijtimoiy taraqqiyot qonunlarining o`zaro harakati natijasida shakllanadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari ishlab chiqarish kuchlari va hududlar o`rtasidagi umumiy munosabatlarda namoyon bo`ladi. Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishda ishlab chiqarishning yuqori samaradorligi, maksimal daromad olish imkoniyatlariga katta e'tibor berish lozim. Ayni paytda, tabiiy-resurs salohiyatlaridan tejamkorlik bilan foydalanish, ekologik sharoitni yaxshilash masalalari ham hisobga olinadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy qonuniyatlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish;
- mintaqalarni kompleks rivojlantirish;
- mintaqalar o`rtasidagi hududiy mehnat taqsimoti;
- mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish.

Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish deganda mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini minimal holatga keltirish va ishlab chiqarishning barcha (tayyor mahsulotgacha bo'lgan) bosqichlarini muayyan hududga joylashtirish tushuniladi. Mamlakatimizning turli hududlari tabiiy resurslar zaxiralarining miqdori, komponentlar tarkibi, geologik salohiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Bunda ishlab chiqarishning xomashyo, yoqilg'i, energiya va iste'mol manbalariga yaqinligini ta'minlaydigan transport omili katta ahamiyatga ega.

Kooperatsiyalashtirish va kombinatlashtirish hamda chiqindisiz texnologiyalarni ishlab chiqarishga jalb etish ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Mintaqalarni kompleks rivojlantirish uchun bozor infratuzilmasi elementlari, ishlab chiqarish tarmoqlari, aholi ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq sohalar hamda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarining mushtarakligiga erishish lozim. Mintaqa xo'jaliklarining kompleksligi turli tarmoq va sohalar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni kuchaytirishni taqozo etadi.

Mintaqalar o'rtasida hududiy mehnat taqsimoti bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini samarali joylashtirishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Mintaqalarning iqtisodiy rivojlanish darajasi, tabiiy-resurs salohiyati, tarixiy va demografik xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladi. Shuning uchun har bir mintaqa faqat o'zigagina xos bo'lgan xususiyatlar asosida muayyan sohaga ixtisoslashadi va iqtisodiy aloqalar asosida boshqa mintaqalar bilan mahsulot ayirboshlaydi.

Xo'jalik yuritishning yangi sharoitida mintaqalar orasida hududiy mehnat taqsimotini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bunda hukumat va alohida hududlar manfaatlarining mushtarakligi hisobga olinishi, turli ma'muriy-hududiy birliklar resurslarining umumlashtirilishi lozim. Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mamlakatning barcha mintaqalari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish katta ahamiyatga ega. Hozirgi bosqichdagi muhim vazifalardan biri, hukumat tomonidan alohida e'tiborga molik mintaqalar belgilanib, ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash uchun davlat budjetidan qo'shimcha mablaqlar ajratilishi va aniq rejalar tuzishdan iborat.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari bozor iqtisodiyotining rivojlanishi qonunlarida namoyon bo'ladi. Ular o'zaro ajralmagan holda rivojlanadi va bir-birini taqozo etadi.

4.3. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish tamoyillari

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari bilan birga ularni joylashtirish tamoyillari ham katta ahamiyatga ega. Joylashtirish tamoyillari mamlakat iqtisodiy rivojlanishining muayyan davri mobaynida ishlab chiqarish hududiy taqsimotida namoyon bo'ladi. Ushbu tamoyillarni xo'jalik yuritish usullari sifatida ko'rib chiqishimiz mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish tamoyillarini davlat iqtisodiy siyosatining o'ziga xos ilmiy nizomi sifatida tushunish mumkin.

Turli mamlakatlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish tamoyillari bozor iqtisodiyotining rivojlanish modelini o`rganish va tajribalaridan foydalanish asosida shakllanadi va rivojlanadi. Bozor iqtisodiyotiga o`tishning dastlabki bosqichida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda quyidagi tamoyillari ajralib turadi:

- ishlab chiqarishning energiya, xomashyo, yoqilg`i manbalari va iste'mol mintaqalariga yaqinlashuvi;
- tabiiy resurslarning eng samarali turlarini o`zlashtirish va ulardan kompleks foydalanish;
- ekologik vaziyatni sog`lomlashtirish, tabiatni muhofaza qilish bo`yicha samarali chora-tadbirlarni ko`rish va tabiatdan oqilona foydalanish;
- xalqaro mehnat taqsimotining iqtisodiy qulayliklaridan foydalanish, xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni tiklash va rivojlantirish;
- korxonalar va infratuzilma obyektlarini joylashtirishda favqulodda holatlarni (zilzila, suv toshqini, tog` va jarliklarning surilishi, sel va h.k.) hisobga olish.

Ishlab chiqarishni energiya, xomashyo, yoqilg`i manbalari va iste'mol mintaqalariga yaqinlashtirish tamoyili amalga oshirilganda uzoq masofaga yuk tashish va ishlab chiqarish jarayonidagi xarajatlarni kamaytirish bilan bog`liq muammolar yechiladi. Bu o`z navbatida iqtisodiy samaradorlikning o`shishiga olib keladi.

Ayniqsa, energiyani ko`p talab etadigan korxonalarining yoqilg`i va energiya manbalariga yaqin bo`lishi katta ahamiyatga ega (masalan, rangli metallurgiya yoki kimyo sanoati tarmoqlari). Xomashyo manbalariga material ko`p talab qiluvchi sanoat tarmoqlari yaqin joylashadi (qora metallurgiya, og`ir mashinasozlik). Yengil va oziq-ovqat sanoat tarmoqlari mahsulotlarini ishlab chiqarish iste'mol mintaqalariga, fanga ehtiyoj sezuvchi tarmoqlar esa yuqori malakali mehnat resurslari bilan ta'minlangan mintaqalarga yaqinlashadi.

Bozor sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish jarayonida mintaqalarda tabiatdan foydalanish muammosi dolzarb bo`lib turibdi. Hozirgi paytda tabiatga zarar keltirish, ekologik toza bo`lmagan mahsulot ishlab chiqarish, tabiiy resurslarni dunyo narxlaridan ko`ra arzonroq sotish kabi iqtisodiy mas'uliyatsizlik illatlari bartaraf etilishi zarur. Iqtisodiy holatni yaxshilash, tabiatdan samarali foydalanishga erishish uchun quyidagi iqtisodiy dastaklar lozim:

- ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va rivojlantirish doirasida mintaqalar va ekotizimlar bo`yicha ekologik cheklashlar tizimining qonuniy va me'yoriy asosini yaratish;
- takror ishlab chiqarish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni rag`batlantiruvchi ekologik soliq va tabiatdan foydalanganlik uchun to`lovlar tizimini kiritish;
- tabiiy resurslar iste'moli, ifloslantiruvchi moddalarning chiqarib tashlanishini cheklash, chiqindilarni joylashtirish, shuningdek tabiiy resurslardan samarali va kompleks foydalanish ko`rsatkichlari tizimini shakllantirish.

Keyin alga oshiriladi.

Hozirgi sharoitda birgalikda moliyalashtirish va xo`jalik obyektlarini qurish, qo`shma korxonalar tuzish, moliya va bank sohalarida hamkorlik qilish, kompensatsiya asosida hamkorlik qilish, tashqi savdo kabi iqtisodiy hamkorlikning turlari katta ahamiyatga egadir. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda boshqa tamoyillar ham hisobga olinadi, masalan, katta shaharlarning o`shishini boshqarish tamoyili, kichik va o`rta shaharlar rivojlanishini faollashtirish va boshqalar.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyat va tamoyillari bilan birgalikda nazariy jihatdan ishlab chiqarishning lokalizatsiyasini belgilab beradigan, ba'zi xo`jalik tarmoqlarining joylashuviga, turli toifadagi mintaqaviy komplekslarning iqtisodiy rayonlar, viloyatlar va tumanlardagi hududiy ishlab chiqarish majmualari (HIM) shakllanishiga ta'sir etadigan omillar ham katta ahamiyatga ega.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. F. Perruning «O`shish qutblari va rivojlanish markazlari nazariyasi» ning mohiyatini tushuntirib bering.

2. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning qanday asosiy qonuniyatlari mavjud?

3. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning muhim tamoyillaridan qaysilarini bilasiz?

4. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirishda qanday omillar hisobga olinadi?

5. Ishlab chiqarish kuchlarini oqilona va samarali joylashtirish deganda nimani tushunasiz?

6. Hududlar o`rtasidagi mehnat taqsimoti nima?

7. Xalqaro mehnat taqsimoti doirasida ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish qanday amalga oshiriladi?

8. Ishlab chiqarish lokalizatsiyasi nima?

Adabiyotlar

1. Обзор социально-экономического развития регионов Республики Узбекистан. // Экономическое обозрение, № 8-9, 2001.

2. Mintaqaviy iqtisodiyot. – T.: Milliy universitet, 2003.

3. Региональная экономика. /Под ред. Т.Г. Морозова. –М.: ЮНИТИ, 2000.

4. Raximova M. Mintaqaviy iqtisodiyot: o`quv qo`llanma. - T., 2007.

5. Региональная экономика. Основной курс: Учебник. /Под ред. В.И. Видяпина, М.В. Степанова. – М.: ИНФРА-М, 2006.

5-bob. JAHON MOLIYAVIY-IQTISODIY INQIROZI SHAROITIDA MINTAQALAR AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

5.1. O`zbekiston mintaqalarining demografik holati

Har bir o`lka, hudud, viloyat yoki mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi avvalo, shu joyda yashovchi aholining mehnat faoliyatiga bog`liq. Mahalliy aholining mehnat madaniyati, jamoa ishlaridagi ijtimoiy faolligi, bilim va malakalari, oilaviy tarkibi, yoshi va jinsi shu o`lkada iqtisodiy taraqqiyotning rivojlanshida katta rol o`ynaydi. Demografik omilning o`zgarib borishi global muammo bo`lib, u ko`p jihatdan jamiyatning holati va rivojlanishini belgilaydi.

2000-yilda sayyoramiz aholisining soni 6 milliard kishidan oshdi. Ko`payish sur'ati birmuncha qisqarayotganligiga qaramay, uning o`sish jarayoni davom etmoqda va 2050-yilga borib, 12 milliard kishiga yetishi mo`ljallanmoqda. Bozor munosabatlariga o`tish sharoitlarida aholi soni ancha kamaygan. MDHning

Belorussiya, Ukraina va Qozog'iston kabi mamlakatlaridan farqli o'laroq, O'zbekistonda aholi soni oshib bormoqda. Bu yerda tug'ilish, tabiiy ko'payishning nisbatan yuqori koeffitsientlari va o'limning past koeffitsienti saqlanib qolmoqda. An'anaviy ko'p farzandli oiladan o'rtacha farzandli oilaga o'ziga xos yo'l bilan demografik o'tish ro'y bermoqda.

5.1-jadvalda O'zbekistonning asosiy demografik ko'rsatkichlari keltirilgan. Undan ko'rinib turibdiki, 1897-yilda O'zbekiston hududida atigi 3,9 mln. kishi yashar edi, ya'ni o'tgan 100 yildan sal ko'proq vaqt mobaynida bu yerda aholi 6,3 baravar ko'paydi. XX asrda O'zbekiston aholisining soni bir tekis oshgani yo'q. Uning dastlab ikki hissa ko'payishi salkam 60 yil davomida, keyingi ikki hissa ko'payishi esa 20 yil ichida ro'y berdi. Respublika aholisi 2001-yilning oxiriga kelib, 1980-yildagiga nisbatan 1,6 baravar ko'payishi kutilgan edi. Aholining uchinchi marotaba ikki hissa ko'payishi esa yuzaga kelgan ko'payish sur'ati saqlangan taqdirda XXI asrning ikkinchi o'n yilligi oxirida ro'y berishi kutilmoqda.

Aholi ko'payishi bilan uning zichligi ham ancha oshmoqda. 1940-yilda har kv.km.ga 14,6 kishi to'g'ri kelgan bo'lsa, 2000-yilda 54,1 kishi to'g'ri keldi (zichlik 3,7 baravar oshgan). Hozirgi vaqtda O'zbekistonning 14 ta hududiy bo'linmasidan 10 tasi, shu jumladan, Toshkent shahri aholi zich bo'lgan hududiy bo'linmalar jumlasiga kiradi. Vaholanki, ular O'zbekiston hududining taxminan choragini, aholi uncha zich bo'lmagan to'rtta viloyat esa to'rt dan uch qismini egallagan. Aholi nihoyatda zich bo'lgan mintaqalarga butun aholining mehnat resurslari, iqtisodiy faol va ish bilan band aholi, tug'ilgan bolalar va aholi tabiiy ko'payishning beshdan to'rt qismi, yalpi mahsulotning 74 %, investitsiyalarining 79 %i va iste'mol xarajatlarining 88 %i to'g'ri kelmoqda.

Aholining ko'payishi uni oziq-ovqat mahsulotlari va ichimlik suvi, ish o'rinlari bilan ta'minlashda qiyinchiliklar, shuningdek ekologik oqibatlar va kasallik ko'payishini keltirib chiqaradi. O'zbekistonning aholi nihoyatda zich bo'lgan mintaqalarida ishlab chiqaruvchi kuchlar eng yuqori darajada rivojlangan va yashashni ta'minlash shart-sharoitlari qulay bo'lgan hududiy bo'linmalar bor. Shu sababli ularda aholining ko'payishi ishsizlik darajasiga kuchsiz ta'sir etdi.

5.1-jadval

O'zbekistonning asosiy demografik ko'rsatkichlari

Yil	Aholi soni, mln. kishi	Aholining o'rtacha yillik ko'payishi, ming kishi	Aholi ko'payishining o'rtacha sur'ati	Tug'ilish koeffitsienti, %	O'lim koeffitsienti, %	Tabiiy ko'payish koeffitsienti, %
1897	3,95	-	-	-	-	-
1960	8,52	72,6	1025	39,9	6,0	33,9
1980	15,76	362,0	3,15	33,8	7,4	26,4
1999	24,23	445,6	2,30	22,3	5,3	17,0
2000	24,91	332,2	1,4	23,7	5,1	18,0
2007	25,8	408,4	1,14	24,1	3,7	27,8
2025	33,4	233,7	0,75	-	-	-

Manba: «Aholishunoslik» markazi ma'lumotlari.

Aholi nihoyatda zich bo'lgan mintaqalar hissasiga respublika mehnat resurslarining 81 %i to'g'ri kelayotgan bo'lsa, ishsizlar ular umumiy sonining atigi 55 %idan iborat. Umuman, O'zbekiston bo'yicha rasmiy ishsizlik darajasi 0,5 %ni tashkil etayotgan bo'lsa, aholi nihoyatda zich bo'lgan mintaqalarda 0,8 %dan iborat. Aholi zichligi past darajada bo'lgan mintaqalarda kamroq rivojlangan ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar, tor yo'naltirilgan tarmoq ixtisoslashuvi va ekotizimga putur yetishining oqibatlarini sezilarliroq.

Ko'payib borish ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan qishloq aholisi sonining doimiy oshib borishi va respublika aholisi umumiy miqdorida uning ulushi yuqoriligi O'zbekiston demografik rivojlanishining o'ziga xos xususiyatidir. Ayni qishloq aholisi respublika aholisining uchdan ikki qismini tashkil etib, birinchi navbatda tabiiy ko'payish, tug'ilish va chaqaloqlar o'limi hajmlarini belgilaydi. Avvalo, qishloq joylarga xos bo'lgan tug'ilish darajasi yuqoriligi respublika hukumatidan alohida e'tiborni talab etadi.

Ko'p bolali oilalarga beriladigan nafaqalar, maktabgacha tarbiya va boshlang'ich ta'limning xizmat infratuzilmalarini kengaytirish, sog'liqni saqlash xizmatlarini keng yo'lga qo'yish chora-tadbirlari tug'ilish darajasi bilan bevosita bog'liq. Hukumat aholini ijtimoiy muhofazalash ustuvorligini va o'tish davrida jamiyatning keskin tabaqalanishiga yo'l qo'ymaslikni ta'minlash barobarida jamiyatni ko'p bolali oilalarni faqat nafaqalar hisobidan boqish mumkinligi bilan ko'p yillardan buyon bog'liq bo'lib kelayotgan boqimandalik kayfiyatidan xalos eta borishi ham kerak. Aks holda manzilsiz tus olgan va deyarli butun aholini qamragan, samaradorligi pasaygan ijtimoiy muhofazalash tizimdagi qiyin vaziyatni yanada murakkablashtiradi.

2008-yil 1-yanvar holatiga O'zbekiston Respublikasining doimiy aholisi 27072,2 ming kishini tashkil etdi (5.2.-jadval). 2007-yilda bu ko'rsatkich 408,4 ming kishiga yoki 1,14 %ga oshdi (o'tgan yilga nisbatan, mos ravishda 3511 ming kishiga yoki 1,3%ga) 2007-yilda aholining o'sishi ozgina tezlashdi. Bunday dinamika aholining tabiiy harakati va migratsiya jarayonlari bilan izohlanadi. Aholining umumiy o'sishida - 113,6 ming kishi (yoki 27,8%) shaharga va 294,8 ming kishi (yoki 72,2%) - qishloq joylariga to'g'ri keladi, ya'ni asosiy o'sish qishloqlarga to'g'ri keladi.

Shu bilan birga, o'tgan davrlarga qaraganda shahar aholisining soni nisbatan jadal sur'atlarda o'sa boshladi. 2007-yilda shahar aholisining o'sishi 2006-yilga nisbatan 24,1 ming kishidan ko'proqni tashkil etdi va bunga ilg'or jarayon sifatida qarash kerak. Bir qator hududlarda aholi soni nisbatan yuqori sur'atlarda o'sdi. 2007-yilda aholining o'sishi respublika bo'yicha o'rtacha 1,5 % bo'lgan holda, Qashqadaryo (11,9), Xorazm (1,8) va Surxondaryo (1,8) viloyatlarida aholining o'sishi, Andijon, Samarqand, Farg'ona (1,8) va Namangan (1,9) viloyatlarida turlicha sur'atlar bilan o'sdi.

Eng kichik demografik o'sish sur'atlari Toshkent shahrida (2007-yilda 22,3 ming kishi) kuzatilmoqda. Lekin bu yerda ham sharoit o'zgarmoqda: poytaxt aholisi soni javob sur'atlar bilan o'smoqda. 2006-yilda poytaxt aholisining soni 16,5 ming kishiga oshgan bo'lsa, 2007-yilda 22,9 ming kishiga oshdi yoki 1,4 martaga ko'proqdir.

O`zbekiston Respublikasi aholi soni dinamikasi

Yil	Jami aholi		Shahar		Qishloq	
	Soni, yil boshiga, ming	O`shish, yil davomida	Soni, yil boshiga, ming kishi	O`shish, yil davomida	Soni, yil boshiga, ming киши.	O`shish yil davomida
2000	24487,1	1,5	9165,5	0,9	15322,2	1,8
2001	24813,3	1,3	9225,3	0,7	15587,8	1,7
2002	25115,8	1,2	9286,9	0,7	15828,9	1,5
2003	25427,9	1,2	9340,7	0,6	16087,2	1,8
2004	25707,4	1,1	9381,3	0,4	16328,1	1,5
2005	26021,3	1,2	9441,9	0,6	16579,4	1,6
2006	26312,7	1,1	9495,1	0,9	16817,6	1,4
2007	25663,8	1,3	9584,6	0,9	17079,2	1,6

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Respublika aholisi o`shishidagi asosiy omil tug`ilish hisoblanadi. 2007-yilda tug`ilganlarning soni 9,5 %ga oshdi (2007-yilda yangi tug`ilganlarning soni 508,9 mingta, 2006 yilda 555,9 mingta). Yangi tug`ilganlarning uchdan ikki hismidan ko`prog`i (69 %) qishloq joylariga to`g`ri keladi, shaharlarda tug`ilganlarning soni 31 % darajasida saqlanib qoldi.

2007-yilda vafot etganlar soni 137,4 ming kishini tashkil etdi. Shu bilan birga shaharlarda vafot etganlar soni 2630 kishiga kamaydi, qishloq joylarda 438 kishiga ko`paydi. Tug`ilganlar va vafot etganlar respublika aholisi sonining nisbatan barqaror tabiiy o`shishini ta'minladi - 471,5 ming kishi (2006-yilda 416,3 ming kishi).

Aholi tarkibida 2008-yil 1-yanvarda ayollar va erkaklarning soni bir xilda bo`ldi. Mehnatga yaroqli yoshdan kichik bo`lgan aholi (16 yoshgacha) sonining yuqori ulushi saqlanib qolinsa - umumiy aholi soniga nisbatan 33,3 % va mehnatga yaroqli yoshdagilar (16-55 (60) yoshdagilar) - 16,1 mln. kishi yoki 59,5 %ni tahlil etadi. Mehnatga yaroqli yoshdan katta bo`lganlarning ulushi 7,2 %ni yoki 1,9 mln. kishini tashkil etadi.

2008 -yil 1-yanvarda O`zbekistonda, avval bo`lganidek tashqi migratsiya saldosi salbiy bo`ldi. Biroq respublikadan tashqariga aholi migratsion oqimining mutlaq miqdori 2006-yilning mos davriga nisbatan 2.1 ming kishiga qisqardi.

5.2. Mehnat bozorining rivojlanishi va uni tartibga solish

Mehnat bozori bozor infratuzilmasida ishchi kuchini yollash va undan foydalanish bo`yicha ijtimoiy-iqtisodiy va mehnat munosabatlari majmui bo`lib, mehnatga bo`lgan talab va taklifda o`z ifodasini topadi. Ma'lumki, mehnat bozorida uchta subyekt faoliyat ko`rsatadi: ish beruvchi, yollanma ishchi va davlat. Agrar mehnat uzoq vaqt rejalashtirilgan iqtisodiyot sharoitida amalga oshirilishi natijasida qoloq professional iqtisodiyot, past mehnat unumdorligi hamda ishchi kuchiga bo`lgan talab va taklifning muvozanatsizligi oqibatlari girdobida bo`lishi mehnat motivatsiyasi pasayib ketishiga olib keldi. Bu esa, ishchi kuchining sun'iy tanqisligini yuzaga keltiradigan yuqori mehnat sig`imi natijasi bilan bog`liq.

Shu munosabat bilan rejalashtirilgan iqtisodiyot sharoitida davlat monopolist sifatida ish haqining sun'iy pasaytirilgan darajasini qo'llab-quvvatlashni ma'qul ko'rdi, chunki bu u yuritayotgan siyosatini asosiy vositalaridan biri edi. Mehnat bozorini o'rganish jarayonida quyidagilar juda muhim hisoblanadi: «iqtisodiy muvozanat» tushunchasi, mehnat bozori segmentatsiyasi, bandlik hajmining belgilanishi.

Mehnat bozoridagi iqtisodiy muvozanatning mohiyati quyidagilardan iborat: talab, taklif, ishchi kuchi bahosi va raqobat. Ishchi kuchi hamda mehnat resurslariga bo'lgan talabning hajmi mehnat resurslariga bo'lgan talab va ularning bahosiga bog'liq. Taklif esa, demografik xususiyatlarga asosan belgilanadi. Mehnat bozorining asosiy ko'rsatkichlaridan biri raqobat quyidagicha belgilanishi mumkin: agrar talab va taklifni qiyoslash jarayonida taklif talabdan ko'proq bo'lsa, demak, raqobat mavjud bo'ladi. Uni ta'minlash uchun esa, birinchi navbatda tovar ishlab chiqaruvchilarda erkinlik bo'lishi lozim.

Mehnat bozoridagi iqtisodiy muvozanat shunday holatki, unda talab, taklif va ishchi kuchi bahosi egri chiziqlari bir nuqtada bir-birlarini kesib o'tadi. Egri chiziqlar bir-birlarini kesib o'tadigan nuqta esa, mehnat bozoridagi iqtisodiy muvozanat nuqtasi hisoblanadi. Lekin, bozorning bunday holatda bo'lishi juda kamdan-kam uchraydi. Bu bozor sharoitlaridagi iqtisodiyotning iqtisodiy muvozanatda emasligidan dalolat beradi. Mehnat bozoridagi iqtisodiy muvozanatda talab, taklif va ishchi kuchining qaysi holatida ishsizlik, qaysi holatida ishchi kuchi yetishmasligi kuzatiladi.

Bunda mehnat bozorini boshqarishga bo'lgan ishchi kuchining muvozanatlashganini baholash juda katta rol o'ynaydi. Bozor iqtisodiyoti nuqtai nazaridan, ish haqi darajasi ishchi kuchining narxi muvozanatlashgan narxdan yuqori o'rnatilganda taklifning talabga nisbatan ko'pligi paydo bo'ladi, talab oshgani sari ish haqi ham oshadi, talab kamaygani sari ish haqi ham kamayadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, respublikadagi past darajali mehnat ta'minotiga ega bo'lgan xo'jaliklarda mehnat natijalari erkinligining yo'qligi past daromad olinishiga sabab bo'ldi. Bu esa ularga ishchi kuchini takror ishlab chiqarish imkoniyatini bermaydi. Ayni shu sabablarga ko'ra, ushbu xo'jaliklarda ishchi kuchi tanqisligi sun'iy yo'l orqali paydo bo'ladi. Ishchi kuchi bilan yuqori darajada ta'minlangan xo'jaliklarga xos bo'lgan daromad olish yo'nalishlari ayni ishchi kuchi bilan past darajada ta'minlangan xo'jaliklarga xos bo'lgan yo'nalishlar bilan bir xil, faqat ikkinchi holatda ishchi kuchi ta'minoti bahosi va talabi ko'payishiga imkoniyat bo'lmaydi. Shuning uchun ham, bunday xo'jaliklarda ishchi kuchining ortiqchaligi yoki yashirin ishsizlik mavjud.

Mehnat bozoriga tegishli muhim masalalardan biri bandlik hajmini aniqlashdir. Bozor klassik nazariyasiga muvofiq, bandlik hajmi yalpi talab va yalpi takliflarning kesib o'tish nuqtasi orqali aniqlanadi. Ayni shu nuqtada kutilgan tadbirkorlik foydasi maksimal darajada bo'ladi. Bandlik hajmining o'sishi aholining iste'mol qilishga moyilligiga hamda ish joylarining ko'payishi uchun kerak bo'lgan investitsiyalar hajmiga bog'liq. Yalpi daromad o'sishi bilan iste'mol qilish ham o'sadi, shuningdek jamiyatning yalpi investitsiyalar bilan bog'liq xarajatlari ham oshadi.

Mehnatga bo`lgan talab miqdorini aniqlash uchun cheklangan mehnat unumdorligi egri chizig`i bilan real ish haqi egri chizig`i bir-birini kesib o`tishi mehnatning maksimal foyda olishni ta'minlovchi miqdorini ko`rsatadi. Agrar ishlab chiqarish sohasidagi ishsizlikning maqomini aniqlash ham muhim masalalarga kiradi. Ma'lumki, qishloq joylarda yashovchi ishchilarning deyarli har biri tomorqa xo`jaligiga ega bo`lib, bunday xo`jalik qishloq oilasi yalpi daromadining 40-60 %ini beradi hamda ishchi kuchining qisman takror ishlab chiqarilishi va ikki tomonlama bandlikni ta'minlaydi.

Shaxsiy tomorqa xo`jaligiga egalik qiluvchi va ijtimoiy qishloq xo`jaligidagi ishidan mahrum bo`lib qolgan ishchini ishsiz deb ta'riflash va uni ishsizlik bo`yicha nafaqa olish uchun mehnat birjasida ro`yxatga olish to`g`rimi? Agar to`g`ri bo`lsa, shaxsiy tomorqa xo`jaligida band bo`lgan ishchiga xususiy tadbirkor maqomi berilishi e'tiborga olinishi kerak.

Tarkibiy segmentatsiya tashqi bozorni mintaqaviy va mahalliy bozorlarga taqsimlashdan iborat. Omilli segmentatsiya esa, asosan ichki bozorga taalluqlidir. Fikrimizcha, ikki bozordagi segmentatsiya ham birinchi navbatda quyidagilar bo`yicha amalga oshirilishi lozim: malaka bo`yicha; mulkchilik bo`yicha; ma'lumot bo`yicha; ish haqi bo`yicha; yosh jihatidan va boshqalar. Bundan tashqari, ichki bozor birlamchi va ikkilamchi bozorlarga taqsimlanadi.

Birlamchi mehnat bozori barqaror bandlik va ish haqining yuqori darajasi bilan belgilanadi. U asosan, ma'lumoti va malakasi yuqori darajada bo`lgan ishchilardan iborat. Ikkilamchi mehnat bozori esa, bandlik darajasining beqarorligi, ishchi kuchi bahosi va malakasining past darajasi bilan belgilanadi. O`tish davri iqtisodiyoti oldida turgan dolzarb muammolardan biri mehnat bozorini shakllantirish va samarali rivojlantirishdir. Buning uchun, avvalo, ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar rivojlanishining obyektiv qonunlaridan ongli ravishda foydalanish zarur.

Ma'lumki, taraqqiyot sohibi bo`lgan inson jamiyatning asosiy ishlab chiqarish kuchidir. U bir vaqtning o`zida moddiy boylik va xizmatlarning ishlab chiqaruvchisi va iste'molchisi bo`lganligi sababli «ishlab chiqarish - iste'mol» tizimida muvozanatga erishiladi. Faqat kishi ehtiyojini juda muhim deb bilgan va u samarali takror ishlab chiqarilishini ta'minlagan jamiyatgina eng yuqori taraqqiyotga erishadi. Jamiyatning boshqa barcha vositalari: mulkchilik shakllari, ishlab chiqarish va ilmiy salohiyat, moliya, narxlar va hokazolar ushbu asosiy maqsadga bo`ysinishi kerak. Bu bugungi bozorga qarab iqtisodiy tizim harakatini to`g`ri mo`ljalga olmoq, o`tish davrini tezlatmoq yoxud sekinlashtirmoqdir.

Mehnat erkinligi va ixtiyoriyligi mehnat bozori shakllanishining asosiy shartidir. Shu bilan bir qatorda mehnat bozorining shakllanishiga bevosita ta'sir ko`rsatayotgan bir qator iqtisodiy, ijtimoiy, demografik, tabiiy-iqtisodiy va huquqiy shart-sharoitlar va omillar mavjudki, ularni quyida batafsilroq ko`rib chiqamiz. Mehnat bozori shakllanishining asosiy iqtisodiy sharti sifatida yollanma xodimlarni o`z ishchi kuchlariga nisbatan shaxsiy mulkchilik va ish beruvchilarning ish joylariga jamoa yoki xususiy mulkchiligi xizmat qiladi.

Bu o`rinda shuni nazarda tutish kerakki, mazkur subyektlar o`zaro almashuv munosabatiga kirishishiga shaxsiy manfaatlar majbur qiladi, buning orasida esa

shaxsiy iste'molchilik yotadi. Ular ham o'z navbatida takror ishlab chiqarishda aholi ijtimoiy-iqtisodiy turmushining faqat kerakli ijtimoiy ehtiyojini ifodalaydi. Mehnat bozorining vujudga kelishi ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasidagi muvozanatga erishish uchun o'zaro raqobat qilishga tayyor erkin va teng huquqli shyeriklar iqtisodiy munosabatlarda bo'lishlarini taqozo etadi.

Bozorda yollanma xodim va ish beruvchi shaxsiy erkinlik va iqtisodiy zarurat nuqtai nazaridan bog'langan hamda bir-birlariga qaram bo'lsalar ham bir-birlarini qo'llab-quvvatlaydilar. Ishchi kuchi talab va taklifi o'rtasida bozor muvozanatiga erishish mehnat bozorining shakllanishida hal qiluvchi iqtisodiy shartlardan biri hisoblanadi. Ammo bunday muvozanat mavjud emas. Buning asosiy sababi taklif qilingan mehnatga layoqatli aholi sonining talab miqdoriga nisbatan tez o'sishidir.

Iqtisodiyotning barcha sektorlaridagi tarkibiy o'zgarishlar hozirgi sharoitda mehnat bozorida ishchi kuchiga talab va taklifning yangi harakatini belgilovchi eng muhim iqtisodiy shartlardan hisoblanadi. Bular sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarida yangi ish joylari yaratish va hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida sifat o'zgarishlarini asoslab beradi. Bunday sharoitlarda bir tomondan, mehnat bozorining yangi infratuzilmasi ko'p sonli mehnattalab tarmoqlar va ishlab chiqarish bo'g'inlarini qamrab olsa, boshqa tomondan iqtisodiyotning an'anaviy sektorlarida bozor munosabatlarini vujudga keltiradi va rivojlantiradi.

Ishchi kuchi narxining o'zgarishi mehnat bozori shakllanishining muhim iqtisodiy sharti hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotiga o'tish amalga oshirilayotgan mamlakatlarda ish haqi haqiqiy darajasining pasayish yo'nalishi kuzatiladi. Nazariy jihatdan bunday vaziyatda ish haqini qiymatidan pastroq belgilash uchun qulay imkoniyatlar yaratiladi. Ammo bunday imkoniyatlardan foydalanishni davlat qonunchilik yo'li bilan «to'sib qo'yish» ga harakat qiladi. Shu maqsadda minimal ish haqi va kun kechirish uchun zarur miqdor darajasi rasmiy ravishda belgilanadi.

Bunday holda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti normal faoliyat ko'rsatgan minimal ish haqi kun kechirish uchun zarur miqdor darajasidan kam bo'lmasligi kerak. Mehnat bozori konyunkturasi shakllanishining ijtimoiy shart-sharoitlari orasida yollanma xodimlar va ish beruvchilarning sifat ko'rsatkichlarini oshirish yetakchi o'rin egallaydi.

Agrosanoat kompleksi va xizmat ko'rsatish tarmoqlari ko'lamlarining kengayishi, ularning intensiv rivojlanishi, o'z vaqtida moddiy-texnik va moliyaviy resurslar bilan ta'minlanishi, mehnatkashlarning qayta tayyorgarlikdan o'tishi va yangi zamonaviy kasblarni (universal ishchi va xizmatchi, tadbirkor, menejment, marketing va hakoza) egallashlarini talab qiladi. Demografik shart-sharoitlar ishchi kuchi taklifining shakllanishiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yuqori darajadagi tug'ilish mehnat bozoriga aholi oqimi kelishini asoslaydi (5.3-jadval).

5.3-jadval

**Iqtisodiyot tarmoqlari bo`yicha band aholining taqsimoti (tegishli davr
bo`yicha o`rtacha, ming kishi)**

Ko`rsatkichlar	2006-y.	Umumiy band bo`lganlarga	2007-y.	Umumiy band bo`lganlarga	2007-y. 2006-y. ga nisbatan %da
Band bo`lgan soni, jami	9910,6	100,0	10196,3	100,0	102,9
Moddiy ishlab chiqarishda	6710,6	67,7	6839,8	67,1	101,9
Jumladan:					
sanoatda	1283,9	13,0	1347,5	13,2	105,0
qishloq va o`rmon xo`jaliklarida	3042,5	30,7	2969,5	29,1	97,6
transport va aloqa tizimlarida	317,8	3,2	334,4	3,3	105,2
qurilishda	808,1	8,2	848,5	8,3	105,0
savdo, umumiy ovqatlanish, MTT, tayyorlov sohalarda	857,6	8,7	903,9	8,9	105,4
boshqa sohalarda	400,7	4,0	436,0	4,3	108,8
Nomoddiy ishlab chiqarishda	3200,0	32,3	3356,5	32,9	104,9
Jumladan:					
transport va aloqa tizimlarida	143,2	1,4	153,7	1,5	107,3
uy-joy va kommunal xo`jaligida hamda aholiga maishiy xizmat ko`rsatish sohasida	301,1	3,0	316,4	3,1	105,1
sog`liqni saqlash, jismoniy tarbiya va ijtimoiy ta`minot tizimlarida	689,0	7,0	735,5	7,2	106,7
ta`lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy ta`minot tizimlarida	1321,0	13,3	1385,1	13,6	104,9
moliva va kredit tizimida	52,8	0,5	54,2	0,5	102,7
ma'muriy boshqaruv organlarida	190,9	1,9	205,7	2,0	107,8
boshqa sohalarda	502,0	5,1	505,9	5,0	100,8
Davlat sektorida. %	23,1	X	22,9	X	X
Nodavlat sektorida. %	76,9	X	77,1	X	X

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo`mitasi.

Ish beruvchi va yollanma xodim o`rtasida tuzilgan mehnat shartnomasi (kontrakt) mehnat bozorida ishchi kuchini sotish, sotib olishning hal qiluvchi huquqiy sharti hisoblanadi. G`arb mutaxassislarining mehnat huquqi bo`yicha ilmiy ishlarida mehnat shartnomasi «xodimni ish haqi evaziga mehnat qilish majburiyatini olish va huquqiy bo`ysunishi mavjudligi haqidagi kelishuv» sifatida ifodalanadi. Shartnoma xususiy-huquqiy xaridorlarning turlicha ko`rinishi bo`lib, unga nisbatan fuqarolik huquqiga xos me'yorlar, qoidalar, kontseptual konstruktsiyalarni qo`llash imkoniyatlari va zaruriyatini asoslaydi.

5.3-jadval ma'lumotlaridan ko`rinib turibdiki, 2007-yilda ish bilan band mehnat resurslari soni 2006-yildagiga nisbatan 660 ming kishiga ko`paydi va hisob-kitoblarga qaraganda, 9589 ming kishini yoki mamlakat aholisining 27,3

%ini tashkil qiladi. Ishga joylashganlarning umumiy sonidan 58,3 %i yoshlardan (16-30 yashar shaxslar) iborat.

Aholining oqilona bandligi ishchi kuchiga talab va taklif o`rtasidagi bozor munosabatlariga erishishni bildiradi. Bunday holda ishsizlikning ehtimoliy (tabiiy) darajasi vujudga keladi. Bunday muvozanat ish beruvchilar va «mehnatga qobiliyatli» kishilarning iqtisodiy manfaatlari eng muqobil darajada amalga oshirilishini ta'minlaydi. Bunda ishchi kuchiga kasb-malaka tayyorgarligi bo`yicha mos narxlar belgilanadi. Xuddi shular tufayli aholining oqilona bandligi, ijtimoiy takror ishlab chiqarish va ishchi kuchi qiymati asosida «mehnat qilish qobiliyati» ni bozorda sotish uchun taklif qilinganlarning turmush darajasi shakllanishi kam ta'minlanadi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari” nomli asarida “Navbatdagi eng ustuvor vazifa - bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan iborat”⁸, - deb ta'kidlagan.

Respublikamizda aholi bandligi shakllanishiga hali to`liq erishilgani yo`q. Bunga quyidagilar asosiy to`siq bo`lmoqda: davlat mulkini xususiylashtirish samaradorligining past darajasi; iqtisodiyotda tub tarkibiy islohotlar va ishlovchilar qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishida bo`lishining sekinligi; mehnat haqi uning yakuniy natijalaridan uzilib qolishi; ish joylarining past sifatli moddiy-texnik jihozlar bilan ta'minlanishi; mehnatga layoqatli o`smirlar, ko`p bolali ayollar, nafaqaxo`rlar va nogironlar faoliyatining yetarlicha rag`batlantirilmaganligi; ishchi kuchi taklifi unga bo`lgan talabga nisbatan ko`proq o`sayotganligi; bo`sh ish joylari haqida ishonchli axborotlar kamligi va mehnat bozorini samarali tartibga solish mexnizmi takomillashmaganligi. Ular orasida davlat mulkini xususiylashtirish va xalq xo`jaligi tarmoqlarini tarkibiy isloh qilish yetakchi o`rinni egallaydi.

Bandlikning soni va tarkibidagi o`zgarishlar yangi ish joylari tashkil etish bilan bog`liqdir. 2007-yilda 628,9 mingta yangi ish joyi tashkil etildi. Bu hududiy bandlik dasturlarida kutilayotgan bashorat k o`rsatkichlaridan 7,0 %ga ortiqroqdir. Aholining bandligi, ustuvor tarzda, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali» ta'minlandi. Bu sohada 41,5 % yangi ish joylari tashkil etildi. Kasanachilik sohasida ish joylarini tashkil etish hisobiga ham bandlik o`smoqda. Masalan, 2006-yilda, respublik bo`yicha jami 153,6 ming ish joyi kasanachilik hisobiga tashkil etilgan bo`lsa (yangi tashkil etilgan ish o`rinlari 26,8 %), 2007-yilda 212,1 ming ish joy tashkil etildi (33,8 %).

Bunday yuqori o`shish kasanachilikning nafaqat an'anaviy shakllarini rivojlantirish orqali, balki yirik sanoat korxonolari va xizmat ko`rsatuvchilar o`rtasidagi kooperatsiyaning negizida ish joylarini tashkil etish hisobiga ham ta'minlandi. Bu esa O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 5-yanvardagi № PF-3706 sonli farmoni bilan kiritilgan imtiyoz va qulayliklar tizimining amal qilayotganligining natijasidir. Shu bilan birga, yangi obyektlarni ishga tushirish,

⁸ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekiston, 2009.

faoliyat yuritayotgan korxonalarini rekonstruksiya qilish va kengaytirish, ijtimoiy va bozor infratuzilmalarini rivojlantirish kabilar hisobiga tashkil etilgan ulushi 7,4 % dan ko'prog'ini tashkil etadi. Yangi ish joylarining asosiy qismi iqtisodiyotning nodavlat sektorida tashkil etilmoqda.

Joriy mehnat bozori. 2007-yilda bandlikka ko'maklashish markazlarida 557,4 ming kishi ish izlovchi sifatida ro'yxatdan o'tkazildi. Ularning eng ko'p qismi Farg'ona (murojaat etganlarning 11,8 %), Qashqadaryo (9,9 %), Samarqand (9,6%) viloyatlariga to'g'ri keladi. Mehnat organlarida, asosan, qishloq aholisi ro'yxatdan o'tmoqda, ularning ulushi 2007-yilda 74,5 %ni va 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar orasida - 50,9 %ni tashkil (5.4-jadval).

5.4.-jadval

Ko'rsatkichlar	Murojaat etganlar		Ishga joylashtirilganlar	
	kishi	jamiga nisbatan, %da	kishi	% da
Jami	557438	100,0	486535	87,3
Ulardan:				
1. Yashash joyi bo'yicha				
- shahar	142265	25,5	135174	95,0
- qishloq	415173	74,5	351361	84,6
2. Yoshi bo'yicha:				
-16 dan 18 yoshgacha	4590	0,8	3938	83,0
-18 dan 30 yoshgacha	283797	50,9	250228	85,8
- 30 dan 50 yoshgacha	261837	47,0	228050	87,1
- 50 dan V. kattalar	7214	1,3	4319	59,9
3. Malumoti bo'yicha:				
- oliy	33362	5,9	28209	84,5
-o'rta maxsus	127780	22,9	109433	85,6
-umumiy o'rta	396295	71,1	348893	88,0
4. Jinsi bo'yicha:				
-erkaklar	289819	52,0	259497	89,5
-ayollar	267619	48,0	227038	84,9

Manba: Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi, bandlikka ko'maklashish markazi ma'lumotlari

2007-yil davomida bandlikka ko'maklashish markazlariga murojaat qilgan fuqarolarni ishga joylashtirishning nisbatan yuqori darajalari kuzatildi. 2007-yilda bu ko'rsatkich 87,3 % ni tashkil etdi. Shu bilan birga ishga joylashtirish darajasi qishloq joylarida shahardagiga nisbatan pastroq bo'ldi. Shu vaqtning o'zida respublika poytaxtida bu ko'rsatkich eng yuqori - 91,8 % bo'ldi, bu esa mehnatni taklif etish sohasi nisbatan rivojlanganligi va megapolisda ishchi kuchiga bo'lgan talabning o'sib borayotganligi bilan izohlanadi.

2008-yil 1-yanvar holatiga respublikada 23,2 ming ishsizlar hisobga olindi, bu esa iqtisodiy faol aholining 0,3 %ini tashkil etadi. Ishsizlarning umumiy sonida eng yirik ulush Toshkent shahri (10,7%) va Namangan viloyatlariga (10,2%) to'g'ri keladi. Ishsizlarning nisbatan yirik qismi, ya'ni ishsizlar umumiy sonining 10,0 %

i, Qoraqalpog'iston Respublikasiga Navoiy (10,1%) va Qashqadaryo viloyatlariga (9,7 %) to'g'ri keladi. Shuningdek Mehnat va aholini ijtimoiy himoya qilish vazirligi tamonidan, xalqaro mehnat tashkiloti uslubiyoti asosida amalga oshirilgan hisob-kitoblarga ko'ra respublikada real ishsizlik darajasi 5 % atrofidadir yoki 563,8 ming kishini tashkil etadi.

Ish haqi to'lovlari miqdori O'zbekistonda ish haqi to'lovlari miqdori hududlar, tarmoqlar va lavozimga qarab farqlanadi. Ish haqi to'lovlariga qo'shimcha ravishda ko'pgina korxonalar o'z ishchilariga tibbiy xizmat, transportda yurish, ovqatlanish uchun qo'shimcha to'lovlar, yillik ta'til to'lovlari va o'n uchinchi mehnat to'lovini beradi. Bu to'lovlarning miqdori korxonalariga qarab farqlanadi va hisoblangan mehnat to'lovining 50-80 %ini tashkil etadi.

Mehnat va aholini himoya qilish vazirligining bandlikka ko'maklashish markaziga xabar qilingan bo'sh ish o'rinlarining soni 2007-yil 1-yanvardagi 28,8 mingtadan 2008-yil 1-yanvarida 30,3 mingtaga ko'paydi. Vakant (bo'sh) lavozimlar va ish joylari mavjudligi haqida ishonchli axborotlarning kamligi band bo'lmagan aholini ishga joylashtirishni qiyinlashtiradi. Statistika idoralari faqat sanoat korxonalari va xizmat ko'rsatish obyektlaridagi ish joylarining miqdori va tuzilishi bo'yicha axborotlar to'plash va ularni tahlil qilish bilan shug'ullanadi.

Amalda sinalgan metodika yo'qligi tufayli qishloq xo'jaligi ish joylarining soni haqidagi axborotlarni yig'ish amalga oshirilmaydi. Bular va mehnat bozorida munosabatlarni tartibga solishning samarali mexanizmi mavjud emasligi aholining oqilona bandligi shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Mavjud mexanizm esa oqilona bandlik shakllanishining asosiy shart-sharoitlarini to'liq hisobga olmaydi.

Takomillashtirilgan yangi mexanizm esa quyidagi asosiy shart-sharoitlarning ta'sirini tartibga solishi lozim: ishchi kuchiga talabning oshishi va unga taklifning kamayishi, yollanma ishchi kuchiga ish haqi (narxi)ning eng past miqdorini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan minimal iste'mol budjetidan kam bo'lmagan holda belgilash; mehnatga qobiliyatli o'smirlar, nafaqaxo'rlar, ko'p bolali ayollar va nogironlar bandligini oshirishni rag'batlantirish; ishsizlarning malakasi, raqobat qobiliyati va rentabelligini oshirish; bandlik xizmati infratuzilmasining samarali rivojlanishini ta'minlash va boshqalar.

Aholining oqilona bandligi shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan holatlardan biri ayollarni ishdan bo'shatish uchun birinchi nomzodlardir. Hisob-kitoblarimizga qaraganda, 2000-2007-yillar davomida ish joylarini yo'qotganlarning 60 %ini ayollar tashkil qiladi. Shunday vaziyat vujudga kelmoqdaki, unda ayol birinchi ishdan bo'shatiluvchilar safida. Ammo bo'sh joyga ega birinchi nomzod emas.

Bozor munosabatlariga o'tishda ayol ishsizligining o'sishi ko'pgina sabablar bilan izohlanadi. Ulardan eng muhimlari ayol mehnatini qo'llash uchun ish joylari yetishmasligi; qishloq xo'jaligi ishlarida qo'l mehnati salmog'i yuqoriligi; yollanuvchilar malakasi darajasi va safarbarligi pastligi. Bular qishloq xo'jaligiga oid bo'lmagan mehnat bilan bandlikni murakkablashtiradi. Shuning uchun mehnat bozorida ayol ishchi kuchiga talab erkak ishchi kuchiga talabga nisbatan ancha kam.

Respublikamizda ayollar bandligini oshirishga yo'naltirilgan kompleks tadbirlarni o'tkazish lozim. U o'z ichiga ko'p bolali va yosh qizlar uchun yangi ish joylarini yaratish, ayollarni bolaga qarash davridan keyin kasbiy moslashtirish va ishlab chiqarishga qaytarish, bolali ayollar malakasini oshirish uchun maxsus kurslar tashkil qilish, ayol mehnati sharoitini yaxshilash uchun sarmoyalar jalb qilishni rag'batlantirish kabi tadbirlarni qamrab olishi kerak.

Oqilona bandlikni shakllantirishning barcha demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa jihatlari quyidagi mezonlarda o'z aksini topadi: ishchi kuchiga talab va taklif o'rtasida bozor muvozanatiga erishish; qishloq xo'jaligi bo'lmagan ish joylarini ko'paytirish; iqtisodiy faol aholining mehnatda ishtirokini oshirish; mehnat unumdorligining o'sishini ta'minlash; qishloq aholisining mehnat daromadlarini ko'paytirish; ishsizlikni kamaytirish va boshqalar.

Mazkur mezonlar quyidagi ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi: mavjud va yangi yaratilgan ish joylarining soni; bajarilgan ish vaqtining miqdori; aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan YaIMning hajmi; mahalliy va jalb etilgan mehnat resurslarining soni; aholining migratsion oqimi; mehnatning fond va energiya bilan qurollanishi; ijtimoiy infratuzilma xizmatlarining hajmi; mehnatga layoqatli larning har biri uchun aholi yer yuklamasi; o'rta yillik ish haqi; aholining uy-joy bilan ta'minlanishi; mehnat resurslarining malaka va ma'lumot darajasi; sanoat korxonalaridagi asosiy ishlab chiqarishda band bo'lmagan shaxslar va ishsizlik soni hamda ularning nafaqasi miqdori; mehnatning umumiy natijalari va ijtimoiy infratuzilma xizmatlaridan qanoatlanish darajasi; mulkchilikning turli shakllari, mehnatni tashkil qilishning samaradorligi va h.k.lar

Yuqorida qayd etilgan mezonlar va ularning ko'rsatkichlaridan mehnatga layoqatli aholining viloyatlar bo'yicha iqtisodiyotda oqilona bandligini shakllantirishni tartibga solish mexanizmlarini belgilashi mumkin. 5.5-jadvalda 2007-yilda mintaqalar bo'yicha aholining iqtisodiy faolligi keltirilgan. O'zbekiston hududlarida demografik rivojlanish sur'atining pasayishi kuzatilmoqda. Bunga asosan tug'ilish darajasining pasayishi sabab bo'lmoqda. Biroq bu pasayish mehnatga yaroqli aholi sonining umumiy aholi sonidagi salmog'i o'sish sur'atini hisobga olganda ijobiy rivojlanish sifatida baholanishi mumkin.

5.5-jadval

2007-yilda mintaqalar bo'yicha aholining iqtisodiy faolligi

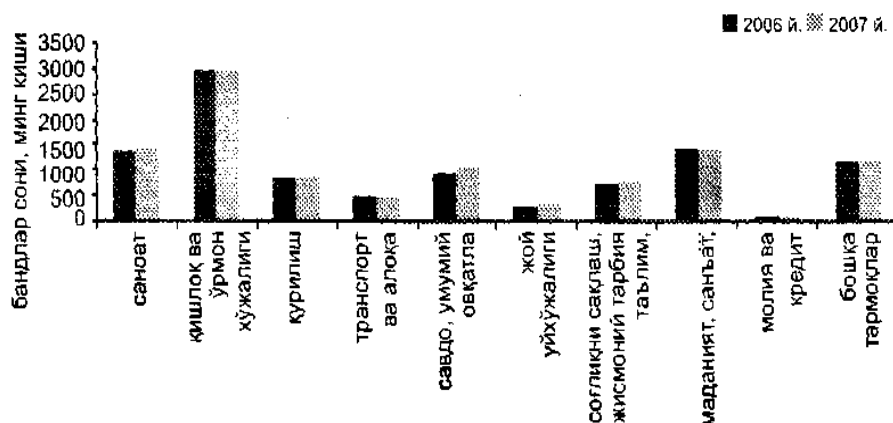
Respublika va viloyatlar	Iqtisodiy faol aholi, ming nafar	Shu jumladan		
		iqtisodiyotda bandlar	Ishsizlar	ishsizlik %larda
O'zbekiston Respublikasi	9621,2	9589	32,2	0,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	515,3	509,4	5,9	1,1
Andijon	893,7	892,3	1,4	0,2
Buxoro	627,5	627	0,5	0,1
Jizzax	312,9	312,4	0,5	0,2
Qashqadaryo	772,1	770,5	1,6	0,2
Navoiy	356,5	354,5	2	0,6

Namangan	655,4	652,6	2,8	0,4
Samarqand	985	981,6	3,4	0,3
Surxandaryo	612,9	611,1	1,8	0,3
Sirdaryo	265,9	264,9	1	0,4
Toshkent	953,5	952,8	0,7	0,1
Farg`ona	1096,7	1095,3	1,4	0,1
Xorazm	497	490,4	6,6	1,3
Toshkent shahri	1076,8	1074,2	2,6	0,2

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo`mitasi ma'lumotlari.

Qoraqalpog`iston Respublikasida mehnatga yaroqli aholi orasida ishsizlar sonining o`shishi jadal sur'atlar bilan davom etib, 2004-yilda 1,1 %ni tashkil etdi. Umumiy aholi soni o`shishiga nisbatan ikki baravar tezroq kechgan bu o`shish respublikada ishsizlik muammosi borligini ko`rsatadi.

Aholi bandligi. 2007-yilda iqtisodiyotda band bo`lganlarning soni 2006-yilga nisbatan 268,4 ming kishiga yoki 2,6 %ga oshdi. Shu bilan birga noishlab chiqarish tarmoqlarida band aholining soni 72,2 ming kishiga ko`paydi, ya'ni iqtisodiyotda shu tarmoq tufayli bandlik 26,9 % ga o`tdi. Natijada noishlab chiqarish tarmoqlarida band aholining ulushi 2006-yil 1-yanvardagi 33,0 % dan 2007-yil 1-yanvarga kelib 32,9 % ga kamaydi, modda ishlab chiqarish tarmoqlarida 67,0 dan 67,1 % gacha o`tdi.

5.2-chizma. Bandlikning tarmoqlararo tarkibi

Iqtisodiyotning real tarmoqlari orasida (5.2-chizma) savdo, umumiy ovqatlanish, ta'minot va tayyorlovlarda bandlik eng yuqori sur'atlarda - 8,0 % ga o`tdi, mutlaq o`shish esa 78,2 ming kishini tashkil etdi. Sanoatda band bo`lganlarning soni 3,1 %ga yoki 43,1 ming kishiga o`tdi, bu moddiy ishlab chiqarishda band aholi soni o`shishining 22 %ini tashkil etadi. Natijada bu tarmoqda ishlovchilarning ulushi 2006-yildagi 13,4 %dan 2007-yilda 13,5 %gacha ko`tarildi. Qurilish sohasida ham bandlikning etarli darajada yuqori o`shishiga erishildi 3,8 %.

Noishlab chiqarish sohasida band bo`lganlarning soni transport va aloqada – 108,1%), (13,2 ming kishi), moliya, kredit va sug`urtalashda - 106,4% (3,5 ming kishi), uy-joy kommunal xo`jaligida va aholiga maishiy xizmat ko`rsatishning

noishlab chiqarish turlarida - 104,6 % (15,2 ming kishi) yuqori sur'atlarda o'smoqda. Mos ravishda, iqtisodiyotda band bo'lganlarning umumiy sonida ham ularning ulushi oshdi. Ta'lim, madaniyat, san'at, fan va ilmiy xizmat ko'rsatishda band bo'lganlar sonining o'sish sur'atlari yetarlicha yuqori bo'ldi.

2007-yil davomida ish bilan band bo'lganlar sonining eng katta yillik o'sishi davlat boshqaruvi, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot va qurilish sohalarida qayd etildi. Bu davrda ishchilar soni sezilarli qisqarishi qishloq xo'jaligida kuzatildi va hokazo.

5.3. Bandlikning rivojlanish yo'nalishlari

Demografik yo'nalishlar sababli keyingi 17yil ichida mamlakat umumiy aholisi sonida mehnatga layoqatli aholining ulushi muntazam ortib bormoqda. Mehnatga layoqatli aholi darajasi 2007-yilda aholining 58 %ini tashkil etdi (1991-yilda bu ko'rsatkich 50 % bo'lgan.) 2008-yilda mehnatga layoqatli aholining salmoqli ulushi 3 %ga oshdi.

O'tish davrida mehnat bozoriga demografik ta'sirdan tashqari avvalo sanoat korxonalarida (sobih davlat korxonalari), so'nggi paytlarda qishloq xo'jaligi sektorida ilgari jamoa (kolxoz) va shirkat xo'jaliklarini qayta o'zgartirish natijasida ish o'rinlari qisqarib borayotgani ham o'z ta'sirini ko'rsatayotgani kuzatilmogda. Ushbu jarayonlar natijasida aholining ish bilan bandlik darajasi 1991-yilda 75 %dan 2007-yilda 68 %gacha kamaydi.

5.6-jadval

Bandlikdagi yo'nalishlar

Ko'rsatkichlar	1991	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, mln.kishi	10.2	12.9	13.4	13.8	14.2	14.7	15.1	15.5	15.6
Jami aholiga nisbatan % hisobida	49.1	52.5	53.5	54.5	55.6	56.6	57.5	58.3	58.9
Bandlik darajasi, mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga nisbatan % hisobida	80.6	69.4	68.4	67.7	67.5	67.7	67.7	67.7	68.0
Bandlar soni	8.3	9.0	9.1	9.3	9.6	9.9	10.2	10.5	10.9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika Qo'mitasi

2000-yildan boshlab, iqtisodiy o'sish sur'atlari jadallashdi, biroq bandlik sohasida sust ijobiy o'zgarishlar kuzatildi, xolos. Buni qisman ma'lum darajada mehnat unumdorligining oshishi va ayniqsa qishloq xo'jaligida unumsiz ish bilan bandlikning

kamayishiga asoslangan iqtisodiy o`shish sur'atlari bilan izohlash mumkin. Demografik yo`nalishlarning mehnat bozoriga o`tkazayotgan ta'siriga qaramay, ishsizlik darajasi pastligicha qolmoqda va qariyb 4 %ni tashkil etadi. Ro`yhatga olingan ishsizlik darajasi esa atigi 0,2 %ga teng.

Ammo aholining ish bilan band qismi ko`proq norasmiy sektorda samaradorligi past va past daromadli ishga jalb qilingani sir emas. Bu sektor esa hodimlarni har doim ham o`zining va qaramog`idagi kishilarning munosib turmush kechirishi uchun yetarlicha daromad bilan ta'minlay olmaydi. Demak, ishsizlik emas, balki xodimning ish bilan to`liq band emasligi yoki to`liq bandligi, uning malakasi nomuvofiqligi ko`pchilik uchun muammo bo`lib qolmoqda.

Rasmiy sektorda qishloq xo`jaligi tarmoqida bandlik darajasining sezilarli darajada kamayishi kuzatilmoqda. Ushbu tarmoqda 1991-yili ish bilan rasmiy band bo`lganlar 42 %ni tashkil etgan bo`lsa, 2007-yilda bu ko`rsatkich 28,9 %ni tashkil etdi. Qishloq xo`jaligida ish bilan rasmiy band bo`lganlar soni ma'lum darajada avvalgi jamoa xo`jaliklarining kooperativlarga (shirkatlar), yaqinda esa xususiy fermer xo`jaliklariga aylantirilishi tufayli kamaydi. 2000-yilning boshida boshlangan shirkatlarni xususiy xo`jaliklarga aylantirish jarayoni 2007-yilda yakunlandi.

Bu mehnat resurslarining ko`payishi va qishloq tumanlarida mavsumiy ish bilan bandlikning o`shishiga olib keldi. Fermer xo`jaliklari mahsuldor bo`lib, shirkatlarga qaraganda xo`jalik ishlariga ishchilarni o`rtacha 25 %ga kam yollaydi. Buning ustiga ishchi kuchining muayyan qismigina rasman ro`yxatga olinadi. Qolgan ishchilar vaqtinchalik yoki mavsumiy ishlarga yollanadi. Hisob-kitoblarga ko`ra, 2004-yilda shirkat xo`jaliklarini tugatishda 460000 ishchi ishdan bo`shagan. Bu mehnatga layoqatli aholi soni yiliga taxminan 250000 kishiga ko`payayotgan bir paytda yuz berdi.

5.7-jadval

Norasmiy sektordagi bandlik tuzilmasi

K o`rsatkichlar	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Norasmiy sektorda ish bilan bandlar soni, ming kishi	4064.5	4318.9	4657.3	5141.5	5657.6	5904.2	6001.5
Ish bilan band aholi soni	44.5	46.3	48.6	51.8	55.5	56.4	58.6
shundan:(%)							
Yakka tartibdagi tadbirkorlar	2.5	2.5	1.6	1.6	1.5	1.5	1.6
Dehqon xo`jaligida ish bilan bandlar	12.9	12.9	12.8	12.6	13.2	13.7	14.0

soni							
Ro'yhatga olinmagan tadbirkorlar	17.9	19.4	27.1	30.4	33.2	33.7	35.6
Oilasiga mehnat shartnomalarini rasmiylashtirmasdan yordam berayotganlar soni	11.2	11.5	7.1	7.2	7.6	7.5	8.2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika Qo'mitasi va Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi ma'lumotlari.

Mehnat bozorida taklifning ortiqchaligi nafaqat mavsumiy va vaqtinchalik ishga yollanishning (ish bilan to'liq bo'lmaslik), balki tashqi mehnat migratsiyasining ko'payishiga olib keldi. Hisob-kitoblarga qaraganda 2001-yilda 44000 kishidan 2007-yilda 33000 kishiga oshgan. Tashqi mehnat migratsiyasi mehnat bozorida keskinlikni biroz kamaytirishi bilan bir qatorda iqtisodiyot va daromadning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Hisob-kitoblarga ko'ra, pul o'tkazmalari YaIMning qariyb 10 %ini tashkil etadi. Biroq tashqi migratsiyaning katta ulushi norasmiyligicha qolmoqda, tashqi mehnat migrantlari esa ularni qabul qilayotgan mamlakatlar ijtimoiy muhofaza tizimi bilan qamrab olinmayotir.

Pul o'tkazmalarini O'zbekiston iqtisodiyotiga qayta jalb qilish mahalliy mehnat bozorini shakllantirishni asoslash va turmush darajasini yaxshilashda muhim rol o'ynashi mumkin. Natijada: iqtisodiy o'sish sur'atlari 2003-yildan boshlab jadallashdi, biroq bu ko'rsatkich barcha hududlarda bir xilda o'z ifodasini topmadi. Ish bilan to'liq band bo'lmaslik va mehnatga yarasha daromad olish imkoniyatining yo'qligi sobiq sovet davridagi korxonalar yopilgan yoki to'la quvvat bilan ishlamayotgan qishloq tumanlari hamda kichik shaharlarda jiddiy muammo hisoblanadi.

Yirik norasmiy sektor ishchilar manfaatlarini himoyasini to'liq ta'minlamayapti va ish haqining pastligi, ish bilan bandlikning beqarorligi, shuningdek soliq to'lovlarining budjetga kelib tushmasligining sababi hisoblanadi. Ish bilan bandlik xususiyati va sifati past muammoligicha qolmoqda. Aynan shu sababli hukumatning qisqa va uzoq muddatli istiqboldagi vazifasi sermahsul mehnat bilan ta'minlaydigan va rasmiy sektorni kengaytirish uchun zamin yaratadigan iqtisodiy o'sishga erishishdan iborat.

Bundan tashqari, iqtisodiy o'sish ko'payib borayotgan aholining ta'lim olishi, sog'liqni saqlash va ijtimoiy infratuzilmaga investitsiya sarflash ko'rinishida ijtimoiy-davlat xarajatlariga yo'naltiriladigan daromadlarni oshirish uchun ham zarurdir. Kam ta'minlanish ko'lamini yanada kamaytirish, ayniqsa aholining nochor qatlamlarining unumli ish bilan bandligini ta'minlaydigan va sektorlar, shuningdek shahar va qishloq o'rtasidagi nomutanosiblikni kamaytiradigan yuqori iqtisodiy o'sish sur'atiga bog'liqdir.

Shu bilan birga, mehnat bozorida malakali xodimlarga boʻlgan talab va malakasi past hamda orticha ishchi kuchi oʻrtasida nomutanosiblik yuzaga kelgani haqida ham ma'lumotlar yoʻq emas. Masalan, sanoat korxonalarida muhandislar yetishmaydi, kichik korxonalar ma'lumotli va tajribali boshqaruv xodimlari, qishloq xoʻjaligi mutaxassislariga ehtiyoj sezmoqda. Yangi tashkil etilgan kasb-hunar kollejlari faoliyati oliy ta'lim tizimi singari ushbu sohalar uchun yuqorida qayd etilgan mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan. Biroq bu borada xodimlar malakasini muntazam oshirish, mehnat faoliyati davomida ularning koʻnikma va bilimini yaxshilash siyosatini amalga yuritish zarurligini ham ta'kidlash darkor.

Mamlakat Prezidentining koʻplab dasturiy ma'ruzalarida keltirilgan Oʻzbekiston aholisi farovonligini oshirish strategiyasida tadbirkorlik muhitini yaxshilash, xususiy sektor rivojlanishini ragʻbatlantirish (misol uchun, soliq yukini kamaytirish, soliq solishni maqbullashtirish, mulkchilik huquqini himoya qilishni ta'minlash va iqtisodiyotga davlatning aralashuvini cheklash maqsadida institutsional salohiyatni mustahkamlash), qishloq xoʻjaligiga davlat investitsiyalari va xususiy investitsiyalarni jalb etishni ragʻbatlantirish chora-tadbirlari, bank sektorini yanada isloh qilish orqali kredit liniyalaridan foydalanishni kengaytirish hamda mikromoliyalashni rivojlantirish evazidan iqtisodiy oʻsishni ta'minlash k oʻzda tutilgan.

Mazkur strategiyada, shuningdek mamlakatda davlat xarajatlarini sogʻliqni saqlash va ta'lim uchun taqsimlash orqali inson kapitalini yanada rivojlantirish ushbu sektorlarda koʻrsatilayotgan xizmatlar sifatini yaxshilash chora-tadbirlarini amalga oshirish, serfarzand oilalar, qariyalar va nogironlarni ijtimoiy muhofaza qilishni kuchaytirish koʻzda tutilgan.

5.4. «Ijtimoiy siyosat» tushunchasi, ijtimoiy siyosatning xususiyati, ahamiyati va rivojlanish zaruriyati va uning asoslari

Ijtimoiy siyosat deganda, muayyan davlat hokimiyatining ijtimoiy soha boʻyicha oʻz oldiga qoʻygan vazifa va maqsadlarini amalga oshirish bilan bogʻliq siyosati tushuniladi. Bu siyosat bevosita aholining turmush darajasini oshirish bilan bogʻliq siyosat boʻlib, unga:

- daromad siyosati;
- ijtimoiy ta'minot va mehnat bozorlarini shakllantirish;
- aholiga ijtimoiy xizmatlar koʻrsatish sifatini yaxshilash kabilar kiradi.

Ijtimoiy soha siyosatning ijtimoiy obyektidir.

Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgan dastlabki kundanoq ijtimoiy masalalarni qamrab oluvchi bozor iqtisodiyotiga oʻtish yoʻlini tanladi. Buning uchun avvalo kam ta'minlangan tabaqaga yordam berish siyosatini ishlab chiqish lozim edi. Shunday qilindi ham. Har bir davlatda kam ta'minlanganlikni belgilashning oʻziga xos uslublari mavjud. Masalan, AQSh, Angliya, Germaniya, Portugaliya kabi davlatlarda yashash minimumining 40 dan 60 %gacha boʻlgan, Polsha va Vengriyada esa minimal pensiya miqdori, Bolgariyada esa minimal ish haqi miqdori kam ta'minlanganlikni aniqlashda qoʻllaniladigan vositalardir.

Biroq ko'pgina mamlakatlarda, shu jumladan, O'zbekistonda ham boshqa usul-normativ-statistik usul qabul qilingan. Bu usulning mohiyati shundaki, kambag'allik darajasi o'z tarkibiga eng zarur oziq-ovqatlar, iste'mol buyumlari va xizmatlar to'plamidan iborat bo'lgan eng kam iste'mol savatining qiymati asosida aniqlanadi. Eng kam iste'mol savatini hisoblash tartibi quyidagicha: dastlab oziq-ovqat to'plamining qiymati, so'ngra oila budjeti ma'lumotlari asosida kam ta'minlangan oilalarning umumiy xarajatlarida oziq-ovqat mahsulotlari va xizmatlarning ulushi aniqlanadi hamda bu hissa eng arzon narxlarda eng kam iste'mol savati qolgan qismining qiymati hisob-kitobiga kiritiladi.

Iste'mol savatining qiymat ifodasi eng kam iste'mol budjeti deb ataladi. Eng kam iste'mol budjetiga yoki ko'pincha uning ma'lum bir qismiga (masalan, 50 %ga) mos keluvchi daromad kambag'allik chegarasi hisoblanadi. Davlat kambag'allik chegarasidan past darajada yashovchi aholiga ma'lum miqdorda pulli moddiy yordam ko'rsatadi. Aslida ham ijtimoiy himoyaning barcha asosiy choralari aholining aynan shu toifasiga qaratilgan. Biroq eng kam iste'mol budjetini qo'llash sohasi bir muncha kengroq. Masalan, uning asosida ish haqi, nafaqalar, stipendiyalarning eng kam miqdori ham belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasida va uning mintaqasida himoya tizimi quyidagi masalalarni yechish bilan bog'liq: a) sanoatda rivojlantirishni barqarorlashtirish va rivojlantirish; b) turli manbalardan pul mablag'larini (kichik biznesni rivojlantirish uchun) jalb etish (sanoat sektoriga); v) daromadlar va hayot saviyasidagi farqlarni kamaytirish; d) kambag'allikka qarshi kurash va bozor infratuzilmasini shakllantirish, bank, moliya va sug'urta tizimlarini qayta shakllantirish. Bu borada bilimdon va zamonaviy fikrlaydigan mutaxassislarni tarbiyalash bo'yicha hali juda ko'p ishlar qilinishi kerak.

Respublikada huquqiy baza barpo qilingan, lekin unga amal qilish juda sust bormoqda. Tadbirkorlikni rivojlantirish uchun ham tashkiliy, iqtisodiy shart-sharoitlar yaratilgan. Biroq, bu borada ham to'siqlar juda ko'p. O'rta va kichik biznes ham yanada jiddiyroq qo'llab-quvvatlashga muhtojdir. O'zbekistonda olib borilayotgan o'zgarishlarning pirovard maqsadi "Ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga ega bo'lgan kuchli demokratik huquqiy davlatni va fuqarolik jamiyatini barpo etishdan iboratdir".

Bozor iqtisodiyotiga o'tish birinchi navbatda hayotimizda, iqtisodiyotimizda barqarorlikka erishish bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham iqtisodiyot va moliyaviy ahvolni barqarorlashtirish iqtisodiy islohotlarimizni amalga oshirishning muhim shartidir. Iqtisodiyot barqaror ishlagandagina bozor munosabatlariga muvaffaqiyatli o'tish mumkin. Hozirgi vaziyat tanglikni bartaraf etish va pulning qadrsizlanishini jilovlashni taqozo etmoqda. Aholi turmush darajasi keskin yomonlashuviga yo'l qo'ymaslik kerak. Buning uchun keskin choralar ko'rish lozim. Iqtisodiyotni barqarorlashtirish bozorni shakllantirish yo'lidagi qonuniy va muqarrar bosqichdir.

Bozor islohotlarining hamma bosqichlarida oldindan o'tkaziladigan kuchli ijtimoiy siyosat O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'lining yetakchi prinsiplaridan biridir. Bozor iqtisodiyotini barpo etish shunchaki bir maqsad emas.

Barcha iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning pirovard maqsadlari, avvalo, inson uchun munosib turmush va faoliyat sharoitlarini yaratishdir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Ikkinchi chaqiriq to'qqizinchi sessiyasida Prezidentimiz I.A. Karimov ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga ustuvor vazifa sifatida qarash kerakligini e'tirof etdi. Jumladan, kuchli ijtimoiy siyosat olib borish, buning uchun esa ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarini yanada rivojlantirish, nafaqa bilan ta'minlash tizimini takomillashtirish, aholini ekologik va boshqa xavf-xatarlardan muhofaza etish, qisqacha qilib aytganda, odamlarimizning ijtimoiy sohadagi talab va e'tirozlarini qondirish masalalariga davlatning doimiy e'tiborini har tomonlama kuchaytirish lozimligini ta'kidladi.

Kuchli ijtimoiy siyosat respublikamiz iqtisodiyotini isloh qilishning muhim tamoyillaridan biridir. U shaxsning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlari ro'yobga chiqishini ta'minlash, oilalar va har bir insonning farovonligini oshirishga doir chora-tadbirlar majmuasini amalga oshirilishiga erishishga yo'naltirilgan. Mamlakatimizda islohotlarning dastlabki bosqichlarida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish chog'ida aholiga ijtimoiy kafolatlar yaratib qo'yildi.

Fuqarolarning mulkdan ulush olishida tenglik tamoyiliga, shuningdek xususiylashtirilayotgan korxonalar mehnat jamoasi a'zolarining ijtimoiy himoya qilinishiga qat'iy rioya etildi. Imtiyozlar tizimi ishlab chiqildi. Korxonalar xususiylashtirilgandan keyin ularga yordam berish maqsadida soliq sohasida ham imtiyozlarning ayrim turlari belgilandi. Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy kafolatlar tizimi xususiylashtirish jarayonini amalga oshirish uchun ham, shuningdek xususiylashtirilgandan keyin korxonalar faoliyatini muvaffaqiyatli boshlashi uchun ham imkon boricha ko'proq qulay sharoit yaratishi lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov mustaqillikning birinchi kunidanoq iqtisodiyot va jamiyatni isloh qilishning beshta asosiy tamoyilini belgilab berdi. Ularning tub mohiyati bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan bozor munosabatlarining kuchli ijtimoiy yo'naltirilganidir. Aynan shu bois O'zbekiston o'sha davrda boshqa mamlakatlarda keng qo'llanilgan «falaj qilib davolash» modelini inkor etib, o'tish davrida aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlagan holda, islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish, ijtimoiy sohaning barcha tarkibiy qismlarini jadal takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqdi.

2000-yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ming yillik deklaratsiyasi qabul qilindi. Uni imzolagan 189 davlat rahbarlari o'z mamlakatlari xalqlari farovonligini oshirishga qaratilgan 18 ta asosiy vazifani hal etish uchun barcha imkoniyatlarni ishga soldi. «BMTning Ming yillik deklaratsiyasi» bolalar va onalar o'limini kamaytirish, erkak va ayollar tengligini ta'minlash, maktab ta'limi bilan aholini to'liq qamrab olish, toza ichimlik suvidan foydalanish darajasini ko'tarish, ekologik sog'lomlashtirish va atrof-muhit barqarorligini ta'minlash kabi muayyan vazifalar bajarilishini nazarda tutadi.

Bu o'rinda shunday savollar tug'ulishi tabiiy: aholining farovonlik darajasini qanday qilib aniq belgilash mumkin? Farovonlik darajasini qiyosiy ko'rsatkichlarda ifodalash mumkinmi? Bu har bir mamlakatning yutuqlarini to'g'ri

va xolis baholash, uning xalqaro doiradagi darajasini belgilash istagida bo'lgan sotsiolog-iqtisodchilar oldidagi eng dolzarb masalalardan biridir.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilishni yanada kuchaytirish bo'yicha aniq maqsadga yo'naltirilgan chora-tadbirlar kompleksini amalga oshirish, jamiyatda ezgulik, mehr-muruvvat va hamjihatlik, tinchlik va osoyishtalik muhitini mustahkamlash maqsadida, shuningdek O'zbekiston Respublikasida 2007-yil – "Ijtimoiy himoya yili" deb e'lon qilgani munosabati bilan: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoyishida "Ijtimoiy himoya yili" davlat Dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida quyidagi masalalar bilan bog'liq vazifalarni hal etishga alohida e'tibor qaratilsin:

- ijtimoiy himoya tizimining samaradorligini oshirish, aholining ijtimoiy nochor qatlamlariga yordam ko'rsatishda tabaqalashgan holda yondoshuvni kuchaytirish maqsadida huquqiy norma va qoidalarni belgilab beruvchi yangi qonun hujjatlari ro'yxatini ishlab chiqish;

- amaldagi qonun hujjatlari hamda normativ-huquqiy hujjatlarga quyidagilarni nazarda tutgan qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish bo'yicha takliflar tayyorlash:

- a) aholi nochor qatlamlarining turli toifalari, birinchi galda yolg'iz keksa fuqarolar, nogironlar, boquvchisini yo'qotgan balog'atga yetmagan bolalarga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam normalari va stavkalarini maqbullashtirish;

- b) keksa va nogironlar uylarini, bolalar uylarini hamda xasta bolalar uchun internatlar, urush va mehnat faxriylari uchun davolash muassasalarini ta'minlashga sarflanadigan normativ moddiy xarajatlar miqdorini maqbullashtirish;

- v) 2 yoshgacha bolalari bo'lgan onalarga, ko'p bolali va kam ta'minlangan oilalarga mahalla qo'mitalari tomonidan ko'rsatiladigan moddiy yordam va ijtimoiy nafaqalar miqdorlarini qayta ko'rib chiqish;

- "Mehribonlik" uylari va maxsus maktab-internatlarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, boquvchisiz qolgan bolalarga e'tiborni yanada kuchaytirish, "Sen yolg'iz emassan" insonparvarlik shiorini hayotga amaliy joriy etilishini ta'minlash;

- aholining nochor qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish tizimini kuchaytirish, nochor oilalar, nogironlar va yolg'iz keksalarga aniq va samarali ijtimoiy yordam ko'rsatishni oshirish, ularning ehtiyojlarini yanada to'liq qondirilishini ta'minlash, ularga moddiy yordam va ma'naviy madad ko'rsatish, aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini amalga oshirishda mahallaning rolini kuchaytirish;

- jismoniy sog'lom, ma'naviy boy avlodni shakllantirish chora-tadbirlarini yanada kengaytirish, onalik va bolalik to'g'risida g'amxo'rlikni kuchaytirish, "Sog'lom ona – sog'lom bola" harakatini rivojlantirish. Bunda nafaqat moddiy yordam, balki maktablarning yuqori sinf o'quvchilari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy o'quv yurtlari yoshlari o'rtasida tushuntirish ishlari, turli fakultativ mashg'ulotlarni olib borish bilan bog'liq aniq yo'nalishlar belgilab olinsin;

- "Mehribonlik", "Sahovat" va "Muruvvat" uylarining ijtimoiy xizmat ko'rsatish tizimi xodimlari mehnatini rag'batlantirish va munosib baholash mexanizmini yanada takomillashtirish;

- yoshlarning hayotiy manfaatlarini ta'minlash, ularning qobiliyati va salohiyatini yuzaga chiqarish uchun sharoit yaratish, yosh oilalar mustaqil hayotga qadam qo'yishida ularni ma'naviy va moddiy rag'batlantirish yo'li bilan qo'llab-quvvatlash, yosh oilalarga imtiyozli kreditlar berish;

- hurmatli faxriylar va pensionerlarning sog'lom va sermazmun hayot kechirishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, yordamga muhtoj kishilarga beg'araz yordam ko'rsatish, jamoatchilik tomonidan ularning keng ko'lamda e'tirof etilishi va qo'llab-quvvatlashini ta'minlash va hokazo.

5.5. Xorijiy mamlakatlarda ijtimoiy muhofaza

Demokratik jamiyatning asosiy maqsadi insonni har tomonlama kamol toptirishdan iborat. Jahon tajribasida muayyan mamlakatning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanish darajasi va reytingini aniqlash uchun ko'pincha BMT tomonidan ishlab chiqilgan inson salohiyatini rivojlantirish indeksidan foydalaniladi. U uch asosiy ko'rsatkichdan iborat: ta'lim darajasi (savodxonlik va bolalar ta'limi qamrovi), insonning o'rtacha umri qanchaligi va mamlakatda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulotning aholi jon boshiga nisbati. Bu indeksni ishlab chiqqan mualliflarning o'zlari ham ko'rsatkichlar qamrovi kamligi tufayli, u mamlakat farovonligi darajasini aniqlashda har doim ham mos kelavermasligini tan oladilar.

Yalpi ichki mahsulot hajmining o'sishi, banklar foiz stavkalari yoki jahon bozorlarida aktsiya narxlari qanchalik muhim bo'lmasin, ular inson turmush darajasini aniq belgilashning yagona mezon bo'la olmaydi. Masalan, neftga boy davlatlarda aholi jon boshiga daromad yuqori bo'lsa-da, boylar va nochorlar daromadlari o'rtasidagi farq eng yuqori ekani ayon. Daromad darajasining pastligi nochorlarga ta'lim, tibbiyot, zamonaviy turar joy va kommunal xizmatlardan keng foydalanish imkonini bera olmaydi.

2003-yildagi Inson taraqqiyoti xaqidagi hisobotda 1991-2001-yillarda dunyoning 21 mamlakatida inson salohiyatining rivojlanish ko'rsatkichi pasaygani tashvish bilan qayd etilgan. Ular orasida MDH tarkibidagi Armaniston, Belarus, Qozog'iston, Moldova, Rossiya, Tojikiston, Ukraina kabi mamlakatlari hamda Afrika qit'asidagi 14 davlat bor. Jumladan, Qozog'istonda yalpi ichki mahsulot o'sish darajasi yuqori. Ammo BMTning Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, hozirgi vaqtda mamlakat aholisining 22 %dan ortig'i oziq-ovqat mahsulotlari taqchilligiga duch kelmoqda (bu xuddi shunday tadqiqot o'tkazilgan 1995-yil ko'rsatkichlaridan ancha past), aholining uchdan bir qismi qashshoqlikda kun kechirmoqda. Qirg'izistonda kuniga 2100 k.kaldan kam oziq-ovqat mahsuloti iste'mol qiladiganlar soni 2001-yilda 55 % dan ortiq edi.

Bu mazkur mamlakatda aholining boy qatlami iqtisodiy o'sish ne'matlaridan ko'proq foydalanayotganini ko'rsatadi. Kelajak sog'lom avlod qo'lida bo'lishi kerak. Shu bois BMT hisobotida keltirilishicha, Afrika mamlakatlarida, Rossiya, Hindiston va Xitoy kabi yirik davlatlarda OITV – OITS bilan kasallanganlar soni keskin oshayotgani tashvishlidir. Bu esa, juda ko'p resurslar yo'qolishiga sabab bo'lishidan tashqari, 2015-yilga borib, ushbu mamlakatlarda odamlarning o'rtacha umri qisqarishiga olib kelishi mumkin.

Taniqli iqtisodchi, Nobel mukofoti laureati Yanosh Kornai «hozirgi zamon iqtisod fani o`lish davrining barcha omillarini ilmiy asosda baholash uchun yetarli darajada salohiyatga, aholi turmush darajasi va farovonligiga bu davr ta'sirini obyektiv baholashga qodir emasligini tan oldi. Shunday qilib, o`rganilgan asrning 90-yillari boshida ishlab chiqilgan inson salohiyati rivojlanish indeksi ko`rsatkichlarini bugungi kunda muayyan mamlakat taraqqiyoti va aholi farovonligini xolisona baholovchi samarali vosita deyish qiyin.

Ayniqsa, iqtisodiyoti o`lish davrini boshidan kechirayotgan va aholisining demografik tarkibi turlicha bo`lgan mamlakatlarda bu tajribani qo`llash kutilgan natijani bermaydi. Masalan, O`zbekistonda aholining 60 %dan ortig`ini yoshlar tashkil qiladi. Rivojlangan G`arb mamlakatlarida esa aholining ko`pchiligi keksalardan iborat. Shunday ekan, inson salohiyati rivojlanishining strategik maqsadlari ham bir xil bo`la olmasligi kundek ravshan. Ming yillik deklaratsiyasi maqsadlariga erishish uchun turli yoshdagi aholining turmush darajasi va sifatini ifodalovchi ko`rsatkichlar doirasini kengaytirish darkor.

Xalqaro tajribada taqqoslash uchun qo`llanadigan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning 50 dan ortiq ko`rsatkichi tahlili muayyan mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini aks ettiruvchi va aholining ijtimoiy farovonligi darajasiga bevosita ta'sir qiluvchi ko`rsatkichlarning eng muhim o`n ikki guruhini ajratish imkonini berdi. Ularga quyidagilar kiradi:

- demografiya va salomatlik (insonning o`rtacha umri bolalar va onalar o`limi darajasi, umumiy o`lim koeffitsiyenti);
- ta'lim (savodxonlik, aholining asosiy ta'lim qamrovi);
- turmush darajasi (aholi jon boshiga real yalpi ichki mahsulot darajasi);
- bandlik (ishsizlik darajasi);
- hayot uchun zarur ta'minot (ichimlik suv ta'minoti, sanitariya sharoitlari);
- oila instituti rivojlanishi (nikohsiz bolalar tug`ilishi, ajralish darajasi va oiladan tashqarida tarbiyalanayotgan bolalar soni);
- oziq-ovqat xavfsizligi (umumiy iste'mol doirasida oziq-ovqat mahsulotlari importi ulushi);
- jinoyatchilik (aholi o`rtasida jinoyatchilik darajasi);
- kasalliklar tarqalishi;
- iqtisodiy xavfsizlik (yalpi milliy mahsulotga nisbatan tashqi qarz hajmi);
- bazaviy ijtimoiy ehtiyojlarga ketadigan xarajatlar (sog`liqni saqlash va ta'limga sarflanadigan budget xarajatlarning yalpi ichki mahsulotga nisbatan miqdori);
- aholi daromadlarining daromadlar bo`yicha farqlanishi (butun aholi umumiy daromadida aholining eng kam ta'minlangan 20 %i daromadlari ulushi).

5.8.-jadval

MDH mamlakatlarining ijtimoiy farovonlik ko`rsatkichi

Davlat	Ijtimoiy farovonlik ko`rsatkichi (jami ko`rsatkich)	Reyting
Ozarbayjon	0,717	3

Armaniston	0,585	11
Belarus	0,719	2
Gruziya	0,602	9
Qozog`iston	0,667	4
Qirg`iziston	0,598	10
Moldova	0,580	12
Rossiya	0,626	6
Tojikiston	0,619	8
Turkmaniston	0,652	5
Ukraina	0,622	7
O`zbekiston	0,738	1

Manba: Xalqaro hisobotlar, jumladan, «Ijtimoiy monitoring, UNICEF, 2003», «Dunyo rivojlanishi to`g`risida hisobot, Jahon banki, 2002» kabi manbalardan olingan.

Bu ma'lumotlar ijtimoiy farovonlik ko`rsatkichini hisoblash uchun qo`llaniladigan tartib asosida yagona indeksga jamlandi. Jamlanma indeks bo`yicha turli mamlakatlarni taqqoslash shuni ko`rsatadiki, O`zbekistonning aholi jon boshiga nisbatan yalpi ichki mahsulot hajmi bo`yicha hozircha quyi o`rinlardan bo`lsa-da, aholi farovonligining yuqoridagi ko`rsatkichlari indeksi asosida jamlangan indeksga ko`ra MDH mamlakatlari o`rtasida peshqadam hisoblanadi (5.6.-jadval).

Bunday baholash dunyodagi eng nufuzli mustaqil tadqiqot markazlaridan biri bo`lgan Pyu Riserch Senter ijtimoiy tadqiqotlar markazi (AQSh) o`tkazgan tahlil natijalarida ham bilvosita o`z tasdig`ini topdi. Bu markaz yaqinda dunyoda muhim o`rin tutuvchi 44 mamlakat, shu jumladan, MDH davlatlaridan O`zbekiston, Rossiya va Ukrainada so`rov o`tkazdi. Bu so`rov natijalari shuni ko`rsatdiki, O`zbekiston aholisining 70 %i mamlakatdagi ahvoli va yashash sharoitlaridan mamnun. Vaholanki Xitoyda bu ko`rsatkich 50 %dan past, Rossiyada 20, Ukrainada 9 %ni tashkil qilgan.

Shuningdek, so`rov natijalaridan fuqarolarning o`z mamlakati rahbariga munosabati bo`yicha O`zbekiston Renspublikasi Prezidenti Islom Karimov jahondagi davlat rahbarlari o`rtasida eng yuqori reytingga ega ekanligi ma'lum bo`ldi. Bu tabiiy hol, chunki so`ralganlarning 95 %i uni qo`llab-quvvatlagan.

5.6. Ijtimoiy siyosat muammo va istiqbollari

Erishilgan mislsiz yutuqlarga qaramay, yurtimizda barcha ijtimoiy muammolar hal etildi deb o`ylash soddalik bo`lur edi. Aslida dunyodagi biron-bir davlat bu boradagi muammolari to`la-to`kis hal qilingani bilan maqtana olmaydi. E`tiborli jihati shundaki, davlatimiz rahbari tashabbusi bilan mavjud ijtimoiy-iqtisodiy muammolar chuqur tahlil etilgan holda ularni hal etishga qaratilgan uzoq muddatli strategik dasturlar ishlab chiqilib, izchillik bilan amalga oshirilmoqda.

Aholi bandligi va daromadini oshirish imkoniyatini kengaytirishga qaratilgan xorijlik hamkorlar ishtirokida yangi qo'shma korxonalar hamda kichik biznes korxonalarini tashkil etish borasida ham bir qancha dasturlar hayotga tatbiq etilayotir. Yana bir muammo, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida ortiqcha ishchi kuchi mavjudligidir. Bu muammo qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini pasaytiribgina qolmay, iqtisodiyotning ushbu tarmog'ida mehnat qilayotgan ishchilar daromad darajasi kamayishiga ham sabab bo'lmoqda.

Shu bois qishloq joylarda qishloq xo'jaligi tarmog'iga kirmaydigan qayta ishlash sanoati, qurilish, xizmat ko'rsatish va ijtimoiy xizmatlar sohasida bandlikni kengaytirish uchun sharoitlar yaratish eng muhim vazifa hisoblanadi, bu borada mamlakatimizda keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Aholi daromadi o'sishi, to'lov layoqati oshishi o'z navbitida iste'mol bozorini kengaytirishni ta'minlab, mahalliy iste'mol tovarlari ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish uchun sharoit yaratishni taqozo etadi. Bu esa aholining ish bilan ta'minlanishi va daromadining yuksalishiga olib keladi.

Mamlakatimiz oldida ta'lim sifatini yanada oshirish borasida ham katta vazifalar turibdi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, uzoq muddatli istiqbol nuqtai nazaridan inson uning kamoli uchun sarflanadigan mablag' eng samarali sarmoya hisoblanadi. Ta'limni xalqaro standartlar darajasiga ko'tarish uchun, amalga oshirilayotgan o'rta maxsus ta'limni isloh qilish dasturi bilan bir qatorda maktab tizimidagi islohotlarni chuqurlashtirishga zamonaviy fikrlaydigan yoshlarni tarbiyalashga qaratilgan yangi, keng qamrovli dasturlar ham hayotga tatbiq etilmoqda.

Albatta, aholiga sifatli kommunal xizmat ko'rsatish, sog'liqni saqlash sohasini takomillashtirish kabi boshqa ijtimoiy muammolar ham bor. Bular ham tegishli davlat hokimiyati idoralarining doimiy diqqat markazida turibdi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'zbekiston viloyatlarida mehnat bozori qanday holatda?
2. O'zbekiston viloyatlarida mehnat bozori qanday imkoniyatlarga ega?
3. O'zbekiston mintaqalarining demografik holati deganda nimani tushunasiz?
4. Mehnat bozori rivojlanishi uchun nimalar qilish kerak?
5. Mehnat bozorini tartibga solish uchun nimalar qilish kerak?
6. Respublika viloyatlarida mehnat bozorini tartibga solish xarajatlarini tahlil qiling.
7. Viloyatlarda mehnatga layoqatli aholining ish bilan bandligi nega pasaygan?
8. Qoraqalpog'iston Respublikasida mehnatga yaroqli aholi orasida ishsizlar soni nega o'sgan?
9. O'zbekiston hududlarida demografik rivojlanish sur'atining pasayishi kuzatilyaptimi? Buning sababi nimada?

10. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida aholi bandligi darajasi qanday o'zgardi?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq so'zi, 2009-y 14-fevral.
3. Abdurahmonov Q.H Mehnat iqtisodi – nazariya va amaliyot. – T.: Mehnat, 2004. – 670 b.
4. Ishmuhammedov A.E, Raximova M.R. Mintaqaviy iqtisodiyot: Darslik. – T.: 2007.
5. Inson taraqqiyoti t o'g'risidagi ma'ruza, 2007-2008. – T.: O'zbekiston, 2008, 15-22-6.
6. Internet veb-saytlari.
www.ceep.uz. www.bearingpoint.uz. www.pca.uz.

6-606. O'ZBEKISTON MINTAQALARIDA SANOAT TARMOG'INI RIVOJLANTIRISHNING HUDUDIIY JIHALARI

6.1. Sanoat tarmoqlari va ularning rivojlanish ko'rsatkichlari

Tarmoqlar orasida asosiy bo'g'in sanoatning ishlab chiqarish majmuasi hisoblanadi. Sanoat majmuasining muhim xususiyati shundaki, uning barcha tarmoqlarida mehnat vositalari va iste'mol tovarlari, milliy daromadning katta qismi yaratiladi, ilmiy-texnika taraqqiyotiga erishiladi. Ayni paytda O'zbekistondagi mehnatga yaroqli aholining asosiy qismi ham sanoat ishlab chiqarishida band. Sanoat ishlab chiqarishi jamiyatning obyektiv iqtisodiy qonunlari hamda respublikamizda so'ngi yillarda qabul qilingan qonun va qarorlar asosida rivojlanmoqda.

O`zbekiston sanoati ayni vaqtda o`z tarmoqlari va boshqa ijtimoiy tarmoqlar uchun moddiy-texnik vositalar hamda xalq ehtiyojiga kerak bo`ladigan mahsulotlarni ham uzluksiz tayyorlab bermoqda. Shu boisdan ham sanoat ishlab chiqarishi darajasi va samaradorligining o`shishini ta'minlash lozim. Chunki sanoat ishlab chiqarishi darajasi qanchalik yuqori bo`lsa, respublikamizning iqtisodiy poydevori shuncha mustahkam, aholining turmush sharoiti ham shuncha yaxshi bo`ladi.

Ta'kidlash joizki, 2006-yilga nisbatan 2007-yilda sanoat rivojining indeksi 112,1 %ni tashkil qildi. Mashinasozlik, kimyo va neft-kimyo, yoqilg`i, o`rmon va yog`ochni qayta ishlash, oziq-ovqat hamda yengil sanoat, qurilish materiallari sohalarida katta yutuqlarga erishildi. Shu bilan bir qatorda, YaIM tarkibida sanoat ulushining bir qadar o`shishi (2.2 %da) yuz berdi, 2006-yilga nisbatan 24.0 %ni tashkil qildi.

2008-yilga mo`ljallangan iqtisodiy rivojlanish dasturida sanoatning strategik muhim tarmoqlari bo`lgan yoqilg`i-energetika kompleksi, rangli va qora metalluragiya sohasining o`shishini ta'minlash alohida o`rin tutadi. Bunga yangi tabiiy konlarni o`zlashtirish va mavjud mineral-xomashyo bazalari zaxiralarining ortishi, ana shu resurslarni qazib olish va qayta ishlashda samarali zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hisobidan erishish nazarda tutilmoqda. Shu bilan birga, kimyo va yengil sanoatni, neftkimyo, qurilish materiallari sanoatini, iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni rivojlantirishga ham ustuvor ahamiyat beriladi.

Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash bo`yicha muhim vazifalarni bajarish iqtisodiy siyosatimizning hal qiluvchi yo`nalishi sifatida katta o`rin egallaydi. Barchamiz bir o`tkir haqiqatni yaxshi anglab olmoqdamiz. Jahon bozorida raqobat tobora keskinlashib borayotgan hozirgi sharoitda mavjud korxonalarini rekonstruksiya qilmasdan, zamonaviy, ilg`or va yuksak texnologik uskunalar bilan jihozlangan korxonalar tashkil etmay, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni muntazam yangilamay turib iqtisodiyotimiz kelajagini, binobarin, aholi farovonligini yuksaltirishni ta'minlash mumkin emas⁹.

«Lokomotiv tarmoqlar» - kimyo, qora metallurgiya, rangli metallurgiya korxonalarining, avtomobil, yengil hamda charm sanoati va b.ning istiqbolli rejalari ishlab chiqildi hamda tasdiqlandi. Bundan ko`zlangan maqsad - mavjud xomashyo resurslarini aylanmaga kiritish, eksportni kengaytirish hamda ishlab chiqarishni lokalizatsiya qilish ayniqsa, korxonalarini energiyani iqtisod qiluvchi yangi texnologiya va mahsulot turlariga o`tishga yo`naltirilgan yengil sanoatni modernizatsiya qilish jadal amalga oshirildi.

Lokalizatsiya qilish dasturida ishtirok etayotgan korxonalariga imtiyozlar 2006-2008-yillar uchun lokalizatsiya dasturi hukumat tomonidan import tovarlaridan bo`lgan qaramlikni kamaytirish maqsadida qabul qilingan.

Bu dasturda ishtirok etuvchi korxonalar 5 yil muddatga quyidagi to`lovlardan ozod qilinadilar:

1. Bojxona to`lovlari, jumladan, bojxona yig`imlari qo`shilgan qiymat solig`i

⁹ Karimov I.A. "Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash-barcha islohot va o`zgarishlarimizning bosh maqsadidir". // Xalq so`zi . 9-fevral, 2008 yil

va aksiz solish;

2. lokalizatsiya dasturi doirasida chiqarilgan mahsulotlar uchun daromad solig'i;

3. lokalizatsiya dasturi uchun muhim aktivlarga mulk solig'i¹⁰.

Mashinasozlik mahsulotlarini ishlab chiqarish o'tgan yili erishilgan darajaga nisbatan 29,5 %ga oshdi (23.5.1-jadval). Rivojlanishning jadal sur'atlari avtomobil sohasida kuzatildi (30.3%). Bu avtomobil ishlab chiqarishning jismoniy hajmining oshishi natijasidir (23,6 %). Ham ichki bozorda, ham tashqi bozorda yuqori talabga ega markalar ishlab chiqarilishi ortdi: bu «Matiz» avtomobili (28,8 % ga ortdi), «Damas» (32,5 % ga), «Lasetti» (194,6 %ga). Mamlakatimiz avtomobilsozlik sohasi rivojida yanada takomillashgan tavsifga ega assortimentdagi mahsulotlarning ishlab chiqarilishining kengayishi muhim qadam bo'ldi.

«Shevrole» sedan avtomobilining yangi modelini yirik blokli ishlab chiqarish, «UzDEU avto» OAJ hamda «Djenyeral motors DEU Avto hamda Texnologiyalar» yirik kompaniyasi bilan hamkorlikda “vnedorojnik i miniven” rusumli avtomobillar ishlab chiqarishni tashkil qilishahri 2007-yilda mazkur avtomobil markalarining 1489 ta turli mahsulotlari ishlab chiqarildi. Importga bog'liqlik hamda mahsulotlarning tannarxini tushirishga qaratilgan lokalizatsiya qiluvchi ishlab chiqarish rivojlanishning ijobiy natijasi bo'ldi, mashinasozlik mahsulotlari narxinining arzonlashuvi yo'nalishi yuzaga keldi.

Importga bog'liqlik hamda mahsulotlarning tannarxini tushirishga qaratilgan lokalizatsiya qiluvchi ishlab chiqarish rivojlanishning ijobiy natijasi bo'ldi, mashinasozlik mahsulotlari narxinining arzonlashuvi yo'nalishi yuzaga keldi. O'tgan yilga nisbatan mashinasozlik mahsuloti narxi indeksining o'sishi 6,1 %ga pasaydi hamda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi bozordagi o'rinlarini mustahkamlanishiga ko'mak berdi. Tashqi bozorda mahalliy avtomobilsozlik mahsulotlariga bo'lgan doimiy talab o'tgan yilga nisbatan 138,5 % o'sish sur'atida avtomobil eksportini 26,5 ming donaga orttirish imkonini berdi. gi yillarda xalqaro mehnat taqsimoti, xorijiy davlatlar bilan aloqalarga suyanib, mamlakatimizdagi mavjud iqtisodiy qulayliklardan foydalanish katta ahamiyat kasb etmoqda. Ma'lumki, har qanday mamlakat ishlab chiqarish kuchlarining joylashtirilishi xalqaro mehnat taqsimoti doirasida amalga oshirilishi lozim. Bunday holatda davlatlar o'rtasidagi aloqalar teng huquqlilik, ishonch, o'zaro manfaat va mustaqillikni saqlab qolish tamoyillari asosida qurilishi kerak. Xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi va mavjud resurslardan foydalanishning to'la, oqilona va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Xalqaro mehnat taqsimoti xo'jalikning tarmoq va mintaqaviy tizimi, ishlab chiqarish kuchlarining oqilona joylashuviga katta ta'sir ko'rsatadi. Xorij davlatlari bilan hamkorlik avvalambor hukumatlararo tuziladigan ikki tomonlama kelishuv asosida am

Elektrotexnika sanoati hamda qishloq xo'jaligi mashinasozligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmlarining sur'atini oshirish yo'nalishi saqlanib qolaverdi. Bu ko'rsatkich 47,2 % hamda 105,5 %ga teng bo'ldi. Shu bilan birga, elektrotexnika sohasida maishiy uy buyumlari tovarlari sohasida vaziyat yaxshilanmadi. Mahsulot - muzlatkich, konditsioner, televizor va boshqa ishlab chiqarish hajmida ularning ulushi

¹⁰ Investment Guide to Uzbekistan 2007, United Nation Development Program, Country Office for Uzbekistan (60-6er).

u qadar katta emas. Kabel-o`tkazgich sohasi, transformator hamda lift ishlab chiqarish va boshqalar jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Ichki hamda tashqi bozorda talab ortib ketgani sababli qishloq xo`jaligi mashinasozligi sohasida traktor pritseplarini ishlab chiqarish juda oshib ketdi (o`shish 22,5 %) va seyalkalar (17,5%).

Tashqi bozorda qora va rangli metalga bo`lgan talab, shuningdek ichki bozorni mahalliy mahsulot bilan to`ldirish zarurati metallurgiya majmuasida erishilgan o`shishning bosh omili bo`ldi. Qora metallurgiya mahsulotlarining o`shish indeksi 11,9 %ni tashkil qildi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yuqori darajada sotilishi po`lat ishlab chiqarishning jismoniy hajmlarining 4,2 %ga, qora metall prokatining 5,8 %ga o`shishiga turtki bo`ldi. Metallurgiya kompleksi mahsulotlarining eksport hajmining o`shish sur'ati 125,4 % ni tashkil qildi. Bu 2006-yilga nisbatan 0,6 %ga yuqori.

Kimyo kompleksi tarmog`i mahsulotlarini ishlab chiqarish ham bir tekisda rivojlandi. Sanoat ishlab chiqarish hajmida tarmoq ulushi deyarli katta qism hisoblanib, 4,7 % ni tashkil qiladi.

6.1.-jadval

Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish indeksi

Tarmoqlar	Sanoat mahsulotlarini ishlab chikarish indeksi (o`tgan davrga nisbatan, % da)	
	2006	2007
Sanoat	110,8	112,1
Elektrenergetika	106,4	101,8
Yoqilg`i	105,1	110,0
Qora metallurgiya	111,6	111,9
Rangli metallurgiya	99,2	101,4
Kimyo va neft-kimyo	117,1	118,3
Mashinasozlik	124,2	129,5
O`rmon, yog`ochni qayta ishlash	122,7	132,7
Sanoat	114,9	108,9
Yengil	108,0	107,6
Oziq-ovqat	130,2	117,6
Boshqalar	119,7	109,9

Manba: O`zbekistan Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Shuni ham aytish lozimki, sanoat majmuasining har qanday tarmoqni ichki tuzilmasidagi o`zgarishlar amalda boshqa tarmoqlar – qishloq xo`jaligi, agrosanoat majmuasining boshqa sohalari, qazib oluvchi tarmoqlar bilan uzviy bog`liq.

Endilikda sanoatning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Iste'mol bozoridagi tanqislik tufayli sanoat tarmoqlari ilgarigiga nisbatan keng ko`lamda xalq iste'moli mollari ishlab chiqarishga yo`naltirilmoqda hamda xususiy lashtirilmoqda. Iste'mol mollarini ko`plab ishlab chiqarish, ayniqsa, chetga xomashyo emas, balki tayyor mahsulot chiqarish hamda qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish nafaqat sanoat ishlab chiqarishining ahamiyatini oshiradi, balki jahon bozorida O`zbekiston iqtisodiyotiga bo`lgan ishonchni ham mustahkamlaydi.

Hozirgi kunga kelib, sanoat tarmog`ida yalpi ichki mahsulotning 17 % yaratiladi. Bu shuni ko`rsatadiki, bozor iqtisodiyotining rivojlanishi natijasida mamlakat iqtisodiyoti industrialashgan iqtisodiyot sari rivojlanmoqda. Sanoat

tarmoqlaridagi 2004 yilgi 9,4 % li o`shish, sanoat majmuasi tarmoqlari va ishlab chiqargan mahsulot 8074,8 mlrd. so`mlikni tashkil etgani ham shundan dalolat bermoqda. Sanoat majmuasi mahsulotlariga uning tarmoqlari quyidagicha hissa qo`shmoqda: yoqilg`i sanoati va energetika – 18,3 %; metallurgiya – 13,9 %; yengil sanoat – 18,6 %; himyo sanoati – 5,2 %; mashinasozlik – 15,8%; oziq-ovqat – 10,8 %; qurilish materiallari – 6,5 %; yog`ochni qayta ishlash – 2 % va boshqalar.

Sanoat xalq xo`jaligining yirik sohasi bo`lib, unda 1 mln.dan ortiq ishchi va xizmatchi band. Bu ish bilan band aholining sakkizdan bir qismini tashkil etadi. Sanoatda 100 dan ortiq tarmoq bo`lib, ulardan 6 tasi bazaviy hisoblanadi. Asosiy fondlarning 40 %i sanoat hissasiga to`g`ri keladi, yalpi ichki mahsulotning 16 %dan ortiqrog`i sanoatda yaratiladi. O`zbekiston sanoatida elektr energiyasi, gaz, neft, ko`mir, benzin, po`lat, avtomobillar, traktorlar, paxta terish mashinalari, elektrdvigatellar, transformatorlar, akkmulyatorlar, kabellar, ekskavator, ko`prikli ko`targichlar, yigiruv mashinalari, samolyotlar, oltingugurt kislotasi, mineral o`g`itlar, sun'iy tolalar, sement, turli qurilish materiallari, gazlamalar, paxta moyi, un, guruch, kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqalar ishlab chiqariladi.

Respublika sanoatida tarmoqlarning tutgan o`rni har xil (6.1-jadval). Sanoat tarmoqlari orasida qishloq xo`jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi va agrosanoat majmuasiga xizmat ko`rsatuvchi tarmoqlar tarixan yetakchi mavqega ega. Bular paxta tozalash, shoyi to`qish, konsyerva, yog`-moy va boshqa sanoat tarmoqlaridir. Shuningdek, kimyo va neft kimyosi, mashinasozlik, elektronika, energetika, metallurgiya, yengil va qurilish materiallari sanoati jadal sur'atlarda rivojlanmoqda.

Sanoat taraqqiyotida yoqilg`i-energetika majmuasining o`rni alohida. Uning tarkibiga gaz, neft va neftni qayta ishlash, ko`mir va energetika tarmoqlari kiradi. Bu majmuaning hissasi sanoat ishlab chiqarishida 26,8 %dan iborat. O`zbekiston jahondagi gaz ishlab chiqaruvchi o`nta yirik mamlakat jumlasiga kiradi. Respublikada qudratli gidroelektr stansiyalari va issiqlik elektr stansiyalari mavjud.

Metallurgiya majmuasi tarkibiga ma'dan xomashyosi, qora va rangli metallarni qazib chiqaruvchi korxonalar kiradi. Oltin, kumush, mis, qo`rg`oshin, rux, volfram, molibden, litiy, uran, aluminiy xomashyosi, nodir metallar va boshqa bir qator qazilma boyliklarning aniqlangan zaxiralari ko`p. O`zbekistonda oltinning 30 ta koni topilgan. O`zbekiston MDH mamlakatlari orasida qazib olinadigan oltinning umumiy miqdori bo`yicha ikkinchi, kumush, mis, qo`rg`oshin, rux va volfram bo`yicha uchinchi o`rinni egallaydi, jahon hamjamiyatida oltin ishlab chiqarish miqdori bo`yicha sakkizinchi, uni aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo`yicha esa beshinchi o`rinda.

Kimyo va mashinasozlik majmualari sanoatning muhim sohalaridir. Yangi iqtisodiy sharoitda bu tarmoqlarda chuqur tarkibiy o`zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ular mamlakatning iqtisodiy mustaqqilligini mustahkamlashga yo`naltirilgan. Jami iste'mol mollarining uchdan bir qismi yengil sanoat korxonalari tomonidan ishlab chiqarilmoqda. Bu borada to`qimachilik an'anaviy yetakchi soha hisoblanadi.

Energetika respublika xalq xo`jaligining negiz tarmog`i, iqtisodiyot va texnika taraqqiyotining mustahkam poydevori hisoblanadi. O`zbekiston energetika tizimi

umumiy o`rnatilgan quvvati 11,5 mln.kVt bo`lgan 37 issiqlik va gidravlik elektr stansiyalarida yiliga 55 mlrd. kVt.s dan ortiq elektr energiya ishlab chiqarish imkoniyatiga ega. Bu tizimning barcha kuchlanishlardagi elektr tarmoqlari umumiy uzunligi qariyb 228 ming km. ni tashkil qiladi. Tarmoq transformatorlarining umumiy quvvati 42,6 MVA ga teng. hozir respublika energetika tizimida 60 mingga yaqin kishi ishlaydi.

6.2-jadval

Sanoat mahsulotlarining tarmoqlar bo`yicha tarkibi (%)

Tarmoqlar	2006 y.	2007 y.
Butun sanoat	100,0	100,0
Yoqilg`i-energetika majmua	21,7	24,1
Metallurgiya	14,3	17,9
Kimyo va neft sanoati	5,7	5,6
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	11,8	12,0
Yog`ochsozlik sanoati	1,0	1,0
Qurilish materiallari sanoati	4,4	4,1
Yengil sanoat	20,3	19,4
Oziq-ovqat	11,7	9,6
Boshqalar	6,4	6,3

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi.

O`zbekistonda elektr quvvatidan asosan XX asr boshlaridan foydalanila boshlandi. O`sha davrda Toshkentda 2 elektr stansiya qurilgan bo`lib, biri (quvvati 1450 kVt, 5 dizel) tramvayni tok bilan ta'minlash, ikkinchisi (Pavlov elektr stansiyasi, quvvati 125 kVt) shaharni yoritish uchun ishlatilgan. 1913-yilda O`zbekiston hududida umumiy quvvati 3 MVt chamasida bo`lgan 6 kichik dizel elektr stansiyasi bo`lgan, -yillik elektr energiyasi hosil qilish 3,3 mln.kVt.s ga yetgan.

O`tgan asrning 20--yillarida O`zbekistonda issiqlik energetikasi dizel va mayda bug` turbinali elektr stansiyalarini qurish yo`nalishida rivojlandi. Dizel elektr stansiyalar umumiy maqsadlarda hamda issiqlik energiyasiga ehtiyoji bo`lmagan paxta zavodlari, nasos stansiyalari, kanallar va boshqa korxonalar qoshida qurildi, dastlabki bug` turbinali elektr stansiyalari Farg`ona va Kattaqo`rg`on yog`-moy zavodlarida barpo etildi. Farg`ona yog`-moy zavodining

«Sharq tongi» issiqlik elektr markazi (IEM) umumiy maqsadlardagi elektr stantsiyasi boʻlgan birinchi IEM dir.

1934-yil 25-sentyabrda Oʻzbekiston enyenergetika tizimining tashkiliy asosi – «Oʻzbekenergiya» energetikasi boshqarmasi, Energetika va elektrlashtirish vazirligi tuzildi.

30-yillar boshidan Chirchiq-Boʻzsuv GESlar kaskadi barpo etildi. Oʻzbekistonda birinchi gidroelektrstansiyasi – Boʻzsuv GES shu traktida qurilib, 1926-yilda ishga tushirilgan edi. Chirchiq – Boʻzsuv gidroenergetika qurilishi tez sur'atlar bilan davom ettirilib, 1926-yildan 1940-yilga qadar mazkur trakt gidroelektrstansiyalarida 67 ming kVt genyerator quvvatlari ishga tushirildi.

Oʻzbekiston Energetika va elektrlashtirish vazirligi tarkibida loyiha, qurilish-montaj, sozlash, ta'mirlash va ishlatish tashkilotlarining to'la majmuasi energetika tizimining ishonchli ishlashini va istiqbol taraqqiyotini ta'minlaydi. Oʻzbekiston energetika tizimi hozir respublika xalq xo'jaligi va aholisining elektr energiyasiga boʻlgan ehtiyojlarini to'la ta'minlamoqda va elektr energiyani qisman qo'shni davlatlarga eksport qilmoqda. 2002-yilda Oʻzbekistonda 56,0 mlrd. kVt soat elektr energiyasi ishlab chiqarildi.

Yoqilgʻi sanoati. Respublikada yoqilgʻi energetika sanoati yer qa'rida topilgan va qazib olinayotgan ko'mir, neft, tabiiy gaz konlari negizida shakllandi va rivojlanib bormoqda. Respublikada 160 ga yaqin neft-gaz koni ochilgan, ularning 115 tasi Buxoro-Xiva geologik provintsiyasida, 27 tasi Fargʻona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Konlarning gaz, gaz-kondensatli turlari mavjud. Hozir 71 neft, gaz va gaz-kondensat konlari, 2 ko'mir konidan foydalanilmoqda. 50 dan ortiq neft, gaz va gaz-kondensat koni esa kelajakda ishga tushirish uchun tayyorlab qo'yilgan.

Yoqilgʻi sanoati respublika yoqilgʻi-energetika majmuasining asosiy tarmogʻini tashkil etadi va barcha yoqilgʻini qazib olish, tabiiy gazni tozalash va yetkazib berish, neft mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalaridan iborat. Ular xalq xo'jaligining barcha bo'g'inlariga xizmat ko'rsatadi. Yirik korxonalar Toshkent, Fargʻona, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida joylashgan. Respublika sanoat mahsulotining umumiy hajmida yoqilgʻi-energetika majmuasi mahsulotlari salmoqli o'rin tutadi (1980-yilda 8,8 %).

Respublika sanoatida band boʻlgan ishchi-xizmatchilar (sanoat ishlab chiqarishi xodimlari)ning 6 %i yoqilgʻi sanoati tarmoqlarida ishlashmoqda (80 ming nafardan ortiq). Respublikada 1992-yilda yoqilgʻi sanoatida qazib olingan yoqilgʻi (shartli yoqilgʻi – 7000 kilokaloriya hisobida) umumiy hajmida neftning hissasi 8,3 %ni, gazning hissasi 87,3 %ni, ko'mir hissasi 4,4 %ni tashkil etgan. Ko'kdumaloq neft-gaz kondensat koni ocqilishi va ishga tushirilishi bilan neft sanoatining yoqilgʻi sanoati majmuasidagi mavqei ortib bormoqda. (6.3-jadval).

Gaz sanoati – yoqilgʻi-energetika majmuasining eng rivojlangan tarmogʻi. Uning respublikada qazib olinayotgan yoqilgʻi balansidagi hissasi 87,2 %ni tashkil etadi. Neft bilan yo'ldosh tarzda uchraydigan tabiiy gazni qazib olish ikkinchi jahon urushidan oldin boshlangan.

O`zbekistonda neft va gaz qazib olish hajmining o`shishi

Ko`rsatkich	1960 y.	1980 y.	1990 y.	2000 y.	2006 y.	2007 y.
Neft (gaz kondensati b-n birga)	1603,0	2005,3	1805,4	8500,0	9000,0	6580,3
ming t. gaz.mln.m ³	446,6	42094	4504,6	5500,0	5750,0	5984,7

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Keyingi yillarda ko`rilgan keskin chora-tadbirlar natijasida neft (gaz va kondensati birga) qazib olish hajmi yuqori sur'atlarda o`tdi. Respublikaning neft mustaqilligi ta'minlandi. Neft gazidan sanoat maqsadlarida foydalanish uchun 15 km. uzunlikdagi birinchi gazoprovod «Andijonsanoat» Andijon shahri o`rtasida qurilgan. Gazni alohida sanoat usulida chiqarib olish o`tgan asrning 50-60-yillarida boshlandi. Gaz qazib olish sanoati joylashgan asosiy tumanlar – Buxoro va Qashqadaryo, shuningdek Farg`ona, Surxondaryo viloyatlari hamda Qoraqalpog`iston Respublikasidir.

Ko`mir sanoati. O`zbekistonda ko`mirni sanoat usulida qazib olish 1930-yillar oxiridan boshlangan. Toshkent viloyati Ohangaron vodiysida Angren ko`mir, Surxondaryo viloyatida Sharhun, Boysuntoq toshko`mir konlari bor.

1990-yilda 10,4 mln. t. ko`mir qazib chiqarildi. Keyingi yillarda bu ko`rsatkich sezilarli darajada pasaydi. 2004-yilda respublikamizda 2700 ming t. ko`mir qazib olindi. Angren va Yangi Angren GRESlari to`la qattiq yoqilg`iga o`tkazilishi bilan respublikaning ko`mirga bo`lgan ehtiyoji osmoqda.

Metallurgiya sanoati. O`zbekiston yerlarida rudadan metall olish 4 ming yildan ziyod tarixga ega. Qadimda misdan turli bezak buyumlar tayyorlangan. Keyinroq rudali metallar – qalay, kumush, oltin va boshqalarni eritish, quyish va qizdirib ishlash o`zlashtirilgan.

Qora metallurgiya sohasida faoliyat ko`rsatadigan yagona korxonalar Bekobod shahridagi O`zbekiston metallurgiya zavodidir. Zavodda qora metallurgiya mahsulotlarining eng muhim turlari (po`lat, cho`yan, po`lat quvurlar va po`lat prokat) ishlab chiqariladi, temir-tersak, metall chiqindilari eritiladi.

Rangli metallurgiya – respublika metallurgiya sanoatining yetakchi tarmog`i. Bu soha mahalliy mineral xomashyo resurslari negizida o`tgan asrning 30-yillaridan rivojlandi. Respublikada rangli kamyob va qimmatli metallar (oltin, mis, qo`rg`oshin, rux, volfram, molibden, simob va boshqalar) konlari, qoramozor mis qo`rg`oshin-rux koni, Obirahmat, Burchimulla, Oqtuz, Takob, Ingichka, qo`ytosh mis konlari va boshqalar topilib, ular sanoat miqyosida o`zlashtirilishi bilan rangli metallurgiya sanoati shakllandi va respublika rangli metallar ishlab chiqarish bo`yicha jahonda oldingi o`rinlardan birini egallagan mamlakatga aylandi.

Respublikada 2007-yilda rangli metallurgiya mahsulotlari ishlab chiqarish indeksining o`shishi 5,0 %ni tashkil etib, 2003-yildagi pasayish ko`rsatkichlarini qopladi. Jahon bozorida rangli metallarga bo`lgan narxlarning o`zgarishi mazkur sohada o`sishga sabab bo`ldi. Qora metallurgiyada ishlab chiqarishning o`sish sur'atlari ichki va tashqi bozorda mahsulotlarga bo`lgan talab ortishi bilan uzviy bog`liq. Birgina 2004-yilda qora va rangli metallarekporti 74,4%ga ortdi.

Kimyo sanoati respublika iqtisodiyotida muhim o`rinni egallaydi. O`zbekiston kimyo sanoatida 750 dan ortiq nomdagi mahsulot ishlab chiqariladi. Mamlakat sanoat mahsulotlari umumiy hajmda kimyo sanoati korxonalari mahsulotlari hissasi 4,6% ni tashkil etadi. Respublika kimyo sanoatida tabiiy gaz, neft, ko`mir, oltingugurt, turli minerallar, ohaktosh, grafit, shuningdek rangli metallar, paxta va kanopni qayta ishlash chiqindilaridan xomashyo tarzida foydalaniladi.

O`zbekiston kimyo sanoatida ishlatiladigan xomashyoning asosiy qismi (70 %ga yaqini yoki 650 dan ortiq turdagi mahsulot) hamda ehtiyot qismlar va asbob-uskunalar chetdan olib kelinadi (Rossiyadan toluol, yog`och sellyulozasi, kaustik soda, Qozog`istondan fosforitlar va boshqalar). Ayni paytda kimyo sanoati mahsulotlari (mineral o`g`itlar, kaprolaktam, kimyoviy tolalar hamda iplar, sintetik ammiak, lak-bo`yog`lar va boshqalar) eksport qilinadi.

Mashinasozlik sanoati. O`zbekistonda mashinasozlik sanoatining dastlabki korxonalari XX asr boshlarida vujudga keldi. Dastlabki paytlarda O`zbekistonda metallga ishlov berish sanoati asosan 14 ta kichik ta'mirlash ustaxonalaridan iborat edi. Ularda temir yo`l, paxta tozalash va yog` zavodlarining ta'mirlash ishlari bajarilardi. Qishloq xo`jaligiga kerak paxta terish mashinasi, kultivator, traktor ishlab chiqilgan.

O`zbekistonda mashinasozlik sanoatining muhim tarmog`i hisoblangan yangi avtomobilsozlik–avtomobillar (Asaka avtomobil zavodi), ularning dvigatellari (Toshkent motor zavodi), avtomobillarga ehtiyot qismlar, turli jihozlar va boshqa asboblarni ishlab chiqarish respublika mustaqillikka erishganidan keyin shakllana boshladi. O`zbekistondagi bir necha avtomobil tuzatish zavodlari, yengil mashinalarga xizmat ko`rsatadigan «O`zavtotexxizmat», «O`zavtoVAZxizmat» ishlab chiqarish birlashmalari korxonalar, tashkilotlar va avtomobillarga texnik xizmat ko`rsatib kelgan. Asakada yengil avtomobillar, Samarqandda yo`lovchi va yuk avtomobillari chiqarilmoqda.

Respublika mashinasozlik tarmog`i ishlab chiqarishi 2007-yilda 34,5% ortdi. Bunday yuqori sur'atlardagi o`shishga avtomobilsozlik mahsulotlariga talab ortishi hisobiga erishildi. Yengil avtomobillar ishlab chiqarish 72,6%ga, ularning eksporti umumiy ishlab chiqarish hajmida 52%ga ortdi. Asosiy iste'mol bozori MDH mamlakatlari bozorlari hisoblanib, ularning hisobiga jami eksport qilingan avtomobillarning 97%i to`g`ri keldi. Televizor, konditsioner, muzlatkich kabi tovarlar ishlab chiqarish hajmi ortdi. Masalan, 2003-yilda 14770 dona rangli televizor ishlab chiqarilgan bo`lsa, 2004-yilda bu ko`rsatkich 53345 taga yetdi yoki 3,6 marta ko`paydi.

6.2. Strategik ahamiyatga ega tarmoqlarning milliy iqtisodiyotdagi o`rni

Sotsialistik davlatlarda milliy boylik butun jamiyatniki, ya'ni davlat va kooperativ tashkilotlar ixtiyorida bo`lgan. U xalq manfaatlariga xizmat qilib, jamiyat a'zolarining tobora oshib borayotgan moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini to`laroq qondirishga sarflanishi mo`ljallangan edi.

Biroq yagona davlat rejasi asosida rivojlanish ittifoqdosh respublikalar va hududlar milliy boyligi xalq uchun emas, balki umumittifoq mehnat taqsimotini hisobga olib o`tkazildi. Oqibatda ayrim respublikalar, xususan, O`zbekiston ham

xomashyoga ixtisoslashgan hududga aylanib qoldi. Shunga qaramay, respublika hududida bu davr mobaynida foydali qazilmalarni o`rganish va ulardan xalq xo`jaligida foydalanishda sezilarli ishlar amalga oshirildi. Zero, mamlakatimizda strategik sohalarni rivojlantirishning asosi hisoblangan – uran, oltin, mis, neft, tabiiy gaz va boshqa ko`plab tabiiy boyliklar mavjud.

Milliy boylikni rivojlantirishda O`zbekiston o`tgan asrning 30-yillari oxirida boshqa respublikalar qatori o`z tarmoqlarida sezilarli yutuqlarga erishdi. Lekin, Ikkinchi jahon urushi boshlanishi tufayli respublika iqtisodiyotini qisqa muddatlarda g`arbiy izga ko`chirishga majbur bo`ldi. Barcha milliy boylik urush ehtiyojini qondirishga safarbar etildi.

Respublikamizga frontga yaqin hududlardan zavod va fabrikalar ko`chirib keltirildi va tez fursatlarda ishga tushurildi. Urush yillarida elektr energetikasi, kimyo sanoati, rangli metallurgiya, mashinasozlik va boshqa sanoat tarmoqlari rivojlanishi milliy boylik hajmini oshirdi. Mamlakatimiz tez orada ko`p tarmoqli industrial va qishloq xo`jaligi rivojlangan respublikaga aylandi.

Toshkentga yirik samolyotsozlik zavodlaridan biri joylashtirildi. U hozirgi «IL-76» transport samolyoti ishlab chiqaradigan MDHdagi birdan bir korxonadir. Mashinasozlik va metallurgiya korxonalari orasida «Bekobod metallurgiya kombinati», «Toshkent traktor zavodi» ishlab chiqarish birlashmasi, «O`zbekqishloqmash», «Toshqishloqmash», «Chirchiqqishloqmash», «Toshkimyoqishloqmash» zavodlari barpo etilib, butun ittifoq iqtisodiyotiga xizmat qilgan.

O`zbekistonda mineral xomashyo bazasi mavjudligi 60-80-yillar mobaynida respublika xalq xo`jaligining muhim tarmoqlarini, ayniqsa, gaz, oltin va uran ishlab chiqarish, energetika, kimyo, rangli metallurgiya, ruda bo`lmagan xomashyolar va qurilish materiallari sanoatlarini tez sur'atlar bilan rivojlantirish imkoniyatini berdi. Respublikada topilgan konlar orasida Olmaliq va Navoiy tog`-metallurgiya kombinati, Angren kimyo - metallurgiya zavodi, plavik shpat korxonalari, Ingichka va Ko`ytash boshqarmalari, Muruntov tog`-metallurgiya kompleksi, gaz, neft, betonit, pardozlash toshlari, turli qurilish materiallari, feruza, grafit chiqaruvchi va qayta ishlovchi yirik korxonalar ishga tushirildi.

Hozirgacha respublikada 90 xil xomashyo bazasi ochilgan. 650 ta sanoat miqyosidagi va 500 istiqboldagi tog`-kon sanoati korxonalari, gaz va neft korxonalari, shaxtalar, karyerlar, yirik suv inshootlari ishlab chiqarishining yillik hajmi 120 million tonnani tashkil etadi. Birgina 2007-yilda 59 milliard kubometr tabiiy gaz, 65 million tonna neft qazib chiqarildi. Bir kecha-kunduzda 2500 ming kubometr yer osti suvlari olinmoqda.

O`zbekiston hududida strategik ahamiyatga ega bo`lgan uran, oltin mis, rux, volfram, molibden, flyuorit, shuningdek, alyuminiy va magniy rudalari, nodir metallar, oltingugurt, osh tuzi, kaliy, fosfor va boshqa tabiiy tuz qatlamlari, kaolin, o`ta chidamli xomashyolar, bentonit, marmar va boshqa bezak toshlari, uncha qimmat bo`lmagan pardozlash toshlarining (biryuza, oniks, xoltседon, ametist va boshqalar) ulkan zaxiralari mavjud. Yoqilg`i resurslari bo`yicha esa ko`mir, tabiiy gaz va neft konlari ochilgan bo`lishiga qaramasdan, respublikaga chetdan mineral

xomashyolar tashib keltirilishi jiddiy iqtisodiy sarf-harajatlarga hamda transport balansining asossiz ravishda kuchaytirilishiga olib keldi.

Respublikada topilgan konlar orasida Olmaliq tog`-kon metallurgiya va Bekobod metallurgiya kombinatlarida xomashyoni qazib olish, boyitish va ikkilamchi metallni qayta ishlash yo`lga ko`-yilgan. Angren, Olmaliq kon sanoati asosan hududda joylashgan rangli metallurgiya, mis olish, qiyin eriydigan va o`nga chidamli metallar, oltin ishlab chiqarishni o`z ichiga oladi. Olmaliq kon-metallurgiya kombinati sobiq SSSRning bu tarmoqdagi eng yirik korxonasi edi. U O`zbekiston tasarrufiga olingandan so`ng respublika iqtisodiyotiga barakali ulush qo`shib kelmoqda. Respublikada aniqlangan volfram rudalari va molibden konlari negizida Chirchiq shahrida «O`zbekistonda qiyin eriydigan va o`nga chidamli metallar» kombinati ishlab turibdi.

Respublika metallurgiya sanoati barcha sanoat mahsuloti hajmining 10 %idan ko`prog`ini ishlab chiqarmoqda. Konlar foydalanishga topshirilishi respublikaning ayrim hududlari iqtisodiyotini o`zgartirib yubordi. Yangi tog` sanoat komplekslari bunyod etildi. Angren, Olmaliq, Zarafshon, Uchquduq konlari esa tog` va bo`z yerlarning sanoat jihatidan o`zlashtirilishiga asosiy omil bo`ldi. Hozirgi davrga kelib, aniqlangan milliy boylik manbalarida ishlab chiqarish korxonalarini uzoq muddat davomida oltin, mis, uran, qo`rg`oshin, rux, volfram, molibden, litiy, alyuminiy xomashyosi hamda boshqa nodir metallar va foydali qazilmalarning katta zaxiralari bor. Shuni e`tiborga olganda respublika metallurgiya sanoatining umumiy sanoat mahsuloti hajmidagi hissasi bundan buyon ham ortib boradi.

Respublika tasarrufiga metallurgiya majmuasi olinishining boisi shundaki, birinchi galda rangli va asl metallardan ishlab chiqarilgan mahsulotlar jahon bozorida kamyob mahsulotlar jumlasiga kiradi va eksportni rivojlantirishning muhim sharti hamda mamlakat valuta zaxirasini oshirishning asosi bo`lib xizmat qiladi. Muhim strategik obyektlar O`zbekiston tasarrufiga olinishi tufayli bu korxonalar jahonning ko`pgina davlatlari (AQSh, Kanada, Avstraliya va Yaponiya) bilan iqtisodiy aloqalar o`rnatdi, jahondagi mashhur firmalar – «Nyumon», «Moribeni», «Mitsibisi», «Bridj-stoun», «Katyerpillar», «Shell», «Spektra anolitika instruments», «Nukem», «Xitachi», «Nissa Ivai» va boshqalar bilan uzoq muddatga mo`ljallangan hamkorlik rishtalari bog`langan. «Nyumont Mayning korporeyshin» firmasi bilan hamkorlikda vujudga kelgan «Zarafshon – Nyumont» korxonasi Muruntov karyeri chiqindilaridan 100 tonna oltin ishlab chiqardi.

6.3. O`zbekistonning neft mustaqilligi asoslari

Buxoro – Xiva neft-gaz rayonlari ocqilishi munosabati bilan neft zaxiralari ega konlar yana beshtaga ortdi. Lekin bu konlar 1961-1965-yillarda atigi 306,7 ming tonna neft berdi. Farg`ona vodiysidagi 15 ta kondan 7 mln. 516 ming tonna, Surxondaryo viloyatidagi 3 ta kondan 1 mln. 29,3 ming tonna va Buxoro-Xiva neft-gaz viloyatidagi 5 ta kondan bor-yo`g`i 306,7 tonna neft qazib olindi. Shu tariqa, respublikada qazib olingan neft 1924-yilda 5,6, 1940-yilda 119, 1958-yilda 1297, 1961-yilda 1709 va 1965-yilda 1800 ming tonnani tashkil qildi. Keyingi

besh yilda respublikada neft ishlab chiqarish keskin kamaydi. 1965-yilda tashqaridan neft olib kelish 1962-yildagiga qaraganda 1,7 baravar oshgan edi.

Ushbu yillarda respublikada neft mustaqilligi zaiflashishiga avvalo bu hududdagi ikkita neftni qayta ishlash zavodining mahalliy neft bilan ta'minlanishining pasayishi, yetmagan xomashyo g'arbiy Turkmanistondan keltirilishi, keltirilgan neftning narxi Farg'ona va Buxoro neftidan ikki baravar yuqoriligi sabab edi. Bu, albatta, neftni qayta ishlash zavodlarining iqtisodiy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatardi.

O'zbekistonda neft qazib olish va uni qayta ishlash sanoati yangidan barpo etildi va rivojlandi. Farg'ona vodiysi, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryoda yangi neft konlari izlab topildi va ishga tushirildi. 1970-yilda O'zbekistonda 1672 ming t. neft qazib chiqarildi. Bu sobiq Ittifoqda qazib olingan neftning 5% ini tashkil etardi.

Keyingi yillarda O'zbekistonda 80 dan ortiq turli (yuqori zaxiraga ega kategoriyali) neft-gaz konlari topildi. Farg'ona, Surxondaryo, Buxoro-Xiva, Ustyurt kabi neft-gaz konlari, havzalari va viloyatlari kashf etildi. Buxoro-Xiva viloyatida Gazli, Kogon, Muborak, Dengizko'l rayonlari bilan birga yangi konlar ochildi va ocqilish arafasida. O'zbekistonda neft konlari asosan yura, bo'r, paleogen va neogen davri cho'kindi jinslarining turli qatlamlarida qatnashgan va joylashgan.

Neftning fizik xossasi uning tarkibiga bog'liq. Tarkibida 87% gacha uglevodorod, 10-15 %gacha vodorod, 0,05-0,05, ba'zan 5 %gacha kislorod, juda oz miqdorda vanadiy, fosfor, kaliy, nikel, temir uchraydi. Dunyo miqyosida qazib olinayotgan barcha neftlarda oltingugurt miqdori, odatda, 1 %dan ortiq. Surxondaryo vodiysida qazib olinayotgan paleogen neftlari, ayniqsa, oltingugurtga boy (3,1-6,3 %).

Respublikada qazib olinadigan neftdan XIX asrning 2-yarmigacha faqat kerosin olinib, qolgani chiqindiga chiqarib tashlanardi. Ichki yonuv dvigatellarining ixtiro etilishi va texnik taraqqiyot benzina bo'lgan talabni oshirdi. Neftdan dastlab kerosin, benzin, dizel yoqilg'isi, keyinchalik esa sintetik tolalar, 100dan ortiq kimyoviy xomashyo va o'g'itlar olina boshladi. Birgina 1965-1970-yillar davomida Farg'ona va Oltiariq neftni qayta ishlash zavodlarida benzin ishlab chiqarish 13, kerosin ishlab chiqarish 21, dizel yonilg'isi ishlab chiqarish 81, moylash yog'lari olish 59 va mazut ishlab chiqarish 64%ga oshdi.

Respublikamizda iqtisodiyotni erkinlashtirish va chuqurlashtirish davrida neft resurslaridan oqilona foydalanish, chuqur qayta ishlashga asoslangan holda yangi mahsulotlar ishlab chiqarish keng miqyosda o'zlashtirilmoqda. 1991-2002-yillarda bu sohani boshqarish strukturasi va texnik jihozlash, neft qazishni takomillashtirish tufayli neft va gaz ishlab chiqarish hajmi oshdi. Natijada 1995-yilda respublikaga neft chetdan import qilinmadi va O'zbekiston neft mustaqilligiga erishdi. Bu mustaqillik sobiq Ittifoq tarkibidagi boshqa respublikalarda iqtisod chuqur inqirozga uchragan, ya'ni iqtisodiy aloqalar va savdo aloqalari uzilgan, narxlar oshgan va inflyatsiya zo'raygan davrga to'g'ri keldi.

Neft mustaqilligiga erishishda «Muborakneftgaz» davlat korxonasi geologlari, parmalovchilari, quruvchilarining hissasi ayniqsa katta bo'ldi. Chunki bu korxonada mustaqillik yillarida 15 neft-gaz va 14 gaz kondensati konlaridan juda

katta miqdorda mahsulot qazib olindi. Chunonchi, 2000-yilda 3743,7 tonna neft, 2475 ming tonna kondensat ishlab chiqarilgan bo`lsa, 2002-yilda tayyorlangan neft 3600,0, kondensat esa 2430 ming tonnaga etdi. Bu respublikada qazib olingan neft va kondensatning 90 %dan ko`pini tashkil qiladi.

Bundan tashqari, bu korxonada 2000-yilda 34164 va 2002-yilda 36000 mln. m³ tabiiy gaz qazib oldi va iste'molchilarga etqazib berdi, 2002-yilda Turkmaniston Respublikasiga 240 ming t. neft sotdi, qolgan tovar mahsulotlarni Muborak (MGPZ), Buxoro (Qoravulbozor) va Farg`ona neftni qayta ishlash zavodilari va gaz uzatish boshqarmasiga topshirdi. O`zbekistonda neft mustaqilligi mustahkamlanishiga asosan 1997-yilda «Ko`kdumaloq» konida gaz yuqori bosimda neft konlariga haydalgani, Buxoroda 2,5 mln. tonna gaz kondensatini qayta ishlash quvvatiga ega zavod ishga tushirilishi asos bo`ldi.

To`g`ri, keyinchalik neft konlarida zaxiralar kamayishi mumkin. Ammo kelajakda asosan gazokondensat quduqlar hisobiga neft mustaqilligini saqlash imkoni bor. Respublikamizda neft qazib olish asosan neft atrofida joylashgan suv yoki gaz bosimini oshirish, qatlam g`ovaklaridagi neftni quduq zoboyiga yig`ish usuli bilan amalga oshiriladi. Suv bosimi, odatda, boshlang`ich neft zaxirasining 50-80%ini, gaz esa atigi 20-50% ini siqib chiqaradi. Biroq tashqaridan berilayotgan suv qazib chiqarilayotgan neftning o`rnini to`la egallay olmaganligidan bosim kamayib ketadi. Natijada neftning favvora bo`lib tabiiy otilishi tugaydi.

Shundan keyin neft kompressor yordamida chiqariladi. Aynan 1997-yilda «Ko`kdumaloq» konida ishga tushirilgan (yo`llari bosimi 50 atm.) kompressor stansiyasi ushbu ishni boshqargan va u gazkondensat qazib olish hajmini ko`paytirishga imkon bermoqda. Neftni kompressor bilan chiqarishda quduqqa gaz yoki havo haydaladi, ular neftga aralashib, zichligini kamaytiradi, natijada neft va gaz aralashmasining soxta quduq yuzasigacha ko`tarilib, neftning favvora bo`lib otilishi davom etadi.

O`zbekistonda neft quduqlardan nasoslar yordamida ham olinadi. Qatlam bosimi uzluksiz pasaya borishi natijasida quduq debiti tushishi neft chiqarishning iqtisodiy ko`rsatkichlarini yomonlashtiradi. Neft konlarini ishga solish, ayniqsa, yer osti gidrodinamikasi rivojlanishi natijasida neft chiqarishning yangi usullari yaratildi. Ular yordamida neft qatlamlariga suv yoki gaz haydash yo`li bilan qatlam bosimini butun ekspluatatsiya mobaynida birday ushlab turishi mumkin.

Bu yutuqlarga asosan 1992-yilda neft sohasida uchta strategik va asosiy tamoyillarni bajarish asosida erishildi:

- neft va gaz qazib olishni kuchaytirish va respublikaning neft mustaqiligini ta'minlash uchun Ko`kdumaloq, Alan Urga, Janubiy Tandirchi va boshqa konlarda katta ishlar bajarildi;

- neft va gazni qayta ishlash texnologiyasini chuqurlashtirish va ularning sifati xalqaro standart talablarga javob berishini ta'minlash uchun 1997-yilda Buxoro neftni qayta ishlash zavodini ishga tushirish, Farg`ona neftni qayta ishlash zavodini ta'mirlash va yangi texnologiya kompleksi – gidrosulfizatsiya uskunasining o`rnatilishi asosiy vazifa qilib qo`yildi.

Yangi texnologik uskunalar ishga tushirilishi natijasida tozalangan mahsulot hajmini ko'paytirish imkoni yaratildi. Respublikada neftni qayta ishlash sanoati rivojlandi va og'ir sanoatning neftni qayta ishlovchi hamda neft mahsulotlari tayyorlovchi sohasiga aylandi. O'zbekiston neft mustaqilligi va ekologiya borasidagi xalqaro majburiyatlarni bajarishi kelajakda yoqilg'i-energetika sohasida ilmiy-texnikaviy va ekologik siyosat olib borish jarayonida davlat tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligiga bog'liq.

Mazkur chora-tadbirlar neft mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning energiya sarfini kamaytiruvchi texnika va texnologiyani joriy qilishda huquqiy va iqtisodiy muhitni barpo etish, neft resurslari samaradorligini oshirish, zaxiralarini ko'paytiradigan innovatsiya texnologiyalari iqtisodiy raqobatbardoshligini oshirishga yo'naltirilgan qo'shimcha investitsiyalarni shakllantirish va rag'batlantirishdan iborat. Bu esa, neft mustaqilligi davomiyligini ta'minlashga asos bo'ladi.

6.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida sanoatga qulay investitsiya muhitining yaratilganligi holati

Mamlakatimizda tarkibiy o'zgarishlarni izchil amalga oshirishda qulay investitsiya muhitining yaratilgani asosiy omil bo'lib kelmoqda. Investitsiya muhiti – bu mamlakatdagi investitsiya jarayonlariga ta'sir ko'rsatuvchi iqtisodiy, siyosiy, me'yoriy-huquqiy, ijtimoiy va boshqa shart-sharoitlar majmui. Investitsiya muhiti, avvalo, quyidagi iqtisodiy omillar orqali belgilanadi: tabiiy shart-sharoitlar, shu jumladan foydali qazilmalar zaxiralari, ishchi kuchi malakasi va o'rtacha ish haqi darajasi, iqtisodiy konyunktura holati, ichki bozor siqimi hamda tovarlarni tashqi bozorda sotish imkoniyatlari, kredit tizimi holati, soliqqa tortish darajasi, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmaning rivojlanganligi, xorijiy kapitalga nisbatan davlat siyosati, unga nisbatan imtiyozli shart-sharoitlarning belgilanganligi va h.k.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan buyon qulay investitsiya muhitini yaratish davlatimiz iqtisodiy siyosatining markaziy masalalaridan biri bo'lib kelmoqda. Investitsiya jarayonlarini kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar natijasida 2008-yilda investitsiya hajmi sezilarli darajada ortdi. Iqtisodiyotni rivojlantirish uchun barcha moliyaviy manbalar hisobidan 6,4 mlrd. AQSh dollari miqdorida investitsiya jalb etildi. Bu 2007-yil bilan taqqoslaganda, 28,3 %ga ko'p bo'lib, yalpi ichki mahsulotga nisbatan investitsiyalar hajmi 23 %ni tashkil etdi.

6.4-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi va tarkibi, mlrd. so'm

Ko'rsatkichlar	2007 y.		2008 y.		O'sish sur'ati, %da
	hajmi	sol. salm. %	hajmi	sol. salm. %	
Asosiy kapitalga investitsiyalar	5479,7	100,0	8483,7	100,0	128,3
Markazlashgan investitsiyalar	1099,7	20,1	1717,0	20,2	129,1
- budjet mablag'lari	492,9	9,0	761,8	9,0	127,9
- nobudjet fondlari mablag'lari	334,8	6,1	533,6	6,3	131,8
- xorijiy investitsiyalar va hukumat	272,0	5,0	421,6	5,0	128,2

kafolati asosidagi kreditlar					
Markazlashmagan investitsiyalar	4380,0	79,9	6766,7	79,8	128,0
- korxonalar mablag`lari	2610,0	47,6	3741,1	44,1	118,6
- aholi mablag`lari	621,9	11,3	828,0	9,8	112,0
- t o`g`ridan-t o`g`ri xorijiy investitsiya va kreditlar	975,7	17,8	1772,1	20,9	150,2
- tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag`lari	172,4	3,1	425,5	5,0	246,8

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika Qo`mitasi

Jadvaldan ko`rinadiki, o`tgan yil davomida asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi va tarkibida ahamiyatli o`zgarishlar r o`y bergan. Yuqorida ta'kidlanganidek, asosiy kapitalga investitsiyalarning umumiy hajmi 128,3 %ga o`sgan. Shu jumladan, markazlashgan investitsiyalar hajmi 129,1 % ga, markazlashmagan investitsiyalar 128 % ga o`sgan. O`shish sur'atlarini investitsiyalarning tarkibiy qismlari bo`yicha ko`rib chiqilsa, eng yuqori ko`rsatkich tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag`lariga to`g`ri kelib, ularning hajmi deyarli 2,5 baravar oshib, investitsiyalar tarkibidagi ulushi o`tgan yildagi 3,1 dan 5 % ga qadar ko`tarilgan. To`g`ridan-t o`g`ri xorijiy investitsiya va kreditlar hajmi 1,5 baravardan k o`proq o`sib, buning natijasida ularning investitsiyalar tarkibidagi ulushi 20,9 % ga qadar oshgan.

O`zlashtirilgan barcha investitsiyalarning 50 %ga yaqini ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik qayta jihozlashga yo`naltirilganini ta'kidlash darkor. Keyingi yillarda O`zbekiston iqtisodiyotiga kiritilayotgan xorijiy investitsiyalar hajmining izchil va barqaror o`sib borayotgani e'tiborga sazovordir. 2008-yilda 1 mlrd. 700 mln. AQSh dollari miqdoridagi xorijiy investitsiyalar o`zlashtirildi. Bu 2007-yildagiga nisbatan 46 % ko`p demakdir. Eng muhimi, xorijiy investitsiyalarning 74 %ini to`g`ridan-to`g`ri investitsiyalar tashkil etdi.

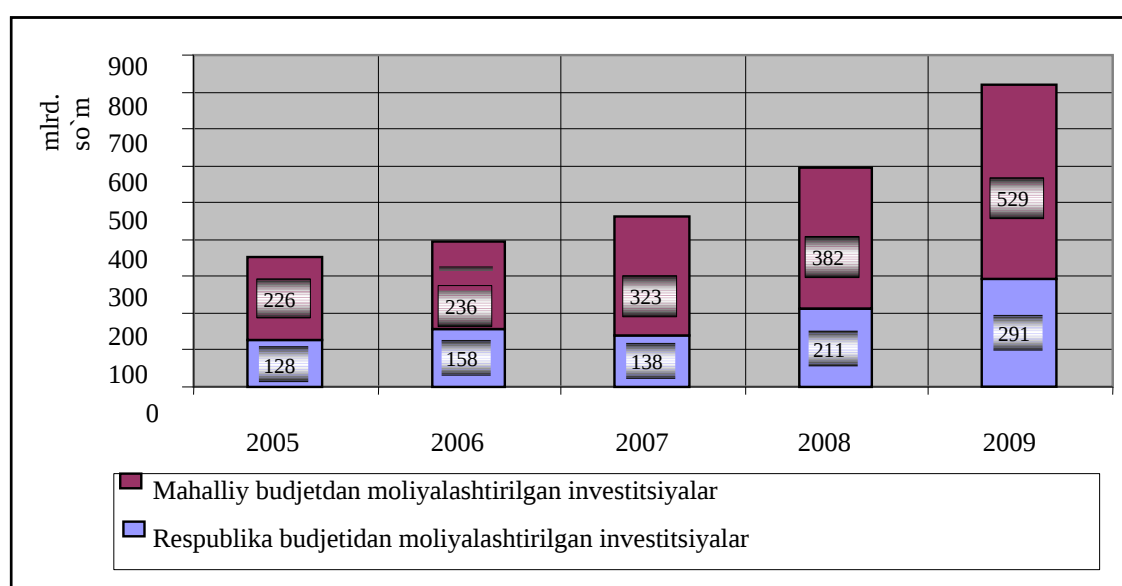
Mamlakatimizdagi investitsiya jarayonlarining takomillashib borayotganligi namoyon etuvchi yana bir jihat – davlat budjetidan moliyalashtirish tarkibidagi nisbatlarning sezilarli darajada o`zgarib borayotganligi hisoblanadi. Investitsiya jarayonlariga davlat budjetidan moliyalashtirilgan mablag`lar dinamikasi ko`rsatadiki, 2005-yilda davlat budjetdan moliyalashtirilgan mablag`larning 36,2 % respublika budjeti, 63,8% mahalliy budjet hisobiga ta'minlangan bo`lsa, 2009-yilda bu nisbat tegishli ravishda 35,5% va 64,5% ni tashkil etishi ko`zda tutilmoqda. Bu esa investitsiya jarayonlarini moliyalashtirishda mahalliy budjetlarning ishtiroki va roli kengayib borayotganligini ko`rsatadi.

“Shuni mamnuniyat bilan ta'kidlash kerakki, o`zlashtirilgan barcha investitsiyalarning qariyb 54 %ini korxonalar va aholi mablag`lari tashkil etadi. Bu mamlakatimizda soliq yukini kamaytirish va xo`jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya faolligini rag`batlantirish bo`yicha olib borilayotgan soliq siyosati to`g`ri ekanini yana bir bor tasdiqlaydi”¹¹. Shuningdek asarda ta'kidlanishicha,

¹¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekiston, 2009, 38-b.

jahon inqirozi davom etayotganiga qaramay, 2009-yilda mamlakatimiz iqtisodiyotiga jalb etiladigan xorijiy investitsiyalar hajmi 1 mlrd. 800 mln. dollarga ko`payadi, buning to`rtidan uch hismi to`g`ridan-to`g`ri investitsiyalardir.

Iqtisodiyotimizda tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish va uni modernizatsiya qilish borasida strategik muhim ahamiyatga ega loyihalarni amalga oshirish, birinchi navbatda, ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirishda bundan ikki yil avval tashkil etilgan, bugungi kunda 3 mlrd. 200 mln. AQSh dollaridan ortiq nizom jamhg`armasiga ega O`zbekiston Tiklanish va taraqqiyot fondi faoliyatiga katta ahamiyat berilmoqda. Yaqin istiqbolda ushbu Fond aktivlarini 5 mlrd. doll.ga etkazish ko`zda tutilmoqda. O`tgan ikki yil mobaynida o`nlab yirik sanoat va infratuzilma inshootlarini moliyalashtirish va hamkorlikda moliyalashtirish uchun Fond tomonidan 550 mln. AQSh dollaridan ziyod miqdorda kreditlar ajratildi.

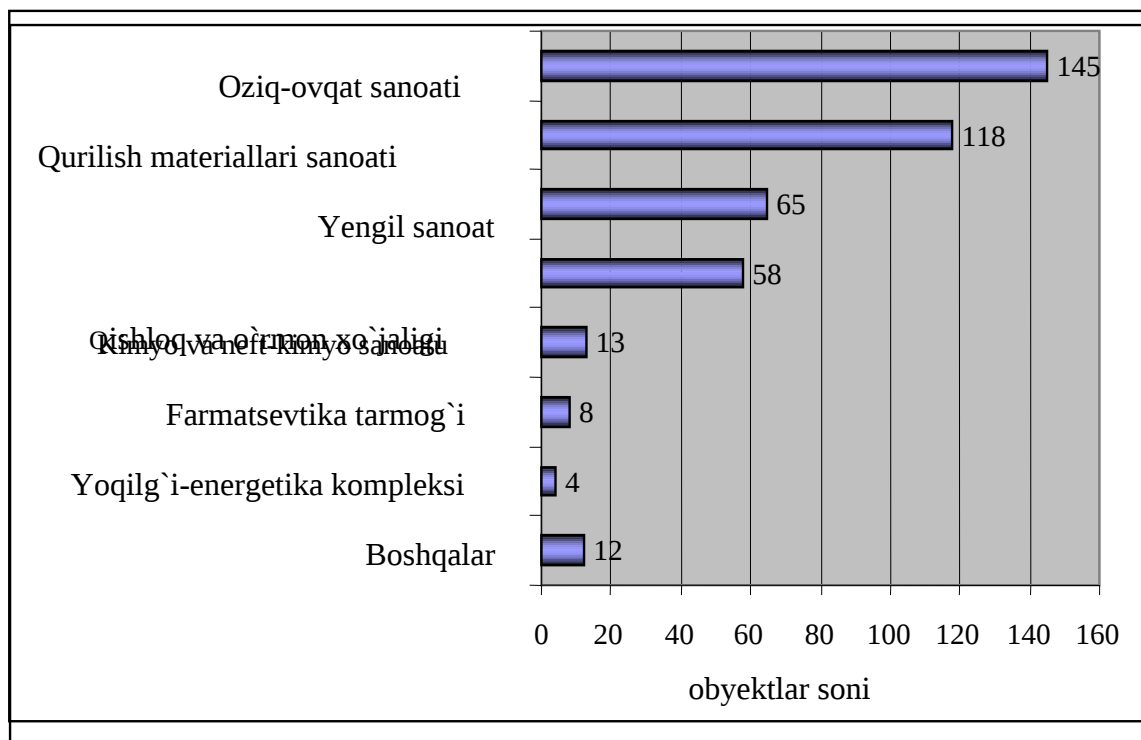

6.1-chizma. Investitsiya jarayonlariga davlat budjetidan moliyalashtirilgan mablag`lar dinamikasi (mlrd. so`m)

2008-yilda iqtisodiyotimizning turli soha va tarmoqlari bo`yicha muhim ishlab chiqarish obyektlarining barpo etilishiga alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, mamlakatimiz bo`yicha investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida qariyb 250 milliard so`mlik asosiy fondga ega jami 423 ta obyekt, jumladan, oziq-ovqat sanoatida 145 ta, qurilish materiallari sanoatida 118 ta, yengil va to`qimachilik sanoatida 65 ta, qishloq va o`rmon xo`jaligi sohasida 58 ta, kimyo va neft-kimyo sanoatida 13 ta, farmatsevtika tarmog`ida 8 ta obyekt ishga tushirildi.

2008-yilda ishga tushirilgan va hozirgi kunda qurilayotgan yirik ishlab chiqarish inshootlari qatorida Farg`ona vodiysini elektr energiyasi bilan muntazam ta'minlash imkonini beradigan, uzunligi 165 kilometrlik Yangi Angren issiqlik elektr stansiyasi – « O`zbekiston» yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyasi barpo etilganini alohida ta'kidlash joiz. Sirdaryo issiqlik elektr stansiyasini «Sug`diyona» kuchlantirish stansiyasi bilan bog`laydigan, G`uzor-Surxon yuqori kuchlanishli elektr uzatish liniyalari va Toshkent shahri elektr ta'minoti obyektlari loyihalarini

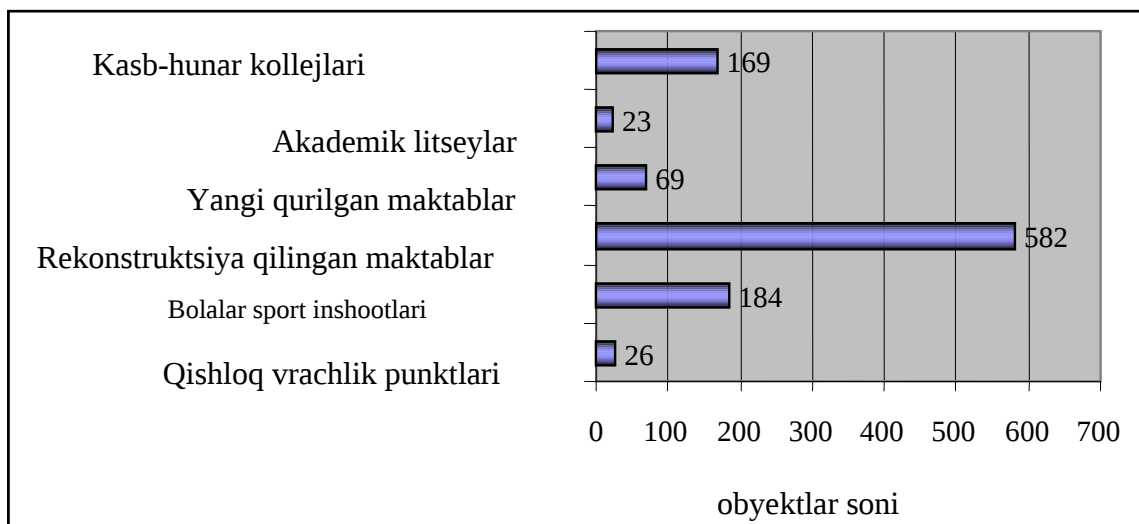
amalga oshirish ishlari davom ettirilmoqda. Shuningdek, o'tgan yili 2 ming 600 kilometrdan ortiq ichimlik suvi hamda 825 kilometrdan ziyod tabiiy gaz tarmoqlari foydalanishga topshirildi.

6.2-chizma. 2008-yilda investitsiya dasturlarini amalga oshirish natijasida ishga tushirilgan obyektlar

Ijtimoiy soha obyektlarini qurish va foydalanishga topshirish masalalariga ustuvor ahamiyat berilishi natijasida 113 ming 200 o'quvchiga mo'ljallangan 169 ta kasb-hunar kolleji va 14 ming 700 o'rinli 23 ta akademik litsey qurildi va rekonstruksiya qilindi. Shu bilan birga, 69 ta yangi maktab barpo etildi va 582 ta maktab kapital rekonstruksiya qilindi. Shular qatorida 184 ta bolalar sporti inshooti, 26 ta qishloq vrachlik punkti va 7 mln. 240 ming kvadrat metr turarjoy binolari va boshqa obyektlar qurildi.

Ijtimoiy sohada investitsiya jarayonlarining kuchaytirilishi, ayniqsa, qishloq joylarida turli ijtimoiy obyektlar – bolalar bog'chalari, maktablar, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylar, shifoxonalar, qishloq vrachlik punktlari, sport va madaniyat inshootlari va boshqalarning barpo etilishi pirovardida obodonchilik darajasining yuksalishiga, xalqimiz turmush farovonligining oshishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

6.3-chizma. 2008 -yilda qurilgan va foydalanishga topshirilgan ijtimoiy soha obyektlari

Yuqoridagi ma'lumotlar, fikr-mulohazalardan ko`rinadiki, o`tgan yilda investitsiyalarni jalb etish borasida erishilgan natijalar mamlakatimizdagi investitsiya muhitining yanada yaxshilanganligidan, bu esa, o`z navbatida iqtisodiyotdagi muhim tarkibiy o`zgarishlarni izchil amalga oshirish imkoniyatining kengayganligidan darak beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Sanoat majmuasi nima uchun xalq xo`jaligining bir tarmog`i hisoblanadi?
2. Sanoat majmuaning asosiy tarmoqlariga qaysi tarmoqlar kiradi?
3. Sanoat mahsulotlarining tarmoqlar bo`yicha tarkibi nimalardan tashkil topgan?
4. Sanoat ishlab chiqarish datsurlarining mohiyati nimadan iborat?
5. Yoqilg`i-enyergetika sohasi qaysi viloyatlarda rivojlangan?
6. Sanoatning qaysi tarmoqlari srategik ahamiyatga ega?
7. O`zbekitsonda qachondan boshlab yengil avtomobillar chiqarilmoqda?
8. Kommunikatsiyaga qaysi sohalar kiradi?
9. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida sanoatga invetsitsiyalar jalb etish holati qanday?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekitson sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekitson, 2009.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish–davr talabi. //Xalq s o`zi, 2009-y 14-fevral.
3. Bekmurodov A.Sh., G`afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari: O`quv qo`llanma. - T.: TDIU, 2009. – 124 b.

4. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «To`g`ridan-to`g`ri xususiy xorijiy invetsitsiyalarni jalb etishni rag`batlantirish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida»gi Farmoni. – //Xalq so`zi, 2005-y., 12-aprel.
5. Ishmuhammedov A.E., Rahimova M.R. Mintaqaviy iqtisodiyot: Darslik. – T.: TDIU, 2007.
6. Региональная экономика. Основной курс: Учебник. /Под ред. В.И.Видяпина, М.В. Степанова. – М.: INFRA-M, 2006. – 686 с.
7. Internet veb-saytlari.
8. www.ceep.uz.
9. www.bearingpoint.uz.

7-606. QISHLOQ XO`JALIGINING HUDUDIIY IXTISOSLASHUVI

7.1. Agrosanoat majmuini rivojlantirish muammolari

Xalqimiz tumush farovonligini yaxshilash, umuman, mamlakat iqtisodiyotini mustahkamlashda qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishining ahamiyati beqiyos ekanligi ma'lum. Agrosanoat majmuining taraqqiyoti nafaqat oziq-ovqat ta'minotini yaxshilash, balki muhim xomashyo yetkazib beruvchi tarmoq sifatida

mamlakat sanoatining taraqqiyoti uchun ham o`ta zarur. Ma'lumki, hozirgi paytda O`zbekiston qishloqlaridagi xilma-xil xo`jaliklarda qariyb 4,5 mln. gektar maydonda dehqonchilik bilan shug`ullanilmoqda. Shuncha kenglikdagi ziroatni o`stirishda katta va kichik texnika vositalari dehqonga qudratli qanot bo`lmoqda.

Mustaqillik yillarida bozor munosabatlariga o`tishning o`ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan «O`zqishloqxo`jalikmashxolding» va «O`zqishloqxo`jalikmashlizing» kompaniyalari ana shu tarmoqni mukammal va samarali texnika vositalari bilan ta'min etishni asosiy faoliyat sifatida belgilab olishgan. Respublika Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, qishloq xo`jaligini ish samaradorligi yuqori bo`lgan, zamonaviy texnika vositalari bilan lizing asosida ta'minlash tizimining joriy etilishi oldinga tashlangan muhim qadam bo`ldi.

To`g`ri, lizing tizimini qo`llash ko`lami hozircha unchalik keng emas, lekin qishloq mehnatkashlarini texnika bilan ta'minlashning bu usuli katta istiqbolga egaligi aniq. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasidan ma'lumki, qishloq xo`jaligi samaradorligini yuksaltirishning asosiy sharti sermehnat yumushlarni texnika gardaniga yuklashdir. Jahon tajribasi tarmoq ishlab chiqarishining barqarorligi, yuqori unumdorligi ishlab chiqarish kuchlarining kompleks rivojlanishi, fan-texnika taraqqiyoti, moddiy-texnika bazasining kuchliligi va kadrlar uchun shart-sharoit yaratilganligi bilan bevosita bog`liqligini ko`rsatadi.

Buni fermerlar misolida ham ko`rish mumkin. Masalan, bir fermerga AQShda o`rtacha 150 gektar ekin maydoni to`g`ri keladi. Bu ko`rsatkich Kanadada-190, Buyuk Britaniyada-70, Fransiyada-35, Irlandiyada va Lyuksemburgda-33, Daniyada-32, Olmoniyada-18, Gollandiyada-17, Italiyada-8 gektar. Yer, texnika, fan yutuqlaridan unumli foydalanilgandagina natijalar yuqori bo`lishi mumkinligini ular amalda isbotlashdi. Umuman, tarmoqdagi iqtisodiy ko`rsatkichlar texnikadan oqilona foydalanish va uning sifatiga ko`p jihatdan bog`liq deyishimizga to`la asos bor.

Ma'lumki, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 31-yanvardagi qaroriga binoan qishloq xo`jaligi mashinalarini ishlab chiqarish maqsadida «O`zqishloqxo`jalikmashxolding» kompaniyasi tashkil etilgan edi. Bu tuzilma tarkibiga 16 ta korxonalar, 9 ta qo`shma korxonalar, 17 ta mintaqaviy texnika markazi, 72 ta tuman va tumanlararo bo`linmalar, shu jumladan, mashina-traktor parklari va savdo uylari kiradi.

Ta'kidlash joutki, 2001-yil natijalariga nazar tashlasak, kompaniyaga qarashli korxonalar ancha murakkab davrni boshidan kechirganligi ayon bo`ladi. Ketma-ket ro`y bergan suv taqchilligi pirovard natijalarga ta'sir etmay qolmadi. Aksariyat joylarda mahsulot ishlab chiqarish hajmini avvalgi yillardagiga nisbatan kamaytirmaslik, erishilgan maromni yo`qotmaslik uchun kurash ketdi.

Keyingi yillarda kompaniya rivojlangan davlatlarning tarmoq texnikasi ishlab chiqaradigan firmalari bilan hamkorlik qilayotganligi ham ijobiy samara bermoqda. Masalan, 9 ta qo`shma korxonalar ishga tushirildi va bugungi kunda jahon talablariga javob beradigan texnika vositalari ishlab chiqarmoqda. «O`zKeystraktor», «O`zKeysservis», «Agroxim» korxonalarini shular jumlasiga kiradi. Ular tomonidan faqat o`tgan yilning o`zida mamlakatimiz agrosanoat

majmuiga 2760 ta traktor, 971 ta aravaka, 100 ta paxta terish mashinasi, 118 ta plug, 994 ta borona, 80 ta pichan o`radigan kombayn, 1066 ta kultivator, 1 mln. so`mlik ehtiyot qismlar va boshqa texnika vositalari hamda ularning muayyan qismlari yetkazib berildi.

Shu jumladan, lizing asosida 2 mingta traktor va 404 ta aravacha ishlab chiqarilib, dehqonlarga jo`natildi. Respublikada hozirgi paytda nufuzli kompaniya va firmalar vakillari bilan hamkorlikda bir qancha qo`shma korxonalar tuzish bo`yicha loyiha – izlanish ishlari olib borilmoqda. Germaniyadagi «KLASS» va «KYuN» firmalari bilan «Toshqishloq mash» hissadorlik jamiyatida yem-xashak o`rinish kombayni, «O`zqishloq mash» hissadorlik jamiyatida g`alla ekadigan seyalka, «Agregat zavodi» korxonasida frezerli kultivator ishlab chiqarish uchun tayyorgarlik ko`rilmoqda.

Qishloq xo`jaligi mashinasozligi uzluksiz va o`zaro chambarchas tizimga ega. Bu ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarining bajarilishi, konstruktorlik ishlari o`rtasidagi o`zaro bog`liqlik va ketma-ketlikni ta`minlaydi. Tarmoqning ilmiy tadqiqot, loyiha institutlari hamda konstruktorlik byurolari mavjud. Kompaniya muammolar yechimini ta`minlaydigan dasturlar ishlab chiqib, respublika Fan-texnika taraqqiyotini muvofiqlashtirish kengashi (sobiq fan va texnika davlat qo`mitasi) bilan hamkorlikda ish olib bormoqda. O`tgan yili kompaniya bo`yicha 25 mlrd. 255,9 mln. so`mlik texnika vositalari, 622,5 mln. so`mlik xalq ist`moli mollari ishlab chiqarildi. Ijobiy siljishlar qatorida korxonalarining debitor va kreditorlik qarzlari kamayganligini tilga olish mumkin.

Kompaniyaning chet el sarmoyasini jalb qilish, umuman, uning investitsiya faoliyatidan maqsadi ba`zi korxonalaridagi ishlab chiqarish texnikasini yangilashdir. Masalan, yaqin kelajakda Toshkent traktor zavodi, Agregat zavodi, Motor zavodi, «Texnolog» hissadorlik jamiyatlarida xorij sarmoyasini jalb etish, zamonaviy talablarga javob beradigan texnika vositalari ishlab chiqarish ko`zda tutilmoqda. Hozirgacha kompaniyaga qo`shma korxonalar ustav jamg`armasini shakllantirish uchun 28,2 mln. AQSh dollari miqdoridagi chet el sarmoyasi olib kirildi.

Hukumatimizning mahalliy xomashyodan mahsulot ishlab chiqarish bo`yicha dasturiga ko`ra, «Keys» paxta terish kombaynlari va traktorlariga butlovchi qismlar tayyorlash yo`lga qo`yildi. O`tgan yili «O`zKeys mash»da paxta terish mashinalarining zamonaviy bo`yash majmui va boshqa ba`zi qismlari ta`mirlandi. «Toshqishloq mash» korxonasida paxta terish mashinasining bunkerini, uning ba`zi qismlarini ishlab chiqarish o`zlashtirildi. Tarmoq texnikasi uchun gidrotsilindrlar tayyorlaydigan chet el dastgohi sotib olinmoqda.

7.2. Agrosanoat majmui rivojlanishi asoslari

Agrosanoat majmui (ASM) – qishloq xo`jaligi mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va iste`molchilarga yetkazib berish bilan band xalq xo`jaligi tarmoqlarining jamlanmasi. ASMga kiruvchi tarmoqlarning barchasi pirovard natijada muhim vazifa – mamlakatni oziq-ovqat va qishloq xo`jalik xomashyosi bilan ta`minlash vazifasini bajaradi. ASM tarkibida uchta soha ajralib turadi:

- qishloq xo`jaligi va unga aloqador tarmoqlar uchun ishlab chiqarish vositalari yetkazib beradigan, shuningdek qishloq xo`jaligiga ishlab chiqarish,

texnika xizmati ko`rsatadigan sanoat tarmoqlari (masalan, qishloq xo`jaligi mashinasozligi);

- qishloq xo`jaligi;
- qishloq xo`jaligi mahsulotlarini qayta ishlash va iste'molchilarga yetkazib berish (tayyorlash, saqlash, qayta ishlash, tashish, sotish) bilan band tarmoqlar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida bu infratuzilmani rivojlantirish mamlakat aholisi ehtiyojini qondirish bilan bir qatorda uning tashqi iqtisodiy aloqalarini rivojlantiruvchi kuchga aylanishi mumkin.

Mustaqillik yillarida ASMDa juda ko`p yutuqlarga erishish bilan birga muayyan, kamchiliklarga ham yo`l qo`yildi, iqtisodiy islohotlar jarayonida yangi muammolar ham yuzaga chiqdi. Endigi vazifa ushbu kamchiliklarni bartaraf etish yo`llari, muammolarni chuqur tahlil qilib, ularning yechimini topishdan iborat. Agrar sektorning bundan keyingi rivojlanishida quyidagi muammolarga e'tibor berish zarur:

- ❖ mustaqillik yillaridagi faoliyatni kuzatish ko`rsatadiki, barcha bo`g`inlarda kadrlar yangicha ishlash, bozor munosabatlariga to`liq moslasha olmayotirlar. Bu, ayniqsa, tumanlar va xo`jaliklar miqyosida ko`proq ko`zga tashlanmoqda. To`g`ri, har yili kadrlar o`quvi o`tkazilmoqda, ammo aksariyat rahbar kadrlar ish yuritishni bozor munosabatlari asosida emas, balki eskicha – ma'muriy-buyruqbozlik asosida olib bormoqda;

- ❖ agrar soha uchun muhim ekologiya masalalari islohot jarayonidan birmuncha chetda qolmoqda. Vaholanki, bu muammo e'tiborni talab etadi. Bugungi kunda tuproq unumdorligining pasayib borishi, og`ir texnika va samarasi past texnologiyalar qo`llanilayotganligi oqibatida tuproq tarkibining buzilishi, sho`rlanish darajasining ortib borishi shundan dalolat bermoqda. Shuningdek aholini ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash masalasi ham alohida e'tiborni talab qiladi;

- ❖ ba'zi iqtisodchilar, qishloq xo`jaligida islohotlarni qo`shimcha mablag` sarflamasdan olib borish mumkin, degan fikrni ilgari surmoqdalar. Ularning fikriga qo`sqilish qiyin. Negaki, rivojlangan mamlakatlar tajribasiga qarasa, ularning ko`pchiligida bu boradagi ko`rsatkich fermerlar daromadining 40-50 va hattoki 60 %ini tashkil etadi. Shuni hisobga olib, agrar sohani qo`llab-quvvatlash fondini tashkil qilish va uning mablag`i qishloq aholisining ijtimoiy hayoti, ekologik muvozanatni saqlash, moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga qaratilishi zarur;

- ❖ qishloq xo`jaligida iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish moliya-kredit mexanizmini takomillashtirishni talab qiladi. Chunki, xo`jaliklar to`g`ridan-to`g`ri kredit olishlari nihoyatda murakkab, ayniqsa, uzoq muddatli kreditlar hajmi kamayib ketishi natijasida ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash va yangilab borish imkoniyatlari chegaralanib qolmoqda. Albatta, lizing tizimining tuzilishi bu muammoni biroz yengillashtiradi, ammo u barcha turdagi asosiy vositalarni qamrab olmagan;

- ❖ qishloq xo`jaligining moddiy ta'minoti, texnika, mineral o`g`it, yoqilg`i-moylash materiallari bilan ta'minlanishi bugungi kun talablari darajasida emas, moddiy-texnika resurslarining narxi qishloq xo`jaligi mahsulotlari narxiga nisbatan bir necha barobar yuqori va tez oshib bormoqda. Qishloq xo`jaligi uchun kerakli

sanoat mollariga narx belgilashni ham tartibga solish lozim. Qishloq xo`jaligi korxonalariga servis xizmati ko`rsatish talab darajasida emas, shuningdek xizmat haqlarining bahosi nihoyatda yuqori;

❖ o`zlari qabul qilgan qishloq xo`jaligi mahsulotlari uchun tayyorlov tashkilotlari vaqtida haq to`lamayotganligi natijasida xo`jaliklarning moliyaviy holati og`irlashmoqda, buning ustiga inflyatsiya og`irligi ham butunlay qishloq xo`jaligi korxonalarini yelkasiga tushmoqda;

❖ qishloq xo`jaligini qiyin ahvoldan olib chiqish uchun qishloq xo`jaligi bilan bog`liq barcha sohalar unga o`z yordamini ko`rsatishi zarur. Shundagina ular qishloq xo`jaligidan arzon va sifatli xomashyo oladilar, o`z navbatida, qishloq ularning mahsulotlari uchun muhim bozor vazifasini bajaradi;

❖ hozirgi kunda mamlakatimizda iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayoni kechmoqda, endilikda bu jarayonda agrar sektorni boshqarishdan uni tartibga solishga o`tish, narx-navoni erkinlashtirish bilan birga uni davlat tomonidan tartibga solish taqozo etiladi. Shuni hisobga olib, qishloq xo`jaligi mahsulotlarining pastki va yuqorigi narxlarini chegarasini davlat tomonidan nazorat qilish tizimini yaratish zarur.

Iqtisodiy islohotlar O`zbekistonda birinchi navbatda, agrar sektorda boshlandi. Buning o`ziga xos ramziy ma'nosi bor, chunki aholining 60 % dan ko`prog`i, ish bilan band aholining 44 %i qishloq joylarda yashab, mehnat qilmoqda, YaIMning 30 %i, valuta tushumining 55 %i, tovar mahsulot almashinuvining 70 %i, oziq-ovqat mahsulotlarining 90 %i agrar sektor hissasiga to`g`ri keladi.

1991-yilning 11-yanvarida mamlakatdagi shaxsiy yordamchi xo`jaliklarni yanada rivojlantirishga oid qo`shimcha tadbirlar belgilandi. Prezident ko`rsatmasi asosida yana 1 mln. 221 ming 477 oilaga sug`oriladigan paxta dalalaridan 137 ming 246 gektar yer qo`shimcha tomorqa sifatida bo`lib berildi. Bunday amaliy g`amxo`rlik g`ayrat-shijoatli kishilar harakatiga qanot bag`ishladi.

Shaxsiy yordamchi va tomorqa xo`jaliklari uyushmasi tashkil etilishi lozim. Keyinchalik esa shu asosda dehqon va fermer xo`jaliklari uyushmasi yuzaga keladi, ya'ni shaxsiy yordamchi xo`jaliklar zamirida dehqon va fermer xo`jaliklari shakllanadi. Ularni imtiyozli soliqqa tortish, o`z mahsulotlarini eksport qilishi uchun qulay shart-sharoit yaratib berish, xo`jalik a'zolarini nafaqa va pensiya bilan ta'minlashga doir tartiblar joriy etiladi.

Iqtisodiyotimizning tayanchiga aylanib borayotgan minglab dehqon va fermer xo`jaliklari faoliyati bu tarmoqning istiqboli biz o`ylagandan ko`ra porloq ekanidan dalolat beradi. Uning tarixi esa, shaxsiy tomorqa xo`jaliklariga, 1989-yilning yozida davlatimiz rahbari uzoqni ko`zlab boshlagan keng ko`lamli ishlarga borib taqaladi. Mulkchilikning barcha shakllariga, shaxsiy tashabbus va xususiy tadbirkorlikka o`sha murakkab davrda asos solingan.

Bugungi kunda (2007y.) mamlakatimizda 260 mingdan ortiq mikrofirma, kichik va o`rta korxonalar tashkil etilib, 3 mln.dan ziyod dehqon-fermer xo`jaliklari faoliyat yuritmoqda. Ular qishloq xo`jaligi yalpi mahsulotining 78 %ini berishmoqda. Keyingi paytda mamlakatimizda xususiy mulkni qishloq joylarda

qaror toptirish, uni rivojlantirish va himoya qilish borasida jiddiy ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmoni va Vazirlar Mahkamasining «2003-2004-yillarda korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida», «Xususiylashtirilgan korxonalarining koorparativ boshqarmasini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlari alohida ahamiyatga ega. Zero, aynan ushbu hujjatlar zamirida yurtboshimizning «Ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish va unda xususiylashtirish yetakchi o'rin egallashini ta'minlash zarur» degan g'oyasi yotadi.

Bu g'oya esa, chuqur ilmiy va hayotiy mulohazalardan kelib chiqqan bo'lib, milliy iqtisodiyotimizning agrosanoat majmuidagi mulkiy tuzilishni o'zgartirishni ko'zda tutadi. Markaziy Osiyodagi eng yirik korxonalardan biri «Toshkent traktor zavodi» davlat aksiyadorlik birlashmasi sanaladi. Bu yerda ishlar bir maromda bormoqda. Xorij sarmoyasini jalb etish ishlari ikki yo'nalishda davom ettirilayapti. Avvalo, bu «Keys-Nyu-Xolland» firmasining universal haydov traktorlariga butlovchi qismlar ishlab chiqarish bo'yicha bo'lsa, keyingisi Xitoy krediti asosida mini traktorlar tayyorlashdir.

Bunday mitti texnikalarni dehqon va fermer hamda shirkat xo'jalikari, shu bilan birga tomorqa egalari yetkazib berish mo'ljallanmoqda. Raqamlarning mag'zini chaqishga, ular zamirida yashiringan mehnat maromini ilg'ashga harakat qilinmoqda. Masalan, yangi asrning dastlabki yilida korxonada 2966 ta traktor, 1033 ta aravaka ishlab chiqardi. Xo'sh, bu ozmi yo ko'p? Agar uni 2000-yildagi natijaga taqqoslaydigan bo'lsak, ko'p.

Qishloq xo'jaligidagi ehtiyojimizni nazarda tutadigan bo'lsak, oz. Albatta, hech bir harakat beiz ketmaganidek, ishlab chiqarish bo'g'inidagi biror uzilish o'z ta'sirini sezdirmay, yangi muammo tug'dirmay qolmaydi. Gap faqat texnika vositalarini butlash uchun ayrim qismlar taqchilligidagina emas, balki ana shu texnikaga muhtoj xo'jaliklarning to'lov qobiliyati pastligi bilan ham bog'liq.

«O'zqishloqxo'jalikmashxolding» kompaniyasiga qarashli bir qancha korxonalarda eksport imkoniyatlaridan yetarli foydanilmayapti. Achinarli tomoni ularda mahsulot eksporti bo'yicha aniq belgilangan dasturning o'zi yo'q. Yana bir tang soha: korxonalarda aksiyalarni sotish qoniqarsiz ahvoldaligidir. Bunday kamchiliklar yurtimiz iqtisodiy salohiyatini oshirish yo'lidagi intilishlarimizga mos bo'ladi.

Boy tabiiy resurslarga ega O'zbekistonimiz zaminida qishloq xo'jaligi mahsulotlari mo'l-ko'lligini ta'minlash orqali cheksiz imkoniyatlarni ishga solish mumkin. Hamma gap ana shu imkoniyatlarni ko'ra bilishda, ulardan oqilona foydalanishda. Biz so'z yuritayotgan kompaniya rahbarlari bu mas'uliyatni yanada chuqurroq his etishlari zarur. Prezidentimiz yuritayotgan iqtisodiy siyosat talablari, xalqimiz kutayotgan umidlar ana shuni his etib ishlashni taqozo etadi.

Bozor iqtisodiyoti qishloq xo'jaligi infratuzilmasidagi barcha bo'g'imlarda hisob-kitob bilan ishlashni taqozo etadi. Biz so'z yuritgan har ikkala korxonada mulk shakli jihatidan ham, xo'jaliklararo munosabatlar nuqtai nazaridan ham bozorning o'ziga xos talablarini hisobga olgan holda tuzilgan. Maqsad ichki

imkoniyatlarimizni ishga solish hisobiga import o`rnini bosuvchi mahsulotlarni ko`paytirish, eksport salohiyatini oshirish va lizing xizmatini rivojlantirishga qaratilgan. Endilikda nafaqat texnika, ayni paytda ana shu texnika jilovi qo`lida bo`lgan kompaniyalar ham dehqonning qudratli qanotiga aylanmog`i lozim.

Rivojlangan xorij davlatlari xalq xo`jaligida lizing xizmatining alohida o`rni bor. O`tgan asrning 40-50-yillaridan boshlab, Amerikada ilk bor joriy etilgan bu xizmat turi ayni paytda jahonning ko`plab mamlakatlarida keng qo`llanilmoqda. Respublikamiz iqtisodiyotidagi tarkibiy o`zgarishlar mazkur xizmat turini joriy etish masalasini taqozo etdi. Ko`p mablag` sarflamasdan ishlab chiqarish vositalarini yangilash, zamonaviy texnikaga ega bo`lish uning afzalliklaridan biridir.

Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 30-oktyabrdagi qaroriga ko`ra, respublikamiz qishloq xo`jaligini zamonaviy texnika bilan ta'minlash va tarmoq mashinasozligini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoit yaratish maqsadida «O`zqishloqxo`jalikmashlizing» kompaniyasi tashkil etildi. Kompaniya o`z faoliyatini boshlagan 2000-yildayoq lizing asosida tarmoqqa 700 mln. so`mlik 471 dona texnika yetkazib berdi. O`sha paytda texnikaga bo`lgan talabning yuqoriligi lizing hajmi oshirilishini taqozo qilardi.

Buning uchun past foizli, yirik miqdordagi kredit mablag`larini jalb etish, mashinasozlik zavodlari bilan kompaniya faoliyatini muvofiqlashtirish, hisob-kitob mexanizimini takomillashtirish, xo`jaliklarga imtiyozlar berish zarur edi. Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 2-noyabrdagi qarori ushbu muammolarni hal etishga qaratildi. O`tgan yillar lizing kompaniyasi uchun shakllanish, ya'ni oyoqqa turish davri bo`ldi. Ishni to`la yo`lga qo`yish va lizing xizmatini keng miqyosda amaliyotga kiritish uchun bir qancha masalalar bosqichma-bosqich hal etiladi.

Ma'lumki, kompaniya respublikamiz lizing bozorida faoliyat yuritayotgan eng katta tashkilotdir. 2007-yili kompaniyaning joylardagi 13 ta filiali orqali 2339 ta traktor, 100 ta «Keys – 2002» rusumli paxta terish mashinasi va 494 ta turli xil texnika vositalari shirkat va fermer xo`jaliklariga yetkazib berildi. Kompaniyaning moliya bozoridagi faoliyati u mamlakatimiz iqtisodiyotida alohida o`ringa ega ekanligini ko`rsatdi. Birinchidan, qishloq xo`jaligining lizingga berish sohasi joriy etildi. Ikkinchidan, mulk shaklidan qat'i nazar tarmoqdagi jamoalar davlatning g`amxo`rligini sezdi.

Lizing xizmati joriy etilgach, odamlar ish bilan ta'minlandi va ishlab chiqarish samaradorligi oshdi. Yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, qishloq xo`jaligi mashinasozligi korxonalari ham jonlandi. Lizing kompaniyasi ayni paytda o`z mijozlariga berilayotgan texnika qiymatining 15 %ni oldindan to`lashni taklif qilib, ularga katta qulaylik yaratdi. Lekin texnikaning to`liq qiymati to`langunga qadar u kompaniya mulki hisoblanadi. Shu bois lizingga olingan texnikadan samarali foydalanish va uning to`g`ri ishlatilishini nazorat qilish nafaqat mijozning, balki kompaniyaning ham bevosita faoliyatiga kiradi.

Lizing xizmati fermerlar uchun katta imkoniyat yaratdi. Hozir yangi tartibda texnika oluvchilarning uchdan bir qismini fermerlar tashkil etmoqda. Ma'lumki, ilgari fermer biror-bir texnika vositasi uchun shirkat xo`jaligi yoki MTPga murojaat qilardi. Bu unga ortiqcha tashvish keltirar, ya'ni qo`shimcha xarajat

qilishga to'g'ri kelardi. Bugun esa mazkur xizmat tufayli o'z mashina-traktor parkini tuzatayotgan fermerlar ham ko'p. Texnikalarning lizing asosida berilishi raqobat kuchayishiga, xizmat sifati yaxshilanishi va yetishtirilayotgan mahsulot tannarxi pasayishiga olib kelmoqda.

Ba'zida lizingga texnika ololmayotgan, hattoki dastlabki badal pulini to'lagan bo'lsa-da, bu ish cho'zilayotgan hollarga ham duch kelamiz. Buning sababi esa kompaniyaning joylardagi bo'limlari mijozlarini texnika bilan o'z vaqtida ta'minlay olmayotganliklaridadir. Afsuski, bunday hollar, kam bo'lsa-da, uchrab turibdi.

7.3. Agrar siyosatdagi ustuvorliklar

Yirik tarmoq bo'lmish qishloq xo'jaligi mamlakat iqtisodiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. O'zbekiston milliy xavfsizlikni ta'minlash, turli qishloq xo'jaligi ekinlari, shu jumladan, texnik ekinlar o'stirish uchun juda qulay, hududda joylashgan, paxta yetishtirish bo'yicha dunyoda (AQSh, Hindiston, Xitoy va Pokistondan keyin) 5, uni eksport qilish bo'yicha 2-o'rinda. O'rta Osiyoda yetishtiriladigan jami paxta hajmining 75 %i O'zbekiston hissasiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, respublikada har yili 5 million tonnadan ko'proq sabzavot va meva yetishtiriladi. O'zbek qorako'l terilariga va pillasiga jahon bozorida talab katta.

Qishloq xo'jaligi aholini oziq-ovqat mahsulotlari, sanoatning turli tarmoqlarini esa xomashyo bilan ta'minlaydi. Mamlakat aholisining 63 %i qishloqlarda yashaydi. Aholining ancha qismi shu sohada mehnat qiladi. Mamlakat ichki mahsulotining 28 %i qishloq xo'jaligi ulushiga to'g'ri keladi. Paxta yetishtiriladigan maydonlarning deyarli hammasi sug'oriladigan yerlardir. Bu yerlarda qudratli irrigatsiya tizimi mavjud.

Mustaqillik yillarida o'tkazilgan islohotlar davomida qishloqda yangi xo'jalik tuzilmasi shakllandi. Yerga bo'lgan mulkchilik jarayoni kuchaydi. Bu agrar siyosatdagi eng muhim masaladir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-martdagi "Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida" gi PF-3226-sonli Farmoni agrar sohada tub o'zgarish ufqlarini belgilab berdi. Mazkur hujjatda iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida past rentabelli va zarar ko'rib ishlovchi shirkat xo'jaliklari negizida fermer xo'jaliklari tashkil etish ustuvor yo'nalish deb qayd etildi.

Aytish kerakki, keyingi yillarda 159 ta shirkat xo'jaligi tugatilib, ularning negizida 9 mingdan ortiq fermer xo'jaligi tashkil qilindi. Jumladan, Mehnatobod, Mirzaobod, Yoziyovon, Romiton va Amudaryo tumanlari xo'jaliklari to'liq tugatilib, fermer xo'jaliklariga aylantirildi. 7.1-jadvalda qishloq xo'jaligida turli mulkchilik shakllarida mahsulot yetishtirishning 2006-2007-yillardagi holati berilgan.

Ko'rinib turibdiki, fermer xo'jaliklarida kartoshkachilik rivoj topgan, paxtachilik vag'allachilik yetarli darajada rivojlanmagan, sut, go'sht, tuxum va sabzavot yetishtirishda dehqon xo'jaliklarining ulushi yuqori. Jamoa xo'jaliklari paxta vag'allachilikda ustun. Shuning uchun ham yuqorida tilga olingan farmon asosida 2003-yilda yana 177 jamoa xo'jaligi negizida fermer xo'jaliklari tuzilgan.

7.1-jadval

Respublika qishloq xo`jaligida turli mulkchilik shakllarida mahsulot yetishtirishning 2006-2007-yillardagi holati (%)

Mahsulotlar	Yalpi hosil (ming tonna)		Qishloq xo`jaligi korxonalari		Dehqon xo`jaliklari		Ferma xo`jaliklari	
	2006 y.	2007 y.	2006 y.	2007 y.	2006 y.	2007 y.	2006 y.	2007 y.
Paxta	2803,3	3535,4	1741,8	1707,1	-	-	1061,5	1828,3
Bug`doy	5625,6	5502	2805,4	2085,2	789,9	832,4	2030,3	2584,9
Sabzavot	3301	3315,9	626	355,6	2321,9	2575,9	353,5	384,4
Kartoshka	834,4	892,7	49,7	45,7	751,2	803,9	33,5	43,1
Meva	765,8	646,3	231,5	215,9	477,7	520,9	56,6	109,5
Uzum	401,8	577,8	160,5	264,3	278,5	256,4	22,5	56,9
Poliz mahsulotlari	587,3	571,3	77,8	46,2	331,7	351,0	177,8	174,1

Manba: O`zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh, 2008.

Tajribaga ko`rta, hatto zarar bilan ishlayotgan jamoa xo`jaliklari ham fermer xo`jaliklariga aylantirilsa, ularda ishlab chiqarish rivojlanadi, moddiy resurslar tejaladi, moliyaviy ahvol yaxshilanadi. Fermer xo`jaliklariga o`z rivoji jarayonida erkin iqtisodiy faoliyat yuritish uchun quyidagi imkoniyatlar yaratilgan:

- yer maydonlari tanlov asosida 50 yilgacha muddat va meros qoldirish huquqi bilan ijaraga beriladi;
- berilgan yer maydonlari shirkat xo`jaliklari balansidan chiqariladi;
- yollanma xodimlar, shu jumladan, oila a'zolari o`rtasidagi mehnat munosabatlari, mehnat qonunchiligiga muvofiq, mehnat shartnomalariga asoslanadi.

Hozirda Qoraqalpog`iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va viloyatlar hokimliklari bilan birgalikda agrar siyosatning ustuvorligi mujassamlashgan, fermer xo`jaliklarining 2003-2010-yillarga mo`ljallangan rivojlanish konsepsiyasi yaratilmoqda. Qishloqda zamonaviy bozor infratuzilmasini rivojlantirishning shu muddatga mo`ljallangan kompleks dasturi esa tayyorlandi.

Yaqin yillarda mahalliy sharoitlarni, qishloq xo`jaligi yerlarini, mehnat va suv resurslarining ahvoli hamda xo`jaliklar qayta tashkil etilishi natijasida bo`sh qolgan xodimlarni ish bilan ta'minlash istiqbollari chuqur tahlil qilish asosida viloyat va tumanlar bo`yicha xo`jaliklarni rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish ustidagi ishlar davom ettiriladi. Agrar siyosatda tilga olingan ustuvorliklar ijrosi aniq

belgilangan reja asosida barcha bo`g`inlarda islohotlarning mohiyatini anglagan holda olib boriladi. Bu esa milliy xavfsizlikni ta'minlashda asosiy omil bo`ladi.

7.4. Fermer xo`jaliklarining mintaqaviy xususiyatlari

O`zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida qishloq xo`jaligini isloh qilish uchun bozor iqtisodi talablari asosida juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Asosiy ishlab chiqarish vositasi – yerlar o`z egalari: dehqon va fermerlarga berilib, mulkchilik shakllari o`zgartirdi, dehqon va fermerlar uyushmalari tuzilib, mahsulotlarni yetishtirish va eksport qilish ishlari batamom yangi yo`lga qo`yildi.

Mustaqillik yillarida O`zbekiston hukumati tomonidan dehqon va fermer xo`jaliklarini tashkil etish va rivojlantirish bo`yicha huquqiy va normativ hujjatlar ishlab chiqildi. O`zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan «Fermer va dehqon xo`jaliklari to`g`risida»gi (30.04.1998 y, № 605. 1-sonli) Qonuni va Vazirlar Mahkamasining bu qonunni hayotga tatbiq qilish bo`yicha qator qarorlari ular orasida alohida o`rin tutadi.

Ular ko`ra, yerlarni o`z egasi - dehqon va fermerlarga berib, fizik-kimyoviy tarkibini yaxshilash va unumdorligini oshirish choralari belgilandi, fermerlarga, shuningdek ixtiyoridagi yerdan umrbod foydalanish huquqi berildi. O`zbekistonda 2000-yil 1-noyabrda dehqon va fermer xo`jaliklari soni 41743 ta bo`lgan bo`lsa, 2001-yilning shu davriga kelib, bu ko`rsatkich 55208 taga etdi.

2001-yili respublikada 2142 mlrd. so`mlik qishloq xo`jalik mahsulotlari yetishtirildi. 2007-yilga kelib, bu ko`rsatkich ikki barobar oshdi. Dehqonchilik mahsulotlarining salmog`i dehqonchilikda olingan foydaning 65 % ini yoki 4732 mlrd. so`mni tashkil etdi. Bunda fermer va dehqon xo`jaliklarining ulushi 45 % bo`ldi. Respublikada dehqonchilik uchun zarur mashinalar tizimi yaratildi, ilmiy tadqiqot institutlari, tajriba stansiyalari, tayanch punktlari tarmoqlari rivojlantirildi, qishloq xo`jaligini malakali mutaxassislar bilan ta'minlaydigan oliy va o`rta maxsus o`quv yurtlari tashkil etildi.

O`zbekiston qishloq va suv xo`jaligi vazirligi ilmiy ishlab chiqarish markazining 17 ilmiy tadqiqot instituti, ularning 12 ta filiali, 15 ta tayanch punkti, 9 ta eksperimental bazasi va 50 ga yaqin boshqa bo`limlarida qishloq xo`jaligi, o`rmon xo`jaligi va agrosanoat majmuining turli sohalarida nazariy va amaliy ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda, fan yutuqlari ishlab chiqarishga joriy etilmoqda. Respublikada Toshkent davlat agrar universiteti, Andijon, Samarqand qishloq xo`jaligi, Qarshi agrar-iqtisodiyot, Toshkent irrigatsiya va qishloq xo`jaligini mexanizatsiyalash injenerlari institutlari, qator kollejlari ishlab turibdi. Respublika oliy va o`rta maxsus o`quv yurtlarini qishloq xo`jaligi ixtisosliklari bo`yicha har yili 5 mingdan ortiq oliy ma'lumotli, 12 mingdan ziyod o`rta maxsus ma'lumotli mutaxassislar bitirib chiqmoqda.

Respublikada qishloq xo`jaligi sohasidagi umumiy siyosatni respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi amalga oshiradi. Davlat boshqaruvining quyi bo`g`ini bo`lgan tuman qishloq va suv xo`jaligi boshqarmalari jamoa xo`jaliklari, davlat xo`jaliklari, shirkatlar uyushmalari ijara xo`jaliklarida umumiy rahbarlikni olib boradi. Ixtisoslashuviga ko`ra, bog`dorchilik, tokchilik, ayrim issiqxona

xo'jaliklari mustaqil «O'zmevasabzovotuzumsanoat» xolding kompaniyasiga qaraydi. Ayrim tarmoqlarga rahbarlikni amalga oshirish uchun Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining «O'zbekqorako'l», «O'zbek ipagi», «O'zparrandasanoat», «Asal» kabi respublika ishlab chiqarish uyushmalari tashkil etilgan.

O'zbekiston hududi qishloq xo'jaligi jihatidan 3 mintaqaga bo'linadi: tog' va tog'oldi mintaqasi respublika hududining 20 % dan ortiqrog'ini tashkil etadi. Asosan lalmikor dehqonchilik (bug'doy, arpa, no'xat, zig'ir), bog'dorchilik va tokchilik taraqqiy etgan bu mintaqada bahorgi-kuzgi mavsumiy yaylovlar bor, chorvachiligi go'sht-jun yetishtirishga ixtisoslashgan. Sug'orma dehqonchilik mintaqasi respublika hududining qariyb 20 %ini tashkil etadi. Bu mintaqaga Farg'ona vodiysi, Mirzacho'l, Dalvarzin cho'li, Chirchiq-Ohangaron, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxon-Sherobod vodiylari, hamda Quyi Amudaryoni o'z ichiga oladi.

Unda asosan paxta, shuningdek kanop, don (bug'doy, makkajo'xori, sholi), kartoshka, sabzovot-poliz mahsulotlari (qovun, tarvuz, qovoq), em-xashak ekinlari (beda, sudano't, perko va boshqa) yetishtiriladi. Bog' va tokzorlar, tutzorlar, rezavor meva maydonlari bor, go'sht-sut chorvachiligi rivojlangan. Cho'l-yaylov mintaqasi respublika hududining 50 %ni tashkil etadi, asosan cho'l va suvsiz tekisliklardan iborat, Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari, Qoraqalpog'iston va Farg'ona vodiysining markaziy qismida joylashgan.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan yer davlat mulki hisoblanadi. Davlat qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan korxonalar va xo'jaliklar, shuningdek fuqarolarga muddatsiz yoki vaqtinchalik foydalanish uchun yer ajratib beradi. Davlat va yer fondi yer egaligi yoki yerdan foydalanuvchilar hududdagi barcha yerlar – haydalma yerlar, daraxtzor, yaylov, pichanzor, o'rmon, quriq yer, qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan yerlardan iborat.

Bugungi kunda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash unumdorligini oshirish qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish va uning samaradorligini yuksaltirishning muhim rezervi va hal qiluvchi omili eng asosiysi - qishloq aholisining moddiy farovonligini ko'tarishning zarur sharti va garovi bo'lib xizmat qiladi. Biz mazkur muammoni hal etishni ko'p jihatdan, 2008-2012-yillarga mo'ljallangan sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturini amalga oshirish bilan bog'liq holda ko'ramiz.

Ushbu dasturda melioratsiya inshootlarini barpo etish, rekonstruktsiya qilish va ta'mirlash melioratsiya texnikasi parkini yangilash bo'yicha keng ko'lamli ishlarni bajarish belgilangan 2008-2012-yillarda umumiy uzunligi 3,5 ming kilometrdan ziyod bo'lgan magistral, tumanlararo va xo'jaliklararo kollektorlar, mingdan ortiq melioratsiya qudug'ini barpo etish va rekonstruktsiya qilish 7,6 ming kilometrlik drenaj tarmog'ini qayta tiklash vazifasi qo'yilmoqda. Joriy yilda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha katta hajmdagi ishlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan.

Ushbu maqsadlar uchun 75 milliard so'mdan ortiq mablag' ajratish mo'ljallanmoqda. Bu mablag'larning katta qismi kollektor-drenaj tarmoqlarini qayta tiklash va tozalash, pudratchi va suv xo'jaligi tashkilotlarini lizing asosida

zamonaviy texnika bilan taminlashga yo`naltiriladi¹². Dehqon xo`jaliklarining eng katta ulushi makkajo`xori maydonlariga (56%) to`g`ri kelyapti, sabzavot (85,5%), kartoshka (85,3%). O`z yerlarini bu xo`jaliklar asosan don o`simliklari uchun (ekin maydonlarining 47,5%), kartoshka sabzavot poliz ekini uchun (36,8%), meva hamda reza meva uchun (16%) ajratdilar.

Dehqon xo`jaliklari reza meva (umumiy ishlab chiqarishining 52.2%), sabzavotlar (65,7%), kartoshka (84.5%)ning asosiy yetishtiruvchisi hisoblanadi. Ular poliz ekinlari yetishtirishda fermer xo`jaliklaridan sal ortda qoladi (411,3 ming t, fermer xo`jaliklariniki esa 415,6 ming t). Bundan tashqari ular tomonidan (xo`jalikning barcha kategoriyalari tomonidan ishlab chiqariladigan miqdoridan): 62,3% tuxum. 64% qorako`l teri, 81.8% jun, 94,9% go`sht tirik vaznda va so`yilgan vaznda, 97,1% sut ishlab chiqariladi.

2007-yilda qishloq xo`jaligida islohotlar yakunlanishi natijasida ekin maydonlari, yalpi mahsulot, qoramol boshining umumiy tarkibida hamda chorvachilik mahsulotini ishlab chiqarishda qishloq xo`jaligi korxonalarining ulushi kamayishi yo`nalishi davom etdi. 2006-yilga nisbatan qishloq xo`jaligi korxonalarining soni 2001ta xo`jalikka kamaydi, ekin maydonlari esa 77,5%ga qisqardi. 2007-yilda qishloq xo`jaligining yalpi mahsulotidagi ularning ulushi bor-yo`g`i 2,6% ni tashkil etdi (7.2-jadval).

Qishloq xo`jaligi korxonalariga umumiy ekin maydonlarining atigi 3% to`g`ri keladi. Ular ekadigan o`simliklarning tarkibini eng ko`pi donli ekinlar (44,6%), yem-xashak (27,9%) va texnik (24,5%) o`simliklar tashkil etadi. Ular poliz-sabzavot o`simliklarini kam yetishtirsalarda, kartoshka hamda poliz ekinlarining hosildorligi fermer xo`jaliklariga qaraganda ularda yuqori.

7.2-jadval

Qishloq xo`jalik korxonalarini faoliyatining asosiy ko`rsatkichlari

Ko`rsatkichlar	O`l. bir.	2006 y.	2007 y.
Qishloq xo`jalik korxonalarining soni	dona	3164	1163
Shirkat xo`jaliklari	dona.	314	133

¹² Karimov I.A. "Inson manfaatlari ustuvorligini ta'minlash-barcha islohot va o`zgarishlarimizning bosh maqsadidir". 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo`nalishlarga bag`ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi.

Qishloq xo`jaligi korxonalarining ekin maydoni	ming	472,0	105,5
Qishloq xo`jaligi korxonalarida ekin maydonining o`rtacha o`lchami	ga	149,2	90,7
Qishloq xo`jaligi korxonalarida band bo`lgan ishchilar soni	ming kishi.	381,2	175,6
Bitta qishloq xo`jaligiga to`g`ri kelgan yer maydoni	kishi	120,5	151,0
Qishloq xo`jaligi yalpi mahsulotida dehqon xo`jaliklarining ulushi	%	6,3	2,6
- dehqonchilik	%	7,6	1,8
- chorvachilik	%	4,1	3,6
Qishloq xo`jaliklarida mahsulot ishlab chiqarishning o`sish	%	47,1	42,7
- dehqonchilik	%	38,8	22,6
- chorvachilik	%	94,3	87,8

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Sabzavotlar hosildorligi esa boshqa qishloq xo`jaligi yetishtiruvchilar kategoriyasining qaraganda ancha yuqori. Sut va ipakdan tashqari qishloq xo`jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilar fermer xo`jaligidan ko`ra ko`proq chorvachilik mahsulotini ishlab chiqaradilar. Qishloq xo`jaligining istiqboldagi taraqqiyoti uchun quyidagi ustuvorliklar belgilangan:

1. Fermer xo`jaligining keyingi rivoji. Ishlab chiqarishning rentabelligini oshirish hamda fermer xo`jaligi daromadi darajasini quyidagilar hisobidan ko`tarish:

- hosildorlik past yerlarda davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo`jaligi mahsulotini yetishtiruvchi fermer xo`jaliklariga davlat ko`magini ko`rsatish;

- meva-sabzavotchilik hamda chorvachilikni yanada rivojlantirish;

- bozor infratuzilmasi bozor obyektlarini kengaytirishni takomillashtirish;

- joylarda qishloq xo`jaligi o`simliklarini, birinchi navbatda, meva-sabzavot va chorvachilik rayonlarida, o`simliklar joylashuvini optimallashtirish;

2. Ham qishloq xo`jaligi mahsulotini yetishtiruvchilar, ham tayyorlov korxonalarini tomonidan shartnoma majburiyatlarni bajarish uchun javobgarlikni kuchaytirish hamda to`lov tartiblarini mustahkamlash/ Ayrim fermer xo`jaliklarining rahbarlari tayyorlov hamda xizmat ko`rsatuvchi korxonalar bilan tuzgan shartnoma majburiyatlarni qo`pol tarzda buzilishiga yo`l qo`yadilar. Nomuvofiq holatlarining oldini olish, yuzaga kelgan taqdirda esa fermerlarni himoyalash maqsadida, sug`urta tashkilotlarining ishlarini kuchaytirish, shuningdek shartnoma-huquqiy va moliya iqtisodiy bilimlarni oshirish uchun o`quv mashg`ulotlari nazarda tutilgan.

3. Qishloqda ishlab chiqarish hamda bozor infratuzilmasi faoliyatini kengaytirish va yaxshilash Qishloq xo`jaligi ishlab chiqaruvchilarini o`z vaqtida moddiy-texnik resurslar bilan ta`minlash va ularga servis yordami berish uchun yetarlicha miqdorda ishlab chiqarish va bozor infratuzilmasini yaratish ko`zda tutilgan. Ishlab chiqarish obyektlari hamda bozor infratuzilmasi fermer xo`jaliklariga yaqinroqda joylashgan bo`lishi hamda barcha zarur xizmatlarni ta`minlash kerak. Bundan tashqari, minimal ustama xarajatlar bilan taqdim etiladigan xizmat sifatini yaxshilash zarur.

4. Chorvachilik hamda naslchilikning keyingi rivojlanishi:

- chorvachilikning yem-xashak bazasini mustahkamlash, jumladan kombikorm sanoatini rivojlantirish hisobiga;

- naslchilik ishini takomillashtirish (sun'iy yo'l bilan ko'paytirish hajmlarini kengaytirish, zotdor mol keltirish, naslchilik bilan shug'ullanuvchi xo'jaliklarni qo'llab-quvvatlash);

- zooveterinar hamda boshqa servis xizmatlarini rivojlantirish.

5. Seleksiya va urug'chilikni rivojlantirish:

- qishloq xo'jaligi o'simliklarining seleksiyasi hamda urug'chilik ilmiy ishlab chiqarish bazasini mustahkamlash;

- paxta va don urug'chiligi bilan shug'ullanadigan fermer xo'jaliklarini tanlov asosida tanlab olishni kuchaytirish;

- poliz sabzavotlari o'simligi urug'chiligini rivojlantirish;

- reza mevalarning turli kasalliklar, zararkunandalar, noqulay yil sharoitlariga chidamli yuqori hosildor navlarini ishlab chiqarish hamda tatbiq etish.

7.5. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida fermer xo'jaliklari rivojini qo'llab-quvvatlash va qishloqda ijtimoiy soha hamda ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish

Respublikamizda qishloq obodonligini qamda uning aqolisi farovonligini ta'minlash davlatimiz iqtisodiy siyosatining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Ayniqsa, qishloq aholisini uy-joy bilan ta'minlashning ahamiyatli chora-tadbirlari amalga oshirilishi natijasida mazkur ko'rsatkich sezilardi darajada o'sib bormoqda. Agar 1996-yilda qishloq uy-joy fondi 180,5 mln. kv. metrni tashkil etgan bo'lsa, 2006-yilda 240,9 mln. kv. metrga etgan. Umuman, 1996-2006-yillar davomida respublika bo'yicha jami uy-joy fondining o'sish darajasi 127,4% ni tashkil etgani holda, bu ko'rsatkich shaharda 118,6%, qishloqda 133,5% ni tashkil etgan. Bu esa qishloq farovonligi va obodonchiligi oshishida muhim shart-sharoit yaratadi.

«Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi doirasida ham qishloq aqolisining uy-joy sharoitini yaxshilash chora-tadbirlarini kuchaytirish ko'zda tutilgan. Buning uchun, avvalo, yakka tartibda uy-joy qurish dasturini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shu asosda qishloq joylarida 7100 ming kv.m uy-joy qurilishi amalga oshiriladi. Albatta, bu jarayonlarni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun imtiyozli kreditlar ajratish ko'zda tutilgan. Shunga ko'ra, 2009-yilda qishloq yashash joylarini to'la inventarizatsiyadan o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

Uy-joy qurilishi ishlarini jadallashtirish, ularni izchil amalga oshirish maqsadida xususiy qurilish uyushmalari faoliyatini tashkil etishni yo'lga qo'yish muhim tadbirlardan hisoblanadi. Ushbu jarayonlarni aholi keng e'tiboriga etkazish borasida qishloqlarda qurilayotgan namunali uy-joylar to'g'risida axborot beruvchi «Shinam uy» teleko'rsatuvini tashkil etish ham ko'zda tutilgan. Keyingi yillarda qishloqdagi aholining har 1 kishi hisobiga uy-joy bilan o'rtacha ta'minlanganligi oshib bormoqda.

Ayni paytda, obodonchilik darajasining oshishiga ta'sir qiluvchi shart-sharoitlar ham yaxshilanib bormoqda. Masalan, tabiiy gaz bilan ta'minlanganlik

darajasi 1996-yildagi 58,6% dan 2006-yilda 71,4% ga, vodoprovod bilan ta'minlanganlik darajasi 23,9 dan 45,1% gacha oshgan. Biroq, hali qishloq obodonchiligini ta'minlashda hal etilishi lozim bo'lgan muammolar ham mavjud. Jumladan, yillar davomida oshib borayotganligiga qaramay, bugungi kunda qishloqdagi uy-joylarning markaziy isitish vositalari (17%), kanalizatsiya (9%), issiq suv ta'minoti (2,3%), vanna (2%) bilan ta'minlanish darajasi juda past.

Shunga ko'ra, hozirda qishloq quduqlarini suv bilan barqaror ta'minlash bo'yicha 1836 km yangi suv tizimini qurish, 304 ta obyektни rekonstruktsiya qilish, bu boradagi 2010-2015-yillarga mo'ljallangan dasturni ishlab chiqish tadbirlarini ham o'z ichiga oladi. Shu qatorda 2009-yilda uzunligi qariyb 700 kilometrlik tabiiy gaz tarmoqlarini ishga tushirish, chekka tumanlarni suyultirilgan gaz bilan ta'minlashni tubdan yaxshilash belgilangan.

Qishloq joylarining obodonligi va aholisining farovonligini avtomobil yo'llari va transport vositalari tizimisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shunga ko'ra, 2009-yilda qishloq joylarda avtomobil yo'llarini rivojlantirish va transport xizmatini yaxshilash maqsadida 67 ta yangi avtomobil marshrutini yo'lga qo'yish va 1913,9 km mahalliy yo'llarni ta'mirlash ko'zda tutilgan.

Aholi turmush darajasi ko'p jihatdan xizmat ko'rsatish va servis sohasining rivojiga bog'liq. Ayniqsa, aholiga maishiy xizmat ko'rsatish darajasi qishloqdagi turmush farovonligiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. 2009-yilda xizmat ko'rsatish va servisni yangi sifat darajasiga ko'tarish, jumladan, qishloqda xizmatlar sohasida 140 ming yangi ish joylari tashkil etish, 452 ta savdo do'koni, 1856 ta maishiy xizmat korxonasi, 500 dan ortiq minibank tashkil etish, qishloq aholi yashayotgan joylarda telefon va aloqa tizimini tubdan yaxshilash, sport va turizmni rivojlantirish tadbirlari belgilangan.

Shuningdek qishloq joylarni obodonlashtirish ishlarini izchil tizimga solish, ularni muntazam ravishda olib borish maqsadida obodonlashtirish moddiy texnika bazasini mustahkamlashning 2009-2011-yillarga mo'ljallangan dasturini ishlab chiqish, obodonlashtirish ishlari tashkil qilish va rag'batlantirish qoidalarini tayyorlash jarayonlari amalga oshirilmoqda.

Ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish o'z ichiga mahalliy qurilish materiallari ishlab chiqarishni kengaytirish, qishloqda yangi qurilish texnologiyalarini qo'llash ishlarini ham oladi. Bunda yangi qurilish materiallari ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish, mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanish, modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirish tadbirlari ko'zda tutiladi. Qishloq joylarida 77 ta yangi qurilish materiallari firma do'konlarini tashkil qilish ham shular jumlasidandir.

Qishloqni yoqilg'i energetika zaxiralari bilan barqaror ta'minlash uchun qulay sharoitni yaratish borasida mavjud elektr va gaz tarmoqlarini to'la inventarizatsiya qilish, yangi elektr va gaz tarmoqlarini qurish, mavjudlarini kapital ta'mirlash va rekonstruktsiya qilish, uzoqda joylashgan qishloqlarni gaz va ko'mir bilan ta'minlashga mo'ljallangan servis markazlarini tashkil etish belgilangan.

Qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich chuqurlashtirish, qishloqdagi mulkdor va tadbirkorlarning ahamiyatini oshirish, fermerlar harakatini qo'llab-quvvatlash – «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili»

Davlat dasturining asosiy tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. «Shu bilan birga, - deb ta'kidlaydi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarda, - o'tgan davr mobaynida orttirgan tajribamiz fermerlikni yanada rivojlantirish uchun bir qator juda muhim muammolar, xususan, fermer xo'jaliklarining barqarorligi, eng muhimi, ularning samaradorligini oshirish bilan bog'liq masalalarni hal qilishni qat'iy talab etmoqda.

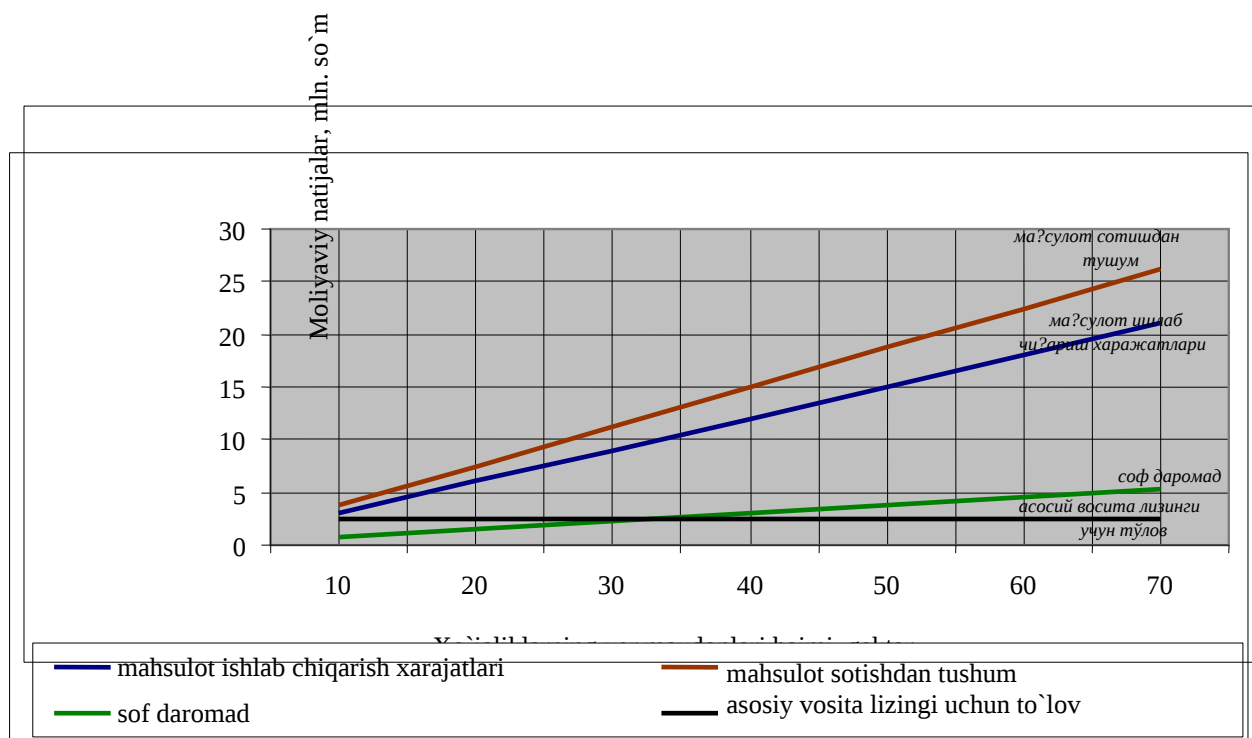
Faoliyat yuritayotgan aksariyat fermer xo'jaliklarining ish tajribasi shundan dalolat beradiki, fermer xo'jaliklarini shakllantirishning dastlabki bosqichida ularga ajratib berilgan yer maydonlarining kamligi mahsulot ishlab chiqarish rentabelligining o'sishiga ko'p jihatdan to'sqinlik qilmoqda. Imkoniyati, kuch-quvvati kam bo'lgan fermer xo'jaliklari o'zini zarur texnika, aylanma mablag' bilan ta'minlash, kredit qobiliyatiga ega bo'lish, eng asosiysi, o'z xarajatlarini qoplash va foyda ko'rib ishlash, daromadni oshirishning ishonchli asosiga aylanolmasligini bugun hayotning o'zi ko'rsatmoqda»¹³.

Fermer xo'jaliklariga ajratilayotgan kichik hajmdagi yerlarda samarali xo'jalik yuritib bo'lmashligi to'g'risidagi fikrlarni bu borada olib borilgan ba'zi ilmiy tadqiqot natijalari ham yaqqol tasdiqlaydi. Jumladan, B.Xolmatovning ta'kidlashicha, «Fermer xo'jaliklari o'rtasida o'tkazilgan ijtimoiy so'rov natijalariga ko'ra, so'ralganlarning aksariyat qismi tejamkorlikka to'sqinlik qiluvchi sabablardan biri sifatida ajratilgan yer maydonlari hajmining samarali xo'jalik yuritish uchun yetarli darajada emasligini ko'rsatgan. Farg'ona viloyatidagi bitta fermer xo'jaligiga to'g'ri keluvchi o'rtacha yer maydoni 16,2 gektarni tashkil etmoqda. Natijada kichik hajmdagi yer maydonlariga ega fermer xo'jaliklari faoliyati ishlab chiqarish samaradorligi va tejamkorlik tamoyillariga zid kelmoqda. Jumladan:

- yirik hajmdagi yer maydonlariga mo'ljallangan texnika vositalaridan foydalanishdagi muammolar;
- doimiy ishchilardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi;
- ba'zi resurs va xizmat turlaridan qonuniy va to'liq asosda foydalanishdan manfaatdor bo'lmashlik;
- to'laqonli faoliyat yuritishga qiziqishning sustligi, tezroq foyda olishga intilishga moyillikning paydo bo'lishi va boshqalar.

So'rovda ishtirok etgan ba'zi fermer xo'jaligi rahbarlarining fikricha, kichik hajmdagi yerga ega bo'lgan xo'jaliklar uchun tijorat banklaridan kredit yoki asosiy vositalarni lizingga olish muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda. Ba'zi hollarda bank yoki lizing kompaniyalari asosiy vositani lizingga berish uchun xo'jalik yer maydonining kamida 40-50 gektar bo'lishini talab etmoqda. Chunki bunda kam hajmdagi yer maydoniga ega bo'lgan xo'jaliklar o'z faoliyatidan olingan sof daromad hisobiga lizing to'lovlarini to'lashda qiyinchilikka duch keladi. Bu holatni shartli misol yordamida ko'rib chiqish ham mumkin.

¹³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009, 22-23 b.

7.1-chizma. Turli hajmdagi yer maydoniga ega xo`jaliklar moliyaviy natijalarining lizing to`lovini qoplashga layoqatlilik darajasi

Rasmdan ko`rinadiki, ishlab chiqarish rentabelligining 25% darajasida yerning turlicha hajmida mahsulot ishlab chiqarish hajmi, uni sotishdan tushum va sof daromad o`rtasidagi tafovut turlicha bo`lmoqda. Barcha xo`jaliklarda sof daromad olishga erishilishiga qaramay, foyda massasi, xo`jalik yer maydoni hajmidan kelib chiqqan holda, jiddiy farq qilmoqda.

Asosiy vositalar lizingi uchun yillik to`lov hajmining tahminiy 2,5 mln. so`mlik miqdorida faqat 33 gektardan ortiq yer maydoniga ega xo`jaliklar bunday to`lovni qoplash imkoniga ega. Agar boshqa xarajat va to`lovlarni, kengaytirilgan ishlab chiqarish ehtiyojlarini hisobga olinsa, lizingdan foydalanish imkoniyatiga ega bo`lgan xo`jaliklar kamida 40-50 gektar yer maydoniga ega bo`lishi lozimligi namoyon bo`ladi»¹⁴.

Shu kabi asoslardan kelib chiqqan qolda, mamlakatimizda yer maydonlarini to`liq inventarizatsiyadan o`tkazish va fermer xo`jaliklari faoliyatini tanqidiy baholash asosida ularning yer maydonlarini qulaylashtirish bo`yicha keng ko`lamli, shu bilan birga, puxta o`ylangan ishlar amalga oshirildi. Bunda fermer xo`jaliklarining qaysi sohaga ixtisoslashgani va mamlakatimizning turli hududlaridagi aholi zichligi aloqida e'tiborga olindi. Ana shu ishlar natijasida fermer xo`jaliklari uchun ajratilgan yer maydonlari bugungi kunda paxtachilik va g`allachilikda o`rtacha 37 gektardan 93,7 gektargacha ko`paydi yoki 2,5 barobardan ziyod oshdi. Bu ko`rsatkich sabzavotchilikda – 10 gektardan 24,7 gektargacha yoki 2,5 barobar, chorvachilikda esa 154 gektardan 164,5 gektargacha ko`paydi.

¹⁴Xolmatov B.A. Tejamkorlikning nazariy asoslari va amal qilish mexanizmi. – I.f.n. ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan diss. avtoref. – T., 2008, 17-18-6.

2008-yilda asosiy e'tibor barcha toifa xo'jaliklarida chorva mol bosh soni va uning mahsuldorligini oshirishga qaratildi. Natijada jami qoramollar soni 8024,8 ming boshga etib, shundan sigirlar soni 3327,0 ming bosh, qo'y va echkilar 13559,4 ming bosh, parrandalar 29498,4 ming boshni tashkil etdi. Tirik vaznda 1287,9 ming tonna (106,5%) go'sht, 5426,3 ming tonna (106,4%) sut, 2429,0 mln. dona (109,7%) tuxum, 23779,0 tonna (106,2%) jun va 896,8 ming dona (114,9%) qorako'l teri ishlab chiqarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 23-martdagi Pq-308-son qaroriga muvofiq shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklariga qoramol sotib olish maqsadida 22,4 ming nafar fuqaroga 40,0 mlrd. so'm miqdorida imtiyozli kreditlar ajratildi. Mavjud chorva mollari naslini yaxshilash maqsadida chet ellardan 39,3 mlrd. so'mga jami 6501 bosh naslli mollar keltirildi, bunda bir bosh naslli molning o'rtacha narxi 3,7 mln. so'mga (2007-yilda 3,6 mln. so'mga) to'g'ri keldi.

2008-yilda amalga oshirilgan tashkiliy agrotexnik tadbirlar natijasida barcha toifdagi xo'jalik subyektlari tomonidan jami 9 mln. 791,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlari, shundan 5217,4 ming tonna sabzavot, 1398,7 ming tonna kartoshka, 981,2 ming tonna poliz, 1402,8 ming tonna meva va 791,0 ming tonna uzum ishlab chiqarildi. Biroq bizda hali ushbu mahsulotlarni iste'molchiga yetkazib berish muammolari to'liq hal etilgani yo'q. Bugungi kunda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlari, ayniqsa, pilla, jun, teri, paxta va boshqalarni yetishtirish va ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida nomutanosiblik saqlanib qolmoqda. Jumladan, paxta xomashyosining 34%, mevalarning 17%, sabzavotlarning 12 %, poliz ekinlarining 7 %, uzumning 25 %, terining 28 %, junning 17 %, go'shtning 27 %, sutning 7 % sanoatda qayta ishlanmoqda xolos. Shunga ko'ra, dasturda meva va sabzavotlarni qayta ishlash korxonalarini uchun imtiyozlarni uzaytirish masalalari ham o'rin olgan.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni tabiatning turli sharoitlariga moslashtirishda issiqxonalarining roli katta. 2009-yilda qar bir tumanda kamida 5 tadan issiqxona qurish mo'ljallanganligi bu boradagi muhim qadamlardan hisoblanadi. Sohani rivojlantirishda moddiy-texnik ta'minot masalasiga eng ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralayotgani sababli 2008-yilda qishloq xo'jaligiga xorijdan 1149 dona VT-150 va T-4A rusumidagi zanjirli va 459 ta MXM-140 rusumli haydov traktorlari hamda 386 ta yuqori unumli CLASS kompaniyasining «Dominator-130» rusumli don o'rish kombaynlari olib kelindi. Lizing asosida qishloq xo'jaligi korxonalariga jami 48,9 mlrd. so'mlik 3459 dona turli xildagi texnikalar yetkazib berildi.

2009-yilda ham ushbu an'anani davom ettirib, 7547 ta texnika lizing, kredit asosida olish orqali texnika ta'minotini kuchaytirish ko'zda tutilmoqda. Qishloqda sanoat ishlab chiqarish va qurilishni tez sur'atlar bilan rivojlantirish asosida aholi farovonligini oshirishda ko'p mehnat talab qiladigan ishlab chiqarishni rivojlantirish muhim hisoblanadi. Shunga ko'ra, 2009-yilda chorvachilik va parrandachilikda, go'sht va sutni qayta ishlashda, tikuv, poyafzal va mebel ishlab chiqarishda, qurilish materiallari ishlab chiqarishda 65 ming yangi ish joyi tashkil qilish ko'zda tutilmoqda. Ayni paytda har bir viloyatda xorijda ishlab chiqarilgan yuqori texnologiyaga asoslangan meva-sabzavot, chorvachilik mahsulotlarini

chuqur qayta ishlash korxonalarini tashkil qilish yangi ish o`rinlari sonini yanada oshiradi.

2008-yilda jami 1523 ta, shundan 168 tasi kasanachilik asosida yangidan ishchi o`rinlari yaratilib, ular tomonidan 59 mln. 595,5 ming so`mlik mahsulot ishlab chiqarildi, qolgan 1355 ta yangi ish o`rinlari tashkil etilgan 49 ta Davlat unitar korxonalari hisobiga amalga oshirildi. 2009-yilda qishloq joylarida kasanachilikni yanada rivojlantirish hisobiga 70 ming yangi ish joyi, kichik korxonalar va mikrofirmalarni rivojlantirish hisobiga 110 ming ish joyi tashkil qilish ko`zda tutilmoqda.

2008-yilning 13-16-oktabr kunlari Toshkent shahrida IV Xalqaro O`zbekiston paxta yarmarkasi bo`lib o`tdi. Ko`rgazmada dunyoning 34 davlatidagi 300 dan ortiq kompaniyalardan tashrif buyurgan 450 nafar vakil bevosita tadbirning ishtirokchisiga aylangani holda ular e'tiboriga paxta tolasining mingdan ortiq namunasi namoyish etildi. Ayni paytda qishloq xo`jaligi ishlab chiqarishi uchun mini texnologiyalar yarmarkasini o`tkazib, unda milliy va xorijlik ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan texnikalarni namoyish etilishi fermer va tadbirkorlar uchun yangi imkoniyatlarni yaratadi.

2008-yil hosilini yetishtirish uchun tijorat banklari orqali qishloq xo`jaligiga jami 982,9 mlrd. so`m, shundan paxta hosili uchun 787,1 mlrd. so`m va boshoqli don hosili uchun 195,8 mlrd. so`mlik imtiyozli kreditlar yo`naltirildi. 2009-yil boshoqli don hosili yetishtirish xarajatlarini moliyalashtirish uchun tijorat banklari tomonidan 201,3 mlrd. so`m miqdorida imtiyozli kreditlar ajratilishi mo`ljallanmoqda.

Qishloq xo`jaligi mahsulotlarini yetishtirish bilan bog`liq barcha tadbirlar shartnoma asosida tashkil etilmoqda, mavsum yakuni bo`yicha jami 6 mln. 250 ming tonna g`alla ishlab chiqarilib, shuning 2 mln. 533,9 ming tonnasi davlatga sotildi.

Yuqoridagi fikr-mulohazalardan ko`rinadiki, «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturiga kiritilgan chora-tadbirlar o`z mazmuni va ahamiyatiga ko`ra mamlakatimiz iqtisodiy taraqqiyotida muhim o`rin tutadi. Shu sababli, ushbu dasturning har tomonlama izchil va to`liq amalga oshirilishi 2009-yilda va keyingi davrlarda xususan qishloqlarimizning, umuman esa mamlakatimiz taraqqiyoti va ravnaqiga muhim hissa qo`shadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Agrosanoat majmui deganda nima tushuniladi?
2. Agrosanoat majmui tarkibiga nimalar kiradi?
3. Agrosanoat majmuida qishloq xo`jaligi qanday o`rin egallaydi?
4. Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarish dasturining mohiyati nimalardan iborat?
5. Qishloq xo`jaligi ishlab chiqarish dasturining qanday ko`rsatkichlari mavjud?
6. Tarkibiy o`zgarishlar nimani o`rgatadi?
7. Budget-soliq siyosatining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?
8. Fermer xo`jaligi nima?

9. Kredit ajratishda fermer xo`jaliklariga imtiyozlar qanday yordam beradi?
10. Fermer xo`jaligini rivojlantirish istiqboli qanday?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekitson, 2009.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq s o`zi, 2009-y 14-fevral.
3. Bekmurodov A.Sh., G`afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari: O`quv qo`llanma. -T.: TDIU. – 124 b.
4. Karimov I.A. Bank tizimi, pul muomilasi, kredit, investitsiya va moliyaviy barqarorlik to`g`risida. – T.: O`zbekiston, 2005.
5. Ishmuxamedov A.E. va boshqalar. O`zbekiston milliy iqtisodiyoti: O`quv qo`llanma. – T.: TDIU, 2004.
6. Internet veb-saytlari.
www.pca.uz. www.micro-macroiqtisodiyout.fan.uz

8-606. MINTAQALARDA KOMMUNIKATSIYA MAJMUASI

8.1. Transportning xalq xo`jaligidagi ahamiyati va uning tarkibi

O`zbekistonda hozirgi zamon transportining barcha asosiy turlari mavjud. Jumladan, bu yerda temir yo`l va avtomobil yo`li, havo va daryo, quvur va elektr transportlari rivojlangan. Sobiq Ittifoq davrida asosiy transport yo`llarini tashkil qilish, boshqarish va undan foydalanish huquqi respublikaning o`zida emas edi. Endilikda respublika transporti ona-Vatan taraqqiyotiga xizmat qilmoqda.

Mamlakat transportining xalq xo`jaligiga va aholiga xizmat ko`rsatishni tubdan yaxshilash maqsadida transportning boshqaruv tizimi takomillashtirildi. "O`zbekiston havo yo`llari" milliy aviakompaniyasi (1992), "O`zbekiston avtomobil transporti" davlat aksionyerlik korporatsiyasi (1993), "O`zbekiston temir yo`llari" davlat aksionyerlik kompaniyasi (1994) tashkil qilingan. O`zbekistonda transport-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan keng ko`lamli islohotlar o`z samarasini bermoqda. Transport infratuzilmasini rivojlantirish, yangidan-yangi transport yo`laklarini bunyod etish mamlakatimiz iqtisodiyotini yanada yuksaltirish, eksport imkoniyatlarini oshirish va xalqaro iqtisodiy munosabatlar tizimiga yanada keng integratsiyalashishga xizmat qilmoqda.

2007-yilda O`zbekistonda ishlab chiqarilgan yalpi ichki mahsulot hajmining 11,1 %i transport va aloqa tarmog`iga to`g`ri keldi. Bu ko`rsatkich 1990-yilda 5,9 %, 1995-yilda 8,4 %, 2000-yilda esa 7,7 %ga teng bo`lgan. Demak, transport va aloqa tarmog`ining yalpi ichki mahsulotdagi salmog`i oshib bormoqda. Sanoat va qishloq xo`jaligida ishlab chiqarishning o`sishi, keng miqyosdagi kapital qurilishi va transport moddiy texnika bazasining yuksalishi bilan hamohang holda yuk va yo`lovchilar tashish hajmlari ham ortdi. Jumladan, yuk tashish hajmi 2007-yilda 2006-yilga nisbatan 9.4 %ga, yuk aylanmasi esa 7.5 %ga oshdi.

Shuningdek barcha transport turlari bo`yicha yo`lovchilar tashish 2007 -yilda 2006-yilga nisbatan 10.7 %ga, yo`lovchi aylanmasi esa 13.5 %ga o`sdi. Ayniqsa havo transportida yo`lovchi tashish 2007 yilda 2006 yilga nisbatan 30.6 %gacha, yo`lovchi aylanmasi esa 15,7 %ga oshdi. Shunga o`xshash ijobiy o`zgarishlarni boshqa transport turlarida ham kuzatish mumkin. Transport tizimi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Transport tizimining hududiy xususiyatlari shundan iboratki, unda asosiy e'tibor avtomobil transportiga qaratiladi.

Mustaqillikning dastlabki yillaridan respublikamizni boshqa davlat va mintaqalar bilan bog`laydigan yo`llar, kommunikatsiya tarmoqlari barpo etishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Bugungi kunda O`zbekiston avtomobil yo`llarining sifati jihatidan MDHda yetakchi o`rinlardan birini egallaydi. O`zbekiston avtomobil transportiga oid 10 dan ortiq xalqaro konvensiya va hujjatlarga qo`shilgan va 30 dan ziyod davlatlar bilan xalqaro avtomobil xalqasi to`g`risida bitim imzolagan.

O`zbekistonda transport va transport kommunikatsiyalari sohasini rivojlantirishga juda katta e'tibor qaratilgan. Xususan, davlatimiz rahbarining 2006-yil 20-dekabrda qabul qilingan "2007-2010 yillarda umumiy

foydalaniladigan avtomobil yo'llari qurilishini rivojlantirish chora-tadbirlari to'grisida"gi qarori bunga misol bo'ladi. Ushbu qarorga binoan, O'zbekiston jahon transport tizimiga samarali integratsiyalashish uchun MDH va Yevropa mamlakatlari chiqishni ta'minlaydigan shimoliy va shimoli-g'arbiy, Fors ko'rfazi hamda Qora dengiz bandargohlariga olib boradigan janubi-g'arbiy va janubiy yo'nalishdagi avtomobil yo'llari bosqichma-bosqich barpo etilmoqda hamda rekonstruksiya qilinmoqda.

2008-yil 16-sentyabrda Toshkent shahrida Osiyo bilan Yevropa o'rtasida Markaziy Osiyo orqali avtomobil aloqasini rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan xalqaro konfyerensiya bo'lib o'tdi. Ushbu konfyerensiyada Markaziy Osiyo mamlakatlari, xususan, O'zbekistonda avtotransport sohasining bugungi ahvoli va istiqboli, sohaga sarmoya jalb etishga oid masalalar atroflicha muhokama etildi. Shuningdek tadbir doirasida Xalqaro avtomobil transporti ittifoqining "Yangi Yevroosiyo avtotransport tashabbusi" loyihasining taqdimoti bo'lib o'tdi.

Loyiha Buyuk Ipak yo'lining minglab kilometr ga cho'zilgan uch asosiy – shimoliy, markaziy va janubiy yo'nalishlari bo'yicha avtomobilda muntazam yuk tashishni yo'lga qo'yishga qaratilgan. Bu yo'nalish bilan yuk ortilgan dastlabki 12 ta avtomobillar Yevropa davlatlariga yo'l oldi. Loyihada O'zbekistonning "Bunyod", "BK Intrans", "O'rta Osiyo Trans", Rossiyaning "Atrim Logistik", Qirg'izistonning "Oshmejtrans", Turkiyaning "Qaradengiz" va Eronning "Tizgaman Yaxan" avtotransport kompaniyalari ishtirok etmoqda.

Ushbu kompaniyalarning yuk avtomobillari sanoat va iste'mol tovarlarini mazkur uch yo'nalish bo'ylab belgilangan manzilga etkazish bilan shug'ullanadi. O'zbekistonning qulay iqtisodiy-geografik o'rni, takomillashib borayotgan transport kommunikatsiyalari Yevroosiyo davlatlari bo'ylab tranzit yuk tashish uchun katta imkoniyatlar ochmoqda. Qadimda barcha karvonlar Sharq va g'arb mamlakatlari o'rtasida joylashgan, Buyuk Ipak yo'lining markazi bo'lmish O'zbekiston orqali o'tishni afzal bilgan. Mazkur loyiha nafaqat mamlakatimizning, balki butun Markaziy Osiyoning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida juda muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda qadimda eng uzun savdo yo'nalishi hisoblangan Buyuk Ipak yo'li qayta tiklanmoqda. Osiyo bilan Yevropani birlashtiruvchi bu yo'l mintaqalar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy hamkorlikni mustahkamlashda tobora keng o'rin egallamoqda. Bu O'zbekistonning transport va tranzit salohiyati yuksalishiga ham xizmat qiladi. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida xalq xo'jaligining eng muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan transport-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish va unga xos muammolarni tadqiq etish dolzarb ahamiyatga ega.

8.2. Temir yo'l transporti

Temir yo'l transporti mamlakatimiz taraqqiyoti va tashqi aloqalarda g'oyat katta ahamiyatga ega. Mamlakatimizda birinchi temir yo'l 1886-1888-yillarda (Krasnovodsk-Chorjo'ning davomi tarzida) Forob bekati (Buxoro viloyati)dan Samarqandgacha o'tkazilgan. Keyinchalik bu yo'l (1895-97-yy.) Ursatevskaya

(Xovos)ga va undan Qo`qongacha davom etilgan. 1899-yilda Ursatevskaya-Toshkent yo`li, 1906-yilda esa Toshkent-Orenburg yo`li qurilgan. XX asrning birinchi choragida respublikaning janubiy mintaqalarida ham temir yo`llar qurilgan. Jumladan, Qarshi-Kitob (1924), Amudaryo-Termiz (1925) va boshqa temir yo`llar qurilgan.

Hozirgi vaqtda mamlakatning barcha mintaqalarida temir yo`l transporti qatnovi yo`lga qo`yilgan. "O`zbekiston temir yo`llari" 50 mingdan ortiq turdagi zamonaviy yuk vagoni Germaniyada tayyorlangan refyerejatorlar, yo`lovchilar tashiladigan har xil vagonlarga ega. Aksariyat viloyat markazlarida yangi temir yo`l shox bekatlari qurilib ishga tushirilgan. Buxoro, Guliston, Termiz shaharlarida esa ana shunday yirik shox bekatlar qurilishi tugallanmoqda.

1997-yilda mamlakat temir yo`llarining umumiy uzunligi 6,7 ming km./ni tashkil qildi. Shundan umumiy foydalanishda bo`lgan temir yo`llar uzunligi 3,7 ming km. Temir yo`llar yuk aylanmasi 16-18 mlrd. t/km ni, yuk jo`natish esa 46-47 mln. t. ni, yo`lovchi aylanmasi 2,5 mlrd yo`lovchi km ni, yo`lovchi junatish esa 14-15 mln. kishini tashkil etdi. Temir yo`llarni elektrlashtirish ishlari dastlab 1970-yilda Toshkent-Sirdaryo yo`li (148 km), keyinchalik Xovos – Bekobod va Xovos – Jizzax yo`llari elektrlashtirilgan.

Endilikda elektrlashtirilgan asosiy yo`llar uzunligi 350 km.dan oshib ketdi. Mamlakat temir yo`llarining syerqatnov qismini 2000-yilgacha elektrlashtirishning bosh dasturi ishlab chiqilgan va u muvaffaqiyatli hal etilmoqda. Mamlakat mustaqilligi, ayniqsa, temir yo`l transportini har tomonlama rivojlantirishni taqozo qilmoqda. Shu jihatdan avvalo mamlakatning yagona temir yo`l transport tizimini yaratish vazifasi hal qilinmoqda.

Bu borada, O`zbekiston o`z manbalari hisobidan ikkita yirik strategik muhim temir yo`l magistralining uzunligi 342 kilometr bo`lgan "Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvays-Nukus hamda uzunligi 223 kilometr bo`lgan G`uzor-Boysun-Qumqo`rg`on magistrali qurilishini 1995-yildayoq boshlab yubordi. Ularni foydalanishga topshirish bu mintaqalarda ishlab chiqarish kuchlarini yanada rivojlantirish, tabiiy minerallarni katta zaxiralaridan keng foydalanish imkoniyatlarini yaratib beradi.

Markaziy Osiyo davlatlari (MOD) ning giografik markazida joylashgan, binobarin MODdagi barcha davlatlar faqat O`zbekiston orqali temir yo`l transporti aloqasini o`rnatgan. Shuningdek O`zbekiston ham MODning barcha davlatlari orqali boshqa xorijiy mamlakatlarga chiqishi mumkin. Shuning uchun ham O`zbekistan o`z transport kommunikatsiyasini rivojlantirishda MOD bilan, yaqin xorijiy davlatlar bilan yaqindan hamkorlik qilmoqda. Jumladan u mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyatga ega Xitoy, Koreya, Yaponiya, Eron, Turkiya va g`arbiy Yevropaning bir qator davlatlari bilan tutashtirilgan Transosiyo magistrali (Istambul-Toshkent-Olma-ota-Pekin) qurilishida hissa qo`shmoqda. Bu magistralning Do`stlik bekati (Qozog`iston), Turkmanistonda Tajan-Saraxs, Eronda esa Saraxs-Mashxad qismlari qurib foydalanishga topshirilgan (1996-y.).

Turkmanistonni Eron-Turkiya va so`ngra Yevropa bilan bog`laydigan 305 kilometrlik Tagan-Saraxs-Mashxad temir yo`lining O`zbekiston uchun ahamiyati juda katta va shuning uchun ham uning 133 kilometrlik Tajan-Saraxs yo`l qurilishida mamlakatimiz quruvchilari faol qatnashdi. O`zbekiston MOD ning

ayrim davlatlari orqali Xitoy va (Xitoy orqali esa Tinch okeani) ga chiqish uchun Toshkent-O`sh-Qashg`ar temir yo`li qurilishini ham olib bormoqda. Bu yo`l qurilishida Qirg`iziston va Xitoy ham qatnashmoqda.

8.3. Avtomobil transporti

Avtomobil transportining rivojlanish holati ichki va tashqi aloqalarini rivojlantirishda g`oyat muhim ahamiyatga ega bo`lmoqda. O`zbekiston relyefining ancha murakkabligi (tog`lik, yassi tog`liklarning mavjudligi) tomondan temir yo`l transportini rivojlantirishni tabiiy ravishda chegaralagan va bunday hududlarda avtomobil transportini rivojlantirishni taqozo etadi.

Respublika avtotransportida turli xil avtomobillardan foydalanish soni va turi yilma-yil ortib bormoqda. Endilikda avtomobil transportida yo`lovchilar tashishga 14-15 ming avtobus xizmat qilmoqda. Ulardagi marshrut yo`nalishlarining soni salkam 3 mingga yetadi. Avtobuslar bilan mamlakatimizning turli mintaqalarida har kuni 5 mln. atrofida yo`lovchi tashiladi.

Mamlakat avtotrasportining asosiy ko`rsatkichlariga avtomobil yo`llari uzunligi va ularning sifati ta'sir qiladi. Hozirgi vaqtda tosh yo`llarning umumiy uzunligi 86 ming km. Asfalt-beton qoplamali yo`llar 22 ming km./dan ortiq. 3200 km masofadagi yo`llarimiz xalqaro ahamiyatga ega. Yo`llarni ta'mirlash, ularni asfaltlash ishlari tez sur`atlar bilan olib borilmoqda. Respublikada 90 dan ortiq asfalt zavodlari ishlab turibdi. Avtotrasportning yuk aylanmasi yiliga o`rtacha 10 mlrd. t-km.ni tashkil qiladi, yo`lovchilar tashish aylanmasi esa 17,1 mlrd. yo`lovchi – km. ga teng.

Mamlakat avtomobil transporti ham isloh qilinmoqda, uning yangi yo`llari qurilmoqda, yirik avtomagistrallar (jumladan, 708 kilometrlik eng uzun Toshkent-Termiz trakti) qayta ta'mirlanmoqda va uning avtomobil o`tkazish quvvati oshirilmoqda. O`zbekiston Osiyo davlatlarining xalqaro ahamiyatga molik yirik avtomagistrallar qurilishida tashabbuskor bo`lib chiqmoqda. Jumladan, u Xitoy (va Tinch okeani)ga chiqish imkoniyatini beruvchi "Andijon-Osh-Ergashtom-Qashqar" avtomobil yo`li hamda Hind okeaniga chiqishga imkon beradigan "Termiz-Hirot-Karochi" avtomobil yo`li qurilishida va shu yo`nalishda mavjud bo`lgan yo`llarni qayta ta'mirlashda o`z ulushini qo`shmoqda.

"O`zbekiston, - deydi Islom Karimov, - Xitoy va Pokistonga olib boradigan Andijon-Osh-Ergashtom-Qashqar, shuningdek Buxoro-Saraxs-Mashxad-Tehron va Termiz-Hirot-Qandahor-Karachi avtomobil yo`llarini qurish va qayta ta'mirlash ishlariga hissa qo`shgan holda qatnashishdan ham manfaatdor".

8.4. Havo va suv transportlari

O`zbekistonning jahon hamjamiyatiga chuqur kirib borishi bilan havo transporti dolzarblik qilmoqda. "O`zbekiston havo yo`llari" aviakompaniyasi turli tipdagi havo transporti vositalariga ega. Jumladan unda qishloq xo`jaligi ishlariga mo`ljallangan AN-2, mahalliy yo`llarda qatnaydigan AN-24, YaK-40, xalqaro

yo`nalishlarda qatnaydigan IL-76, IL-63, IL-86, TU-154, BOING, A-310 kabi va h.k.

Mamlakat havo transporti xizmatini yaxshilash masalasi o`z-o`zidan aeroportlarning har xil yangi tipdagi samolyotlarni qabul qilishiga ko`ra jihozlanishi va ta'mirlanishini taqozo qilgan. Hozirgi vaqtda mamlakatda 12 ta zamonaviy aerovokzal (aeroport) bor. Ular Toshkent, Samarqand, Andijon, Buxoro, Navoiy, Namangan, Nukus, Termiz, Urganch, Farg`ona, Qarshi, Qo`qon shaharlarida joylashgan. Shuningdek har bir viloyatdagi yirik shaharlarda mahalliy yo`llarda qatnaydigan o`nlarcha aerovokzallar mavjud.

Mustaqillik sharofati bilan O`zbekiston havo transportining xizmat ko`rsatish ko`lami nihoyat darajada kengaydi. Endilikda O`zbekiston Markaziy Osiyoning barcha davlatlari, Hamdo`stlik jamiyatining barcha davlatlari va yirik shaharlari bilan havo transporti aloqasiga ega. Shuningdek respublikaning uzoq xorijiy davlatlar bilan tashqi iqtisodiy va madaniy aloqalarni yo`lga qo`yishda havo transportining ahamiyati ortib bormoqda.

Yevropa, Osiyo va Amerikaning bir qancha mamlakatlarida O`zbekiston havo yo`llarining vakolatxonalari ochilgan. 1993-1995-yillarning o`zida O`zbekistonda 18 yo`nalishda xalqaro yo`nalish samolyot qatnovi yo`lga qo`yildi. Jumladan, London, Manchestyer, Franfrukt-Mayn, Tel-Aviv, Jidda, Kuala-Lumpur, Bangkok, Jakarta, Istanbul, Karochi, Pekin, Seul, Afina, Amstyerdam, N'yu-York va boshqa xorij shaharlariga muntazam xalqaro aviareyslar tashkil qilingan.

Suv transporti rayonlararo xalq xo`jaligi yuklarini tashish hamda Turkmaniston, Tojikiston, Afg`oniston davlatlari bilan iqtisodiy aloqalar uchun xizmat qiladi. Respublika suv transporti salohiyatida Amudaryoning ulushi katta. 1950-yilda Amudaryoning Surxondaryo viloyati hududida Termiz daryo porti tashkil etilgan, 1952-yilda esa Xo`jaylida kema ta'mirlash zavodi qurilgan. Amudaryo sohillarida yangi Sharlavuq, To`rtkul, Beruniy, Qoratov, Xo`jayli bandargoh (pristan) lari qurilgan.

1994-yildan boshlab mamlakat suv transportini yaxshilash maqsadida bir qator tashkiliy ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, O`rta Osiyo kemachiligining O`zbekistondagi bo`limlari negizida "Termiz daryo porti", "Xorazm daryo porti", "Qoraqalpog`iston daryo porti" ishlab chiqarish birlashmalari tashkil etilgan (1995-y.). "Uzavtotrans" korporatsiyasi huzurida daryo floti ishini muvofiqlashtirish bo`yicha (Toshkentda) boshqarma tuzilgan bo`lib, u mamlakat suv transportiga umumiy rahbarlik qiladi.

Nazorat va mulohaza uchun savollar

1. O`zbekiston transport tarmoqlarining rivojlanish va joylashish xususiyatlarini tushuntirib bering.
2. Mustaqillik yillarida transport tarkibidagi o`zgarishlar qanday?
3. "Buyuk IPAK yo`li" ning mohiyatini tushuntiring.
4. Yangi xalqaro temir va avtomobil yo`llari qurilishining ahamiyati qanday?
5. Yangi xalqaro havo yo`llari o`zlashtirilishi, aeroportlar qurilishi ahamiyati.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekiston, 2009.
2. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq s o`zi, 2009-y 14-fevral.
3. Yo`ldoshev Z.Yu. Milliy iqtisodiyot. - T.: Fan, 2004. - 185 b.
4. Ishmuxamedov A.E. va boshqalar. O`zbekiston Milliy iqtisodiyoti: Darslik. – T., 2006.

9-606. O`ZBEKISTONNING RESPUBLIKA MINTAQA VA MAHALLIY BOSHQARUV ORGANLARI O`RTASIDAGI VAKOLATLARNI TAQSIMLASH MEXANIZMI

9.1. Davlat hokimiyatining turli pog`onalari o`rtasida vakolatlarni taqsimlashning vazifa va tamoyillari

Turli miqyosdagi hokimiyat organlarining faoliyatini muvofiqlashtirmay, iqtisodiy rivojlangan davlat qurish, jamiyatda siyosiy va ijtimoiy barqarorlikka erishish mushkul. “Davlat boshqaruvi”, “Mintaqaviy boshqaruv” va «Mahalliy boshqaruv» atamaları murakkab tizimni (davlat boshqaruv faoliyatining o`zaro bog`liq tarkibiy qismlari majmui)ni tashkil etadiki, odatda, boshqaruv maqsadlari, vazifalari, prinsiplari, usullari, shakllari, subyektlari va obyektlari mazkur tizimning asosiy unsurlari hisoblanadi.

Mazkur unsurlar davlat hokimiyati ijro etuvchi organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari tizimining maqomi, ularning maqsadlari, vazifalari va ish prinsiplari, vakolatlari doirasi, javobgarligi, tashkiliy huquqiy ish shakllari, shuningdek davlat hokimiyati va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari bilan vertikal yo`nalish hamda xo`jalik yurituvchi subyektlar, fuqarolar va ularning birlashmalari bilan gorizontaal yo`nalishda o`zaro aloqalarini belgilash orqali huquqiy rasmiylashtiriladi.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlar aniq taqsimlangan bo`lmasa, bu davlat hokimiyati va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari o`rtasida ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Subyektiv omil – tegishli mansabdor shaxslarning hududlarni mutanosib rivojlantirish va aholining turmush darajasini oshirish manfaatlarida respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlarining o`zaro samarali aloqalarini ta'minlashga yo`naltirilgan oqilona qarorlar ishlab chiqa olmasligi, ba'zan esa bunday qarorlarni ishlab chiqishni istamasligi yuqorida zikr etilgan muammo yanada chuqurlashtirmoqda.

Biroq respublika va mintaqaviy hokimiyat organlari zimmasiga haddan tashqari ko`p ish yuklanganligi, moddiy-texnika, moliya, axborot va boshqa resurslarning taqchilligi natijasida mazkur hokimiyat organlari tomonidan mahalliy miqyosidagi muammolarni hal yetishga yetarli e'tibor berilmayapti. Shu bois so`nggi yillarda O`zbekistonda davlat boshqaruvi tizimida yuqorida zikr etilgan hokimiyatning uch pog`onasi o`rtasida vakolatlarni taqsimlashning samarali mexanizmini yaratish masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zotan, mazkur mexanizm mamlakatda mahalliy faoliyatini yanada mukammal tartibga solish, uni davlat siyosati va mintaqaviy siyosatning mustaqil sohasiga ajratish imkonini beradi.

O`zbekistonda Respublikasi mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni o`zaro manfaatli asosda taqsimlash zarurati - mahalliy tuzilmalar faoliyatining quyidagi muhim muammolari bilan belgilanadi:

a) mahalliy tuzilmalar va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarini himoya qilish;

b) davlat mulkini respublika, mintaq va mahalliy mulklarga taqsimlash;

v) mahalliy mulkning barcha shakllarini muhofaza qilish mexanizmini ishlab chiqish;

g) mahalliy tuzilmalarning xususiyatidan kelib chiqib, minimal budjet bilan ta'minlash normativlari asosida belgilanadigan mahalliy budjetlarning minimal zarur xarajatlarini qoplash uchun daromad manbalarini mustahkamlash yo`li bilan mahalliy budjetlarning minimal miqdorini ta'minlash;

d) mahalliy tuzilmalar iqtisodiy faoliyatining barqaror normativ-huquqiy negizini ta'minlash;

e) mamlakatdagi mahalliy tuzilmalarning negizini tashkil etuvchi mahalliy o`zini-o`zi boshqarish quyi organlarining mustaqil faoliyatini ta'minlash;

j) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining sud tartibida himoyalanihga bo`lgan konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

z) mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining davlat hokimiyat organlari tomonidan qabul qilingan qarorlar natijasida yuzaga kelgan qo`shimcha xarajatlarning qoplanishi bilan bog`liq konstitutsiyaviy huquqini ta'minlash;

i) mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari berilgan alohida davlat vakolatlarini amalga oshirishlari uchun zarur moddiy va moliyaviy resurslarning berilishini ta'minlash;

k) huquqning kompleks sohasi sifatida mahalliy huquqni shakllantirish, mahalliy qurilish va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish sohasida qonunchilik faoliyatini takomillashtirish strategiyasini ishlab chiqish.

Mahalliy boshqaruv organlariga davlat tomonidan kafolatlar berish hamda davlat hokimiyati va mintaqa boshqaruv organlari tomonidan mahalliy hokimiyat organlariga oid qonun hujjatlariga rioya qilinishi va mahalliy boshqaruv sohasida amalda bo`lgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarning ijro etilishini ta'minlash respublika, mintaqa va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni samarali taqsimlashning muhim shartidir.

O`zbekistonda respublika mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni taqsimlashning quyidagi asosiy tamoyillariga asoslanadi:

- davlat, mintaqaviy va mahalliy siyosat maqsadlari, yo`nalishlari, vazifalari hamda vakolatlarini taqsimlash mexanizmlarining yagonaligi prinsipi;

Respublika, mintaqa va mahalliy davlat hokimiyati organlari hamda mahalliy boshqaruv organlari o`rtasida o`zaro hamkorlik va aloqa o`rnatish prinsipi;

- mahalliy islohotni amalga oshirishning turli bosqichlarida davlat siyosatining vorisiyligini ta'minlash prinsipi;

- mahalliy boshqaruv organlarining vakolatlariga davlat hokimiyati yuqori organlarining aralashmasligi prinsipi va h.k.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni yanada aniq taqsimlash davlat hokimiyatining mazkur bo`g`inlarini boshqarish mexanizmining samaradorligini oshirish, har birining mustaqilligini kengaytirish, muayyan vakolatlar ularni mumkin qadar samarali amalga oshirishga qodir hokimiyat organlari zimmasiga yuklanishi uchun tegishli hududlarning o`ziga xos (geografik, iqtisodiy, demografik, etnik va h.k.) xususiyatlarini e'tiborga olishni tabaqalashtirish imkonini beradi.

Ortiqcha mehnat resurslarining mavjudligi vaziyatni yanada og`irlashtirayotgan yaxshi rivojlanmagan hududlarda shahar va qishloqdarda mayda tovar ishlab chiqarishni rivojlantirishni qo`llab-quvvatlash, xizmatlar ko`rsatish sohasi va agrosanoat kompleksida kichik tadbirkorlikni rag`batlantirish zarur.

Yuqorida zikr etilgan tamoyillarni amalga tatbiq etish O`zbekistonda respublika davlat boshqaruvining turli bo`g`inlari o`rtasida samarali o`zaro hamkorlikni o`rnatish va MDHning bir qator davlatlarida kuzatilgan turli ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarga yo`l qo`ymaslik imkonini bermoqda.

9.2. Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari o`rtasida vakolatlarni taqsimlash jarayonining hozirgi holati

O`zbekistonda respublika mahalliy xo`jalik amaliyoti jahon tajribasidan kelib chiqib, mahalliy hokimiyat organlari tomonidan konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirishning quyidagi samarali shakllarini qo`llashni nazarda tutadi:

1) mahalliy boshqaruv organlariga mahalliy ahamiyatga molik quyidagi masalalarni mustaqil hal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratish:

a) mahalliy mulkka, shu jumladan yerga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish;

b) mahalliy budjetlarni shakllantirish, tasdiqlash va ijro etish, mahalliy soliqlar va yig`imlarni belgilash;

v) jamoat tartibini saqlash bilan boqliq chora-tadbirlar majmuini amalga oshirish;

2) fuqarolarning: turar joyga ega bo`lish; sog`lig`ini saqlash; tibbiy yordam olish; bilim olish huquqlarini ta'minlash uchun sharoitlar yaratish;

3) soliq va budget islohotlari doirasida mahalliy o`zini-o`zi boshqarishning moliyaviy-iqtisodiy negizini shakllantirishni nihoyasiga yetkazish, avvalambor, quyidagilar hisobiga budget va soliqlarni tartibga solish tizimini takomillashtirish:

a) O`zbekiston Respublikasi subyektlarining birlashtirilgan budgetlarga yo`naltiriluvchi respublika budgeti mablag`larini qayta taqsimlash, mahalliy tuzilmalarning vakolatlari jumlasiga kiritilgan masalalarni hal qilish uchun mazkur tuzilmalarning moliyaviy mustaqilligini ta'minlash;

b) davlat hokimiyati organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining o`zaro hamkorligi, shu jumladan mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlariga beriladigan alohida davlat vakolatlarining amalga oshirilishi va davlatning minimal ijtimoiy standartlarini belgilash prinsiplarini ishlab chiqish;

v) mahalliy o`zini-o`zi boshqarish moliyaviy-iqtisodiy negizining muhim tarkibiy qismi – mahalliy mulkni faol shakllantirish;

g) ko`chmas mulk bozorini rivojlantirish va aholi daromadlarini jalb etish hamda kichik va o`rta biznes vakillarining ishtirokini ta'minlaydigan investitsiya siyosatini amalga oshirish;

d) tadbirkorlikni rivojlantirish, mahalliy tabiiy resurslardan samarali foydalanish hamda kichik va o`rta biznes korxonalarining aholini zarur mahsulotlar bilan ta'minlash va ular xizmatlar ko`rsatish faoliyatini muvofiqlashtirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish;

e) respublika, mintaqaviy, mahalliy davlat hokimiyat organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari o`rtasida vakolatlarni hamda tegishli moddiy va moliyaviy resurslarni taqsimlash;

j) mahalliy boshqaruv va mahalliy o`zini-o`zi boshqaruv organlarining O`zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga rioya qilishlari ustidan samarali davlat nazorati tizimini shakllantirish;

z) mintaqa, respublika va xalqaro miqyosda o`zaro hamkorlik uchun shart-sharoitlar yaratish;

i) mahalliy boshqaruv organlarining faoliyatini davlat tomonidan ilmiy-uslubiy, tashkiliy-uslubiy va axborot bilan qo`llab-quvvatlash;

k) mahalliy hokimiyat organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarida ishlash uchun kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va kadrlarning malakasini oshirish samarali davlat tizimini tashkil etish

Davlat va mahalliy hokimiyat organlarining sa'y-harakatlariga qaramay, mustaqillik yillarida respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni taqsimlash jarayonida me'yoriy-huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatga molik bir qator umumiy muammolar to`planib qolgan.

O`zbekiston Respublikasining (Konstitutsiyasi kuchga kirgunga qadar) qabul qilingan respublika me'yoriy-huquqiy hujjatlarining aksariyatida mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining konstitutsiyaviy maqomiga mos kelmaydigan qoidalar mavjud edi. Bundan tashqari, mahalliy o`zini-o`zi boshqarishning alohida masalalarini tartibga soluvchi normalar amaldagi qonun hujjatlari va boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarni o`zgartirishni talab etardi.

Mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni tashkil etish va uning faoliyati bilan bog`liq alohida masalalar qonun hujjatlari bilan to`liq tartibga solinmaganligi ham salbiy ta'sir ko`rsatmoqda. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining normalari va qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining ehtiyojlarini hali huquqiy jihatdan to`liq qondirolgani yo`q. Bundan tashqari, mahalliy huquqning ba'zi bir normalari turli talqin qilinayotganligi ham mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining amaliy faoliyatida qiyinchiliklar tug`dirmoqda.

O`zbekistonning bir qator mintaqalarida mintaqaviy hokimiyat organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari va alohida mansabdor shaxslarning mahalliy o`zini-o`zi boshqarish to`g`risidagi amaldagi qonun hujjatlari qoidalariga rioya qilmaslik, shu jumladan, mahalliy huquq normalarini bajarmaslik holatlari qayd etildi. Mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni amalga oshirish bilan bog`liq masalalarni me'yoriy tartibga solish mexanizmining nomukammalligi, davlat hokimiyati organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari o`rtasida vakolatlar huquqiy jihatdan aniq taqsimlanmaganligi ham salbiy ta'sir ko`rsatmoqda.

Hal qilinmagan ko`pgina masalalar mahalliy tuzilmalarning moliyaviy-iqtisodiy mustaqilligi yetarli darajada ta'minlanmaganligi bilan bog`liq. Mahalliy mulkni shakllantirish, to`laqonli mahalliy budjetlarni shakllantirish uchun shart-sharoitlar yaratish (shu jumladan, davlat moliya resurslarini taqsimlashda mahalliy tuzilmalarning o`ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish), mahalliy tuzilmalar iqtisodiy faoliyatining barqaror me'yoriy negizini yaratish va boshqa masalalar shular jumlasidandir.

9.3 . Respublika, mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlari o`rtasidagi o`zaro hamkorlik va aloqalarning samaradorligini oshirish yo`llari

Davlatning vakolatlarni taqsimlash muammolarini hal qilish borasidagi faoliyati mahalliy boshqaruvni yanada rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlangan kuchli demokratik davlat qurishning zarur sharti sifatida mahalliy boshqaruvning samaradorligi, roli va maqomini oshirishga yo`naltirilgan davlat boshqaruvi sohasidagi yagona davlat siyosati doirasida amalga oshirilishi lozim.

Mazkur maqsadga erishish uchun respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni taqsimlash sohasidagi siyosat:

- fuqarolarning mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni amalga oshirish konstitutsiyaviy huquqlarini ro`yobga chiqarish;

- mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining o`z faoliyatiga davlat tomonidan kafolat berilishini nazarda tutuvchi konstitutsiyaviy vakolatlarni amalga oshirish uchun shart-sharoitlar yaratishga yo`naltirilgan bo`lishi lozim.

Ushbu yo`nalishlarning har birida quyidagi vazifalarni hal qilish zarur:

1) fuqarolarning mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni amalga oshiruvchi konstitutsiyaviy huquqlarini ro`yobga chiqarish, bu quyidagilarni nazarda tutadi:

a) fuqarolarning mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlariga saylash va saylanishi, saylab qo`yiladigan va boshqa mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari orqali mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni amalga oshirishahri hududiy ijtimoiy o`zini-o`zi boshqarish faoliyatini tashkil etish orqali mahalliy ahamiyatga molik masalalarni hal qilishda ishtirok etish konstitutsiyaviy huquqlarini ro`yobga chiqarish uchun shart-sharoitlar yaratish;

b) mahalliy tuzilmalarning chegaralari o`zgargan taqdirda aholining fikrini e'tiborga olish tartibini qonun hujjatlarida belgilash;

v) mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining aholi bilan samarali o`zaro hamkorligi tizimini tashkil etish.

Respublika, mintaqaviy va mahalliy davlat hokimiyati organlari o`rtasida vakolatlarni samarali taqsimlash mexanizmini muvaffaqiyatli amalga oshirish maqsadida davlat respublika, tarmoq va mintaqaviy davlat hokimiyati organlarida bir qator samarali vositalarga ega. Ularning asosiylari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- mahalliy ahamiyatga molik masalalarni hal etishda mahalliy boshqaruv organlarining tashkiliy, moliyaviy va xo`jalik yuritish sohasidagi mustaqilligini huquqiy tartibga solish;

- mahalliy boshqaruv organlariga yordam ko`rsatish masalalari bilan shug`ullanadigan davlat organlari tizimini shakllantirish;

- mahalliy o`zini-o`zi boshqarishning konstitutsiyaviy asoslarini ro`yobga chiqarish va mahalliy tuzilmalarni rivojlantirishga ko`maklashadigan respublika va mintaqaviy dasturlarni qabul qilish;

- mutanosib minimal mahalliy budjetlarni ta'minlash, mahalliy tuzilmalar soliq negizini maqbullashtirish uchun shart-sharoitlar yaratish imkonini beruvchi budjet va soliq tizimlarini tartibga solish;

- davlat mulkiga mansub mahalliy o`zini-o`zi boshqarish vakolatlarini amalga oshirish uchun zarur obyektlarni mahalliy mulk tarkibiga kiritish;

- mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari uchun kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish, shu jumladan, mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlariga saylab qo`yiladigan xodimlarning malakasini oshirish, nomzodlar va saylov kompaniyalarning ishtirokchilarini saylovlarga va aholi irodasini to`g`ridan-to`g`ri ifoda etadigan boshqa tadbirlarga tayyorlash;

- mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarini axborot bilan ta'minlash, shu jumladan, mahalliy o`zini-o`zi boshqarishning konstitutsiyaviy asoslarini aholiga tushuntirish, mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni isloh qilishning borishi va muammolari, mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining faoliyati ustidan

jamoatchilik nazoratini o`rnatish tizimini tashkil etishda aholining roli haqida axborot berish va h.k.

Mintaqaviy va mahalliy boshqaruv organlarining o`zaro munosabatlari tizimini "O`zaro aloqalar mexanizmi" tushunchasi, ayniqsa, to`liq ifoda etadi. Mazkur tushuncha yuqorida zikr etilgan organlar o`rtasida mavjud siyosiy, iqtisodiy va tashkiliy-texnikaviy yutuqlarning murakkab xususiyatini aks ettiradi. Mazkur mexanizm o`zaro aloqalar unsurlarining majmuini o`z ichiga oladi. Ular orasida mintaqaviy va mahalliy boshqaruv bo`g`inlarining manfaatlarini ifoda etuvchi hokimiyat organlarining o`zaro aloqalarini amalga oshirish tamoyillari, turlari, shakl va yo`nalishlarini alohida ajratish zarur.

Bunda mazkur o`zaro aloqalarning yo`nalishlari, avvalo, mahalliy miqyosda boshqaruv vazifalarini shakllantirish va amalga oshirish bosqichlari (mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni tashkil etish hamda uning vakolatlarini amalga oshirish) bilan bog`liq; tamoyillar esa mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlarining o`zaro munosabatlari quriladigan tub asoslardir.

Yuqorida zikr etilgan boshqaruvni tashkil etishning barcha bosqichlari va o`zaro aloqalarning barcha yo`nalishlarida yuzaga keladigan hamda turli huquqiy va tashkiliy shakllarda amalga oshiriladigan boshqaruv aloqalarining turlari o`zaro aloqalar mexanizmi mazmuni uchun muhim ahamiyatga ega.

Umuman, o`zaro aloqalarning yo`nalish va tamoyillari universal xususiyatga ega, chunki ular davlat hokimiyatining nafaqat ijro etuvchi, balki boshqa organlarining va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining o`zaro aloqa usullari hisoblanadi. Boshqaruv aloqalarining asosiy turlari jumlasiga quyidagilar kiradi:

- vakolatlarni taqsimlash;
- vakolatlarni o`zaro o`tkazish (berish);
- mahalliy hokimiyat organlariga ko`maklashish (davlat tomonidan qo`llab-quvvatlash);
- turli boshqaruv bo`g`inlari o`rtasidagi faoliyatni muvofiqlashtirish;
- turli hokimiyat organlarining faoliyati ustidan davlat nazoratini o`rnatish.

Boshqaruv aloqalarining yuqorida zikr etilgan barcha turlari mintaqaviy va mahalliy hokimiyatning o`zaro munosabatlari tizimida muhim o`rin tutishiga qaramay, muvofiqlashtirish va nazorat qilish keng qamrovli xususiyatga ega bo`lib, ularsiz biron-bir boshqaruv vazifasini hal qilishi mumkin emas.

Muvofiqlashtirish boshqaruv faoliyatining tashkiliy jihatdan tobe bo`lmagan subyektlari o`rtasida o`zaro munosabatlarni yo`lga qo`yishning muhim usulidir. Boshqaruv aloqasining turi sifatida, muvofiqlashtirish uyushtiruvchi xususiyatga ega bo`lib, faoliyati muvofiqlashtiriluvchi subyektlarning sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirishga yo`naltirilgan. Muvofiqlashtiruvchi aloqa subyektlarning o`zaro manfaatdorligiga asoslanadi: o`zaro mutosabatlar ishtirokchilarining ehtiyojlari turlicha bo`lgan taqdirda ham, muvofiqlashtirish jarayonida manfaatlarni muvofiqlashtirishga o`zaro

ehtiyoj shakllanishi uchun shart-sharoitlar yaratiladiki, bu umumiy manfaatning shakllanishiga ko`maklashadi.

Muvofiqlashtirish o`zaro ta'sir xususiyatga ega: bu nafaqat to`g`ri, balki teskari aloqa hamdir, ya'ni ikkala tomon ham faol ish olib boruvchi subyektlar sifatida ishtirok etadi. Boshqaruv amaliyotini tahlildan o`tkazish mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida yuzaga keladigan muvofiqlashtiruvchi aloqalar quyidagi shakllarda amalga oshirilishini ko`rsatadi:

- davlat boshqaruvining nomlari yuqorida zikr etilgan bo`g`inlari o`rtasida o`zaro munosabatlarning deyarli barcha sohalariga, ayniqsa, qabul qilingan huquqiy hujjatlar haqida o`zaro axborot berishga taalluqli bo`lgan axborot almashish;

- respublika va mintaqaviy hokimiyat organlari tomonidan mahalliy boshqaruv organlari va mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlariga maslahatlar berish;

- me'yoriy-huquqiy hujjatlarni yoki tashkiliy-iqtisodiy faoliyatni muvofiqlashtirish;

- davlat hokimiyati organlari va mahalliy boshqaruv organlari o`rtasida shartnomalar (bitimlar) tuzish;

- respublika va mintaqa davlat hokimiyati organlari, mahalliy boshqaruv hamda mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlarining vakllaridan hamkorlikdagi boshqaruv organlari tashkil etish va ularning faoliyat ko`rsatishini ta'minlash;

- respublika yoki mintaqa hokimiyat organlari qoshida mahalliy boshqaruv organlarining vakillaridan tarkib topgan mahalliy hokimiyat organlarining vakolatxonalarini tashkil etish va ularning faoliyatini ta'minlash;

Mahalliy boshqaruv organlari ustidan davlat nazorati boshqaruvi mintaqaviy bo`g`inida amalga oshiriladi va nazorat faoliyatining subyektiga qarab quyidagi turlarga ajratildi:

- respublika va uning subyektlarining davlat hokimiyati qonun chiqaruvchi (vakillik) organi tomonidan amalga oshiriladigan mahalliy o`zini-o`zi boshqarish to`g`risidagi qonunlarga rioya qilinishi ustidan nazorat;

- respublika va mintaqa ijro etuvchi hokimiyat organlarining mahalliy o`zini-o`zi boshqarishning qonuniyligi ustidan nazorati;

- mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari va mansabdor shaxslarining faoliyatida qonuniylikka rioya qilinishi ustidan prokuror nazorati;

- sud nazorati;

- boshqa mustaqil davlat organlari tomonidan amalga oshiriluvchi nazorat.

Yuqorida zikr etilgan mahalliy o`zini-o`zi boshqarish organlari ustidan nazoratning har bir turi o`ziga xos xususiyatlar, nazorat shakllari yoki vositalari to`plamiga ega bo`lib, bu nazorat faoliyatini amalga oshiruvchi davlat hokimiyati organlari maqomi va vakolatlarining o`ziga xosliklari bilan belgilanadi. Bundan kelib chiqib, respublika va mintaqa ijro etuvchi hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan umumiy va maxsus nazoratni ma'muriy nazorat deb tavsiflash mumkin. Mazkur nazorat, avval, huquqiy xususiyatga ega bo`lib, mahalliy organlar tomonidan O`zbekiston

Respublikasining qonunlari va boshqa me'yoriy hujjatlarining ijro etilishini tekshirishni nazarda tutadi.

O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan respublika, mintaqaviy va mahalliy organlarning o'zaro munosabatlari tamoyillarini umumlashtirib, mintaqaviy boshqaruv organlari yuqorida zikr etilgan maqsadlarga erishish uchun qo'llashlari mumkin bo'lgan, qonun hujjatlari va huquqiy nazoratning tabiatiga zid kelmaydigan quyidagi nazorat shakllarini ajratish mumkin:

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining me'yoriy hujjatlarini ro'yxatdan o'tkazish (mahalliy tuzilmalarning ustavlari, ularni ro'yxatdan o'tkazish tartibi);

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarishning me'yoriy huquqiy hujjatlarini muvofiqlashtirish;

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining me'yoriy-huquqiy hujjatlarini tasdiqlash;

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organi (mansabdor shaxs) vakolatlarini to'xtatish;

Davlat nazoratining yuqorida zikr etilgan shakllari bilan bir qatorda, davlat tomonidan berilgan vakolatlarning mahalliy organlar tomonidan amalga oshirilishini ma'muriy nazorat qilishning boshqa bir shakli ham keng nazorat vositalariga ega. Mazkur nazorat shaklini davlat boshqaruvining xususiyatidan kelib chiqib, tarmoq nazorati deb tavsiflash mumkin. Bunday nazorat mahalliy boshqaruvning qonuniyligi, samaradorligi va maqsadga muvofiqligiga baho beradi.

Tarmoq nazorati shakllari, odatda, nafaqat mahalliy o'zini-o'zi boshqarish to'g'risidagi umumiy mintaqaviy qonunlar, balki mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga alohida davlat vakolatlari berish tartibi to'g'risidagi maxsus davlat qonunlarida ham mustahkamlanadi. Bunda mazkur nazorat turiga xos mahalliy hokimiyat organlariga berilgan vakolatlarning mazmunini ham nazarda tutish kerak. Jumladan:

- davlat vakolatlarini amalga oshirish bilan bog'liq zarur axborotni so'rab olish (20-modda);

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish ijro etuvchi organlari rahbarlarining hisobotlarini tinglash (20-modda);

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga berilgan viloyat mulki obyektlari va moliyaviy mablag'lardan maqsadli foydalanilishini tekshirish (21-modda);

- mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining qonun hujjatlariga zid ravishda qabul qilingan alohida viloyat davlat vakolatlarini amalga oshirish masalalariga oid huquqiy hujjatlarining amal qilishini sud qarori chiqarilgunga qadar to'xtatib qo'yish (19-modda).

Davlat vakolatlarini bajarmaganlik yoki nomaqbul ravishda bajarganlik uchun mahalliy hokimiyat va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlariga nisbatan yuqori davlat hokimiyati organlari tomonidan quyidagi sanksiyalar qo'llanilishi mumkin: mintaqa yoki respublika mulki obyektlari va berilgan

moliyaviy mablag`lardan maqsadsiz foydalanish natijasida yetkazilgan zararining mazkur organlar tomonidan qoplanishi hamda ulardan alohida davlat vakolatlarining olib qo`yilishi.

Mazkur mexanizmlardan mahalliy o`zini-o`zi boshqarishni qo`llab-quvvatlash, uzoq muddatli respublika va mintaqaviy maqsadli dasturlar doirasida kompleks foydalanish O`zbekiston Respublikasida mahalliy boshqaruv organlarini rivojlantirish sohasidagi davlat siyosatini yanada samarali amalga oshirishga yordam beradi.

Muhokama va nazorat uchun savollar

1. Nima uchun respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni taqsimlash zarur?
2. O`zbekistonda respublika, mintaqaviy va mahalliy hokimiyat organlari o`rtasida vakolatlarni taqsimlash qaysi qonun qujatlari bilan tartibga solinadi?
3. Respublika hokimiyat organlariga davlat boshqaruvining qaysi vazifalari yuklanadi?
4. Mintaqaviy hokimiyat organlariga davlat boshqaruvining qaysi vazifalari yuklanadi?
5. Mahalliy hokimiyat organlariga davlat boshqaruvining qaysi vazifalari yuklanadi?
6. “Davlat boshqaruvini detsentralizatsiya qilish” (nomarkazlashtirish) atamasi nimani bildiradi?
7. Respublika boshqaruv organlari mahalliy hokimiyat organlariga qanday kafolatlar berishi zarur?
8. Mahalliy hokimiyat organlari davlat oldida qanday majburiyatlarga ega?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq so`zi, 2009-y 14-fevral.
2. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «Fuqarolarning o`zini-o`zi boshqarish organlari to`g`risida», «O`zbekiston Respublikasi Qonuning Toshkent viloyatida ijro etilishi to`g`risida» 1997-yil 5-iyundagi 443a-1 qarori.
3. Davlat boshqaruvi hududiy organlari tuzilmasini takomillashtirish to`g`risida. O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarorlari. O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar t o`plami, № 1-2, 2004-y., yanvar.
4. Gulomov S.S. Mahalliy iqtisodiyot va menejment. - T.: O`zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti, 2004.
5. Ishmuhammedov A.E., Rahimova M.R. Mintaqaviy iqtisodiyot: Darslik. –T.: TDIU, 2007.

10-606. MINTAQAVIY SIYOSAT

10.1. Mintaqaviy siyosatning mohiyati va vazifalari

Mintaqaviy siyosatning o`rganish obyekti turli ko`rinishdagi hududiy notengliklar, ya'ni aholining turmush darajasi va yashash sharoitidagi, ishsizlik va bandlikdagi, alohida hududlarning iqtisodiy o`sish sur'atlaridagi va tadbirkorlik sharoitidagi tafovutlar hisoblanadi.

Mintaqaviy siyosat – hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o`rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib, mahalliy hokimiyat va o`z-o`zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratilishi lozim.

Mintaqaviy siyosatning maqsadi mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga halaqit beradigan, ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo`lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat.

Turli mamlakatlarning markaziy hukumatlari, hududiy va mahalliy davlat boshqaruv organlari bunday tafovutlarni bartaraf etish uchun bir qator (mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi, davlat tuzilishi va ichki muammolari, hokimiyat tepasida turgan partiyalarning maqsadlari) omillarga bog`liq bo`lgan xilma-xil vositalardan foydalanadilar.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdan avval, birinchi navbatda, mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari o`rganiladi. Bunda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tabiiy-iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakatning ayrim hududlari aholisining turmush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri;
- mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar hajmi, sifati va ulardan foydalanish darajasi;
- mintaqalarning chekka hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlarining ko`payishi, mahsulot narxlarining ortishi. Bu esa o`z navbatida bozorning torayishiga olib keladi. Transport va kommunikatsiya aloqalarining yomonligi chetda joylashgan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini qiyinlashtiradi;
- u yoki bu turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnologik rivojlanish bocqichi (xomashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar);
- mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va h.k.;
- ishlab chiqarish infratuzilmasi: aeroportlar, transport tarmoqlari, sanoat maydonlari, telekommunikatsiya tizimlar va h.k. bilan ta'minlanishi;
- ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlashuv darajasi, aholining ma'lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi va h.k.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat kapital qo'yilmalar qayta taqsimlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan quyidagi 3 yo'nalishda olib borilmoqda:

Birinchi yo'nalish - kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past mintaqalarda infratuzilma obyektlarini barpo etish va ularning boshqa rayonlar bilan aloqalarini yaxshilash Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda davlat bevosita ishlab chiqarishga aralashmaydi, lekin tadbirkorlarning samarali faoliyat yuritishlari uchun iqtisodiy va huquqiy sharoitlarni yaratish davlatning birinchi darajali vazifasi hisoblanadi. Avtomobil va temir yo'llar, elektr tarmoqlari, gaz va suv quvurlari, aloqa tarmoq mavjudligi bunday hududlarda tadbirkorlikning rivojlanishiga katta yordam beradi.

Hozirda mamlakatimizda qishloq aholi punktlarini tabiiy gaz va ichimlik suvi bilan ta'minlash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ikkinchi yo'nalish – yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan yirik shaharlarga nisbatan cheklash usullarini qo'llash (ma'muriy yoki moliyaviy cheklashlar orqali amalga oshiriladi). Bunday mintaqalarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishga chek qo'yish orqali hududiy tafovutlar kuchayishining oldi olinadi. Mazkur usul dunyoning deyarli barcha taraqqiy etgan mamlakatlarida aglomeratsiya markazlariga nisbatan keng qo'llaniladi.

O'zbekistonda yirik va katta shaharlarga yangi sanoat korxonalarini joylashtirishning oldini olish, kichik shaharlar, shahar posyolkalari va qishloq aholi punktlarini rivojlantirish dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Uchinchi yo'nalish - muammoli mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va xususiy sarmoyalarni jalb etishni rag'batlantirish. Mazkur yo'nalish iqtisodiyotning turli tarmoqlariga mansub korxonalarini joylashtirishda davlat tomonidan muhim e'tibor beriladigan asosiy yo'nalish hisoblanadi.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida mintaqaviy siyosatni amalga oshirishning quyidagi 2 xil usuli keng qo'llaniladi:

Adolatli usul - ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning shunday turiki, unga ko'ra mamlakat fuqarolari qaysi hududda yashashlaridan qat'iy nazar, ularning turmush darajasi deyarli bir xil sharoit va imkoniyatlarda bo'lishi ko'zda tutiladi.

Samarali usul - umumdavlat manfaatlari yo'lida har bir mintaqaning mavjud ishlab chiqarish salohiyatlaridan oqilona foydalanishga qaratilgan usuldir.

Har ikki usul turli holatlarda o'zaro bir-birini to'ldiradigan yoki bir-biriga qarama-qarshi bo'lishi mumkin. Bu esa muayyan mamlakat iqtisodiy taraqqiyotning qaysi pog'onasida turganligiga bog'liq. Iqtisodiy salohiyati katta, rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan AQSH, Kanada, Yaponiya va G'arbiy Yevropa mamlakatlari mintaqaviy siyosatida adolatli usul keng qo'llaniladi.

10.2. Mintaqaviy siyosat bo'yicha xorijiy tajribalar

Xorijiy adabiyotlarni o`rganish shuni ko`rsatadiki, hududlarni rivojlantirish va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo`yicha turli mamlakatlarda xilma-xil yo`nalishlar mavjudligiga qaramay, ular o`rtasida tafovutlar kam, mintaqaviy iqtisodiy siyosatni amalga oshirishdagi maqsadlari esa quyidagi vazifalarni hal etishga qaratilgan:

- iqtisodiy qoloq mintaqalar rivojlanishini rag`batlantirish;
- markaziy hokimiyat vazifalarining katta qismini mahalliy davlat organlari zimmasiga yuklash;
- yirik shaharlarda sanoat ishlab chiqarishi to`planishini cheklash;
- yangi o`zlashtirilgan hududlarda ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirishni rag`batlantirishahri

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishning eng ommaviy usullaridan biri hududiy rivojlantirish jamg`armalarini tashkil etish hisoblanadi. Birinchi marta 1975-yilda Yevropa Ittifoqi qoshida hududiy muvofiqlashtirish jamg`armasi tashkil etilgan. Boshqa bir qancha mamlakatlarda ham ayrim hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal etish maqsadida maxsus jamg`armalar (Italiyada davlat subsidiyasi hisobiga faoliyat yuritadigan va janubiy hududlar infratuzilmalarini rivojlantirishga yo`naltirilgan «Janub xazinasini»; Bolgariyada ayrim hududlar rivojlanishini jadallashtirish davlat dasturini ta`minlash bo`yicha jamg`arma, Vengriyada uchta maqsadli jamg`armadan iborat hududlar rivojlanishining markaziy jamg`armasi va boshq.) tuzilgan.

Ko`plab xorijiy mamlakatlar mintaqaviy siyosatining muhim xususiyati shundaki, unda yirik ma`muriy-hududiy birliklar (guberniya, shtat, provintsiya) emas, balki muayyan shahar va munitsipalitetlar hududiy muvofiqlashtirish makonlari hisoblanadi. Jumladan, Fransiyada kam rivojlangan Janubi-g`arb mintaqasining 9 ta aglomeratsiya va 17 shahar, Ispaniyada 10 ta “rivojlanish markazlari” va 2 ta “sanoatni rag`batlantirish markazlari”, Yaponiyada 10 ta “sanoat rivojlanishining alohida rayonlari”, 6 ta “yangi sanoat shaharlari”, Italiyada 12 ta “sanoatni rivojlantirish areallari” va 26 ta “sanoatlashtirish yadrolari”, Germaniyada 300 ta “muhim aholi punktlari” va hokazo.

Bu sohada niderlandiyaliklar va belgiyaliklar tajribasi ayniqsa diqqatga sazovor. Shuni alohida ta`kidlash lozimki, Belgiyada shahar va qishloqlar rivojlanishini rejalashtirish bo`yicha qonun ilk bora 1915-yilda qabul qilingan.

Ko`plab mamlakatlarda mintaqaviy siyosat ichki imkoniyatlari va shart-sharoitlaridan kelib chiqib, turli hududlar uchun turlicha qo`llanilishi mumkin. Masalan, tug`ilishni kamaytirish siyosati nihoyatda qat`iy yo`lga qo`yilgan Xitoyning zichlik ko`rsatkichlari ancha past bo`lgan Uyg`ur-Syangan avtonom okrugi va Tibet uchun oilada bolalar soni cheklanmagan.

Rivojlangan mamlakatlar orasida Yaponiyaning bu sohadagi tajribasi alohida afzalliklarga ega. Aniq maqsadga yo`naltirilgan uzoq muddatli dasturlar izchil amalga oshirilishi natijasida Yaponiya tarixan qisqa davr ichida dunyodagi eng taraqqiy etgan mamlakatlar safidan joy oldi.

Yaponiya mintaqaviy-iqtisodiy siyosati yer va tabiiy resurslarning cheklanganligidan, kishilar faoliyatini tabiiy sharoit bilan uyg'unlashtirish zarurati va mamlakat turli hududlari aholisining turmushi bo'yicha bir xil sharoit yaratish talabidan kelib chiqadi.

Umuman, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining har bir bosqichida mintaqaviy dasturlar ishlab chiqish jamiyat va davlat oldida turgan maqsad va vazifalar, ularning miqyosi va amalga oshirish imkoniyatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Yaponiyada moddiy va moliyaviy resurslar hamda ishlab chiqarish quvvatlarini kam rivojlangan, "chekka" mintaqalarga jalb etishning tez moslashuvchan va qulay usuli barpo etildi.

10.3. Mustaqillik -yillarida O'zbekiston mintaqaviy siyosatining asosiy yo'nalishlari

Respublikamiz iqtisodiyotida ham bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan boshqa mamlakatlardagi singari "samarali" usulni qo'llash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda. Ko'plab foydalanilmayotgan zaxiralar ishga tushirilmoqda; yangi korxonalar asosan kommunikatsiyalar bilan yaxshi ta'minlangan kichik va o'rta shaharlarga joylashtirilmoqda; qishloq xo'jaligida tabiiy-iqlim sharoitiga mos ekinlar ekish joriy etilmoqda.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin, birinchi navbatda boy tabiiy-iqtisodiy salohiyatga ega hudud va shaharlarni rivojlantirish, mintaqalar iqtisodiy taraqqiyotidagi tafovutlarni kamaytirishga alohida e'tibor berilmoqda. Qishloqda sanoatni, birinchi navbatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan korxonalarni ishga tushirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma tizimini shakllantirish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Ma'lumki, respublikamizning turli hududlari maydoni, aholi soni, tabiiy-iqlim sharoiti, infratuzilma obyektlari bilan ta'minlanishi, shaharlashuv darajasi, aholining turmush sharoiti va boshqalarga ko'ra bir-biridan keskin farq qiladi. Jumladan, mamlakat ma'muriy-hududiy birliklari o'rtasidagi aholi zichligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Toshkent viloyatining Toshkent tumaniga to'g'ri kelsa (1 km² maydonda 767 kishi), aksincha eng siyrak mintaqa Navoiy viloyatining Tomdi tumani (1 km² maydonda 0,58 kishi) hisoblanadi.

Surxondaryo viloyatining Bandixon tumani respublika ma'muriy-hududiy birliklari orasida aholi tabiiy o'sishining yuqoriligi bo'yicha eng oldingi o'rinni egallaydi. 2001-yil davomida bu yerda har 1000 kishiga nisbatan tabiiy o'sish 26,9 kishiga to'g'ri kelgan. Eng quyi ko'rsatkich esa Navoiy viloyatining Tomdi tumanida 4,7 kishiga teng bo'lgan.

Aholi tabiiy ko'payishida shahar va qishloq o'rtasidagi tafovutlar yaqqol sezilib turadi. Xususan yirik, sanoatlashgan va mahalliy millat vakillari nisbatan kam istiqomat qiladigan shaharlarda aholi tabiiy ko'payishi qishloq joylarga nisbatan bir necha bor past ekanini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Toshkent viloyatidagi Olmaliq, Ohangaron, Chirchiq shaharlarida tabiiy o'sish respublika o'rtacha ko'rsatkichiga nisbatan 3-5 marta kamdir.

Toshkent shahrining ayrim tumanlari orasida ham shunday tafovutlar uchraydi. Jumladan, mahalliy millat vakillari ko'p istiqomat qiladigan Shayxontohur tumanida aholining tabiiy ko'payishi Mirzo Ulug'bek tumaniga nisbatan esa 3,7, Hamza tumaniga nisbatan 5,5 marta yuqori.

Samarqand viloyati Urgut tumani aholi soni bo'yicha mamlakat ma'muriy-hududiy birliklari orasida eng yuqori o'rinni egallaydi. U yerda 335 ming kishi istiqomat qiladi. Buxoro viloyati qorovulbozor tumani esa, aksincha, aholisi eng kam hudud hisoblanadi. U yerda 13,6 ming kishi yashaydi.

Umuman, har bir tuman yoki shaharning o'ziga xos xususiyatlari haqida bu kabi misollarni yana ko'plab keltirish mumkin. Mamlakatning mintaqaviy-iqtisodiy siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirishda ularning mana shunday alohida jihatlari albatta hisobga olinishi lozim.

Qisqacha xulosalar

Mintaqaviy siyosatning o'rganish obyekti turli ko'rinishdagi hududiy notengliklar hisoblanadi. Mintaqaviy siyosat - hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir.

Dunyoning ko'plab mamlakatlarida mintaqaviy siyosatni amalga oshirishning "adolatli" va "samarali" usullari keng qo'llaniladi:

Hududlarda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bo'yicha turli mamlakatlar o'rtasida tafovutlar mavjudligiga qaramasdan, mintaqaviy siyosatni amalga oshirishdagi maqsadlari deyarli bir xil.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Mintaqaviy siyosatning maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
2. Mintaqaviy siyosatning «adolatli» va «samarali» usullari haqida nima qbilasiz?
3. Hududiy notengliklar qanday omillar natijasida kelib chiqadi?
4. Mustaqillik yillarida hududiy jihatdan qanday tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi?
5. Rivojlangan mamlakatlarda mintaqaviy siyosat qanday uch yo'nalishda olib boriladi?
6. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat bo'yicha xorijiy tajribalar nimalarga aratilgan?
7. Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishni qanday eng ommaviy usuli mavjud?
8. Xorijiy mamlakatlar mintaqaviy siyosatining muhim xususiyati nimadan iborat?

Adabiyotlar

1. Regionalnaya ekonomika pod redaktsii TG Morozovoy YuNITI Maskva 2000
2. M.Raximova «Mintaqa va mahalliy xo'jalik iqtisodiyoti»; o'quv qo'llanma T.: 2004
3. Timonina I. Regionalnaya ekonomicheskaya politika na rubeje vekov. http://www.japantoday.ru/znakjap/ekonomika/029_02.shtml

4. Regionalnaya ekonomika. Osnovnoy kurs: Uchebnikg` Pod red. V.I.Vidyapina, M.V. Stepanova. – M.: INFRA-M, 2005. – 686 s.

11-606. MINTAQALAR MOLIYASH VA UNI TARTIBGA SOLISH

11.1. Hududiy moliyaning mohiyati va tarkibi

Hududiy moliya davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo`lib, u turli darajadagi (viloyat, tuman, shahar) mahalliy budjetlar, nobudjet fonalari, mintaqa ehtiyojini qondirish uchun sarflanadigan xo`jalik subyektlarining moliyaviy vositalaridan iborat. Hududiy moliya aholiga ijtimoiy-madaniy va kommunal-maishiy xizmat ko`rsatish bilan bog`liq tadbirlarni moliyalashtirish bilan shug`ullanadi. Shunday qilib, hududiy moliya - hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida milliy daromadni taqsimlaydigan va qayta taqsimlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimidir.

Hududiy moliya orqali davlat ijtimoiy siyosatni faol amalga oshirmoqda. Mintaqaviy hokimiyat organlarining budjetlari uchun ajratilgan vositalar asosida xalq ta'limi, sog`liqni saqlash, kommunal xizmat sohaslarini moliyalashtirish amalga oshiriladi.

Mintaqalarning moliyaviy resurslari yordamida hukumat taraqqiyoti turlicha bo`lgan mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtiradi. Bunday tafovutlarni bartaraf etishda maxsus mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilib, ularni amalga oshirish uchun mablag`lar muayyan ma'muriy-hududiy birliklar budjetlarining daromad manbalari hamda yuqori budjetlarning ajratmalari hisobidan shakllantiriladi.

Hududiy moliyaviy vositalarning shakllanish manbalari quyidagilardan iborat:

1. Mahalliy budjet
2. Munitsipal mulk hisoblanuvchi korxonalarining moliyaviy resurslari.
 3. Korxonalar va tashkilotlarning ijtimoiy-madaniy va uy-joy-kommunal obyektlarni moliyalashtirish uchun yo`naltirilgan mablag`lari.
4. Hududiy nobudjet fondlari

11.2. Mahalliy budjet - mahalliy boshqaruv organlari asosiy moliyaviy manbaidir

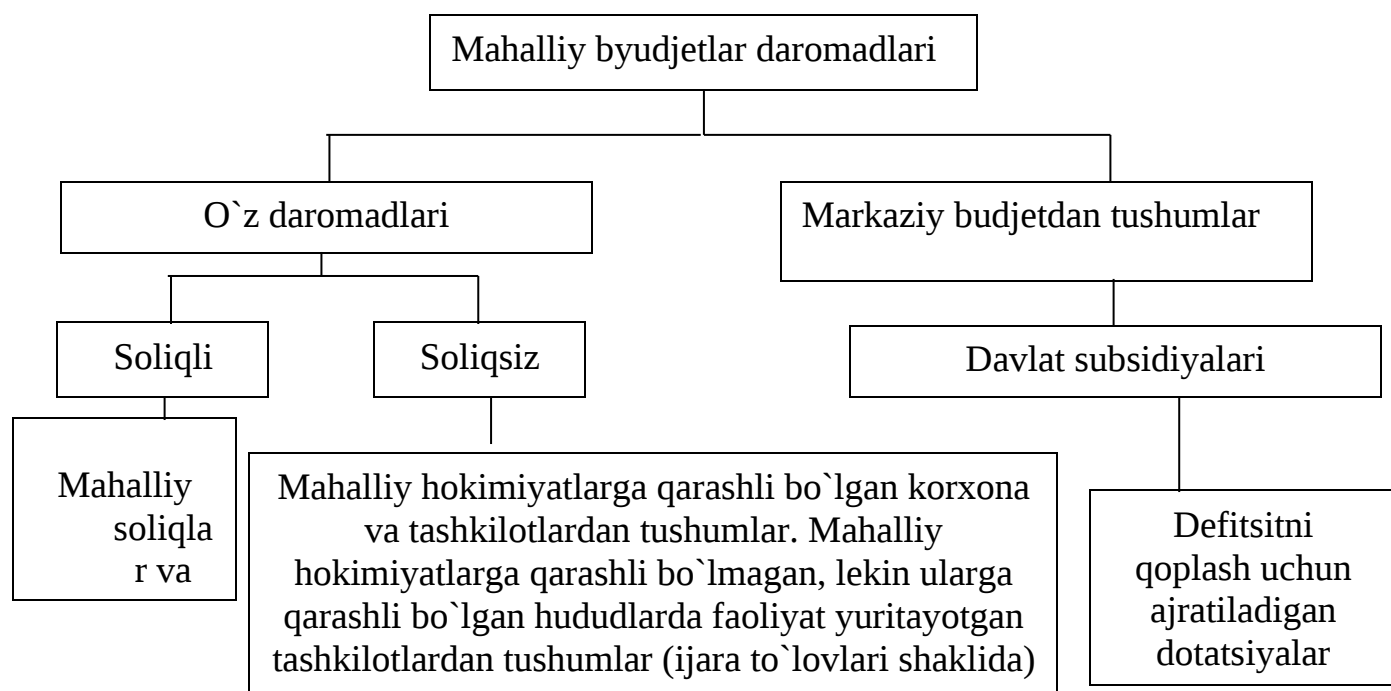
Demokratik davlat tuzilishining muhim tarkibiy qismi mahalliy davlat boshqaruv organlari va ularning faoliyati hisoblanadi. Mahalliy davlat boshqaruv organlari o`zlariga yuklatilgan vazifalarni bajarish uchun, muayyan mulk va moliya - budjet xuquqiga ega bo`lishi shart. Mahalliy hokimiyat idoralari hokimlar, xalq deputatlari kengashlari o`z vakolatlari doirasida davlat moliya faoliyatini amalga oshiradilar.

Hududiy davlat boshqaruv organlari moliyaviy tizimining asosiy tarkibiy qismi - bu mahalliy budjet hisoblanadi. "Mahalliy davlat hokimiyat idoralari to`g`risida»gi qonunning II moddasiga muvofiq «Viloyat, tuman, shaharning moliyaviy resurslarini budjet mablag`lari, budjetdan tashqari fondlar, kredit resurslari shuningdek Respublika (viloyat, Toshkent shahri) budjetidan ajratilgan subventsiyalar va dotatsiyalar tashkil etadi". "Mahalliy budjet – davlat budjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag`lari jamg`armasini etuvchi bir qismi bo`lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori,

shuningdek moliya -yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratilgan mablag`lar sarfi y o`nalishlari va miqdori nazarda tutiladi”.

Mahalliy budjetlar orqali mahalliy hududlarni ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan rivojlantirishni moliyaviy manbalar bilan ta'minlab boriladi. Mahalliy budjetlar xarajatlarining keyingi yillarda ildamroq o`sib borishi ularning davlat budjetidagi salmog`ini ham oshib borishiga olib kelgan, bunga sabab asosan 1995-yildan boshlab mahalliy budjetlar tomonidan oldingi -yillarda Respublika budjeti hisobidan moliyalashtirib kelingan kadrlar mutaxassislar tayyorlash, ya'ni o`rta maxsus o`quv yurtlari xarajatlarini moliyalashtirilishini berilishi davlat kapital qo`yilmalarining mahalliy budjetlardagi xajmini ortib borishi hisobiga hamda 1994-yildan davlatning aholini ijtimoiy ximoya qilish xarajatlarining keskin oshib borishi va xarajatlarni moliyalashtirish asosan mahalliy budjetlar tomonidan amalga oshirilishi ham mahalliy budjetlar xarajatlarining salmog`ining oshishiga olib keldi.

Mahalliy budjetlar orqali xalq ta'limi, sog`likni saqlash, madaniyat va sport muassalarini, mahalliy hokimiyat boshqaruv organlarini, kam ta'minlangan oilalarga beriladigan nafaqalar moliyalashtirib boriladi. Shu bilan birga mahalliy budjetlar aholini ijtimoiy qimoya qilish borasida davlatning olib borayotgan siyosatining joylardagi asosiy tayanchi hisoblanadi. Aholini ijtimoiy qimoya qilish xarajatlarining deyarli 100 % mahalliy budjetlar tomonidan moliyalashtiriladi.

11.1-chizma. Mahalliy budjet daromadlari tuzilishi

Budjet har bir davlat moliyaviy tizimining asosiy hisoblanadi, chunki budjet barcha moliyaviy tizimlarni yagona bir tizimga birlashtirib, davlatning joriy -yil uchun turli x o`jalik tarmoqlari va aholi bilan o`zaro munosabatlarini aniqlab boradi. Jamiyat hayotida budjetning bunday holati qonun kuchi orqali ta'sir k o`rsatishiga imkon beradi. Shuning uchun har bir davlat budjeti yuqori, qonun chiharuvchi

organi tomonidan tasdiqlanadi, uning daromad va xarajat qismlarini ijro etish budjet jarayoni ishtirokchilari uchun muhim hisoblanadi.

Davlat budjeti chuqur mohiyatini iqtisodiy munosabatlar tashkil etadi. Davlatning har doim o'z vazifalarini bajarish jarayonida pul mablag'lariga zaruriyati tutiladi. Davlat budjetining daromad qismini shakllantira turib soliq t o'lovchilar va boshqa soliqsiz manbaalar turlari bilan o'zaro moliyaviy munosabatlarga kirishadi. Budjet jarayonining ikkinchi subyekti aholi va korxonalar hisoblanib, ularning daromadlari bir qismi umumdavlat ehtiyojlariga sarf qilinadi.

O'z mohiyati b o'yicha budjet – iqtisodiy kategoriya b o'lib, davlatning markazlashgan moliyaviy resurslar fondini taqsimlash va shakllantirish iqtisodiy munosabatlari majmuyidir.

Mahalliy budjetning iqtisodiy mohiyati ular bajaradigan vazifalarda o'z aksini topadi. Ular quyidagi vazifalarni bajaradi:

- pul fondlarini shakllantirish, ya'ni mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini moliyaviy jihatdan ta'minlash;
- hududiy tarmoqlar o'rtasida ushbu fondlarni taqsimlash va ulardan foydalanish;
- mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoridagi korxonalar, tashkilotlarni nazorat qilishahri

Bozor iqtisodiyoti rivojlanganda federal davlatlarda mahalliy budjetlar mustaqil hisoblanadi, ya'ni davlat budjeti tarkibiga kiritilmaydi, ular konsolidatsiyalashgan (umumlashgan) budjetga kiradi. Bunday budjetlar mablag'larining katta qismi ijtimoiy maqsadlarga y o'naltiriladi. Mahalliy budjetlarga asosan ikkinchi darajali soliqlar birlashtirilgan. Rivojlangan mamlakatlarda mahalliy budjetlar mahalliy soliq va t o'lovlar hisobiga mustaqil shakllanadi. Budjet defitsiti sharoitida mahalliy hokimiyat organlari davlat kreditlariga, shuningdek mahalliy zayomlarga murojaat qiladilar.

Unitar davlat sifatida O'zbekiston Respublikasida mahalliy budjetlar mutlaq mustaqil hisoblanmaydi. Ularga bir qator cheklovlar qo'yilgan (O'zbekiston respublikasining "Budjet tizimi t o'g'risida"gi qonunining 24-moddasi, O'zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. 2001 -yil 1 son):

- mahalliy budjetlar balansli daromad va xarajatlarga ega b o'lishi kerak. Mahalliy budjetlar taqchilligiga y o'l q o'yilmaydi;
 - mahalliy budjetlarni tasdiqlashda va ijro etishda qu'yidagilarga y o'l q o'yilmaydi:
- (1) qonun qujjatlarida nazarda tutilmagan manbaalar hisobiga jamg'armalarni tashkil qilish;
 - (2) mablag` jalb qilishni amalga oshirish (yuqori budjetlardan budjet ssudalari olish bundan mustasno);
 - (3) budjetdan ajratiladigan tasdiqlangan mablag`dan ortiqroq mablag` sarflash (ushbu qonundan nazarda tutilgan hollar bundan mustasno);
 - (4) budjet mablag`lari hisobiga boshqa shaxslar foydasiga moliyaviy kafolatlar va kafilliklar berish;
 - (5) yuridik va jismoniy shaxslarga budjet ssudalarini berish;

- mamlakat hududlarining salohiyati turlicha va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida tengsizlik mavjud;
- tabiiy ofatlar (qurg`oqchilik, suv toshqini va boshqalar), shu jumladan, ulardan kelgan zararlarni ham mahalliy budjet zimmasiga tushadi.

O`zbekiston Respublikasi "Budjet tizimi to`g`risida"gi Qonuniga muvofiq mahalliy budjetlar defitsiti davlat budjetidan olingan subsidiyalar va kreditlar hisobiga tartibga solinadi.¹⁵

Mahalliy budjetlar daromadlari quyidagilar hisobiga shakllanadi:

- 1) mahalliy soliqlar, yig`imlar, bojlar va boshqa soliqsiz tushumlar;
- 2) qabul qilingan qonuniy normativlarga muvofiq mahalliy budjetlarga y o`naltirilgan umumdavlat soliqlar;
- 3) davlat mulkini foydalanishga berishdan tushgan daromadlar;
- 4) qonunchilikka muvofiq vorislik, hadya qilish huquqi b o`yicha davlat tasarrufiga o`tgan pul mablag`lari;
- 5) yuqori budjetlardan olingan subventsiyalar, dotatsiyalar va ssudalar;
- 6) yuridik va jismoniy shaxslarning, shuningdek chet el mamlakatlarining beg`araz pul tushumlari;
- 7) qonunchilikda ta'qiqlanmagan boshqa daromadlar.

Mahalliy budjetlar daromadlari o`z daromadlari va tartibga solinadigan daromad manbaalaridan tashkil topadi.

O`z daromadlari yoki birlashtirilgan daromadlar – budjet huquqining subyektiga tegishli mablag`lar, ya'ni budjetga to`lalgicha yoki qat'iy o`rnatilgan ulushda doimiy ravishda yuqori turgan budjetlarni chetlab o`tib tushadigan mablag`lardir. O`z daromadlar asosini mahalliy soliq va yig`imlar, umumdavlat soliqlaridan ajratmalar tashkil qiladi. Tartibga solinadigan daromadlar – bu yuqori budjetlardan quyi budjetlarga ularni daromadlari va xarajatlarini tartibga solish (balanslashtirish) maqsadida ajratiladigan pul mablag`laridir. Tartibga solinadigan daromadlariga alohida umumdavlat soliqlaridan ajratmalar, subventsiyalar, o`zaro hisob-kitoblar b o`yicha yuqori budjetlardan olinadigan mablag`lar kiradi.

O`zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi va qonuniy aktlarga binoan mahalliy soliq va yig`imlarga quyidagilar kiradi:

1. Yuridik va jismoniy shaxslar mol-mulkiga solinadigan soliq;
2. Yer solig`i;
3. Yagona yer solig`i;
4. Kichik korxonalar uchun yagona yer solig`i;
5. Jismoniy shaxslar tomonidan transport vositalari uchun iste'mol qilinadigan benzin, dizel yoqilqisi va gaz uchun soliq;
6. Tadbirkorlik bilan shug`ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslar daromadidan olinadigan qat'iy soliq;
7. Ekologiya solig`i (2005 -yilgacha);
8. Obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig`i;
9. Savdo qilish uchun yig`im, shuningdek alohida tovarlarni sotish huquqi uchun ruxsatnoma yig`imi;

¹⁵ O`zbekiston Respublikasi moliyaviy qonunlari. –T., 2001-y, 12-b.

10. Tadbirkorlik foaliyati bilan shug'ullanadigan yuridik va jismoniy shaxslarni r o`yxatga olish yig`imi;

11. Dehqon bozorlaridagi bir martalik yig`im;

12. Boshqa yig`im va tushumlar (davlat boji, jarimalar).

Mahalliy budjet daromadlariga, shuningdek pul-buyum, lotereya mablag`laridan tushumlar, musodora qilingan mulkni sotishdan tushgan mablag`lar va boshqalar kirishi mumkin.

Shuningdek, mahalliy budjet daromadlari yuqori budjetdan dotatsiya va subventsiyalar olish hisobiga ham shakllanadi.

Budjet subventsiyasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori budjetdan quyi budjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladi.

Budjet dotatsiyasi o`z daromadlari va budjetni tartibga soluvchi boshqa mablag`lar etishmagan taqdirda quyi budjetning xarajatlari bilan daromadlar o`rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori budjetdan quyi budjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladi.

Budjet ssudasi yuqori budjetdan quyi budjetga yohud respublika budjetdan rezident-yuridik shaxsga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag`.

Respublika budjetidan budjet dotatsiyalari va subventsiyalari mahalliy budjetlarga qabul qilingan. Davlat budjeti doirasida ajratiladi. Dotatsiya va subventsiyalar miqdori quyidagilardan kelib chiqib aniqlanadi:

- 1) hududlarning moliyaviy ahvoli (o`z daromadlar bazasining yetarligini hisobga olgan holda);
- 2) ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, demografik va boshqa umumdavlat vazifalari va dasturlari;
- 3) hududlar b o`yicha tovarlar (ishlar, xizmatlar) qiymatining farqlanishi;
- 4) har bir hudud b o`yicha aholi soni;
- 5) hududlar b o`yicha moliyaviy disbalansni y o`qotish uchun hisobga olinadigan boshqa omillar.

Mahalliy hokimiyat organlarining o`z daromad manbaalariga manfaatdor bo`lishi xo`jalik yuritish tashabbusini ko`rsatish, budjetga to`lovlarni oshirish imkonini beradi va rag`batlantiradi. Biroq shu bilan birga, mahalliy budjetlarning doimo oshib borayotgan xarajatlari daromadlar etarli darajada o`smayotganligi sharoitida ushbu budjetlarni davlat tomonidan tartibga solish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Bu asosan yuqori manbaalardan mablag`larni o`tkazish hisobiga amalga oshiriladi.

Har mamlakatning budjet tizimi davlatning tuzumi va qurilishi bilan chambarchas bog`liqdir. Ya'ni, mamlakatimiz davlatchiligi unitar qurilganligi sababli mamlakatimiz Davlat budjeti respublika budjeti, Qoraqalpog`iston Respublikasi va mahalliy budjetlardan iborat. Shu bilan birga, davlat budjetida davlatning maqsadli jang`armalari ham jamlanadi.

Shunga muvofiq, 2001-yilda kuchga kiritilgan "Budjet tizimi to`g`risida"gi Qonunning 3-moddasida "Mahalliy budjetlar" to`g`risida tushuncha berilgan. Unga ko`ra "Mahalliy budjet – Davlat budjetining tegishli viloyat, tuman, shaxar

pul mablag`lari jamg`armasini tashkil etuvchi bir qismi bo`lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya -yil mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag`lar sarfi yo`nalishlari va miqdori nazarda tutiladi” deb ta’kidlangan.

Xuddi shuningdek, “Qoraqalpog`iston Respublikasi budjeti – Davlat budjetining Qoraqalpog`iston Respublikasi pul mablag`lari jamg`armasini tashkil etuvchi bir qismi bo`lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya -yil mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag`lar sarfi yo`nalishlari va miqdori nazarda tutiladi” deb ta’kidlangan.

Yuqoridagi tushunchalarga qisqa qilib izoh beradigan bo`lsak, Qoraqalpog`iston respublikasi, viloyatlar va Toshkent shaxar milliy budjetlari, shuningdek shahar va tumanlarida jamg`ariladigan soliqlar, yig`imlar va tushumlarning umumiy miqdori va mazkur shakllangan daromadlarning davlatning turli dasturlariga, hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish xarajatlari umumiy majmuasi mahalliy budjet deb ataladi.

Endi, hozirgi vaqtgacha mahalliy budjetlarning huquqiy bazasi qay tarzda shakllanganligiga to`xtalib o`tishimiz zarur. Ma'lumki, mamlakatimizda amalda bo`lgan va yaratilayotgan barcha qonun va me'yoriy hujjatlar eng avvalo bosh qomusimiz Konstitutsiyaga asoslanadi. Shular kabi, mahalliy budjetlar ham eng avvalo Konstitutsiyamizda tilga olinib, 122- moddasida O`zbekiston Respublikasi o`z moliya va pul-kredit tizimiga egaligi, O`zbekistonning davlat budjeti respublika budjeti, Qoraqalpog`iston Respublikasi budjeti va mahalliy budjetlardan iboratligi belgilab qo`yilgan.

Undan keyin mahalliy budjetlar to`g`risida 1993-yilda (2sentyabr) qabul qilingan “Mahalliy davlat hokimiyati” to`g`risidagi qonunda qayd etilib, bu qonunda kengroq tushunchalar berilgan, ya'ni 11-moddada viloyat, tuman, shaxarning moliyaviy resurslarini budjetdan tashqari fondlar, kredit resurslari bilan birgalikda budjet mablag`lari va yuqori budjetdan beriladigan dotatsiya va subventsiyalar tashkil etishi ko`rsatib o`tilgan.

Mazkur qonunda Xalq deputatlari Kengashi va hokimlarning budjetga doir xuquqlari (12-modda) belgilangan. Xususan, Xalq deputatlari viloyat, tuman, shaxar Kengashi viloyat, tuman, shaxar budjeti va uning ijrosiga doir hisobotlarni tasdiqlaydi. Viloyat, tuman, shaxar budjeti loyixalarini tayyorlash, uning ijrosini hokim amalga oshiradi. Budjet loyixasi hokim tomonidan daromadlar manbai va xarajatlar yo`nalishlari ko`rsatilgan holda taqdim etiladi. Ijroiya roganlarini pul bilan ta'minlash budjetda nazarda tutilgan miqdorlarda amalga oshiriladi. Xalq deputatlari tuman, shaxar Kengashlari tegishincha tumanga bo`ysunuvchi shahar hamda shahardagi tuman budjetini va uning ijrosiga doir hisobotlarni ham tasdiqlaydilar.

Yana bir asosiy qonun hujjati bu yuqorida aytib o`tganimiz “Budjet tizimi to`g`risida” gi qonundir. Mazkur qonunda mahalliy budjetlarning daromadlarini shakllantirishning umumiy manbalari xarajatlarining yo`nalishlari, budjetni tayyorlash, ko`rib chiqish, qabul qilish, ijrosini ta'minlash va hisobotlarini topshirish tartibi, bu borada hududiy moliya organlarining vazifalari belgilangan.

Mahalliy budjetlar borasidagi muhim qonun hujjatlaridan yana biri bu Soliq kodeksidir. Unda umumdavlat soliqlari va mahalliy budjetlarga birlashtirilgan soliqlar belgilangan.

Mustaqillik -yillarida mahalliy budjetlarning ahamiyati va shu bilan birga Davlat budjetining ulushidagi umumiy miqdori ortib bordi. Masalan, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 10-martidagi PQ-24 sonli "Jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni islox qilish hamda modernizatsiyalash maqsad va vazifalarini amalga oshirish dasturi to`g`risida"gi qarori bilan 5 ta konsepsiya tasdiqlangan. Shulardan birinchisi bu davlat qurilishi va boshqaruvchi, qonunchilik hokimiyatining roli va ta'sirini kuchaytirish sohasidagi konsepsiyada markazning ayrim vakolatlarini mahalliy davlat hokimiyatlariga berish va dezentralizatsiya, o`zini-o`zi boqarish organlari - mahalliy va qishloq fuqarolari yig`inlari vakolatlari va rolini kuchaytirish bo`yicha aniq vazifalari qo`yilgan. Xususan, Mahalliy davlat hokimiyati to`g`risidagi qonunni yangi tahrirda ishlab chiqish va boshqa masalalar. Bundan kelib chiqadiki, kelgusida mahalliy budjetlarning roli va ahamiyati ham ortib boradi.

Mahalliy budjet daromadlarining shakllanish mexanizmi quyidagicha:

1. Mahalliy soliqlar.
2. Umumdavlat soliqlaridan ajratmalar.
3. Maxaliy budjet daromadlari va xarajatlari o`rtasidagi tafovutni qoplashga byudjet dotatsiyasi.
4. Mahalliy budjetda ko`zda tutilgan maqsadli xarajatlarni amalga oshirishga subventsiya.

Mahalliy budjetlarning daromadlar qismini tahlil qiladigan bo`lsak, ayni vaqtda Soliq kodeksiga muvofiq mahalliy budjetlarga 6 soliq turi birlashtirilgan, ya'ni mazkur soliqlar to`lig`icha mahalliy budjetlarga tushiriladi, bularga:

- mol-mulk solig`i ;
- yer solig`i;
- obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig`i;
- jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yoqilg`isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq;
- ayrim turlardagi tovarlar bilan savdo qilish xuquqi uchun yig`im;
- tadbirkorlik faoliyati bilan shug`ullanuvchi jismoniy shaxslarni ro`yxatga olganlik uchun yig`im kiradi.

"Budjet tizimi to`g`risida"gi qonunning 23-moddasiga asosan Qoraqalpog`iston Respublikasi budjetidan va mahalliy budjetlardan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda quyidagilar mo`ljallangan xarajatlar moliyalashtiriladi:

1. Fan, ta'lim, madaniyat, sog`liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport (Qoraqalpog`iston Respublikasi budjeti, viloyatlar va Toshkent shahar budjetlaridan moliyalashtiriladigan budjet tashkilotlari bo`yicha).
2. Ijtimoiy ta'minot.
3. Aholini ijtimoiy himoya qilish.

4. Qoraqalpog'iston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlar hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini ta'minlash.
5. Iqtisodiyot turli tarmoqlarining Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar budjet tashkilotlarini saqlashahri
6. Qonun hujjatlariga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli dasturlari va tadbirlarini amalga oshirishahri
7. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar.

Shuningdek, mahalliy hokimliklarning moliyaviy mustaqilligini kengaytirish maqsadida "Budjet tizimi to'g'risida"gi Qonunning 32-35 moddalariga muvofiq -yil boshida mahalliy budjet hisob raqamida shakllangan erkin qoldiq va choraklar yakunida daromadlarning rejadan oshirib bajarilgan qismini turli ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlarga yo'naltirish xuquqi belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005-yil 27-dekabrda PQ-244 sonli "O'zbekiston Respublikasining 2006-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat budjeti parametrlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq mahalliy hokimiyat va boshqaruv organlarining barcha darajadagi mahalliy budjetlar daromadlari va xarajatlarini shakllantirishdagi roli, mustaqilligi va mas'uliyatini oshirish, mahalliy budjetlarning Davlat budjetidagi ulushini ko'paytirish maqsadida 2006-yilda umumdavlat soliqlaridan suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yuridik va jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyati ayrim turlariga belgilangan soliq, respublikada ishlab chiqariladigan alkogolli mahsulotlar, spirt, pivo va o'simlik yog'iga aksiz solig'i bo'yicha tushumlar to'liq miqdorda mahalliy budjetlarga o'tkazilgan.

Mahalliy budjetlar daromadlarining shakllanishidagi ushbu yo'nalishni Prezidentimiz I.A.Karimov shunday ta'kidlagan edi: "Davlat budjeti daromadlarining katta qismini joylarga berish, mahalliy budjetlarni mustahkamlash zarur. Bu esa mintaqalar mustaqilligini oshirish, ularning tashabbuskorligini, budjetning ijrosidan manfaatdorligini va bu boradagi mas'uliyatini oshirishga imkon beradi. Bundan tashqari bu narsa mahalliy budjetlarga tushumlarning yangi manbalarini izlab topishga rag'batlantiradi, joylarda budjet intizomini mustahkamlaydi".

Prezidentimizning so'zlaridan shu narsani uqish mumkinki, Hududlarni iqtisodiy rivojlantirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yuksak natijalarga erishishda mahalliy budjetlarning daromadlari muhim o'rin egallaydi.

Mahalliy budjetlar orqali ijtimoiy iste'mol fondlari alohida ma'muriy-hududiy birliklar va aholining turli ijtimoiy guruhlari orasida taqsimlanadi. Shu bilan birga, mahalliy budjetdan mahalliy sanoat, oziq-ovqat sanoati, kommunal xo'jalik kabi aholi turmush darajasini yaxshilashga yo'naltirilgan ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari ham moliyalashtiriladi.

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan ayrim mamlakatlarda (masalan, Gruziya va Ukrainada) mahalliy hokimiyat organlarining mustaqilliklari cheklangan bo'lib, ular markaziy hukumat tomonidan ajratilgan vositalarni xarajat qilishgagina mas'uldirlar. Lekin, boshqa ko'plab mamlakatlarda mahalliy boshqaruv organlari uchun o'z hududlarida belgilangan mezonlar bo'yicha soliqlar yig'ish va ularni xarajat qilish vakolatlari berilgan. Jumladan, Rossiya fiskal fedyeratsiya

xarakteriga ega bo`lib, uning tarkibidagi subyektlar keng moliyaviy avtonomiyaga egadirlar. Mahalliy hokimiyat organlarining yalpi davlat xarajatlari tarkibidagi ulushi turli mamlakatlarda turlicha. Jumladan, bu ko`rsatkich Xorvatiyada 15% ni, Rossiyada 50%ni, O`zbekistonda 58% ni tashkil etadi.

Hududiy hokimiyat organlariga (ular transfertlar bo`ladimi, soliq tushumlaridan hududda qoladigan ulushmi yoki mahalliy soliqlar bo`ladimi) o`z xarajatlarini moliyalashtirish manbalari talab etiladi. Bozor iqtisodiyotiga o`tayotgan mamlakatlarning hukumatlari odatda mahalliy hokimiyatlar uchun soliq tushumlarining ulushini va hududlarning o`z daromadlari hajmini cheklashga harakat qiladilar; shu bilan birga, mahalliy soliqlar stavkasini yoki ularning soliqqa tortish bazasini belgilash huquqini o`zida saqlab qoladi. Hududiy hokimiyat organlari ixtiyorida qoldiriladigan soliqlar «mayda» bo`lib (mol-mulk solig`idan tashqari), ular mahalliy hokimiyat organlari daromadlarining juda kam (Vengriyada 6%, Estoniyada 9%, O`zbekistonda 15%) qismini tashkil etadi.

11.3. Budjetlararo munosabatlar

Uzoq yillar davomida shakllangan budjet tizimi va uning mexanizmi mahalliy hokimiyat organlarini o`z-o`zini mablag` bilan ta'minlash yo`llarini qidirib topishdan ko`ra, qanday bo`lmasin, davlat daromadlari va soliqlaridan mahalliy budjet uchun normativ ajratmalarini oshirishga harakat qilishlarini rag`batlantirib keldi. Chunki “boshqariladigan” daromadlarning ajratma %lari uzoq muddatli bo`lmay, balki har -yili qaytadan tasdiqlanadi. Buning ustiga “biriktirilgan” daromadlar rejalashtirilayotgan -yil uchun kamaytirilishi mumkin. Shu bilan birga, -yilning boshida qolgan budjet mablag`larining erkin qoldiqlaridan joriy -yilning xarajatlarini qoplashga ishlatilganidan qolgan qismi -yilning oxirida yuqori budjetlar tomonidan olib qo`yiladi.

Mamlakatimizdagi mavjud xususiyatlar va jahon tajribalaridan mushtarak foydalangan holda, bozor iqtisodiyoti sharoitda mahalliy budjetni shakllantirishning yangicha tamoyillari ishlab chiqilishi lozim. Bu tamoyillar quyi boshqaruv organlarining eng zarur xarajatlarini qoplash kafolatini beradigan emas, balki muayyan daromadlar keltiradigan budjetni tashkil etishga asoslanishi kerak. Tajriba shuni ko`rsatadiki, turli darajadagi budjetlar o`rtasida daromad manbalarining qonuniy taqsimlanishi quyi budjetlar manfaatdorligini oshiradi.

O`zbekistonda jismoniy va huquqiy shaxslardan olinadigan soliqlar bo`yicha asosiy hujjat - Soliq kodeksi bo`lib hisoblanadi. Mazkur hujjat 1998-yil 1-yanvardan boshlab kuchga kiritilgan.

Mahalliy budjetni shakllantiruvchi biriktirilgan daromadlar yer va mol-mulk soliqlari respublika qonun hujjatlari bilan joriy etiladi va mamlakatning barcha hududlarida undiriladi. Boshqa mahalliy soliqlar va yig`imlar esa Qoraqalpog`iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahar davlat hokimiyatlari tomonidan joriy etiladi. Mahalliy soliqlar va yig`imlar stavkalarining eng yuqori miqdorlari (Soliq kodeksi bo`yicha 4% qilib belgilangan mol-mulk solig`idan tashqari) Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Soliq kodeksida barcha soliqlar turlari sistemalashtirilib, ulardan har birining harakat qilish shartlari aniqlangan. To'g'ri soliqlarda soliq to'lashning bir qancha rejimlari ko'zda tutiladi:

- asosiy xo'jalik subyektlari foyda solig'ini to'laydilar;
- kichik korxonalar uchun soliq to'lash shartlari soddalashtirilgan bo'lib, ular uchun yagona soliq joriy etilgan;
- savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari yalpi daromad solig'i to'laydilar;
- banklar, sug'urta tashkilotlari, video salonlarga - daromad solig'i to'laydilar.

Keyingi -yillarda mintaqalar mahalliy budjetlarining respublika birlashtirilgan budjetidagi ulushi ortib bormoqda. Bu ko'rsatkich daromadlar bo'yicha 71,4%ni, xarajatlar bo'yicha esa 67,2%ni tashkil etdi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, hududlardan yig'iladigan «boshqariladigan» soliq daromadlarining muayyan qismi mahalliy budjetlarda qoldiriladi. Lekin, mazkur ko'rsatkich turli hududlarda bir-biridan juda katta tafovut qiladi. Bunda asosiy mezon ularning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlariga qarab belgilanishidir. Jumladan, iqtisodiy salohiyati past bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Surxondaryo viloyatida bunday daromadlarning barchasi mahalliy budjetlarda qoldirilsa, rivojlanish darajasi yuqori bo'lgan Toshkent shahrida qo'shilgan qiymat solig'ining 21,1%i, aksizlarning 70%i, huquqiy shaxslar daromad (foйда) solig'ining 40%i, jismoniy shaxslar daromad solig'ining 50%i qoldiriladi, xolos. Farg'onava Toshkent viloyatlarida ham mazkur ko'rsatkichlar kam (jadvalga qarang).miqdorni tashkil etadi.

Keyingi yillarda ayrim mintaqalarga ajratiladigan subventsiyalar miqdori ortdi. qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti daromadlari tarkibida subventsiyaning ulushi 35,9% ni, Jizzax viloyatida 29,6% ni, Samarqand viloyatida 23,6% ni, Namangan viloyatida 17,3% ni tashkil etdi.

1 kishiga to'g'ri keladigan budjet ta'minoti bo'yicha mintaqalararo tafovutlar mamlakatimiz turli hududlari aholisining meditsina xizmati, xalq ta'limi, uy-joy va kommunal xo'jaligi qulayliklaridan bir xilda bahramand bo'lmayotganligini ko'rsatadi. 2002-yilda bunday tafovutlar mahalliy budjetlar xarajatlari bo'yicha salkam 3 martani tashkil etdi.

Mahalliy budjetlarning xarajatlarida xo'jalik subyektlarini rivojlantirish uchun vositalar ajratish ko'zda tutilmaydi. Bu esa, yangi korxonalar tashkil etish, aholini ish bilan ta'minlash, iste'mol va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarish va shular orqali mahalliy budjetni yanada to'ldirish imkoniyatlaridan to'la foydalanmaslikka, bu ishlarga boshqaruv organlarining befarq munosabatda bo'lishiga olib keladi.

Qisqacha xulosalar

Hududiy moliya davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u turli darajadagi (viloyat, tuman, shahar) mahalliy budjetlar, nobudjet fonlari, mintaqa ehtiyojini qondirish uchun sarflanadigan xo'jalik subyektlarining moliyaviy vositalaridan iborat. Mahalliy budjet - mahalliy boshqaruv organlari asosiy

moliyaviy manbasidir. Mol-mulk solig`i - mahalliy hokimiyat organlari uchun m o`ljallangan eng salmoqli soliq turi b o`lib hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Qaysi sohalarni moliyalashtirishning katta qismi mahalliy budjet tomonidan amalga oshiriladiq
2. Mahalliy budjetni shakllantirish manbalari qandayq
3. Hozirgi paytda budjetlararo munosabatlarda qanday muammolar mavjudq
4. Mahalliy budjetning daromadlari nimalardan tashkil topadiq
5. Mahalliy byudjtining xarajatlari tarkibi qandayq
6. Xorijiy davlatlar mahalliy budjetining daromadlari va xaradatlari qanaqaq
7. Mol-mulk solig`i nimaq
8. Soliq kodeksi nimaq
9. Mintaqalar mahalliy budjetining Respublika budjetidagi ulushi qanchaq
10. Mintaqalarga ajratiladigan subvensiyalar miqdori qanchaq

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi "Budjet t o`g`risida"gi Qonuni, 2000-yil 14-dekabr.
2. Alimov R.X., G`anixo`jaev S.A. va boshq. Mahalliy iqtisodiyot va menejment. -T.: TDIU, 2004, - 265 b.
3. Raximova M.R.. Mintaqaviy iqtisodiyot. O`quv q o`llanma. -T., 2007.
4. Shyerbakova G.L. Mahalliy moliya menejmenti. -T., 2004.
5. Mamanazarov A.B. Mahalliy budjet va soliq. Monografiya. - Marifat-madadkor, T., 2004.

12-bob. MINTAQALARNING TASHQI IQTISODIY ALOQALARI VA EKSPORTNI KO`PAYTIRISH YO`LLARI

12.1. Jahon hamjamiyati bilan hamkorlik

O`zbekiston mustaqil rivojlanish yo`liga otganidan buyon tarixan qisqa davr mobaynida uni suveren davlat sifatida qaror toptirish yuzasidan ulkan ishlar amalga oshirildi. Hozir O`zbekiston 165 davlat tomonidan tan olingan, 120 dan ortiq mamlakat bilan rasmiy diplomatiya munosabatlari o`rnatgan. Toshkentda 35 mamlakatning o`z elchixonasi ochilgan.

Bugungi kunda O`zbekiston to`la huquqli asosda eng obro`li va nufuzli tashkilotlar tarkibiga kirgan bo`lib, barcha qit`alardagi o`nlab mamlakatlar bilan do`stona aloqalarni rivojlantirmoqda, eng yirik bank va moliya organlari, nodavlat va nohukumat tashkilotlari bilan yaqindan hamkorlik qilmoqda. Respublikada 88 ta chet davlat vakolatxonalari ro`yxatdan o`tgan, hukumatlararo 24 ta tashkilot va 13 ta nohukumat tashkiloti ishlab turibdi. O`tgan yillar mobaynida respublika ko`plab juda muhim xalqaro konventsionalarga qo`shildi.

O`zbekiston mustaqilligining dastlabki yillaridayoq tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarni shakllantirish yuzasidan ishlab chiqilgan quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilmoqda:

- o`zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olgan holda davlat milliy manfaatlarining ustunligiga erishish;
- teng huquqlilik va o`zaro manfaatdorlik, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- mafkuraviy qarashlardan qat'i nazar hamkorlik uchun ochiqlik, umuminsoniy qadriyatlarga, tinchlik va xavfsizlikni saqlashga sodiqlik;
- xalqaro huquq normalarining davlat ichki normalaridan ustuvorligi;
- tashqi aloqalarni ham ikki, ham ko`p tomonlama kelishuvlar asosida rivojlantirish

Tashqi aloqalarni xalqaro munosabatlarning turli yo`nalishlari bo`yicha muvaffaqiyatli rivojlantirish xavfsizlik va barqarorlik kafolati hisoblanadi. Hozir dunyo O`zbekistonga juda katta qiziqish bilan qarayotganligini his etmoqdamiz. Bu esa respublikamizning barqaror rivojlanishi uchun eng yaxshi kafolat bo`lib, kapital sarflash, dunyo miqyosida mintaqaviy barqarorlikni ta'minlash nuqtai nazaridan tobora e'tiborni tortayotganligida ham yaqqol namoyon bo`lmoqda.

Jahon hamjamiyati bilan keng ko`lamda integratsiyalashgan zamonaviy demokratik davlatni qurishdan iborat strategik vazifani hal etar ekanmiz, bugungi kunda ushbu hamjamiyat faoliyatining o`zi syerqirra bo`lib borayotganligini juda yaxshi tushunamiz.

XX asr oxiri XXI asr boshlarida dunyo geograrofiyasi va siyosatida ulkan o`zgarishlar ro`y bermoqda. Ular nafaqat mamlakatlar o`rtasidagi o`zaro munosabatlar, vujudga kelgan qarashlar va ularning mexanizmlarini chuqur uylab ko`rishni, balki ko`p jihatdan qayta baholashni ham talab etadi. «Sovuq urush» davrida xalqaro munosabatlarga asos bo`lgan ko`p omillar, tamoyil vag`oyalarni tubdan qayta ko`rib chiqish talab etilmoqda.

Butun dunyo yaxlit va bir-biriga bog`liq tizim bo`lib bormoqda. Unda o`zi-o`zidan qanoatlanishga va mahdudlikka o`rin yo`q. Bu hol hozirgi xalqaro munosabatlarni shakllantirish, xalqaro tuzilmalar bilan o`zaro aloqalar va faoliyatda ishtirok etganda mutlaqo yangicha yondashuvlarni talab etmoqda.

XXI asr, shubhasiz, xalqaro munosabatlarda butun dunyo qamrab olinadigan asrdir. Bunday sharoitda integratsiya jarayonini, xalqaro institutlar va tashkilotlarda suveren davlatlarning ishtirok etishini kengaytirish jarayonini faqat tarix taqozosi emas, balki ayrim mintaqalar hamda sayyoramiz ko`lamida ham sobitqadamlik va barqarorlikning qudratli omili deb hisoblamoq zarur. Bu holda masala xalqaro integratsiya jarayonlarida qatnashish yoki qatnashmaslik tarzida qo`yilmaydi. Mustaqil O`zbekiston uchun, avvalo, tashqi siyosatning oqilona hamda jamiyat va inson manfaatlariga asoslanadigan eng muhim tamoyillariga qat'iy rioya etish ulkan ahamiyat kasb etmoqda.

Mustaqillik o`z erkinligimizni anglashgina emas, balki o`z hayotimizni o`z irodamiz bilan milliy manfaatlarimizni ko`zlagan holda tashkil etish, o`z kelajagimiz uchun mustahkam zaminni o`z qo`limiz bilan qurish huquqidir. Shu bois o`z-o`zidan ayonki, agar integratsiya mamlakatimizning ozodligi, mustaqilligi va hududiy yaxlitligini cheklab qo`ysa yoki qandaydir mafkuraviy majburiyatlar bilan bog`lansa, u holda chetdan olib kelinadigan har qanday integratsiya biz uchun maqbul emas.

Integratsiya haqida gapirar ekanmiz, manfaatlar birikuvining xilma-xil mexanizmlari va shakllari hamda integratsiya turlari mavjudligiga asoslanamiz. Bunga shyerikchilik va hamkorlik qilishga intilayotgan mamlakatlarning boshlang`ich shart-sharoitlari turlichaligi sababdir. O`zbekiston bir vaqtning o`zida turli darajalarda dunyo miqyosi va mintaqa ko`lamida integratsiya jarayonlariga qatnashsa-da, ammo bir muhim qoidaga: bir davlat bilan yaqinlashish hisobiga boshqasidan uzoqlashmaslikka amal qiladi. Bir subyekt bilan shyerikchilikning mustahkamlanishi boshqalar bilan shyerikchilik munosabatlarining zaiflashuviga olib kelishiga yo`l qo`ymasligimiz kerak. Shu sababli O`zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi syerqirra jarayondir.

Biz iqtisodiy jihatdan rivojlangan, bozor tizimiga ega bo`lgan demokratik davlat qurish yo`llidan borayapmiz, hozirgi zamon tushunchalariga mos keladigan davlat orqali biz jahon hamjamiyatiga kirib borayapmiz. Ayni chogda mamlakaimiz hamjamyati bilan hamkorligini yanada mustahkamlangan taqdirdagina, ya'ni xalqaro mehnat taqsimotida munosib o`rnini topganda, mintaq va butun dunyo xavfsizlik tizimlarini barpo etishda faol ishtirok etganda uni zamonaviylashtirish mumkin.

Xalqaro munosabatlarda O`zbekistonning turli subyektlar bilan aloqalari qanchalik chuqur va keng bo`lsa, o`zaro munosabatlarda noaniqliklar, yotsirashlar, muammolar va hal qilinmagan masalalar, kutilmagan voqea-hodisalar shunchalik kam bo`ladi. Xuddi shu jihat xavfsizlikka solinayotgan tahdidlarni bartaraf etish va barqaror rivojlanishni ta'minlashning zarur shartidir. Qolaversa, mamlakat va davlatlarning xavfsizlik darajasi ularning integratsiya jarayonlarida qatnashish darajasiga bevosita bog`liqdir. Mamlakat integratsiya aloqalari bilan qanchalik bog`langan bo`lsa, uning xavfsizligiga tahdid shunchalik kam bo`ladi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi, BMT faoliyatidagi ishtiroki jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvi haqida gapirganimizda, avvalo, biz ushbu jamiyat faoliyatida ishtirok etishimizni nazarda tutamiz. 2005-yil 2-martda O'zbekiston BMTga a'zo bo'lganligiga o'n to'rt yil to'ldi. Bunday obro'li xalqaro tashkilot ishidagi ishtirok Markaziy Osiyo mintaqasida xavfsizlik, tinchlik va totuvlikni ta'minlashning keskin muammolariga jahon jamoatchiligi e'tiborini qaratish imkoniyatidir.

Hozirgi paytda umumiy xavfsizlik muammosiga aloqador xalqaro tashkilotlarga o'yat xilma-xil bo'lishiga qaramay, faqat BMTgina xavfsizlikni saqlash va ta'minlashga xizmat qiladigan, nizolarning oldini olishga qaratilgan diplomatiyadan tortib to tinchlik o'rnatishga qaratilgan operatsiyalarda qatnashishgacha bo'lgan hamma vositalarga ega. O'zbekistonning tashabbusi bilan BMT rahnomoligida 1995-yili Toshkentda Markaziy Osiyoda mintaqaviy xavfsizlik muammolariga bag'ishlangan xalqaro seminar muvaffaqiyatli o'tdi. Unda 20 ta xalqaro tashkilot va 30 dan ortiq mamlakat, shu jumladan, AQSh, GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, Rossiya, Yaponiya, Xitoy, Hindiston, Eron va boshqa davlatlarning diplomati korpusi hamda hukumat vakillari ishtirok etdi.

BMT bilan munosabatlar xalqaro jamoatchilikdan yordam va madad olish istagimizdan ko'ra (garchi, bugungi kunda bu ham juda katta ahamiyatga ega bo'lsa-da), ko'proq BMT sa'y-harakatlarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga va uning faoliyati yangi mazmun bilan boyishiga ko'maklashishga intilishga asoslanadi. Jahondagi geografik-siyosiy vaziyatning o'zgarishi yangi ming-yillikda BMT tarkibiy tuzilishi va uning faoliyatini takomillashtirishni ham talab etmoqda.

O'tgan asrning so'nggi o'n yilliklarida dunyoda bir qator davlatlar paydo bo'ldi. Bu davlatlar qudratli va jahon siyosati ko'lamidagi ta'siri ortib borayotganligi tufayli bu davlatlar Xavfsizlik kengashining doimiy a'zosi bo'lishlari mumkin. Ayni vaqtda BMT tuzilmasigina emas, balki uning amaliy ish tartibi va harakatlarni amalga oshirish jarayoni ham buyuk davlat va doiralarning eskicha kurash ta'siridan hali qutula olgani yo'q. BMTning mintaqaviy mojarolarni tartibga solish, tinchlik o'rnatish yo'lidagi ishlari hamma vaqt ham muvaffaqiyatli bo'lmayotganligini qisman shu bilan izohlash mumkin. Shuning uchun ham, O'zbekiston tabiatan jahonshumul va universal bo'lgan bu tashkilotning tarkibiy tuzilishi va faoliyatini takomillashtirishni bundan buyon ham faol yoqlab chiqavyeradi.

Shu o'rinda BMTning integratsiya sohasidagi imkoniyatlarig'oyat ulkanligi va uning ixtisoslashtirilgan tashkilotlari bu imkoniyatlarning tashkil etuvchilari hisoblanishini alohida ta'kidlash lozim. O'zbekiston mazkur tashkilotlar bilan bugungi kunning o'zidayoq samarali hamkorlikni rivojlantirmoqda. BMT doirasida jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuv bo'yicha uning ixtisoslashgan muassasalari – YUNESKO, Jahon sog'likni saqlash tashkiloti, Xalqaro mehnat tashkiloti, YUNKDAT, YUNISEF va boshqalar bilan keng hamkorlik qilinmoqda.

O'zbekistondagi iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish va jahon hamjamiyatidagi integratsiyalashuvni ta'minlashga xalqaro moliyaviy, iqtisodiy tashkilotlar – Xalqaro valuta fondi, Jahon banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi,

Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki hamda boshqalar ham katta yordam ko'rsatmoqda. Har yili Davos shahrida o'tadigan Jahon iqtisodiy anjumanida mamlakatimizning ham qatnashishi katta ahamiyatga ega. Anjumanda qatnashish O'zbekistondagi mavjud imkoniyatlar bilan tanishtirish, chet el investitsiyalarini jalb etish bilan ham ahamiyatga molikdir.

O'zbekistonning mintaqaviy xalqaro tashkilotlar bilan samarali hamkorligi rivojlanmoqda. Jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuvning tarkibiy qismi davlatlarning turli mintaqaviy birlashmalari bilan aloqalarni rivojlantirishdan iborat. Bular orasida Yevropa Ittifoqi alohida o'rin tutadi. 1996 -yilda Yevropa ittifoqi bilan O'zbekiston o'rtasidagi munosabatlarni rivojlantirishda bir qancha muhim ishlar amalga oshirildi. Fevral oyida Yevropa ittifoqi kengashi shyerikchilik va hamkorlik to'g'risida bitim tuzish yuzasidan O'zbekiston bilan Tashqi ishlar vazirligi darajasida muzokaralar boshlash haqida qaror qabul qildi, iyul oyida esa bitim imzolandi.

O'zbekiston tashqi iqtisodiyotining Yevropa yo'nalishi ancha kengaydi. Ushbu yo'nalish Yevropa qit'asidagi mamlakatlar bilan hamkorlik qilishni o'z ichiga oladi. Bu qit'aning o'ziga xos integratsiyasi muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda. Yevropa Ittifoqi bilan shyerikchilik va hamkorlik O'zbekistonning xavfsizligi va taraqqiyotini ta'minlashga qo'shilgan yana bir hissadir. Chunki bu shyerikchilik iqtisodiy, madaniy, ilmiy sohalar bilan bir qatorda siyosiy sohani ham nazarda tutadi. Bu hujjat hamkorlikning mutlaqo yangi bosqichini boshlab beradi. O'zbekiston, Yevropa Ittifoqi va unga a'zo mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning huquqiy negizini vujudga keltiradi, iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy, madaniy aloqalar uchun keng imkoniyatlar ochadi, muntazam siyosiy muloqot uchun institutsional asos yaratadi.

Imzolangan bitim ikkala tomon ham faol shyerikchilik qilishi uchun asos yaratishga intilayotganidan dalolat beribgina qolmay, O'zbekistonda demokratik jamiyat muvaffaqiyatli qurilayotganini, inson huquqlarini hurmat qilish, fuqarolarning erkinliklari va huquqiy davlat singari umumiy qadriyatlarini qaror topayotganini ham tasdiqlaydi.

Yevropa Xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti (YXXT) bilan samarali hamkorlik YXXT bilan birgalikda amalga oshirilayotgan tadbirlar va bu tashkilot rahbarlarining O'zbekistonga tashrifida ko'zga tashlanmoqda.

1996-yil dekabrda Lissabon Sammitidagi ishtirok O'zbekistonning YXHT bilan munosabatlarini rivojlantirishda muhim voqea bo'ldi. Mazkur anjuman doirasida O'zbekiston xavfsizlik muammosiga doir o'z qarashlarini bayon etish huquqiga va imkoniyatiga ega bo'ldi.

YXHTning Markaziy Osiyodagi faoliyatini kuchaytirishga oid takliflar ishtirokchilar tomonidan tushunib qabul qilindi va u Lissabon deklaratsiyasida hujjatlashtirildi. Shu bilan birga so'nggi paytlarda Toshkentda O'zbekiston tashabbusi bilan YXHTning bir qator yirik anjumanlari o'tkazildi. YXHT Demokratik institutlar va inson huquqlari bo'yicha Byurosi (DIIXB)ning «Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar» mavzusidagi xalqaro seminar-kengashi Markaziy Osiyo, Yevropa, Amerikadagi 21 mamlakat ekspertlari, shuningdek, 29 ta xalqaro va nohukumat tashkiloti vakillari ishtirokida keng muloqot o'tkazish

imkoniyatini berdi. Ular Markaziy va Sharqiy Yevropada Ombudsman instituti, inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar faoliyatini rivojlantirish, qonunchilik tizimlarini takomillashtirish hamda xalq ta'limi va ommaviy axborot vositalarining inson huquqlari sohasidagi roli masalalarini ko'rib chiqdilar.

YXHTning DIIXB tashabbusi bilan «Ommaviy axborot vositalari demokratlashtirish sharoitida» mavzuida seminar o'tkazildi. YXHT kelishtiruv va hakamlik sudi tomonidan tashkil etilgan YXHT xalqaro seminari ham bo'lib o'tdi. Bularning barchasi tinchlik o'rnatuvchi va huquqni himoya qiluvchi ushbu nufuzli tashkilot bilan yaqin va samarali munosabat yo'lga qo'yilganidan dalolat beradi.

Hozirda mamlakatimiz bilan NATOdek xalqaro tashkilot o'rtasida ham o'zaro tushunish va hamkorlik mavjud deb aytish mumkin.

Bizningcha, o'z tarkibiga demokratik davlatlarni birlashtirib turgan NATO faqat Yevropa qit'asidagina emas, balki o'z siyosiy ustqurmasini mustahkamlash va «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturi hisobiga Evroosiyo mintaqasida ham tinchlik o'rnatuvchi omil bo'lishi mumkin. O'zbekiston «Tinchlik yo'lida hamkorlik» dasturiga 1995-yil iyul oyida qo'shilgan. Bu dasturdagi ishtirokka mustaqillik va suverenitetni mustahkamlash, hozirgi zamon harbiy-texnikaviy yutuqlaridan bahramand bo'lish, harbiy kadrlar tayyorlashda imkoniyatlar kengaytirish nuqtai nazaridan qaraladi.

NATO Bosh kotibi X. Solana va AQShning NATOdagi doimiy vakili R.Xantyerning O'zbekistonga tashriflari butun dunyo miqyosidagi va mintaqadagi xavfsizlik muammolari borasidagi qarashlarimiz mos kelishini yana bir bor tasdiqladi. Muzokaralar davomida mintaqada tinchlikni saqlash, Afg'onistondagi mojaroni siyosiy choralar bilan bartaraf etishga va Markaziy Osiyo mintaqasini yadrosiz hudud deb e'lon qilishga qaratilgan tashabbuslarga to'la tushunish bilan qaralayotganligi va ular qo'llab-quvvatlanayotganligining shohidi bo'ldik. O'zbekistonning imkoniyatlari mintaqadagi barqarorlashtiruvchi omil sifatida baholanmoqda.

O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan hamkorligida Yevropa imkoniyatlari milliy manfaatlarimiz nuqtai nazaridan hayotiy zaruratsdir. Yevropa va butun G'arb yuksak texnologiyalar va investitsiyalar manbai, hozirgi zamon demokratiyasi va inson huquqlarining ramzidir. Bularning barchasi xavfsizligi ta'minlangan va barqaror rivojlanayotgan, yuksak darajada taraqqiy etgan va zamonaviy demokratik davlat bo'lish maqsadida yangilanish va taraqqiyotni strategik vazifa qilib olgan O'zbekiston davlati uchun nihoyatda muhimdir.

Biz bunda xavfsizlik va taraqqiyot bir-birini taqozo etishi tamoyiliga amal qilamiz. Bu esa, bir tomondan, iqtisodiyotga investitsiyalar olib kelish uchun barqaror xavfsiz muhit yaratish, ikkinchi tomondan, hayotning hamma sohalarida keng ko'lamda islohotlarni amalga oshiradigan mamlakatgina bunday xavfsiz muhitni ta'minlashga qodir bo'lishini nazarda tutadi.

Jamiyatimizning demokratik o'zgarishlarini chuqurlashtirish yo'lida sobitqadamlik bilan rivojlanib borishiga boshqa xalqaro tashkilotlar va avvalo, Osiyo mintaqasidagi tashkilotlar bilan yaqindan hamkorlik qilish ham yordam beradi. Hozirda Osiyo davlatlari bilan hamkorlikda «Buyuk Ipak yo'lini tiklash: ma'rifiy turizmni rivojlantirish, turkiy tilli davlatlarning madaniy merosini qayta

tiklash, asrash va barqaror rivojlantirish» dasturini birgalikda ishlab chiqish nazarda tutilmoqda. Bu dasturning maqsadi sayohat yo`nalishlari tarmog`ini va sayyohlikning tegishli infratuzilmasini kengaytirishdan iborat.

Yuqorida aytib o`tilganidek, O`zbekiston tashqi aloqalarini ham ko`p tomonlama, ham ikki tomonlama asosda tashkil etish tarafdoridir. Ikki tomonlama aloqalarni kengaytirish har qaysi tomonning manfaatlarini yanada aniqroq hisobga olish, bir-birimizni yaqindan tanish, uzoq muddatli o`zaro manfaatli hamkorlikka mustahkam zamin hozirlash, shu tariqa barqarorlik va xavfsizlik uchun mustahkam negiz yaratish imkonini beradi. O`zbekiston yer yuzining turli chekkalarida ishonchli va manfaatdor shyeriklarga ega ekanligi ma'lum. Ularning doirasi muntazam kengayib bormoqda.

AQSh bilan ikki tomonlama munosabatlarimiz davlatlararo aloqalarningg`oyat muhim yo`nalishlari bo`yicha izchil va sobiitqadamlilik bilan rivojlanib bormoqda. Juda katta siyosiy, iqtisodiy, harbiy-texnikaviy, intellektual salohiyatga ega AQSh bilan ko`p tomonlama munosabatlarni rivojlantirish va chuqurlashtirish hozir biz uchun ustuvorlik kasb etmoqda. Qo`shma Shtatlar jamiyatni yangilash, isloh qilish va demokratlashtirish, respublikamizning davlat mustaqilligi va suverenitetini mustahkamlash jarayoniga salmoqli hissa qo`shmoqda. Amerika kompaniyalari va firmalari bilan qo`shma investitsiya loyihalarini amalga oshirishga, ular bilan uzoq muddatli, o`zaro foydali shyerikchilik munosabatlarini o`rnatish va Amerika kapitalining O`zbekiston bozoridagi ishtiroki kengayishiga katta ahamiyat beriladi.

So`nggi yillarda Yevropadagi ko`pgina mamlakatlar – Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya, Portugaliya, Gretsiya, Chexiya, Slovakiya, Ruminiya va boshqa mamlakatlar bilan bevosita, ikkita tomonlama munosabatlar ancha kengaydi va mustahkamlandi. Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlari – Yaponiya, Janubiy Koreya, Xitoy, Vetnam, Malayziya, Hindiston, Indoneziya va boshqa mamlakatlar bilan aloqalarimiz mustahkamlanib borayotganligini alohida ta'kidlab o`tish mumkin. Keyingi vaqtlarda Yaponiya mintaqamizning murakkab muammolari, xavfsizlik va barqarorlikka, tinchlikka erishish, atrof-muhit muhofazasi masalalarini hal etishda faol va manfaatdorlik bilan ishtirok etmoqda.

O`zbekistonning MDH mamlakatlari bilan mustaqil iqtisodiy integratsiyalashuvi ham mustahkamlanib bormoqda. Bu -yillarda MDH mamlakatlari ikki va ko`p tomonlama shartnoma munosabatlari doirasida teng huquqli shyerikchilik asosida o`zaro hamkorlik qilish uchun keng imkoniyatlar mavjudligi tasdiqlandi. Bunday hamkorlikka Hamdo`stlik mamlakatlarining hududiy yaqinligi va iqtisodiy jihatdan bog`langanigina emas, balki, tarixiy ildizlar, madaniy va ma'rifiy aloqalar, katta tarixiy davr mobaynidagi xalqlarimizning taqdiri mushtarakligi ham asos bo`lmoqda.

Mamlakatlarimiz, xalqlarimizning yaqinlashuvi – tabiiy kechayotgan jarayon. Bu yaqinlik sobiq Ittifoq hukmronligidan oldin ham bo`lgan. Bu xalq integratsiyasi bo`lib, sun'iy ravishda joriy etiladigan siyosiy integratsiyadan farqli o`laroq, haqiqiy integratsiyadir. Masalaga bunday yondashishning «MDH mamlakatlarining chuqur integratsiyasi» deb atalgan ba'zi siyosiyg`oyalarga hech qanday aloqasi yo`q.

To`rtlar shartnomasi (Rossiya, Qozog`iston, Qirg`iziston, Belarus) va ikkilar shartnomasi (Rossiya va Belarus) imzolanganidan beri ancha vaqt o`tdi. Avvalo ta'kidlash kerakki, bu shartnomalarni imzolash va ularni amalga oshirish davlatlarning ichki ishi. Har bir davlat birinchi galda o`z manfaatlarini nazarda tutib, o`z taqdiri va istiqbolini o`zi hal qiladi, har qanday hujjatlarni hamda davlatlararo shartnomalarni qabul qilish va imzolash huquqiga ega bo`ladi.

Agar biron-bir davlatlararo uyushma tashkil etilgudek bo`lsa, nima uchundir, albatta, uning tegishli hokimiyat va boshqaruv organlari ham bo`lishi kerak, deb hisoblashadi. Agar MDH davlat boshliqlari, hukumat boshliqlari va boshqa tuzilmalarning oxirgi majlislari kun tartibi kuzatiladigan bo`lsa, yagona yo`nalish – iqtisodiy va gumanitar integratsiyaning pishib yetilgan muammolari, davlat va xalqlar o`rtasidagi aloqalarni yaxshilash masalalari o`rniga, nuqul harbiy-siyosiy masalalar, birlashgan qo`mondonlikni tuzish, chegaralarni birgalikda qo`riqlash va shu kabilar qo`yilayotganligi tasodifiy emas.

Biroq shuni yaqqol anglab olish kerakki, tashkil etilayotgan ittifoqlarda davlatlardan yuqori turadigan tuzilmalar barpo etilsa va shartnoma qatnashchisi bo`lgan har bir alohida mamlakatning tegishli qonuniy organlari bir yoqda qolib, bevosita amal qiladigan, ya'ni barcha organlar va tashkilotlar bajarishi shart bo`lgan qarorlarni mazkur tuzilmalarning o`zi qabul qilish huquqiga ega bo`lsa, u holda mazkur davlatlarni suveren va mustaqil deb hisoblash mushkul.

O`zbekiston va MDH halqlari o`rtasidagi do`stona aloqalar vaqt sinovidan o`tgan va mustahkamlangan. Istiqlol -yillari MDH davlatlari rahbarlarining hamfikirligi va siyosiy qat'iyati tufayli mamlakatlarimiz o`rtasida barcha sohada hamkorlikni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratdi. Biroq, savdo-iqtisodiy hamkorlik yaxshi samara berayotganligiga qaramay, tan olish joizki, hamkorlik qamrovi MDHning hamma davlatlari bilan hozircha salohiyat va imkoniyatlar darajasida emas. Masalan, O`zbekiston bilan Ukraina o`zaro munosabatlarini muttasl rivojlantirib kelinmoqda. Ukraina MDH mamlakatlari orasida O`zbekistonning eng yirik savdo shyeriklaridan biriga aylangan.

Mamlakatlarimiz o`rtasidagi savdo-iqtisodiy munosabatlarning huquqiy asosini qirqqa yaqin hujjat, jumladan, «Erkin savdo to`g`risida», «Sarmoyalarni o`zaro himoya qilish va qo`llab-quvvatlash to`g`risida», «Ishlab chiqarish kooperatsiyasi to`g`risida» kabi bitimlar tashkil etadi. Ikki tomonlama hamkorlikning uzoq muddatli strategiyasini ishlab chiqish maqsadida O`zbekiston va Ukraina o`rtasida iqtisodiy hamkorlikning asosiy yo`nalishlari to`g`risida bitim imzolangan. Ikki tomonlama munosabatlar muntazam faoliyat yuritib kelayotgan ko`p tomonlama hamkorlik bo`yicha O`zbekiston – Ukraina komissiyasi tomonidan muvofiqlashtirib kelinmoqda. O`zaro hisob-kitoblar mexanizmi yaratildi, vakolatli banklar o`rtasida o`zaro hisob-kitob va to`lovlar borasida aloqa o`rnatildi.

Ayni paytda O`zbekiston bilan Ukraina o`rtasidagi erkin savdo tartibi joriy etilgan. Mamlakatlararo savdo 2003-yilda 244 mln. AQSh dollarni tashkil etdi va bu avvalgi yildagiga nisbatan 2,3 barobar o`sdi. Ta'kidlash joizki, 1993 – 2003 yillar davomida Ukrainaning Ilichevsk bandargohi orqali xorijga 325 ming tonna O`zbekiston paxta tolasi jo`natildi. Mamlakatimizda Ukraina ishbilarmonlari bilan

hamkorlikda tuzilgan 40 qo'shma korxonalar faoliyat yuritmoqda. Shuningdek, Ukrainada O'zbekiston sarmoyasi ishtirokida tuzilgan 22 qo'shma korxonalar ishlab turibdi.

Hamkorlikni taraqqiy ettirishning ustuvor yo'nalishlariga oid masalalar – ilmiy-texnikaviy, savdo-iqtisodiy, banklararo hamkorlik, transport, harbiy-texnikaviy aloqalar rivojlanadi. Ayni paytda avtomobil yo'llarini qurish bo'yicha ikki tomonlama konsorsium tuzish lozim. Bu transport yo'lagini barpo etishda hamkorlik qilish uchun keng yo'l ochadi.

MDH doirasidagi munosabatlarda erkin savdo hududi barpo etish, a'zo mamlakatlar o'rtasida savdo-iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish masalalari yanada dolzarblashmoqda. Hamdo'stlik doirasida tashkil etilgan tuzilmalar faoliyatining samaradorligini oshirish hamda tinchlik va barqarorlikka tahdid soluvchi omillarga qarshi hamkorlikda kurashishni kuchaytirishga oid masalalar ham shular sirasiga kiradi.

Markaziy Osiyodagi integratsiya hududiy birlik, kommunikatsiyalar, iqtisodiyotning asosiy va yetakchi tarmoqlari mushtarakligi, suv xo'jaligi va energetika obyektlarini birga ishlatish, energiya zaxiralari bilan ta'minlash ehtiyoji taqozo etgan obyektiv zaruratdir. Bir-biriga chirmashib ketgan umumiy tyeran tomirlarga ega xalqlarning madaniy, til va ma'naviy birligi esa ularni yanada yaqinlashtiruvchi omillardandir. Bu mintaqalar muayyan bir shaklda hamma vaqt integratsiya bo'lib kelgan. Markaziy Osiyo xalqlari mustaqillikka erishganlaridan keyin birgalikda kuch-g'ayrat sarflab, o'z kelajaklarini qurishlari zarurligini qayta his etdilar. Toshkentda Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston prezidentlari tomonidan Markaziy Osiyo mintaqasining yagona iqtisodiy makonini tashkil etish haqidagi Shartnomaning imzolinishi shu yo'ldagi amaliy qadam bo'ldi.

Markaziy Osiyo respublikalarining integratsiyalashuvi uchun haqiqatdan ham bir qator shart-sharoit va sabablar mavjud. Bular jumlasiga iqtisodiy rivojlanishning boshlang'ich darajasi baravarligi, ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning bir xilligi, yagona transport-energetika kommunikatsiyalari, suv zaxiralari ham kiradi. Bundan tashqari ushbu mintaqada yashayotgan barcha xalqlarning xavfsizligiga bir xil tahdidlar ham mavjud. Bular Orolning qurib borayotganligi, narkotik moddalar, qurol-yarog', tyerrorizm, diniy fundamentalizmning kirib kelishi, Afg'onistondagi notinchlik hamda bir qator boshqa omillardir. Bu tahdidlar, garchi, tarqoq tuyulsa-da, aslida o'zaro bog'liq omillardir. Chunki ularning birontasini ham alohida, o'z kuchiga ishongan holda yengib bo'lmaydi. Ayni shu holatlar Markaziy Osiyo mintaqasining gullab-yashnashi to'g'risida qayg'uradigan barcha siyosatchilar uchun amaliy qo'llanma bo'lib qolishi darkor.

Markaziy Osiyo Hamdo'stligining kelajagiga ishonch bilan qarash uchun hamma asoslar mavjud. Zarur huquqiy va tashkiliy shart-sharoitlar yaratilgan, davlatlararo kengash tuzilgan, Hamdo'stlik dasturlarini ro'yobga chiqarish bo'yicha ijroiya qo'mita, Markaziy Osiyo hamkorlik va taraqqiyot banki tashkil etilgan. Qatnashuvchi davlatlar iqtisodiy integratsiyasining 2010-yilgacha mo'ljallangan, 53 ta muayyan loyihani o'z ichiga oladigan dasturi ishlab chiqildi, yagona iqtisodiy makonni vujudga keltirishga asos solinmoqda. Biz o'zimizning

tashqi mudofaa siyosatlarimizni uyg'unlashtirishga ham bevosita yaqinlashdik. Yagona iqtisodiy makon tashkil etish to'g'risidagi shartnomada qatnashuvchi mamlakatlar mudofaa vazirlari kengashining nizomi tasdiqlandi.

Markaziy Osiyo davlatlari Hamdo'stligining tashkil etilishi aslo ularning boshqa davlatlardan ajralib qolishini bildirmaydi. Biz uni MDH doirasidagi integratsiya jarayonlariga ham qarshi qo'ymaymiz. Markaziy Osiyo davlatlari, garchi, ijtimoiy-siyosiy, etnik va madaniy jihatdan xilma-xil bo'lsa-da, birgalikda kuch-g'ayrat sarflab, xavfsizlikka tashqaridan tug'ilayotgan tahdidlarga qarshi turish, butun mintaqani barqaror rivojlantirish uchun qulay muhitni yaratadi, amalda bu mintaqani xavfsizlik va barqarorlik mintaqasi sifatida shakllantiradi. Shu tariqa bu mintaqa davlatlari butun dunyo tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga munosib hissa qo'shadi.

Zamonni mojarolar va adovat emas, balki xalqlar o'rtasidagi hamkorlik va ishonch olg'a harakatlantiradi. Hozirgi dunyoda xavfsizlik va barqarorlik faqat harbiy-siyosiy jihatlarnigina nazarda tutib qolmaydi. Iqtisodiy, ekologik va madaniy jabhalar ham juda muhim bo'lib, xoh mintaqa, xoh butun sayyoramiz bo'lsin – bizning tinch va gullab-yashnayotgan umumiy uyimiz ana shulardan tashkil topadi.

12.2. Paxta kompleksining eksport salohiyatini rivojlantirish

Mustaqillikka erishilgan kunlardan boshlab O'zbekiston hukumati tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirishga ustuvor yo'nalish sifatida qarab kelmoqda. Chunki mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi, globallasuvi hozirgi paytda birinchi navbatda xalqaro iqtisodiy hamjamiyatga integratsiyalashuvi darajasiga bog'liq.

O'zbekiston hukumati tashqi iqtisodiy aloqalarni aniq konsepsiya asosida amalga oshirib, bu sohadagi ustuvor yo'nalishlarni belgilash va barcha xorijiy davlatlar, iqtisodiy hamda moliyaviy tashkilotlar bilan ikki tomonlama manfaatdorlik siyosatini olib bormoqda. O'zbekiston mahsulotlarning xalqaro standartlari va sifat belgilarini tan oladi. Respublikada ichki mahsulotlarga shtrixlangan kodlar joriy etish bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda. Hukumat tomonidan eksport uchun ishlab chiqarilgan mahsulotlarning raqobatbardoshligini ta'minlash borasida ishlar olib borilmoqda. Bu ishlar jumladan:

- eksport qilinuvchi tovarlarga xalqaro registrlarga mos keladigan syertifikatlarni ishlab chiqish va joriy etish dasturlari asosida bu mahsulotlarni xalqaro xomashyo birjalarida majburiy syertifikatsiya qilish va ro'yxatdan o'tkazish;

- sanoat mahsulotlari va iste'mol tovarlarining sifatlarini xalqaro standartlarga mos keladigan syertifikatsiya tizimini rivojlantirish va bu ishga ayrim hollarda ixtisoslashgan chet el kompaniya va agentliklarini jalb etish orqali amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish zarurati tashqi iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi subyektlarni faollashtirish va qo'llab-quvvatlash maqsadida institutsional infratuzilmani yanada mustahkamlashni taqozo etmoqda. Shu maqsadda respublikamizda:

- eksport qiluvchilarni qo'llab-quvvatlash va tashqi savdo milliy markazini tuzish;
- milliy eksportchilarni qo'llab-quvvatlash, mahsulotlar, xizmatlar va ishlarni rag'batlantirish hamda moliyaviy himoyalash, uzoq va qisqa muddatli kreditlar berish uchun eksport-import bankini tuzish;
- savdo uylarining xorijdagi tijorat tarmoqlari, hissadorlik jamiyatlari va qo'shma korxonalarini tuzish hamda ular tomonidan ilg'or savdo kompaniyalari, marketing va konsalting firmalarining tajribasini o'rganish rejalashtirilmoqda.

Shuningdek, O'rta Osiyo mintaqasidagi mamlakatlar integratsiyasini rivojlantirish ishlari ham davom ettirilmoqda. Bu mintaqa tabiiy va ish resurslari bilan chet el investorlari uchun istiqbolli bozor hisoblanadi. Bugungi kunda bu mintaqadagi milliy qonunlar, normativ hujjatlarni yaqinlashtirish, iqtisodiy integratsiyani chuqurlashtirishga qaratilgan shart-sharoitlar, mintaqaviy institutlar yaratish ishlari jadal olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi MDH bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantiradi va uning hududidagi mintaqalarni o'zbek mahsulotlari eksport qilinadigan asosiy bozorlardan biri deb qaraydi.

O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatida AQSh va Yevropa bilan aloqalarni yanada rivojlantirishni ustuvor masala deb biladi. Shuningdek, biz Osiyo mintaqasida, birinchi navbatda, Yaponiya va Koreya Respublikasi bilan munosabatlarni kengaytirish tarafdorimiz. Qo'shni Xitoy Xalq Respublikasi va Rossiya bilan an'anaviy aloqalarimiz yanada kengayib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi hukumati Jahon savdo tashkiloti (JST) ga a'zo bo'lishni ustuvor yo'nalishlardan biri deb hisoblaydi, chunki unga a'zo bo'lish respublikamizning xalqaro iqtisodiy hamjamiyatga integratsiyalashuvini yanada chuqurlashtiradi. 1998-yil sentyabr oyida O'zbekiston Respublikasi JST kotibiyatiga «Tashqi savdo haqidagi Memorandumni» taklif etdi va hozir bu hujjat uning ishtirokchilari tomonidan o'rganilmoqda. Shuningdek, respublikamizda JST a'zolari bilan ikki tomonlama kelishuvlarni amalga oshirish hamda tashqi iqtisodiy faoliyatni bosqichma-bosqich erkinlashtirish, joriy qonunchilikni GATT, JST talablariga moslashtirish sohasida ham ishlar amalga oshirilmoqda.

Chet el ekspertlari tomonidan baholanishicha, O'zbekiston Respublikasi qazilma boyliklari trillion AQSh dollariga teng va ularni ishlash uchun kafolatlangan qaytim bor. O'zbekistonda chet el sarmoyalarini jalb etish, kichik, o'rta biznes hamda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun keng imtiyozlar yaratilgan. Ayniqsa, chet el sarmoyasini jalb etishga qaratilgan muhit ularning egalari uchun imtiyoz va qulayliklar tizimi bilan ifodalanadi.

Eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarishni rivojlantirish va mahsulotlarni tashqi bozorga chiqarish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- eksport mahsulotlarini tashqi bozorda sotish uchun keng savdo va xizmat ko'rsatish shoxobchalarini vujudga keltirish;
- maqsadli va chuqur marketing tadqiqotlarini, reklama ishlarini yo'lga quyish;

- chuqur tarkibiy o`zgarishlarni amalga oshirish va korxonalarni texnikaviy modernizatsiyalash uchun zarur bo`lgan moliyaviy mablag`lar ajratish;

- eksportni rag`batlantirish maqsadida moliyaviy konsorsiumlar tuzish;
- eksport mahsulotlarini sotishni jadallashtirish maqsadida dilyerlik shaxobchalari va konsignatsiya omborlarini tuzish;

- xalqaro valuta kreditlari bozorida qaror topgan % stavkalariga asoslanib, eksportbop mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun lozim bo`lgan xomashyo va butlovchi import mahsulotlarini xarid qilishga valuta kreditlarini ajratish chora-tadbirlarini ishlab chiqish

Eksport hajmini ko`paytirish, uning tarkibini kengaytirish va takomillashtirish uchun quyidagi choralarni ko`rish maqsadga muvofiqdir:

- sanoat korxonalarining eksport sohasiga qaratilgan faoliyatini davlat tomonidan qo`llab-quvvatlash;

- korxonalarining raqobatbardosh va eksportbop mahsulotlar ishlab chiqarishga o`tish borasidagi sa'y-harakatlarini rag`batlantirish;

- ilmtalab va asosiy sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun bevosita xorijiy investitsiyalarni jalb qilishahri

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 11-iyundagi «Respublika paxta tozalash sanoati boshqaruvini takomillashtirish va monopoliyadan chiqarish chora-tadbirlari to`g`risida»gi UP-2874-sonli Farmoniga binoan Vazirlar Mahkamasi 2001-yil 17-sentyabrda «Paxta tolasi eksportini markazlashtirish tartibini tashkil etish haqida Nizom» ishlab chiqdi. Unga binoan Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi «O`zpaxtasanoat» uyushmasi va Tashqi iqtisodiy aloqalar investitsiya va savdo vazirligi bilan birgalikda 2006-yil hosildan boshlab, paxta tolasi ishlab chiqarish va tola eksporti balansini tuzadi va uning «O`zpaxtasanoat» va TIAI va SV birlashmalari va kompaniyalari bo`yicha taqsimotini hisoblaydi. Paxta tolasini eksport qilish, xaridorlar bilan bitimlar tuzish oldidan amalga oshiriladigan ishlarni tashkil etish vazifasi TIAI va SV zimmasiga yuklatilgan. U, shuningdek, tashqi savdo kompaniyalari tomonidan bitimlar tuzilishini nazorat qiladi.

«O`zpaxtasanoat» uyushmasi, Tashqi iqtisodiy aloqa, investitsiyalar va savdo vazirliklari (TIA, ISV) bilan tasdiqlangan balanslarga binoan paxta tolasini har bir chorakda jo`natish grafigini Vazirlar Mahkamasiga tasdiqlash uchun taqdim etadi va ular hissadorlik birlashmalari va tashqi savdo kompaniyalari tomonidan ijro etilishini nazorat qiladi.

Chet el xaridorlari bilan bitim tuzishdan oldingi ishlar va tuzish ishlari TIA, ISV ning tashqi kompaniyalariga yuklatiladi, tasdiqdangan paxta tolasi hajmidagi (markazlashgan va markazlashmagan) miqdor bo`yicha shartnoma tuzish ijrosi ustidan nazoratni TIA, ISV amalga oshiradi.

TIA, ISV «O`zpaxtasanoati» uyushmasi bilan birgalikda paxta tolasini jo`natish yuzasidan uyushmaning hududiy bo`limlari bo`yicha jo`natish haqida choraklik grafiklarini tuzadi va tasdiqlash uchun Vazirlar Mahkamasiga taqdim etadi.

TIAISV va «O`zpaxtasanoat» uyushmasi paxta tolasi eksporti grafigining ijrosini doimiy nazorat qiladi.

Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi «O`z paxtasanoat» va TIAISV bilan birgalikda har oyning 12-sanasida paxta tolasi balansi va sotish, jumladan, eksporti haqidagi axborotni O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga taqdim etadi.

Bugungi kunda O`zbekistonning paxta tolasini sotib oladigan yirik hamkorlari Arab Amirliklari, Germaniya, Rossiya, Janubiy Koreya, Shveysariya, Buyuk Britaniya, Turkiya, Qozog`iston va Nidyerlandiya, qisman savdo qiladigan mamlakatlar Ispaniya, Suriya, Portugaliya, Misr va Erondir.

Bundan tashqari o`zbek paxtasi Yevropada yetakchi o`rinni egallaydi va boshqa paxta navlari bilan muvaffaqiyatli raqobat qiladi. Paxta tolasining yirik iste'molchilarig`arbiy va Sharqiy Yevropa hamda Uzoq Sharq bozorlarida joylashgan. An'anaviy Yevropa bozorlaridan (Italiya, Germaniya va Fransiya) tashqari yangi bozorlar Osiyo mintaqasida ham ochildi. Jumladan, 250 ming tonna paxta tolasi Tayvan, Indoneziya, Tailand, Xitoy, Koreya, Yaponiya va Gonkongga eksport qilinmoqda. Keyingi yillarda Braziliya va Turkiya mamlakatlariga ham paxta eksport qilinmoqda. Jahon bozorida o`zbek paxtasi «O`rta osiyo tolasi» deb klassifikatsiya qilinadi, uning uzunligi 1-3(32. Bu esa quyidagicha o`qiladi: o`rtacha tola uzunligi (tola) birinchi klass, «o`rta» sifatli. Tolamiz narxi «A» indeksiga tegishli parametrlarning kundalik kvotasiga qarab belgilanadi va «Kotton Autluk» kompaniyasi tomonidan nashr qilinadi. Kvotalar bir funtga to`lanadigan AQSh sentlarida ifodalanadi. O`zbekiston jahon bozoriga chiqadigan portlarga ega emas. Shuning uchun tashqi savdodagi yirik muammo samarali transport «yo`lagi»ni tanlash va eksport-import operatsiyalarini amalga oshirish hisoblanadi.

Paxta tolasi temir va avtomobil yo`llari orqali jahon bozoriga olib chiqiladi. Jumladan, Respublika Boltiq bo`yi portlari Venspilga, Klaypeda, Tallin, Riga va Liepayaga, Kavkaz orti Myersin (Turkiya) portiga, shuningdek, Gebel-aoi portiga (BAR), Eronning Bandar-Abbas porti, Vladivostok orqali Naxodka portiga chiqishi mumkin (12.1-davjal).

O`zbekiston bir necha xalqaro paxta tashkilotlari, jumladan, Paxta bo`yicha Xalqaro maslahat qo`mitasi, Livyerpul, Gvineya paxta uyushmalarining to`la huquqli a'zosidir. Paxta bo`yicha Xalqaro maslahat qo`mitasining Toshkentda bo`lib o`tgan 55-plenumida O`zbekiston paxtasining jahonda paxta hajmi ko`payishidagi yetakchilik roli ta'kidlab o`tildi.

Avval ta'kidlaganimizdek, O`zbekiston paxtasi bugun Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligiga qarashli «O`zmarkazimpeks», «Innovatsiya» va «O`zprommashimpeks» savdo kompaniyalari orqali eksport qilinmoqda. Bu kompaniyalar axborot ayirboshlash asosida xalqaro yetakchi kompaniyalar bilan birgalikda ishlaydi. Ular qatoriga Dunovant, Glenkor, Pol Reynhard, Myeredis Joun, Luis Drafurs, Ralli Brazzers, Shtaxel va boshqalar kiradi. Keyingi -yillarda eksport qilinayotgan paxta tolasining narxi «Kotton Autluk» kvotalari yordamida o`rnatilmoqda.

O`zbekistonning jahon bozoriga chiqish bo`yicha muqobil yo`lak(koridor)lari

Yo`nalish porti	Transport turi	Tranzit mamlakatlar	Bozorlar
Riga porti Latviya	Temir yo`l	Qozog`iston, Rossiya, Latviya	Boltiqbo`yi mamlakatlari, Shimoliy Yevropa, Janubiy va Shimoliy Amerika
Ilichevsk porti Ukraina	Temir yo`l	Qozog`iston, Rossiya, Ukraina	Janubiy Yevropa, Uzoq Sharq Janubiy va Shimoliy Amerika
Sankt-Peturburg Rossiya	Temir yo`l	Qozog`iston, Rossiya	Boltiqbo`yi mamlakatlari, Shimoliy Yevropa, Janubiy va Shimoliy Amerika
Brestom. Belorussiya	Temir yo`l	Qozog`iston, Rossiya	Sharqiy va G`arbiy-Yevropa
Drujba	Temir yo`l	Qozog`iston	Xitoy, Janubiy-sharqiy Osiyo
Petrovsk– Zabaykalsk Rossiya	Temir yo`l	Qozog`iston, Rossiya	Xitoy, Janubiy-sharqiy Osiyo va Yaponiya
Naxodka porti Rossiya	Temir yo`l	Qozog`iston, Rossiya	Xitoy, Janubiy Sharqiy Osiyo, Yaponiya, Shimoliy va Janubiy Amerika
Poti porti Gruziya	Temir yo`l parom, avtotranzit	Turkmaniston, Ozorbayjon, Gruziya	Janubiy Yevropa, Uzoq Sharq, Janubiy va Shimoliy Amerika
Myersin Bandar- Abbas portlari Eron	Avtomobil	Turkmaniston, Eron yoki Afg`oniston, Eron	Uzoq Sharq, (Hindiston va Pokistonga ham), Janubiy Amerika
Myersin Bandar- Abbas Eron	Temir yo`l	Turkmaniston, Eron yoki Afg`oniston, Eron	Uzoq Sharq, Hindiston, Pokiston, Janubiy Amerika

Eksport qilinayotgan paxta tolasining asosiy qismini ikkita tashkilot: «O`zvneshtans» (temir yo`l) va O`rta Osiyo trans (motorli transport) amalga oshiradi.

Paxta tolasini eksportining iqtisodiy samaradorligi darajasi ko`p jihatdan jahon bozorida vaziyati va narxlar darajasi bilan belgilanadi. Shu sababli bozor jarayonining rivojlanish yo`nalish va qonuniyatlari tahlili alohida ahamiyatga ega.

Bozor muammolari, bozor vaziyatini belgilovchi omillar har doim bir xil emas. Ular o`zaro bog`liqlikda namoyon bo`ladigan kompleks tusga ega. Bozor sig`imi, raqobatchilarning bozordagi ahvoli va ularning umumiy sotish hajmidagi ulushi, ayni shu muddatdagi talab va taklifning nisbati, bunday nisbat sabablariga yaqin kelishuvda tovarga bo`lgan talabning o`zgarishi yo`nalishlari eng muhim omil hisoblanadi.

Paxta marketingi majmuasida quyidagi tuzilmalar mavjud:

- bozorning potensial imkoniyatlari, ya'ni paxta tolasiga bozor talabi;
- mijozlarni jalb etish mezon va modellari (birjalar, xarid markazlari);
- bozorni segmentlarga bo`lish;
- paxta tolasini narx darajalari;

- narx siyosatidaga omillar (chegirmalar, ustamalar);
- qonunlar, me'yorlar, bitimlar va maxsus reglamentlar.
- raqobatchilar kurashi.
- bevosita raqiblarimiz: AQSh, Xitoy, Pokiston.
- potensial raqiblar: Avstraliya, Misr, Jazoir.
- bilvosita raqiblar (sun'iy tolalarni ishlab chiqaruvchilar).
- asosiy raqiblarning baholanishi: bozor kvotalari, bozordagi pozitsiyalar, ustunlik va kamchiliklar.

Jahon paxta bozoridagi raqiblarning holatini tahlil etaylik.

AQSh dunyodagi yirik paxta ishlab chiqaruvchilardan biridir. U geografik hududiy joylashishi, iqlim sharoiti hamda tuproq unumdorligi qulayligi bilan ajralib turadi. AQSh da -yiliga o`rtacha 5 mln. 200 ming gektar yerga paxta ekilib, gektaridan 700 – 800 kg. tola olinadi. Shunday qilib, hududda yiliga o`rtacha 4,0 – 4,2 mln. tonna paxta tolasini ishlab chiqariladi.

Jahonda paxta eksportining 80 %i Shimoliy Amerika mamlakatlari ulushiga to`g`ri keladi. Jumladan, Meksika, Kanada, Gonduras, Dominikana Respublikasi bu xomashyoning yirik xaridorlaridir. AQShning jahon paxta bozoridagi ulushi 20 – 30% atrofida o`zgarib turadi. Amerika paxta tolasining yirik xaridorlari – Uzoq Sharq mamlakatlari (Yaponiya, Janubiy Koreya, Gonkong), shuningdek, g`arbiy Yevropa mamlakatlari va Kanada.

Keyingi yillardagi Amerika paxtasining yirik iste'molchilariga Xitoy, Yaponiya, Koreya, Indoneziya, Meksika, Tailand, Tayvan va boshqalar ham qo`shildi. Hozirda Xitoy paxtani eksport qiladigan mamlakatdan import qiladigan mamlakatga aylandi. Bu Hududda paxta hosildorligi -yildan--yilga oshib bormoqda. Xitoy paxtasining aksariyat qismi qo`lda, atigi 5 %i mashinalarda teriladi.

Hindiston paxta yetishtirish bo`yicha dunyoda uchinchi o`rinda turadi. Paxta Hindiston aholisi kiyim-kechakka bo`lgan ehtiyojining 90 %ini qondiradi va mamlakat iqtisodiyotida katta rol o`ynaydi. Hindiston paxtani iste'mol qilish bo`yicha ham jahonda uchinchi o`rinda turadi. Keyingi yillarda paxta ekin maydonlari ortib bordi va 2007-yili 10 mln. gektarga yetdi. Hosildorlik nisbatan past va o`rtacha. Hindistonda -yiliga 3 mln. tonna paxta tolasini ishlab chiqariladi va deyarli barchasi iste'mol qilinadi. Ayrim -yillari 150 – 190 ming tonnasi eksport qilinadi. Import qilinadigan paxta tolasini hajmi keyingi -yillarda kamayib bordi. Pokiston 1990-yildan boshlab jahonda paxta yetishtirish bo`yicha to`rtinchi o`rinda. Uning ishlab chiqarishdagi ulushi o`rtacha 6,5 %ni, iste'moldagi ulushi esa 5 %ni tashkil etadi. Bu ko`rsatkichlar keyingi yillarga nisbatan muqim turganligi sababli Pokistonning Jahon paxta tolasini bozoriga, ayniqsa, paxta narxiga ta'siri katta bo`lmoqda. Paxta yetishtirish va uning iste'moliga davlat aralashuvi ham sezilarli darajada. Jahonda tolalar (paxta, jun, kimyoviy tolalar) iste'molida paxtaning salmog`i 49 %. To`qimachilik xomashyosi balansida paxta ulushi hali ham ilgarigidek yuqori. Bu, paxtaning universal sifatleri va uni turli maqsaddagi buyumlar ishlab chiqarishda ko`llash mumkinligi tufaylidir.

Mutlaq ko`rsatkichlarga ko`ra, dunyoda paxta iste'moli hajmi oshib bormoqda. Bu, nazarimizda, birinchidan, aholi sonining o`sishi va ip gazlama mahsulotlari iste'moliga talabning oshishi, ikkinchidan, issiq va mo`tadil iqlimli mamlakatlarda paxtadan ishlangan buyumlar zarurligi, uchinchidan, paxtadan ishlangan buyumlarning sun'iy tolalardan ishlangan buyumlarga nisbatan raqobatbardoshligi bilan bog`liq.

Paxta dunyoning 70 dan ortiq mamlakatida yetishtiriladi va 100 dan ortiq davlatda iste'mol qilinadi. Dunyoda yetishtirilgan paxtaning asosiy qismi AQSh, Xitoy, Hindiston, Pokiston va O`zbekiston ulushiga to`g`ri keladi. Paxta tolasining asosiy iste'molchilari Yevropa mamlakatlari, Yaponiya, Koreya, Gonkong va Tayvandır. Hozirgi vaqtda dunyo bo`yicha 36,2 mln.gektar yerda paxta yetishtirilmoqda. Bu jahon dehqonchiligida ishlatiladigan yerlarning 2 % iga teng.

O`zbekiston paxtasining raqobatbardoshligini ta'minlash borasidagi marketing tadqiqotlarini o`tkazish, bir tomondan, ishlab chiqarishda marketing muhiti va bozorga doir faoliyat shart-sharoitlarini o`rganishni, ikkinchi tomondan esa, respublika paxtachilik majmuining raqobatbardoshlik pozitsiyalari va ichki imkoniyatlarini, jumladan, uning ishlab chiqarish resurslari va eksport imkoniyatlarini baholashni talab etadi.

O`zbekistonning paxta tolasi eksportiga doir strategiyasi. Har bir mamlakat mutlaq va nisbiy qiyosiy ustunliklardan kelib chiqqan holda ma'lum strategik ahamiyatga molik mahsulotni eksport qiladi. Masalan, Saudiya Arabistoni neftni, Chili qalay va misni, Zair kauchukni eksport qilishga ixtisoslashgan.

O`zbekiston xalqaro mehnat taqsimotida xomashyo yetkazib beruvchilik roli bilan ajralib turadi. Haqiqatan ham respublikaning xomashyo (asosan paxta tolasi)ni eksport qilish sohasidagi imkoniyatlarig`oyat katta. O`zbekiston dunyoda paxta yetishtiruvchi ilg`or beshta mamlakat qatoridan o`rin olgan.U paxta tolasini eksport qilish bo`yicha AQShdan keyingi – ikkinchi o`rinni egallaydi.

Paxta narxining pasayishi, kutilganidek, to`xtadi: Sot1ook «A» indeksi (ushbu indeks Sharqiy Yevropa portlariga kelib tushgan beshta eng past narx bo`yicha o`rtacha indeks) 2000-yilning dekabr oyida bir funt paxta uchun 44 sentni tashkil etgan bo`lsa, 2007-yil mart oyiga kelib, 57 sentga yetdi, bu hol paxtaning uch oy davomida narxi 30 % o`shidan dalolat beradi. U quyidagi omillar bilan izohlanadi:

Xitoyda paxta ishlab chiqarish hajmi va jumladan, dunyo bozoriga taklifining kamayishi kutilmoqda;

Pokiston taklifi hajmi ham kafolatlanmagan;

AQShda ishlab chiqarish hajmi oldingi yildagiga nisbatan ancha yuqori bo`lishi kutilmoqda, biroq shuni ham ta'kidlash kerakki, Sot1ook «A» indeksi va Nyu-York narxlarining bir xil sur'atlarda o`shishi kuzatilmadi. 12.2-jadvalda paxtaning asosiy ishlab chiqaruvchilari keltirilgan.

12.2-jadval

Paxtaning asosiy ishlab chiqaruvchilari, ming tonna

	2000-2001 y.	2002-2003 y.	2004-2005 y.
Xitoy	4501	3900	3700
AQSh	3030	3694	4200
Hindiston	2710	2750	2700
Pokiston	1480	1800	1550
O`zbekiston	1000	1150	1100
Turkiya	882	580	840
Avstraliya	726	670	680
Braziliya	521	622	700
Yunoniston	390	428	380
Misr	230	229	186
Boshqalar	2265	2447	2138

Manba:ICAC – The World Cotton Outlook

Mustaqillik yillarida respublika paxta sohasidagi strategiyasini o`zgartirdi. Bu strategiyaning maqsadi paxta sohasidagi yakkahokimlikni bartaraf etib, maksimum miqdorga teng tola ishlab chiqarishdir. Balanslashtirilgan siyosatni

amalgam oshirish natijasida paxta yetishtirish barqarorlashdi, don yetishtirish hajmi ortdi va respublikada don mustaqilligiga erishildi.

Paxta tolasini eksport qilishda O'zbekiston jahonda ikkinchi o'rinda turadi, jahonga eksport qilinadigan paxtaning 20 %ini beradi. Respublika bu mavqegini saqlab qolmoqda. Chunki paxta tolasini jami eksport hajmining qariyb 80 %ini tashkil etadi va u valuta tushumining muhim vositasi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi bugun paxta tolasini sotish bo'yicha jahondagi 80 dan ortiq mamlakat bilan shyerikchilik qiladi. Respublikamiz iqtisodiy rivojlangan davlatlar, jumladan, AQSh, Buyuk Britaniya, Kanada, Sheytsariya, Turkiya singari mamlakatlar bilan savdo aylanmasini kengaytirgani sezilmoqda.

O'zbekistonning yirik savdo hamkorlari qatoriga Germaniya, Rossiya Fedyeratsiyasi, Janubiy Koreya, Shveytsariya, Buyuk Britaniya, Turkiya, Qozog'iston, Nidyerlandiya va Birlashgan Arab Amirliklari kiradi. Keyingi -yillarda, shuningdek, Suriya, Ispaniya, Portugaliya, Misr, Eron bilan iqtisodiy aloqalar va savdo sohasida progressiv o'zgarishlar yuz berdi.

Xalqaro maydonda o'zbek paxtasi standarti O'rta Osiyo tolalari tavsiliga kiradi: uzunligi 1-3G`32, ya'ni 1 klass o'rta tolali. O'zbek paxta tolasiga narx «A» indeksiga taalluqli kundalik kvotalarga binoan o'rnatiladi va u «Kotluk LTD» paxta kompaniyasi tomonidan nashr qilinadi. Kvotalar bir paundga to'g'ri keladi, AQSh sentida belgilanadi.

Geografik asos qilib C.I.F. shaklida Shimoliy Yevropa portlari olinadi. O'zbekiston dengizga chiqadigan portlarga ega emas. Tashqi savdodagi yirik muammolardan biri eksport-import operatsiyalarini bajaradigan samarali transport yo'lagi (koridor)ni yaratishdir. Shu nuqtai nazardan temir va avtomobil yo'llari imkoniyatlarini yaxshilash zarur. Jumladan, shu tariqa Respublika Boltiq dengizi portlari: Ventspils, Klaypeda, Tallin, Riga, Liepaya; Zakavkaziya yo'lagi (koridori) orqali Poti-Botumi, Ilichevsk, Odessa, undan so'ng Myersin (Turkiya) portigacha; shuningdek, Gebel-Ali (BAA), Eronning Bandar-Abbas porti orqali ham deigizga chiqishi mumkin. Uzoq Sharqda Vladivostok orqali Naxodka portiga paxtani yetkazish imkoni bor.

Transport tarmog'ining bunchalik xilma-xilligi paxta tolasini bozorlardagi yangi xaridorlarga katta imkon tug'diradi. Paxtani eksport qilish borasidagi bu ishlarni amalga oshirishdan tashqari O'zbekiston bir necha xalqaro paxta tashkilotlarining haqiqiy a'zosi bo'ldi. Jumladan, u paxta sohasida Xalqaro Maslahat qo'mitasi, Livyerpul paxta uyushmasi, Gdineya paxta assotsiatsiyasiga a'zo.

Paxta sohasida Xalqaro maslahat qo'mitasining Toshkentda o'tkazilgan 55-yalpi majlisida ishtirok etgan hukumat va savdo vakillari O'zbekistonning jahonda paxta ishlab chiqarishni ko'paytirishdagi yetakchilik rolini tan olishdi. Shuni ham ta'kidlash zururki, keyingi -yillarda respublika moliya doiralarida ham barqaror ishonchli obro'ga ega bo'ldi. Endilikda xalqaro ahamiyatga molik ko'pgina chet el banklari Toshkentda o'z vakolatxonalarini ochib, respublika iqtisodiyotiga katta hissa qo'shmoqda.

Iqtisodiyotdagi bu sobitqadamlik ishlab chiqarishni qayta texnologik qurollantirishni rag'batlantirish hamda aholining hayotiy ehtiyojlarini hal etuvchi

ijtimoiy ahamiyatga molik loyihalarni amalga oshirishdan iborat. O`zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida eksportga yo`naltirilgan tarmoqlar va mahsulotlar ishlab chiqarish tizimini taraqqiy ettirish katta ahamiyatga ega. Shu sababli iqtisodiyotni rivojlantirishda asosiy urg`u chet el sarmoyasini jalb etish natijasida shunday tarmoqlarni taraqqiy ettirishga berilishi zarurki, ular xomashyo o`rniga raqobatbardosh, tayyor mahsulotlarni eksport qilishga yo`naltirilgan bo`lsin. Bugungi kunda strategik ahamiyatga ega bo`lgan tarmoqlar va loyihalar jumlasiga yengil sanoat, turizm, qishloq xo`jaligi mahsulotlarini qayta ishlash tarmoqlarini kiritish mumkin.

Yengil sanoatni taraqqiy ettirish va takomillashtirish tuzilmasi, tizimi «paxtachilik – to`qimachilik sanoati – qayta ishlash sanoati»ni barpo etish rentabellik darajasini bir necha barobar oshirishga hamda respublikada valuta tushumi miqdorini ko`paytirishga olib keladi. Shu tufayli chet el sarmoyasini, avvalambor, qayta ishlash sanoatiga jalb etish zarur, chunki xomashyoni chuqur qayta ishlash qo`shimcha qiymat miqdorini oshiradi.

Chet el kapitalini, ayniqsa, eksportga yo`naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishga jalb etish katta ahamiyat kasb etadi. Respublika ishlab chiqarish tarmoqlarini qayta jihozlash dasturiga binoan, yengil sanoatga chet kapitalini olib kirish ancha ko`payadi. To`qimachilik sanoatini rivojlantirish dasturiga binoan tarmoqdagi 9 korxonada texnik jihatdan qayta jihozlanib, paxta tolasini qayta ishlash sifati yaxshilandi, xorij jihozlari importiga asoslangan yangi korxonalar Yaponiya, Italiya, Belgiya, Germaniya firmalarining jihozlari bilan qurollantirildi.

12.3. Mintaqalarda tayyor mahsulot eksportini ko`paytirish yo`llari

Tashqi bozorni tadqiq etish O`zbekiston Respublikasi korxonalarining xorijiy bozordagi strategik liniyasini ishlab chiqish uchun, ayniqsa, yangi tovarlarni ishlab chiqarish va ularni bozorlarga kiritishda zarur masaladir.

Bozorni batafsil o`rganish uni iste'molchilar guruhlariga va tovarlarning iste'mol xususiyatlariga muvofiq sigmentlashni talab qiladi. Xorijiy tajriba ko`rsatadiki, eng muvofiq sigment deb ushbu bozorning taxminan 20 % xaridorlari firma taqdim etgan tovar hajmining 80 %ini xarid qilganlari hisoblanadi. Tovar bilan bog`liq bo`lgan masala uni oldindan aniqlangan bo`lajak xaridorlarning ayrim guruhlariga aniq mo`ljallab loyihalashtirishning zarurligidir. Masalan, u tor guruh Belgiyadagi 15 – 17 yoshli o`smirlar yoki keng – Germaniya bozoridagi kam yoqilg`i sarflaydigan avtomobillar va hokazolar bo`lishi mumkin.

2007-yilda respublika tashqi savdo aylanmasi 2000-yildan buyon birinchi marta eng katta ko`rsatkichga yetdi va 14,2 mlrd. AQSh doll. ni tashkil etdi, shu qatorda eksport - 8,9 mlrd. doll., import - 5,2 mlrd. AQSh doll., savdo balansi 3,8 mlrd. AQSh doll. ni tashkil etdi. O`tgan yil bilan qiyoslanganda tashqi savdo aylanmasi 27,4%ga oshdi.

Bunda eksport operatsiyalari tashqi savdo aylanmasi umumiy hajmining 63,2%ini va import operatsiyalari - 36,8%ini tashkil etadi. Eksportning o`shishi importning o`shishiga nisbatan ancha yuqori bo`ldi. Eksportning o`shishi 2006-yilga nisbatan 140,7%ni tashkil etdi, import-o`tgan -yilga nisbatan 109,5%ni tashkil etdi.

2007-yil natijalariga binoan tashqi iqtisodiy aylanmaning yarmidan o'triqrog'i MDH mamlakatlariga to'g'ri keldi. Import eksport bilan qolish koeffitsienti 1,7ni tashkil etdi, xususan, MDH mamlakatlari uchun - 1,7 va xorijiy mamlakatlar uchun - 1,9 1,3; 1,3 i 1,4 v 2006-yildagi ko'rsatkich natijasida, faol savdo balansini 3,8 mlrd. AQSh doll. tashkil etdi. 2006 yilga nisbatan sezilarli darajada 2,1 mlrd.doll.ga yoki 2,3 martaga oshdi (12.3-jadval.). Tovar ayirboshlash aktiv saldosing 58,7% yoki 2,2 mlrd.doll. xorijiyi mamlakatlar bilan savdo qilish hisobiga to'g'ri keldi. MDH mamlakatlari bilan tovar ayirboshlashning ijobiy saldo darajasi, shuningdek, 2006-yil ko'rsatkichidan yuqori bo'ldi va 2006-yilda 624,9 mln.doll.ni tashkil etgan bo'lsa, 2007-yilda 1,5 mlrd.doll.ni tashkil etdi.

12.3-jadval

**O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari
(mln. AQSh doll.)**

Ko'rsatkichlar	2005 y.	2006 y.	2007 y.	Hajm %	
				2006 y. 2005 y.ga nisbatan % da	2007 y. 2006 y.ga nisbatan % da
Tashqi savdo aylanmasi	9500,1	11171,4	422771	117,6	127,4
MDH mamlakatlari	3403,4	4746,1	6994,8	139,5	147,4
Xorijiy mamlakatlar	6096,7	6425,3	7232,3	105,4	112,6
Eksport	5408,8	6389,8	8991,5	118,1	140,7
MDH mamlakatlari	1722,6	2685,5	4273,0	155,9	159,1
Xorijiy mamlakatlar	3686,2	3704,3	4718,5	100,5	127,4
Import	4091,3	4781,6	5235,6	116,9	109,5
MDH mamlakatlari	1680,8	2060,6	2721,8	122,6	132,1
Xorijiy mamlakatlar	2410,5	2721,0	2513,8	112,9	92,4
Savdo balansi	1317,5	1608,2	3755,9	122,1	233,5
MDH mamlakatlari	41,8	624,9	1551,2	1495,0	248,2
Xorijiy mamlakatlar	1275,7	983,3	2204,7	77,1	224,2
Tashqi savdo aylanmasining tarkibi,%	100,0	100,0	100,0	X	X
MDH mamlakatlari	35,8	42,5	49,2	X	X
Xorijiy mamlakatlar	64,2	57,5	50,8	X	X

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

Eksport tuzilmasidagi o'zgarishlar eksport yetkazib berishning diversifikatsiya jarayonlarini ko'rsatadi (12.4-jadval). Natijada, 2006-yilga nisbatan, asosiy eksport xom-ashyosi hisoblanuvchi - paxta tolasining eksporti 2007-yilda 4,7 f.d.ga kamaydi. Shu bilan birga energetika resurslari eksporti (o'sish 7,1 f.d.ni tashkil etdi.), mashina va uskunalar, shuningdek oziq-ovqatlar narxi v 1,5 marta oshdi (mos ravishda, o'sish - 0,3 f.d.ga. va 0,6 f.d.ga), kimyo mahsulotlari, plastmassa buyumlari -1,7 martaga, rangli va qora metallar - 1,3 martaga, xizmatlar - 1,2 martaga oshdi. Mamlakatda «O'zavtosanoat» assotsiatsiyasi korxonalari mahsulotlari hisobiga (2006-yilda 1,4 marta), TAPOiCh DAJ koxonasi mahsulotlari (3 marta), «O'zeltexsanoat» assotsiatsiyasi korxonalari hisobiga (1,5 marta),

«Uzselxozmash-xolding» xolding kompaniyasi (2 marta); - «O`zmetkombinat» ASB metallurgiya mahsulotlari hisobiga (1,6 marta), Olmaliq TMK (1,1 marta), O`zbekiston qiyin eruvchan va issiqqa bardoshli metallar kombinati mahsulotlari (4 marta) hisobiga. rangli metallar qoldiqlarini qayta ishlovchi Toshkent zavodi mahsulotlari (1,5 marta), hisobiga eksportning o`shiga erishildi.

2007-yilda Kimyo va neft-kimyo tarmog`i korxonalari hisobiga 2006-yilga nisbatan 1,8 marta ko`proq mahsulot eksport qilishga erishildi. Berilgan tovarlar guruhida asosiy eksport moddalarini «Uzbekneftegaz» MXK korxonalari va «O`zkimyosanoat» DAK korxonalari eksporti tashkil etdi eksportning o`shisi 1,8 martani tashkil etdi.

12.4-jadval

Eksportning tovar tarkibi (%)

Tovar guruhlari	Eksport umumiy		Hajmining o`zgarishi	
			2006 y 2005 y.ga nisbatan % da 2005 y.ga nisbatan	2007 y 2006 y.ga nisbatan % da 2006 y.ga nisbatan
	2006 y.	2007 y.		
Paxta tolasi	17,2	12,5	106,2	102,8
Kimyo mahsulotlari, plastmassalar va undan tayyorlangan buyumlar	100,0	100,0	118,1	140,7
Rangli va qora metallar	12,9	11,5	164,2	125,4
Mashina va uskunalar	10,1	10,4	142,6	144,3
Oziq-ovqatlar	7,9	8,5	245,0	150,7
Energetika resurslari	13,1	20,2	134,7	216,7
Xizmatlar	12,1	10,7	117,5	124,6
Boshqalar	21,1	19,4	81,9	129,1
Jami				

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Qishloq xo`jaligi tarmog`i eksportining o`shisi 2006-yilga nisbatan 2007-yilda 116,7%ni tashkil etdi. Hukumat tomonidan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi mahalliy korxonalarni qo`llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar to`qimachilik mahsuloti eksportining 1,2 marta o`shiga sabab (GAK «O`zbekyengilsanoat»), vino-arog mahsuloti-1,2 marta (XK «Uzvinprom-xolding»), mebeli - 1,3 marta, meva-sabzavot mahsuloti - 1,7 marta.

Qurilish materiallari eksporti 2,2 martaga oshdi («O`zqurilishmateriallari» AK). An'anaviy tovarlardan tashqari (sement va oyna) yangi mahsulot turlari -g`isht, cherepitsa, shifyer, asbotsement quvurlar, kompozit panellar, mastika mahsulotlari eksportining o`shisi kuzatilmoqda. Xizmatlar eksporti umumiy hajmining 37,0 %i aviatsion xizmatlarga to`g`ri keladi, 23,3 % -gaz tranziti xizmatlariga, 15,3 % -temir yo`li xizmatlariga to`g`ri keladi. Turistik xizmatlarning rivoji eksportning 1,9 marta o`shisini ta'minladi, aloqa xizmatlarining o`shisi o`tgan davrga nisbatan 113% tashkil etdi.

Kichik biznes korxonalari eksporti 2007-yil yakunlariga binoan 3,2 martaga oshdi va 2006-yilga nisbatan respublika umumiy eksporti hajmida 10,0%ni tashkil

etdi. 2006-yilda bu ko'rsatkich 4,4 %ni tashkil etgan. Oziq-ovqat mahsulotlari eksportining umumiy hajmida kichik biznes korxonalarining umumiy ulushi 2006-yilga nisbatan 12,4 f.d.ga oshdi, energetika resurslari mahsulotlari - 32.8 f.d.ga oshdi. Ijobiy natijalar, shuningdek, tashqi iqtisodiy aloqalar olib boruvchi kichik korxonalar soni oshishi tufayli ham bo'ldi. Ular eng ko'p ulushi Buxoro viloyati (36 ta 2006-yilda va 50 ta v 2007 -yilda), Qashqadaryo viloyati (mos ravishda 18 va 26 ta), Samarqand viloyati (87 va 104 ta), Toshkent viloyati (126 va 159 ta), Farg'ona viloyati (60 va 87 ta) va Toshkent shahri (839 va 980 ta).

Importning mahsulotlar tuzilmasida asosiy o'rinni ishlab chiqarish tovarlari egallamoqda. Ularga mashina va uskunalar, qora va rangli metallar, kimyo mahsulotlari, (12.5-jadval). Import mahsulotlari yetakchi guruhi - mashina va uskunalar hajmi - 2006-yilga nisbatan 0,4 %ga pasaydi va umumiy import hajmining 46,6 %ini tashkil etdi.

Metallurgiya guruhi tovarlari importining o'sishi 136,4 %ni tashkil etdi va 1,6 f.d.ga oshdi. Kimyo mahsulotlari importi oshdi 17,0 %ga, oziq-ovqat mahsulotlari- 12,7 %ga oshdi. Energetika resurslari bo'yicha sezilarli pasayish kuzatilmoqda - 2006-yilga nisbatan. 87,7 %.

12.5-jadval

Importning tovar tarkibi (%)

Tovar guruhlari Oziq-ovqatlar	Importning umumiy hajmidagi ulushi, %		Hajmining o'zgarishi	
	2006 y.	2007 y.	2006 y.	2007 y.
Kimyo mahsulotlari, plastmassalar va undan tayyorlangan buyumlar	7,7	7,9	128,4	112,7
Rangli va qora metallar	13,8	14,8	118,1	117,0
Mashina va uskunalar	6,7	8,3	76,1	136,4
Energetika resurslari	47,0	46,6	127,0	108,5
Xizmatlar	4,2	3,3	191,7	87,7
Boshqalar	8,4	7,4	94,6	96,8
Jami	12,2	11,7	111,0	104,4
Tovar guruhlari	100,0	100,0	116,9	109,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika ko'mitasi

Xorijiy mamlakatlarga eksportning ulushi respublika umumiy eksport hajmining 52,5 %ini tashkil etdi va 2006-yilga nisbatan 5,5 f.d.ga pasaydi. Shu bilan birga MDH mamlakatlariga eksport ulushi 47,5 %ni tashkil etdi va 5,5 f.d.ga ko'tarildi (3.1.4-jadval, 3.1.4-ilova). MDH mamlakatlariga eksport yetkazish bo'yicha 1-o'rinni Rossiya egallamoqda (27,5 %, o'sish sur'ati 148,8 %), Qozog'iston (7,4 %i 217,2 %, Ukraina (7 %i 174,4 %).

Uzoq xorijiy mamlakatlar orasida asosiy ulush Turkiya (6,6%; 102,4%), Eron (6,2%; 89,3%), Shveytsariya (4,2%; 121 marta), Afg'oniston (3,7%; 204,9%), Xitoy (3,5%; 88,2%) mamlakatlariga to'g'ri kelmoqda.

2007-yilda nisbatan arzon xomashyo va tayyor mahsulotlar hisobiga MDH mamlakatlaridan import hajmi v 1,3 marta o'sdi. Mos ravishda, MDH mamlakatlaridan import yetkazib berish hajmi 43,1% dan 52,0%gacha o'sdi, xorijiy

mamlakatlar ulushi 56,9%dan 48,0%gacha kamaydi (12.6-jadval). MDH mamlakatlaridan tayyor mahsulot importi (2006-yilga nisbatan 1,9 marta.), mashina va uskunalari (1.5 marta), xizmatlar (1,1 marta) hajmi o'smoqda.

12.6-jadval

Eksport va importning geografik tarkibi (%)

Mamlakatlar	Umumiy hajmidagi ulushi, %			
	Eksport		Import	
	2006	2007	2006	2007
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0
MDH mamlakatlari	42,0	47,5	43,1	52,0
Qozog'iston	4,8	7,4	8,9	10,2
Rossiya	25,0	27,5	25,7	29,9
Tojikiston	2,7	2,1	0,3	0,3
Ukraina	5,7	7,0	5,6	8,2
Boshqa mamlakatlar	2,8	3,5	2,6	3,4
Xorijiy davlatlar	58,0	52,5	56,9	48,0
Afg'oniston	2,5	3,7	0,0	0,0
Buyuk Britaniya	2,9	1,1	1,6	1,1
Germaniya	12,1	0,9	6,5	4,3
Hindiston	0,2	0,1	1,0	1,0
Eron	9,7	5,2	0,8	0,6
Janubiy Koreya	5,6	3,5	7,9	8,3
Xitoy	0,7	0,8	13,9	9,8
BGA	1,2	0,8	0,8	0,4
Singapur	1,5	1,6	0,2	0,2
AQSh	1,9	1,0	2,7	2,1
Turkiya	9,0	6,6	3,6	3,1
Fransiya	1,4	3,0	1,0	1,1
Shveysariya	0,5	4,2	0,7	0,9
Yaponiya	0,4	0,2	0,9	1,0
Boshqa mamlakatlar	19,2	18,8	15,3	13,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

Xorijiy mamlakatlardan oziq-ovqat mahsulotlari (2006-yilga nisbatan 78,8%), xizmatlar (86,5%) importi kamaymoqda. Importning asosiy qismi Rossiya ulushiga to'g'ri keldi (umumiy import hajmidan 29,9%, 2006-yilga nisbatan 127,4%). Qozog'istondan import ulushi mos ravishda 10,2% va 124,9%, Janubiy Koreyadan - 9,8% va 77,3%, Xitoydan - 8,3% va 115,0%, Ukrainadan - 8,2% va 161,6%, Germaniyadan - 4,8% va 81,3%, Turkiyadan - 3,1% va 94,7 (3.2.4-jadval, 3.2.5-ilova)ni tashkil etdi. Tovar ayirboshlashda eng katta ijobiy savdo Rossiya (907,8 mln. doll), Tojikiston (175,7 mln. doll.), Afg'oniston (330,5 mln. doll.), Eron (523,7 mln. doll.), Turkiya (426,7 mln.doll.) va Shveysariya (333,2 mln. doll.) mamlakatlari ulushiga to'g'ri keldi, nisbiy saldo - Belorusiya (99,1 mln. doll.), Germaniya (175,6 mln. doll.), Xitoy (119,8 mln. doll.) va Koreya (444,3 mln. doll.) mamlakatlariga to'g'ri keldi.

Tashqi bozordagi raqobat muhitini hisobga olish kerak. Garvard universiteti (AQSh) xodimlari tomonidan olib borilgan marketing izlanishlari shuni

ko`rsatadiki, o`z raqobatchilaridan bozorga muayyan tovar olib chiqishda bir yilga kech qolgan firma olinishi ko`zda tutilgan foydaning 50 %idan ajralib qoladi.

12.7-jadval

Jahonda 2006-yilda eng ko`p eksport qilgan davlatlar

O`rin	Davlatlar	Eksport hajmi, mln. doll.	%da	Aholi soni	%da
1.	Germaniya	912260	10,2	82,50	1,28
2.	AQSH	818775	9,2	281,42	4,37
3.	Xitoy	593329	6,7	1242,61	19,3
4.	Yaponiya	565807	6,3	126,93	1,97
5.	Fransiya	448714	5,0	58,52	0,91
6.	Gollandiya	358187	4,0	16,11	0,25
7.	Italiya	349153	3,9	57,11	0,89
8.	Buyuk Britaniya	346863	3,9	58,79	0,91
9.	Kanada	316547	3,5	30,01	0,47
10.	Belgiya	306509	3,4	10,30	0,16
11.	Gonkong (Xitoy)	265543	2,9	6,71	0,10
12.	Janubiy Koreya	253845	2,8	46,14	0,72
13.	Meksika	189083	2,1	97,48	1,51
14.	Rossiya	183452	2,1	145,54	2,26
15.	Tailand	182424	2,0	22,89	0,35
16.	Singapur	179615	2,0	4,02	0,06
17.	Ispaniya	178607	2,0	40,85	0,63
18.	Malayziya	126503	1,4	23,27	0,36
19.	Saudiya Arabistoni	126230	1,4	22,67	0,35
20.	Shvetsiya	122537	1,4	8,59	0,13
Sobiq Ittifoq respublikalari					
44.	Ukraina	32672	-	-	-
54.	Qozog`istan	20093	-	-	-
62.	Belarusiya	13751	-	-	-
69.	Litva	9269	-	-	-
78.	Estoniya	5944	-	-	-
84.	O`zbekiston	4280	-	-	-
87.	Latviya	3951	-	-	-
90.	Turkmaniston	3870	-	-	-
92.	Ozorbayon	3615	-	-	-
128.	Moldaviya	986	-	-	-
132.	Tojikiston	915	-	-	-
139.	Qirg`iziston	719	-	-	-
140.	Armaniston	705	-	-	-
144.	Gruziya	649	-	-	-

Manba: «Trud – 7», 2006., 22 – 29 dekabr, 2-b.

Xorijiy marketingni mukammallashtirishda ilg`or firmalar va xorij tajribasidan fooydalanish yaxshi natijalarga olib kelishi muqarrar. Bu borada keyingi -yillarda AQSh, Germaniya, Yaponiya kabi mamlakatlar firmalari amaliyotga kirib kelgan tovar sotuvchi va yetkazib beruvchilarning iste'molchilarga asosiy tovar bilan butlovchi va qo`shimcha mahsulotlarni ham

taklif qilish tajribasi diqqatga sazovordir. Mashhur nemis firmasi «Salamandyer» poyabzal bilan birga unga kerakli cho`tka, krem va boshqa vositalarni, AQSh firmasi «Katyerpillyer» traktorlari bilan pritseptlarning osma asboblari to`plamini taklif etmoqda. Bu tajribadan foydalanish respublikamizdagi tovarlar ko`lamini kengaytirish, mashina, asbob-uskunalar va boshqa tovarlar komplektini ta'minlash imkonini beradi.

12.4. Hamkorlikka asoslangan siyosat

Mustaqillik e'lon qilinib, milliy valuta joriy etilgach, O`zbekiston sobiq Ittifoq davridagi xomashyo resurslari va yarim tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishga yo`naltirilgan bir yoqlama, samarasiz iqtisodiy aloqalarini to`xtatishi zarur edi. Bunday sharoitda samarasiz, tanazzulga yuz tutgan iqtisodiy aloqalardan voz kechib, jahon bozoriga chiqish O`zbekiston uchun iqtisodiy inqirozni yengib o`tishning yagona yo`li edi.

O`sha davrda O`zbekiston Prezidenti Islom Karimovning sa'y-harakatlari tufayli mamlakat xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalarni, avvalo, G`arbiy Yevropaning rivojlangan mamlakatlari, AQSh, Yaponiya va iqtisodi jadal rivojlanayotgan boshqa davlatlar bilan kengaytirishga qaratildi. Bu siyosat biron-bir mamlakatga qarshi yo`naltirilmagan edi. U iqtisodiyotimiz uchun nisbatan qulay savdo sharoiti yaratishga, sanoat, qishloq xo`jaligi va boshqa tarmoqlarda tuzilmaviy o`zgarishlar qilishga imkon beradigan mutanosib xalqaro savdo-iqtisodiy aloqalarni yo`lga qo`yishga qaratilgan edi.

Mutanosib tashqi iqtisodiy faoliyatni yo`lga qo`yish jarayonidagi faol chora-tadbirlar O`zbekistonga tashqi iqtisodiy savdoni ham mamlakatlar, ham tarmoqlar miqyosida qayta tuzish imkonini berdi. Dastlab O`zbekistonning bevosita savdo aloqalari bo`lmagan xorijiy mamlakatlar, birinchi navbatda dunyoning rivojlangan davlatlari bilan savdo aloqalari salmog`i 2004-yildagi butun tashqi savdo aylanmasida 68,5%ga etdi.

Endilikda O`zbekistonning to`lovga qobiliyatli hamkor sifatidagi xalqaro obro`-etibori oshib bormoqda. Hamkorlikka asoslangan tashqi iqtisodiy siyosatga quyidagi tamoyillar asos qilinib olingan: mafkuraviy qarashlardan qat'iy nazar, tashqi munosabatlarda ochiqlik, teng huquqlilik va o`zaro manfaatli hamkorlik, boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik; to`la ishonch negizida ham ikki tomonlama, ham ko`p tomonlama tashqi aloqalarni o`rnatish va rivojlantirish; o`zining milliy davlat manfaatlarini har tomonlama hisobga olish; umume'tirof etilgan xalqaro huquq me'yorlariga rioya qilish va xalqaro andozalarga izchillik bilan o`tishahri

Respublikamiz Jahon banki, Xalqaro valuta fondi Yevropa va Osiyo tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro moliya korporatsiyasi, Hamdo`stlik mintaqaviy iqtisodiy tashkiloti va boshqa e'tiborli xalqaro iqtisodiy va moliyaviy tashkilotlarning teng huquqli a'zosi. Bu xalqaro tashkilotlar faoliyatidagi ishtiroki mamlakatimizga bir qancha yirik davlatlararo loyihalarni birgalikda amalga oshirish, mintaqalararo muammolarni hal etish imkonini beradi.

O`zbekiston dunyoning 140 dan ortiq mamlakati bilan tashqi savdo qilmoqda. Dunyodagi iqtisodiy rivojlangan davlatlar bilan tashqi savdoning ulushi ko`payib bormoqda. Yurtimizda chet ellardan qo`shimcha moddiy-moliyaviy resurslar jalb etish, jahon fan-texnikasi yutuqlarini iqtisodiyotga joriy etish, aholining sifatli, xilma-xil tovarlar, ishlab chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyaga bo`lgan talabini qondirish, xizmat sohasini rivojlantirishda xorij tajribalaridan foydalanish, qo`shimcha ish o`rinlarini vujudga keltirish maqsadida olis xorijiy mamlakatlar bilan tashqi iqtisodiy savdo rivojlantirib borilmoqda.

12.8-jadval

O`zbekiston tashqi iqtisodiy faoliyatining asosiy ko`rsatkichlari (mln. doll.)

Ko`rsatkichlar	2007y.	2006 y.	2005 y.	Hajmining o`zgarishi, %
				2007 – 2005
Tashqi savdo aylanishi	9500,1	6686,2	8669,0	129,6
MDH davlatlari	3403,4	2105,4	3002,6	142,6
Xorijiy davlatlar	6096,7	4583,4	5666,4	123,6
Eksport	5408,8	3725,0	4853,0	130,3
MDH davlatlari	1722,6	969,2	1528,4	157,7
Xorijiy davlatlar	3686,2	2755,8	3324,6	120,6
Import	4091,3	2964,2	3816,0	128,7
MDH davlatlari	1680,8	1136,2	1474,2	129,7
Xorijiy davlatlar	2410,5	1828,0	2341,8	128,1
Savdo balansi	1317,5	760,8	1037,0	x
MDH davlatlari	41,8	- 167,0	54,2	x
Xorijiy davlatlar	1275,7	927,0	982,8	x
Tashqi savdo aylanishi tarkibi, %	100	100	100	x
MDH davlatlari	35,8	31,5	34,6	x
Xorijiy davlatlar	64,2	68,5	65,4	x

Manba: O`zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. 2007-yil, № 8, SISM, T.: 2008. 64-b, 2008 -yil, SISM, T.: 2008. 41-b.

Tashqi savdo balansi, eksport va import hajmlari tahlili ahamiyatlidir. 2003 -yil oxirida valuta bozorini erkinlashtirish va milliy valutaning joriy operatsiyalar bo`yicha konvyertatsiyalanishini ta'minlash yuzasidan ko`rilgan chora-tadbirlar tashqi savdo faoliyatida muayyan ijobiy natijalarga erishishda muhim omil bo`ldi. 2007-yilda 2005-yildagiga nisbatan tashqi savdo aylanmasi 129,6 %ga ko`paydi va 86,7 mlrd. dollarni tashkil etdi (12.8-jadval).

Savdo balansining o`sishi ijobiy bo`ldi va 2005-yildagiga nisbatan ortib, 1982,8 mln. dollarni tashkil etdi. Tahlil qilinayotgan davrning o`ziga xos xususiyati xorijiy mamlakatlar va MDH mamlakatlari bilan tovar ayirboshlashdagi ijobiy qoldiqqa (saldo) erishganligidadir. Vaholanki, o`tgan uch -yilda MDH mamlakatlari o`rtasida qoldiq salbiy bo`lgan edi. 2004-yilda ijobiy qoldiq 34,2 mln. dollarni tashkil qildi. Lekin hali ham ijobiy qoldiqning asosiy qismi xorijiy mamlakatlar hissasiga to`g`ri kelmoqda va 982,8 mln. dollarni tashkil etmoqda.

Eksport tarkibida ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Barcha yirik tovarlar guruhlari bo'yicha 2003-yildagiga nisbatan eksport hajmi ko'paydi. Yuqori o'sish tayyor mahsulotlar hissasiga to'g'ri keldi. Mashina va uskunalarni eksport qilish 1,7 marta va oziq-ovqat tovarlari eksporti 1,8 marta o'sdi. Natijada eksportda mashina va uskunalarining ulushi 7,4 % (2003-yil), kimyo mahsulotlariniki - 4,7% va oziq-ovqat tovarlarining ulushi 3,8 %ni tashkil etdi.

Eksportga chiqarilgan qishloq xo'jaligi texnikalari, kabel-o'tkazgich mahsulotlari, yarim o'tkazgich uskunalar, o'g'itlar, parfyumyeriya va pardozi buyumlari, plastmassalar va meva-sabzavot mahsulotlarining hajmlari o'sdi. Yengil sanoat mahsulotlari orasida boshqa tovarlar guruhiga kiruvchi to'qimachilik kiyimlari, trikotaj gazlamalar va kiyimlar eksporti ortdi. Xizmatlar eksporti hajmi 72 %ga oshdi. Ular orasida avvalgi davrlardagidek 70 %dan ko'prog'ini transport xizmatlari tashkil etdi.

Tashqi savdo mamlakatlararo rivojlantirilishi O'zbekistonga uning tarmoqlar bo'yicha yo'nalishini ham ancha takomillashtirish imkonini berdi, eksportda xomashyo resurslari, avvalo, paxta tolasi miqdori kamaydi va tayyor mahsulot hajmi ortdi. Importda oziq-ovqat va noziq-ovqat iste'mol mollari hajmi qisqardi hamda iqtisodiyotni modernizatsiyalash va tuzilmaviy qayta qurish uchun zarur mashina va uskunalar, zamonaviy texnologiyalar salmog'i keskin o'sdi.

O'zbekiston-Rossiya azaldan yirik iqtisodiy hamkorlardan biridir. Rossiyaning O'zbekiston tashqi savdo aylanmasidagi ulushi 2000-yildagi 13 %dan 2006-yilda 17 %gacha o'sdi. Faqat 2004-yilning o'zida ikki mamlakat o'rtasidagi tashqi savdo aylanmasi eksport hajmi 17,7 %, import 24 %ga o'sdi. Bu borada yanada jadal yuksalish uchun yaxshi imkoniyatlar mavjud.

Savdo aylanmasi tarkibi yanada takomillashib, unda ikki mamlakat iqtisodiyotidagi tuzilmaviy o'zgarishlar o'z aksini topa boshladi. Masalan, 2003-yilda O'zbekistondan Rossiyaga eksport hajmida asosiy ulushni mashina va uskunalar (23%), paxta tolasi (7%) tashkil qildi. Vaholanki, 1994-yilda bu ko'rsatkichlar tegishli ravishda 11 va 64 % edi. Rossiyadan O'zbekistonga eksport hajmida ham asosiy ulushni mashina va uskunalar (38%), kimyo mahsulotlari (20%), yog'och, qog'oz, karton, mebel (24%) tashkil etdi. 1994-yilda esa, Rossiya O'zbekistonga asosan energiya manbalari (39%), oziq-ovqat mahsulotlari (15%), qora metall (14%) eksport qilgan edi.

O'zbekistonning Rossiya bilan aviasozlik sohasidagi hamkorligi ham sezilarli darajada faollashdi. Natijada «V.P.Chkalov nomidagi Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi» davlat aksionyerlik jamiyati bazasida yuk va yo'lovchi tashuvchi zamonaviy havo kemalarini hamkorlikda ishlab chiqarish rivojlanmoqda. E'tiborli tomoni shundaki, Toshkent aviatsiya zavodi tuzilgan shartnomalarga muvofiq 2005-yilda Rossiya va boshqa mamlakatlarga 15 ta samalyot yetkazib beragan bo'lsa, kelajakda IL-114 rusumli havo kemasi YaK-40 va AN-14 havo kemalari o'rnini butunlay egallaydi.

«O'zDEUavto» qo'shma korxonasi ham rossiyalik shyeriklar bilan hamkorligi yanada faollashmoqda. Bir tomondan, uning Rossiyaga eksporti salmog'i ortmoqda. Taxminlarga ko'ra, eksport hajmi 2004-yilda 25 ming avtomobilni tashkil etdi. Ikkinchi tomondan, rossiyalik po'lat quyuvchilar

mahsuloti sifatining ortib borayotganligi O`zbekiston avtomobillari uchun issiq-sovuq usulda xarid qilinadigan mahsulotni Rossiyaning «Sevrostal» kompaniyasidan olish imkonini beradi. Shunisi ahamiyatga molikki, O`zbekistonning aviatsiya va avtomobil zavodlari Rossiya Fedyeratsiyasining 957 korxonasiqa butlovchi qismlar va materiallar uchun buyurtma bergan.

O`zbekiston va Rossiya savdo aloqalari faollashib borayotganining sababi nimada? Javob aniq – har ikki mamlakat iqtisodiyotida o`shish kuzatilmoqda. Iqtisodiy rivojlanishning barqaror sur'ati, u bilan bog`liq savdo va to`lov balansining ijobiy saldosi, aholi real daromadlarining mutassil o`sayotgani shundan dalolat beradiki, Rossiya tobora qulay, hududiy jihatdan yaqin, to`lovga layoqatli bozorga aylanmoqda. Bu bozorga o`zbek tovar ishlab chiqaruvchilari xilma-xil mahsulotlarini yetqazib berishi mumkin.

Rossiya sarmoyadorlarining O`zbekiston iqtisodiyotiga keng miqyosda investitsiya kiritishga qiziqishi tobora ortib bormoqda. Bu, avvalo, neft va gaz qazish, ularni qayta ishlash, telekommunikatsiya, kon sanoati, metallurgiya, mashinasozlik, asbobsozlik, elektrotexnik mahsulotlar ishlab chiqarish, qurilish materiallari, qishloq xo`jaligi mahsulotlarini qayta ishlash kabi eksportga yo`naltirilgan sohalar va boshqa istiqbolli tarmoqlarda o`z ifodasini topmoqda.

Jumladan, 2004-yilning aprelida Rossiyaning «Gazprom» kompaniyasi bilan «Shoxpaxta» gaz konida gaz qazib olish va undan foydalanishdagi ishtiroki bo`yicha mahsulot taqsimoti to`g`risida bitim imzolandi. Ayni paytda «Gazprom» bilan Ustyurt neft-gaz konlarida tabiiy gaz geologiya-qidiruv ishlariga, qazib olish va -yiliga 10 mlrd.kub metr hajmida realizatsiya qilish mo`ljallangan loyihaga 1,4 mlrd. AQSh dollari miqdorida sarmoya kiritilishini ko`zda tutuvchi bitim ishlab chiqilmoqda.

«Lukoil» kompaniyasi bilan mahsulot asosida Qandim, Xauzok, Shodi gaz konlarida tabiiy gaz qazib olish va birgalikda realizatsiya qilish bo`yicha yirik bitim tayyorlanmoqda. Bunda «Lukoil» kompaniyasi 1 mlrd. AQSh dollari miqdorida investitsiya kiritadi va loyihaning amalga oshirilishi 200 mlrd.kub metrqa yaqin tabiiy gaz qazib olish imkonini beradi.

Mashinasozlik, asbobsozlik, elektrotexnika sanoatidagi texnologik kooperatsiyaga asoslangan samarali aloqalar tiklanmoqda. Kabel mahsulotlari, elektrotexnik mashinalar, jihozlar va apparatura ishlab chiqarish sohalarida 19 ta O`zbekiston-Rossiya qo`shma korxonasi faoliyat yuritmoqda. 33 ta qo`shma korxonasi sanoat va maishiy turdagi asbob-uskunalar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Mashinasozlik, mashina va jihozlarni ta'mirlaydigan 68 ta qo`shma korxonasi tuzilgan.

Qishloq xo`jaligi mahsulotlarini kayta ishlash sohasida integratsiya chuqurlashmoqda. Bu sohada 9 ta O`zbekiston-Rossiya qo`shma korxonasi, jumladan, mashhur «Baltimor», «Chyerkezovo» va boshqa kompaniyalar bilan hamkorlikda tuzilgan korxonalar faoliyat yuritmoqda.

«Vimm Bill Dan» kompaniyasi yirik «Toshkentsut» birlashmasi aktsiyalarining 77 % ini xarid qilish haqida shartnoma imzolagan. Ushbu hujjatda sut mahsulotlarini qayta ishlash va meva sharbatlari ishlab chiqaruvchi qo`shma korxonasi tuzish uchun 20 mln. dollar sarmoya kiritish ko`zda tutilgan.

So`nggi paytlarda Rossiya va O`zbekiston o`rtasidagi savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy hamkorlikning kengayishi iqtisodiy sharoit va o`zaro manfaatlarni ifodalovchi tabiiy jarayonga aylandi.

12.5. Xitoy – strategik shyerik va yirik hamkor

O`zbekiston tashqi siyosatida Xitoy bilan munosabatlar alohida o`rin tutadi. BMT Xavfsizlik kengashining doimiy a'zosi, iqtisodi jadal rivojlanayotgan bu davlat bilan hamkorlik qilish iqtisodiy rivojlanish, milliy va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlash, globallashuv jarayoni chuqurlashayotgan va turli siyosiy o`zgarishlar davri bo`lgan hozirgi sharoitda xalqaro siyosat maydonidan munosib o`rin egallashda katta ahamiyat kasb etadi. Xalqaro muammolarni yyechishda tobora faol qatnashayotgan, dunyoda e'tirof etilgan «Xitoy modeli» tufayli yalpi ichki mahsuloti bir necha -yildan buyon 7 – 8 % miqdorida barqaror o`sib kelayotgan bu davlat dunyoning yetakchi mamlakatlari qatoridan joy olgan.

Xitoy O`zbekiston bilan hamkorlikni yuksak qadrlaydi. Zero, tashqi dunyo bilan aloqalarni keng ko`lamda rivojlantirish yo`lidan borayotgan mamlakatimiz o`z mintaqasida xavfsizlikning asosiy tayanchi vazifasini o`tayotgani uning yuksak siyosiy nufuzi va iqtisodiy salohiyati xalqaro miqyosda e'tirof etilmoqda. Xalqlarimiz qadimdan Buyuk Ipak yo`li orqali bir-biri bilan aloqa qilib, fani va madaniyatini boyitib, tajriba almashib kelgan. Xitoyliklar ayrim qishloq xo`jaligi mahsulotlari, xususan, uzum va beda yetishtirishni O`rta Osiyo xalqlaridan o`rganishgan. Bu yerda esa Chin yurtining ipakchiligi va eritish texnikasi o`zlashtirilgan.

O`zbekiston – Xitoy munosabatlarini rivojlantirish Buyuk Ipak yo`li orqali o`rnatilgan va ravnaq topgan tarixiy aloqalarni tiklash hamda zamonaviy hamkorlikni kengaytirish nuqtai nazridan ham dolzarbdir. Ikki mamlakat davlat rahbarlari o`rtasidagi o`zaro hurmat va ishonch, munosabatlarimizning huquqiy poydevori mustahkamligi buning uchun qulay zamin yaratmoqda. Shiddat bilan o`zgarayotgan bugungi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat nafaqat O`zbekiston va Xitoy kabi yaqin qo`shni davlatlar, balki butun dunyo mamlakatlari hamjihatlikda ish olib borishini taqazo etmoqda.

Globallashuv jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy hamkorlik hamda transport va kommunikatsiya aloqalarini rivojlantirish, tyerrorchilik, ekstremizm, transmilliy uyushgan jinoyatchilik, narkotik moddalar va qurol-yarog` kontrabandasi, ommaviy qirg`in qurollari tarqalishining oldini olish, siyosiy aloqalarni yanada rivojlantirishni talab etmoqda. Mana shu masalalarning o`ziyoq O`zbekiston - Xitoy munosabatlarida hamkorlik uchun keng faoliyat maydoni mavjudligini ko`rsatadi. Eng muhimi, aloqalarni rivojlantirishdan, bir-birini qo`llab-quvvatlashdan ikki mamlakat ham birdek manfaatdordir.

Ikki do`st mamlakat - Xitoy va O`zbekiston o`rtasidagi ko`p tomonlama hamkorlik munosabatlari, xususan, o`zaro manfaatli savdo-iqtisodiy aloqalar tobora rivojlanib bormoqda. Tabiiyki, iqtisodiy sohadagi hamkorlikni yanada taraqqiy ettirishda xitoylik ishbilarmenlar bilan birgalikda tashkil etilayotgan qo`shma korxonalar muhim o`rin tutadi. Bugunga kelib,

mamlakatimizda Xitoy sarmoyasi ishtirokida tashkil etilgan 101 korxonada faoliyat yuritmoqda.

«Bright Oceans» (VOSO), ayniqsa, o'z mahsulotlari bilan mamlakatimiz bozorida mustahkam mavqega erishgan Xitoy korporatsiyasi hisoblanadi. Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Xu Szintaoning O'zbekitonga davlat tashrifi doirasida «Brayt Oshn» korporatsiyasi prezidenti Den Vey janoblari ham mamlakatimizga keldi. Fan ta'lim rivojiga katta e'tibor qaratayotgan korporatsiya rahbari safar davomida respublikamiz O'rta maxsus, kasb-xunar ta'limi markazida bo'lib, ta'lim islohotlarining borishi bilan tanishdi va beg'araz yordam sifatida markazga 15 ta kompyuter taqdim etdi.

Qisqacha xulosalar

Jahon bozoriga integratsiyalashuvda O'zbekiston paxta majmui eksport salohiyati jahondagi raqobatning asosi hisoblanadi.

Jahon paxta tolasi bozoridagi dinamik o'zgarishlar sharoitida o'zbek paxta tolasining raqobatbardoshligi xalqimiz manfaatini belgilovchi asosiy ko'rsatkichdir.

TIFda paxta tolasi eksport salohiyatini oshirish asosan marketing faoliyatiga bog'liq.

O'zbekistonning paxta tolasi eksportiga doir strategiyasi asosan xalqaro mehnat taqsimoti asosida amalga oshirilmog'i lozim.

Mintaqaviy barqarorlik mintaqada ko'lamida integratsiya jarayonini rivojlantirish masalalarini hal qilishda asos hisoblanadi.

O'zbekiston va BMT hamkorligi mamlakatimiz jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvining poydevori xizmatini o'taydi.

O'zbekistonning mintaqaviy birlashmalar bilan iqtisodiy hamkorligi integratsiyalashuvning tarixiy qismidir.

MDH mamlakatlari bilan shunday hamkorlik mintaqaviy hamkorlikning teng huquqligini ta'minlaydi.

O'zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan integratsiyalashuvi xalqlar o'rtasidagi manfaatlarni ifodalaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvda O'zbekiston Respublikasi paxta majmuasi qanday eksport salohiyatiga egaq
2. Eksportni rivojlantirish va jahondagi raqobatbardoshlikni oshirish ko'rsatkichlari salohiyati-chiq
3. Jahon bozoriga integratsiyalashuvda O'zbekiston paxta majmuasining eksport salohiyati-chiq
4. Jahon paxta tolasi bozorlaridagi dinamik o'zgarishlar sharoitida o'zbek paxta tolasi qay darajada raqobatbardoshq
5. O'zbekistonda paxta ishlab chiqarish, uning iste'moli va eksporti dinamikasi haqida nimalarni bilasizq

6. O`zbekiston Jahon bozoriga chiqishining muqobil yo`lak (koridor)lari bormiq
7. Tashqi iqtisodiy faoliyatda paxta tolasi eksport salohiyatini oshirishning qanday yo`llari mavjudq
8. O`zbekistonning paxta tolasi eksportiga doir strategiyasi nimalardan iboratq
9. O`zbekiston Respublikasining Jahon hamjamiyati bilan hamkorligi haqida nimalarni bilasizq
10. O`zbekiston Respublikasida tashqi siyosiy va iqtisodiy aloqalarning shakllanish jarayonini qanday izohlaysizq
11. O`zbekiston jahon hamjamiyati integratsiyalashuvida qanday o`rin tutadiq
12. Xalqaro integratsiyalashuvda BMT faoliyati qanday o`ringa egaq
13. O`zbekistonning mintaqaviy xalqaro tashkilotlar bilan hamkorligi nimalarni ko`zda tutadiq
14. O`zbekistonning MDH mamlakatlari bilan mustaqil iqtisodiy integratsiyalashuvdagi o`rni qanday ahamiyatga egaq
15. Sizing fikringizcha, O`zbekistonning Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan integratsiyalashuvi qanday ahamiyatga egaq

Adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: «O`zbekiston», 2003.
2. O`zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida»gi Qonuni. – «Xo`jalik va xuquq», 2000 y., 9-son.
3. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «To`g`ridan –to`g`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag`batlantirish borasidagi qo`shimcha choratadbirlar to`g`risida»gi Farmoni. – «Xalq so`zi», 2005y., 12 aprel.
4. I.A.Karimov “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish–davr talabi”. Xalq s o`zi, 2009y 14 fevral
5. Ishmuxamedov A.E. va boshqalar. – «O`zbekiston milliy iqtisodiyoti». O`quv qo`llanma. – T.: TDIU, 2007y.
6. Internet veb-saytlari.
www.ceep.uz.
www.bearingpoint.uz.
www.pca.uz.
www.micro-macroiqtisodiyout.fan.uz
www.makroiqtisodiyot.narod.ru

13-bob. MINTAQALARNING IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI TARTIBGA SOLISH

13.1. Mintaqalar iqtisodiy rivojlanishini tartibga solishning maqsad va vositalari

O'tgan asrning 70-yillarigacha «iqtisodiy rivojlanish» de-yilganda mamlakatning ishlab chiqarishni aholi o'sish sur'atlaridan yuqoriroq sur'atlarda oshirish qobiliyati tushunilar, rivojlanish jarayonining miqdoriy o'lchovi sifatida «iqtisodiy rivojlanish darajasi» tushunchasi xizmat qilar, u mamlakat milliy daromadini uning aholisi soniga bo'lish orqali aniqlanar edi.

Ko'rinib turibdiki, iqtisodiy o'sish sur'atlari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning asosi hisoblanadi. Demak, milliy daromadning o'sish sur'atlari qanchalik yuqori bo'lsa, aholisining o'sish sur'atlariga nisbatan tezroq ortgan mamlakatda iqtisodiy rivojlanish darajasi shunchalik osha boradi. Tahlillar ko'rsatadiki, rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi yuqori o'sish sur'atlariga erishgan bo'lsa-da, bu boradagi ko'rsatkichlarni uzoq vaqt saqlab qola olishmagan. Chunki ularda iqtisodiy o'sish ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga olib kelmagan.

Shuning uchun ham o'tgan asrning 70-yillariga kelib, «iqtisodiy rivojlanish» tushunchasi sifat jihatidan boyitilib, milliy iqtisodiyot tuzilmasi, qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlar nisbati, eksport tarkibi, mamlakat aholisining ma'lumot darajasi, ehtiyojlari tarkibi va boshqalar bilan ifodalana boshladi. Keyinchalik esa iqtisodiy tadqiqotlar chuqurlashuvi bilan rivojlanishga ijtimoiy va siyosiy omillar sezilarli ravishda ta'sir ko'rsatuvchi ko'p qirrali jarayon sifatida qaraldi.

«Iqtisodi rivojlanish» tushunchasi o'tgan asrning oxirgi choragida mazmunan chuqurlashdi. Bunga fan-texnika inqilobi va uning ta'sirida ishchi kuchi sifatiga qo'yiladigan talablar oshishi sabab bo'ladi. «Inson kapitali» qo'yilmalari samarali iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi obyektiv zarurat sifatida tan olindi.

Jahon bankining ma'ruzasida (1991-y.) iqtisodiy rivojlanishga inson taraqqiyotiga qaratilgan jarayon sifatida qaraldi. Unda ta'kidlanishicha, «taraqqiyotning maqsadi - hayot sifatini yaxshilash hisoblanadi. Hayot sifatining yaxshilanishi, xususan, kambag'al mamlakatlarda, avvalo, daromadlar ko'payishi va faqat bugina emas, balki, yaxshiroq ta'lim olish, ovqatlanish va sog'liqni saqlash imkoniyatlari tengligi, shaxsiy erkinlikni kengaytirish va boy madaniy hayotni ko'zda tutadi».

Yuqoridagi ta'rifda shu narsaga e'tibor berish kerakki, hayot sifatining yaxshilanishi birinchi navbatda barcha aholi daromadlarining o'sishiga - mamlakatda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha pul daromadlarining o'sishiga bog'liq qilib qo'yiladi. Endi esa «iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish» tushunchasini ko'rib chiqaylik. Ushbu tushunchaning muayyan ta'riflari mavjud. Masalan, V.I. Kushkin tahriri ostidagi chiqqan darslikda ifodalanishicha, «iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish - vakolatli davlat organlari, tashkilotlari tomonidan ma'lum bir ijtimoiy-iqtisodiy vazifalar, maqsadlarga erishishga qaratilgan qonunchilik va nazorat xarakteridagi chora-tadbirlar tizimini qo'llash hisoblanadi».

A.S. Bulatov tahriri ostidagi darslikda esa ushbu tushuncha quyidagicha ta'riflangan: «iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish - bu, davlatning, jamiyatning xo'jalik hayotiga va u bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etish jarayoni bo'lib, uning natijasida ma'lum bir doktrinaga asoslangan davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosati amalga oshiriladi».

Biz ikkinchi ta'rifni ma'qul ko'ramiz, chunki u respublikamiz sharoitiga mos.

Endi esa, «Hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish» tushunchasiga ta'rif berib ko'raylik va uning o'zi nimani anglatishini aniqlaylik. Ta'rif berishdan oldin ushbu tushunchaning zarurati nimada ekanligini ko'rib chiqamiz.

Jahon tajribasiga ko'ra iqtisodiyotni davlat tomonidan samarali boshqarishga mahalliy xususiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolar mahalliy hokimiyat organlari va fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari tomonidan hal etilgandagina erishiladi.

Bunda respublika hokimiyat organlari e'tibori umummilliy xususiyatdagi qarorlarni qabul qilish, iqtisodiyot rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash va shu asosida faoliyat yuritish, qonunni himoya qilish va himoyalash kabi ishlarga qaratilgan bo'ladi. Shunday qilib, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish zarurati ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni (bandlik, ijtimoiy himoya, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish va boshqalar) o'zlariga birlashtirilgan daromadlar manbalari hisobiga hal etishda ko'proq erkinlik va vakolatlar berilganda yuzaga keladi.

Demak, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish-respublika hokimiyat organlari tomonidan hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga hamda bu rivojlanish bilan bog'liq ijtimoiy jarayonlarga ta'sir etish vositasi bo'lib, uning natijasida hududiy siyosat ro'yobga chiqadi. «Hududiy siyosat» atamasi keng tarqalgan bo'lsa-da hali uning yagona ta'rifi mavjud emas. Bu o'rinda undan «hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish» atamasiga sinonim sifatida foydalanamiz, chunki xuddi shunday mazmunga arab adabiyotlarida «hududiy siyosat» atamasiga beriladi.

Turli mualliflar «hududiy siyosat»ga turlicha ta'rif berishadi. M.V.Stepanov tahriri ostidagi o'quv qo'llanmada aytilishicha, «hududiy siyosat – davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismi. U o'z ichiga ham markaziy (respublika), ham mahalliy hokimiyat organlari tomonidan amalga oshiriladigan hamda ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish jarayonlarini tartibga solishga qaratilgan turli hil qonunchilik, ma'muriy va iqtisodiy tadbirlar majmuasini oladi». «Biznesning katta izohli lug'ati»da (Colins) esa, «hududiy siyosat mamlakatning turli xil geografik hududlari o'rtasida sanoat faoliyatining, bandlik va farovonlikning muvozanatlashgan taqsimotini o'rnatish bilan shug'ullanuvchi siyosat» deyilgan.

Xullas, «hududiy siyosat»ning ta'riflari ko'p. Ularni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, hududiy siyosat markaziy (respublika) hokimiyat organlarining hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga har tomonlama ta'sir ko'rsatish maqsadidagi xatti-harakatidir. Hududiy siyosatning bosh maqsadi – ijtimoiy ziddiyatlar yuzaga kelishiga zamin yaratuvchi, mamlakat yoki uning hududlari

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga to'g'ri qiluvchi tengsizliklarni mumkin qadar kamaytirishdan iborat.

Davlat hududiy siyosatining asosiy maqsadlariga quyidagilar kiradi:

- mamlakatda hududiy siyosatning iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy asoslarini yaratish;

- hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan qat'iy nazar, yagona minimal ijtimoiy standartlar va teng ijtimoiy himoyani ta'minlash, fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini kafolatlash;

- hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni tenglashtirish;

- atrof-muhit ifloslanishini to'xtatish hamda uning ifloslanishi oqibatlarini yo'qotish, hududlarni kompleks ekologik himoya qilish;

- o'ta muhim strategik ahamiyatga ega hududlarni ustuvor rivojlantirish;

- hududlarning tabiiy - iqlim xususiyatlaridan to'liq foydalanish;

- o'zini-o'zi boshqarish kafolatlanishini ta'minlash.

Yuqoridagi maqsadlardan kelib chiqqan holda hududiy siyosatning vazifalari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, mintaqalarda ko'p ukladli iqtisodiyotni, shu jumladan, kichik tadbirkorlikni shakllantirish, tovar, mehnat va kapitalning umumdavlat va Hududiy bozorlari hamda institutsional va bozor infratuzilmasi shakllanishiga ko'maklashish;

- hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish jarayonidaga katta farqlarni kamaytirish, ularda aholi farovonligini oshirishning o'z iqtisodiy bazalarini mustahkamlovchi sharoitlarni bosqichma - bosqich yaratish;

- hududlar iqtisodiy tuzilmasining ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan o'zini oqlaydigan darajasiga erishish, bozor sharoitida ularning raqobatbardoshligini oshirish;

- hududlararo infratuzilmaviy tizimlarni (transport, aloqa axborot va boshqalar) rivojlantirish;

- ekologik va favqulodda holatlarga uchragan, ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan, demografik va migratsion muammolar mavjud hududlarga davlat tomonidan yordam ko'rsatishahri

Endi esa hududiy siyosat vositalarini ko'rib chiqamiz. Siyosatni amalga oshirish vositalari sifatida mikro va makro darajada qo'llaniladigan turli xil bevosita va bilvosita, ma'muriy-huquqiy va iqtisodiy vositalar xizmat qiladi. Hududiy siyosatni amalga oshirish vositalari quyidagi shakllarda bo'lishi mumkin:

- hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni prognoz qilish;

- hududlar iqtisodiyoti va ijtimoiy soha obyektlarini rivojlantirishda davlatning to'g'ridan - to'g'ri ishtiroki;

- davlat buyurtmalarini joylashtirish;

- mahalliy hokimiyat imkoniyatlari chegaralangan faoliyat sohalarida xudularga tashkiliy, huquqiy va axborot ko'magini ko'rsatish;

- iqtisodiy mexanizm va vositalarni qo'llash;

- erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish

Prognoz qilish – Hududiy taraqqiyot strategiyasini ilmiy asoslash va Hududiy siyosatni ishlab chiqishning muhim tarkibiy qismi, prognozlarni ishlab chiqishdan asosiy maqsad – yuz berayotgan va kutilayotgan jarayonlarning rivojlanishi, hududiy siyosat va uni amalga oshirish vositalarining variantlari, u yoki bu boshqaruv qarorlarining oqibatlarini baholashahri Mintaqaviy siyosatni amalga oshirish shakllaridan biri davlatning mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo`yicha maqsadli dasturlari hisoblanadi. Ularga hozir ham, kelajakda ham alohida e'tibor berish kerak.

Hudud iqtisodiyoti va ijtimoiy soha obyektlarini rivojlantirishda davlatning to`g`ridan-to`g`ri ishtiroki manzilli tartibga solish yo`llaridan biri sifatida namoyon bo`ladi. Bunga misol tariqasida mamlakatda investitsion loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirishni keltirish mumkin.

Hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy iqtisodiy mexanizimi budjet tizimi hisoblanadi. Budjetlar qonuniy aktlar asosida qabul qilinadi va ishlatiladi. Hududiy rivojlanishning makroiqtisodiy vositalari davlatning soliq, kredit, investitsiya, narx, ijtimoiy va boshqa siyosatning hududlar bo`yicha diffyerenatsiyalashgan parametrlari sifatida namoyon bo`ladi.

Shunday qilib, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish davlat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismidir.

13.2. Mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining nazariy va uslubiy asoslari

Hududiy nazariyalarni (shu jumladan, hududiy siyosat nazariyalarini) o`rganishga oxirgi o`n yilliklarda nisbatan kamroq e'tibor berildi. To`g`ri, hududiy iqtisodiyot b o`yicha anchagina tadqiqotlar qilindi. Ularning natijalari kitob holida nashr etildi. Ammo, hududiy iqtisodiyotning nazariy asoslari ularning ayrimlaridagina k o`rib chiqildi. Biz mavjud hududiy nazariyalarni mintaqalar iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning amaliy masalalarini hal etishda foydalanish imkoniyati nuqtai nazarida tahlil etishga harakat qildik.

Hududiy siyosat nazariyalari hududlar iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solish y o`nalishlarini shakllantiradi. Biroq bu nazariyalarning o`zinigina o`rganish bilan chegaralanib qolish t o`g`ri emas, chunki ulardan k o`pi mintaqalarning iqtisodiy o`sishi nazariyalariga asoslangan (boshqacha qilib aytganda, mintaqalarning iqtisodiy o`sish sur`atlarida farqlar yuzaga kelishiga sabab b o`luvchi omillarni aniqlamasdan turib, hududiy siyosat haqida gapirish not o`g`ri).

Hududiy o`sish nazariyalarini k o`rib chiqishda ikki xil asosiy yondashuv mavjud. Birinchisi – hududlarda iqtisodiy o`sish modellarini q o`llashahri Bunday modellarni mamlakat iqtisodiyotining o`sishini izohlash uchun ishlab chiqilgan modellarga o`xshatish mumkin (development economics). Ikkinchisi esa, alohida korxonalar va firmalarning xatti-harakatlarini tahlil etishga asoslangan. Chunki mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishini, avvalambor, ularning faoliyatinigina belgilab beradi. Kompaniyalar o`z faoliyatini u yoki bu hududda olib borishlarining sabablari joylashtirish nazariyalari orqali k o`rib chiqiladi.

Tahlil etilayotgan nazariyalarni ishlab chiqish bilan ham iqtisodiy geografiya mutaxassislari, ham iqtisodchilar shug`ullanishgan. Chunki iqtisodiy geografiya bilan hududiy iqtisodiyot o`rtasida aniq chegara o`rnatishning iloji yo`q. Hududiy nazariyalar sohasida Rossiya iqtisodchilari va geograflari tomonidan ham katta tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ular asosan g`arb olimlari fikrlarini rivojlantirganlar. Bu borada ayniqsa, universitet rayon maktabining ijtimoiy va iqtisodiy geografiya vakillari o`ziga xos xususiyatga ega bo`lganlar. N.N.Baranskiy, N.N.Kolosovskiy, I.A.Viti, YU.G. Saushkin kabi olimlar ushbu y o`nalishni mustahkamlashga katta hissa q o`shganlar.

Klassik standart nazariyalar 1920-yillarda A.Predel va T.Palander tomonidan tanqid qilinadi. A.Predel muvafaqqiyatli joylashtirish joylarini k o`rsatib o`tgan (ya'ni optimal joylashtirish joyini matematik aniqlash imkoniyatini inkor etgan). T.Palandyer maxsus (turli xil tarmoqdagi korxonalar uchun) va umumiy standart nazariyalarini taklif etdi.

Joylashtirish nazariyalari rivojlanishi yangi bosqichining (taxminan XX asr o`rtalarida boshlangan) k o`zga k o`ringan vakillari Avgust Lyosh va Devid Smit hisoblanadi. Ularning nazariyalari yangi yoki neoklassik standartlar bilan ataladi (bu yerda «neoklassik» tushunchasining neoklassik iqtisodiyot nazariyasiga aloqasi y o`q). Neoklassik nazariyaning klassik nazariyadan farqi shundaki, unda ishlab chiqaruvchilar optimal hududiy joylashuvni ta'minlay oluvchi sanoat ishlab chiqarishi joylashuvining umumiy nazariyasini yaratish mumkin emasligini tushunib etishlari lozim. Unga ko`ra, xususiy tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarishning joylashish joyini tanlash subyektiv amalga oshiriladi. Optimal joylashtirishning mezoni sof foydani maksimallashtirish hisoblanadi.

Statik nazariyalarning rivojlanishi hozirgacha davom etmoqda. Ular asosan korxonani joylashtirish omillari sonining ko`payishi yo`nalishida amalga oshirilmoqda. Undan tashqari, bir zavodli emas, balki ko`p zavodli sanoat firmalari ko`rib chiqila boshlandi (Raynoxol'd Grosning 1980-yillar boshlaridagi ishlari). Aynan ko`p zavodli sanoat firmalari hayotda ko`p bo`lib, aksariyat hollarda ularning tarkibiga iqtisodiyotning uchinchi sektori korxonalari ham kiradi. Bunday kompaniyalarda optimal joylashtirish muammosiga yondashuv bir zavodli firmalarga nisbatan tubdan farq qiladi. Ko`p zavodli firmaning asosiy maqsadi tarkibidagi korxonalarni shunday joylashtirishki, bunday joylashtirish natijasida minimal va kompaniya foydasi maksimal bo`lsin.

Joylashtirishning dinamik nazariyalari, yuqorida aytib o`tilganidek, XX asrning birinchi yarmida vujudga keldi. Birinchi sodda dinamik konsepsiya sifatida X.Xotelling modelini aytish mumkn. U 1920-yillardagi ishida o`zaro raqobatlashadigan ikkita ishlab chiqaruvchi korxonani optimal joylashtirishni isbotlab bergan.

Dinamik nazariyalarda statik nazariyalardan farqli ravishda ko`proq ko`p zavodli kompaniyalar ko`rib chiqiladi. R.Vernoning mahsulot ishlab chiqarish davri konsepsiyasini garchi, u mintaqaviy nazariya doirasidan chetga chiqib ketgan bo`lsa ham, joylashtirishning dinamik nazariyasi deb hisoblash mumkin (1960-yillarda paydo bo`lgan). Vernoning asosiy tezisi shundan iboratki, har bir mahsulot chegaralangan hayotiy davrga ega bo`lib, shu davrda ishlab chiqarish jarayoni

hamda uni optimal joylashtirishda o`zgarishlar ro`y berib turadi. Mahsulotning hayotiy davri bir qancha bosqichni (ishlab chiqarish, o`zgartirish, ulg`ayish, standartlashtirishni) o`taydi. Ular bir-biridan joylashtirishning asosiy omillaridagi nisbatlari bilan farq qiladi.

Hozirda dinamik nazariyalar soni ko`p emas. Dinamik konsepsiyalar doirasida sanoat firmalarining hududiy rivojlanish bosqichlari ajratiladi. Har bir bosqichda kompaniyalar o`z faoliyatini joylashtirishning turli mezonlaridan foydalanishadi. Masalan, Storper va Uolkyer bunday bosqichlarning to`rttasini ajratadi. Birinchisi – «lokalizatsiya» – yangi sanoat firmalari va korxonalarining yangi hududlarda joylashuvi. Ikkinchisi – «sektiv suburbanizatsiya» – dastlab tanlangan hududlarda bozor holatlari mustahkamlangan sari ushbu firmalar quvvatlarining oshirib borilishi. Uchinchisi – «dispersiya» – sanoat firmalarining chetga (pyerferiyaga) tomon harakati. Nihoyat, to`rtinchisi – «joylashuvchi og`irlik markazlarini ko`chirish» – sanoat tuzilmasining yangilanishi ta`siri ostida ishlab chiqarishni bir joydan ikkinchi joyga ko`chirishdir. Masalan, texnologik yangiliklar asosida, talab tuzilmasining tarkibiy o`zgarishi hisobiga, eski tarmoq va ishlab chiqarish evolyusiyasi natijasida.

Firmalar – yangilanish jarayonining tashuvchilari ko`pincha oldin paydo bo`lgan yirik sanoat markazlaridan tashqari joylashadilar. Bu esa jarayonni yana «lokalizatsiya» bosqichiga qaytaradi.

13.3. Mintaqaviy o`shish nazariyalarini tahlil etish masalalari

Hududiy o`shish nazariyalari tahlilini boshlashdan oldin, u bilan bog`liq ikkita masalani ko`rib chiqish zarur. Birinchisi – «o`shish» va «rivojlanish» kategoriyalarining nisbatlari, ikkinchisi – o`shish muammolari ko`rib chiqiladigan mintaqalar chegaralarini aniqlashdir. «O`shish» va «rivojlanish» mezonlarining o`zaro nisbatlarini aniqlashga keladigan bo`lsak, davlat tomonidan tartibga solishning umume`tirof etilgan asosiy maqsadi oddiy o`shish emas, balki rivojlanish hisoblanadi. Bu haqda P.Samuelson shunday degan edi: «ishlab chiqarishning faqatgina oddiy miqdoriy o`shishiga intilish kerak emas (hatto aholi jon boshiga ham). U bilan birga jamiyatning hamma ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi ichki rivojlanishiga erishish zarur». (Keyinchalik esa ko`pincha olimlar shu narsani ta`kidlashdiki, nazoratsiz miqdoriy o`shish butun insoniyatga xavf solishi mumkin. Chunki u ekologik, enyergetik, xomashyo va boshqa global muammolarni tug`diradi.

Shunga qaramay, hududiy nazariyalar doirasida va asosan hududiy siyosatning amaliy chora-tadbirlarini amalga oshirishda gap ko`proq iqtisodiy o`shish haqida boradi. Birinchidan, «iqtisodiy o`shish»ni «rivojlanish»ga qaraganda miqdoriy baholash mumkin. Shuning uchun ham uni tadqiqotlar va amaliyotda qo`llash ancha oson. Ikkinchidan, bir mamlakat doirasida iqtisodiy o`shish sur`atlaridagi hududiy tengsizliklar haqida gapirish to`g`riroq bo`ladi. Shuni ham aytib o`tish kerakki, ko`pgina tadqiqotchilar «o`shish» deganda «rivojlanish»ni tushunadilar.

Hududiy o`shish nazariyalarini ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga ishlab chiqarish vazifasiga asoslangan neoklassik nazariyalar, ikkinchisiga

neokeynschilar, institutsionallar va iqtisodchi – geografiyashunoslar modellarining sintezi bo`lgan kumulyativ o`shish nazariyalari kiradi (aniqroq qilib aytganda esa, birinchi bo`lib kumulyativ o`shish modelini institutsionalistlar taklif etishgan, so`ng uni iqtisodchi-geografiyashunoslar rivojlantirishgan, neokeynschilar esa Hududiy siyosat tadbirlarini amalga oshirishda unga tayanishgan).

Neoklassik maktab haqida gapiradigan bo`lsak, bu yerda hududiy o`shish sur'atlaridagi farqlar yo`nalishidagi dastlabki tadqiqotlar umummilliy iqtisodiy o`shishni tushuntirishda foydalanilgan nazariyalarga asoslangan. Ushbu usulni birinchi bo`lib Dj.Bors qo`llagan. Bunday yondashuv 1960-yillarning o`rtalarigacha mashhur bo`lgan, undan hozirgi paytda ham foydalaniladi. Bu yerda asosiy e'tibor iqtisodiy tizimning ishlab chiqarish salohiyatini oshirishga yo`naltirilgan omillarga qaratiladi.

Ushbu yondashuvga ko`ra, hududiy o`shish parametrlari tabiiy resurslarning miqdori va sifati, mehnat resurslarining miqdori va malakasi, kapital zaxirasi va texnologiya darajasi bilan aniqlanadi. O`shishning ko`pgina oxirgi neoklassik modellarida dastlabki modellar kabi kapitalni investitsiyadan keladigan daromad kam, yuqori rivojlangan hududlardan keladigan investitsion daromadi yuqori bo`lgan, sust rivojlangan hududlarga ko`chirish yo`li bilan hududlar o`rtasidagi farqlarni kamaytirishga intilishlar mavjud.

Aksincha, ish haqi darajasi past hududlarda daromadlar kamroq bo`ladi, shuning uchun ham mehnat resurslari ko`proq rivojlangan hududlarga ko`chib o`tishadi. Biroq oxirgi neoklassik modellarda hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini bir-biriga yaqinlashtirish masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashilgan. A.Leshning fikricha tenglashtirish faqatgina stixiyali bozor kuchlari orqali juda ham sekin amalga oshadi. Kumulyativ o`shish nazariyalarida asosiy model muallifligi G.Mtordalga tegishli. Ko`p holatlarda u mamlakatlar misolida, qay tarzda ixtisoslashuv va miqyos samarasi yordamida arziyas ustunliklarga ega bo`lgan hududlar vaqt o`tishi bilan uni ko`paytirishlari mumkinligini ko`rsatadi.

Ushbu yondashuvdan shunday xulosaga kelish mumkinki, o`shish markazlari (qutblari) kabi hududlar ustunliklari ularning tez rivojlanishini ta'minlasa, bir paytning o`zida kam rivojlangan mintaqalar orqada qolishi yanada chuqurlashishi mumkin. Ushbu konsepsiya N.Koldora va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida matematik ko`rinishga keltirilgan.

O`ziga xos «o`shish qutblari», yirik sanoat markazlariga aylanayotgan shaharlar to`plamining shakllanishi haqida X.Richardson ham yozgan. Uning fikricha, aynan hududiy aglomeratsion tejam muhiti bunda muhim rol o`ynaydi. U texnika taraqqiyoti va mehnat unumdorligini rag`batlantiradi, korxonalarni joylashtirish jarayonlariga kuchli ta'sir ko`rsatadi. Richardson modeli asosida neoklassik modeldagi kabi vazifa yotadi. U o`shish sur'atlari bilan kapital jamg`arish sur'atlari, mehnat taklifining ko`payishi va texnika taraqqiyoti tezligi o`rtasidagi aloqalarni aks ettiradi.

Dj. Fridman fikriga ko`ra, iqtisodiy o`shish ko`proq shaharlarda yuz beradi (biroq olimlar-urbanistlar faqatgina ustunliklarni emas, balki yirik shaharlarning kamchiliklarini ham aytib o`tadilar). Fridman «markaz-pyerefyeriya»

nazariyasining klassigi hisoblanadi. U mamlakatda o`shish markazlari (ular «yadro»lar deb ataladi) shakllanishining to`rt bosqichini ajratadi:

- o`z atrofidagi Hududlarga kam ta'sir ko`rsatuvchi lokal yadrolarning mavjudligi.

- keng pyerefyeriyaga ta'sir ko`rsatuvchi va o`shish qutblarini shakllantiruvchi eng kuchli yadroning paydo bo`lishi.

- o`shish qutblarida potentrik tuzilma shakllanishiga olib keluvchi yana ko`pgina yadrolarning rivojlanishi.

- yadrolarning baqquvat pyerefyeriyaga ega urbanistik poliareal tuzilmaga aylanishi.

- chekka (pyerefyeriya) hududlarning (rivojlanish markazida va ulardan tashqarida bo`lgan) rivojlanishini tasvirlashda Dj. Fridman, T.Xegyerstrand va boshqa qator olimlar taklif etgan «yangiliklar diffuziya»si sxemasidan foydalaniladi.

J.R.Budvil o`shish qutblari nazariyasini rivojlantirishga sezilarli hissa qo`shdi. Uning konsepsiyasiga ko`ra, ishlab chiqarishning rivojlanishi iqtisodiyotning hamma tarmoqlarida bir xil bo`lavyermaydi. Har doim dinamik, ya'ni «propulsiv» deb ataluvchi tarmoqlarni ajratish mumkin. Ular butun iqtisodiyotning rivojlanishi uchun rag`batlantiruvchi hisoblanadi va «rivojlanish qutblari» sifatida namoyon bo`ladi. V. Leontevning «xarajatlar – ishlab chiqarish» tipidagi o`zaro aloqalar tizimi orqali yangiliklar samarasi butun iqtisodiyotga tarqaladi. Ishlab chiqarish konsepsiyasi jarayoni hisobiga, «promulsiv» tarmoqlar aniq bir nuqtada (rayonda) – «o`shish markazlarida (qutblarida) to`planadi». J.R. Budvil V.Kristallyerning markaziy o`yinlar nazariyasiga asoslangan holda ularning iyerarxiyasini taklif etdi. O`shish qutblari orasida quyidagilar ajratiladi:

- uchinchi sektor tarmoqlarida ixtisoslashuvchi va yaqinidagi qishloq joylariga xizmat ko`rsatuvchi kichik va o`rta «klassik» shaharlar;

- qaysi hududlarning iqtisodiy rivojlanishi davlat tomonidan rag`batlantirilishi kerak va nima uchun? Tashqi ta'sirlar hisobiga rivojlanayotgan, diversifikatsiyalangan iqtisodiy tuzilmaga ega o`rta kattalikdagi sanoat korxonalarini;

- propulsiv tarmoqlarni o`z ichiga oluvchi, iqtisodiyot tuzilmasi rivojlangan yirik shahar aglomeratsiyalari;

- bir qancha shahar tizimlarini qamrab oluvchi va hududiy tuzilmalar evolyutsiyasini aniqlab beruvchi integratsiya qutblari.

Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish (yoki hududiy siyosat) nazariyalari quyidagi ikkita asosiy savolga javob berishi kerak:

- qaysi hududlarning iqtisodiy rivojlanishi davlat tomonidan rag`batlantirilishi kerak va nima uchun? Boshqacha qilib aytganda, hududiy siyosatning maqsadlari va obyektlari qanday bo`lishi kerak, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning zarurati bormi?

- tanlangan hududlarning iqtisodiy rivojlanishini rag`batlantirish usullari qanday bo`lishi kerak?

Birinchi savolga javob hududiy o`shish nazariyalaridan kelib chiqadi. Neoklassik nazariyaning asosiy xulosasi shundan iboratki, vaqt o`tishi bilan mintaqalarning iqtisodiy rivojlanishi darajasi tenglashadi. Hududiy nazariyalar rivojlanishining dastlabki bosqichida ushbu ilmiy maktab tarafdorlari, hududlar iqtisodiy rivojlanishiga davlatning aralashuvi maqsadga muvofiq emas, degan xulosaga kelishadi. Biroq shu bilan birga ular, tabiiyki, ijtimoiy masalalarni hal etish muammoli hududlarga moliyaviy yordam ko`rsatish zaruratini inkor etishmagan.

Kumulyativ o`shish nazariyasi tarafdorlari esa, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlar kamayishi yoki ko`payishini hisobga olib, aksincha, faol hudud siyosatini olib borishni taklif etishgan. Hududiy siyosatning hududlar iqtisodiy rivojlanishi darajasidagi farqlarni kamaytirish maqsadini ular shakllantirilgan (yoki boshqacha qilib aytganda, hududlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini tekislash; bu yerda «tekislash» deganda, tenglikka erishish emas, balki farqlarni kamaytirish tushuniladi). Bundan kelib chiqadiki, davlat ancha orqada qolgan hududlarning iqtisodiy rivojlanishini rag`batlantirishi kerak.

Dastavval, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish nazariyalari ushbu ikkita yondashuv bilan chegaralanar edi. Biroq bunda neoklassik nazariya tarafdorlarining fikrlari amaliy tasdig`ini topmas – qisqa muddatda hududlarning iqtisodiy rivojlanishidagi farqlar yo`qolmas edi. Shuning uchun ham davlatni hududlarning iqtisodiy rivojlanishiga u yoki bu darajada aralashishiga to`g`ri kelar edi.

G. Kamyeron uch oqimni ajratadi: birinchisi – «neintyervalistlar» bo`lib, ular hududiy o`shishga davlat tomonidan aralashish zaruratini inkor etadilar; ikkinchisi – «adaptorlar» bo`lib, ular stixiyali bozor kuchlarini kamaytirish va ishchi kuchi migratsiyasi hamda investitsiyalarni rag`batlantirish hisobiga tabiiy jarayonlarni tezlashtirish yo`li bilan hududlar rivojlanishiga uncha sezilarli bo`lmagan to`g`rilashlar kiritib turish tarafdori; uchinchisi – «radikal qayta quruvchilar» bo`lib, intensiv tartibga solishni amalga oshirish tarafdorlari bo`lishgan.

«Adaptorlar»g`oyasining mohiyati davlatning tartibga solish vazifasi sifatida tabiiy jarayonlarni ularning yo`nalishini o`zgartirmasdan turib tezlashtirishdan iborat. Yanada aniqroq aytganda, iqtisodiy o`shishni rag`batlantirish xususiy kompaniyalar manfaatlari korxonalarini rivojlantirish va joylashtirishning umumiy yo`nalishlariga mos tushganda samarali bo`ladi. Bu esa, sanoati rivojlanmagan hududlarda sanoatni rivojlantirish uchun sharoitlar mavjud yoki bunday sharoitlar paydo bo`layotganda yuz beradi. Ular esa davlatning maqsadli siyosati bilan mustahkamlanadi.

Hududiy iqtisodiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solish nazariyalarining «pionyerlari» S.Dennison va A.Lesh hisoblanadi. Ular rivojlanishni tartibga solishda o`zaro tubdan farq qiluvchi ikkita konseptual yondashuvga asos solishgan. S.Dennisonni «faol qayta quruvchilarga» kiritish mumkin, A.Leshni esa, yuqorida qayd etib o`tilganidek «adaptorlar»ga. S.Dennison urushdan oldingi Buyuk Britaniya uchun jiddiy muammo bo`lgan depressiv hududlarni tartibga solishni ko`rib chiqqan. U asosiy e'tiborini sanoat

investitsiyalari geografiyasiga bevosita usullar yordamida ta'sir etishga qaratgan. Bu usullar sanoatga yangi kapital qo'yilmalarini joylashtirish ustidan markazlashgan nazoratni o'rnatish bilan bog'liq bo'lgan.

A. Lesh hududlarning iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishni ancha keng sohalar bo'yicha ko'rib chiqqan. Shu bilan birga u hududiy iqtisodiyotning o'zini-o'zi tartibga solish qobiliyatlarini yuqori baholagan. U muayyan hududlarda tabiiy jarayonlarning kyechishini yengillashtiruvchi chora-tadbirlardan tanlab foydalanishni taklif etgan; ishlab chiqarishni ko'chirish, raqobatni rag'batlantirish uchun imtiyozli sharoitlar yaratish tarafdori bo'lgan hamda investitsiya kiritishning eng yaxshi yo'nalishlari haqida axborot beruvchi markaziy byuro yaratishni taklif etgan. Bularning hammasi, Leshning fikriga ko'ra, hududiy notengliklarni tekislashning etarli sharti bo'lgan kapital mobilligini oshirishga olib keladi. Dennisondan farqli ravishda A.Lesh qoloq hududlarda investitsiyalarni rag'batlantirishni maqsadga muvofiq, deb hisoblamagan.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, 1940-yillar oxirida hududlar iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish nazariyalari rivojlanishiga E Guvyer ham sezilarli hissa qo'shgan. U davlatning tartibga solish maqsadlariga xususiy korxonalarni mukammal joylashtirish, muammoli hududlar iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatish, ishlab chiqarish o'sishini rag'batlantirish va hudud iqtisodiy tuzilmasini yaxshilashni kiritgan. E.Guvyer tartibga solish chora-tadbirlarini ikki guruhga ajratgan. Birinchisi – qaytaruvchi bo'lib, ular stixiyali bozor kuchlari faoliyatining salbiy oqibatlarini yumshatish; ikkinchisi – oldini oluvchi hisoblanib, ular uzoq istiqbolda bandlikning holatini yaxshilashga qaratilgan. U shu bilan birga iqtisodiy konyunktura holatiga qarab, iqtisodiyotning turli tarmoqlariga nisbatan selektiv (tanlama) tartibga solishni amalga oshirish zarurligini ta'kidlab o'tgan.

Biroq, E.Guvyer uzoq muddatli tartibga solishning muhimligi haqida to'xtala turib, hududiy chora-tadbirlarni birinchi navbatda qisqa muddatli, akseldaviy tartibga solish bilan bog'lagan. Shunday qilib, hududiy nazariyalarni o'rganish mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan va amalga oshirilayotgan hududiy tartibga solish tadbirlari uchun uslubiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu albatta, ushbu yo'nalishga e'tibor kuchayotgan hozirgi davrda muhim ahamiyat kasb etadi. Ulardan samarali foydalanish mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligini belgilab beradi.

Qisqacha xulosalar

– Iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichi ijobiy holatlar bilan birga hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jarayonida ecqilishi kerak bo'lgan muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Ularga quyidagilar kiradi:

– hududiy statistikada hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini baholash hamda amaliy chora-tadbirlar ishlab chiqish uchun etarli darajada hisob olib borilmaydi va chop etilmaydi. Hududlarda aholining real daromadlari va bu daromadlar o'sishi, hudud budjeti xarajatlari yo'nalishlari va devitsit, transfertlar, pul emissiyasi darajasi, inflyatsiya darajalari, eksport va importning real hajmi, aholining maktab yoshidagi qismini umumta'lim maktablari bilan qamrab olish kabilar haqidagi ko'rsatkichlarni topish qiyin;

- mamlakatda hududiy siyosat yoki hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish konsepsiyalari mukammal darajada ishlab chiqilmagan. Hududiy rivojlanishni tartibga solishni o`rganishda bu tadbirning aniq maqsadlari, tamoyillari, yo`nalishlari va mexanizmlari mukammal emasligi aniqlandi.

- hududiy rivojlanishni tartibga solishning qonuniy asoslari, xususan, hududiy siyosat asoslari bo`yicha qonun va qarorlar, farmonlar mavjud emas;

- hududlarda boshqaruv islohotlar talablariga to`liq javob bermaydi. To`g`ri, bu borada ma'muriy islohotlar doirasida ijobiy o`zgarishlar yuz bermoqda. Biroq mahalliy hokimiyat organlarining vazifalari, vazifalari va vakolatlari aniq belgilanmagan va chegaralanmagan;

- hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini baholash uslubi nomukammal. Ularning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishini baholovchi va mahalliy hokimiyat organlari xizmatchilari malakasini oshiruvchi ixtisoslashgan tashkilot va markazlar yo`q.

- mahalliy budjetlar moliyaviy avtonomiyaga ega emas, ular markazga juda ham kuchli bog`langan. Mahalliy hokimiyat organlari hali ham mahalliy budjetlarni qabul qilish bo`yicha va yuklatilgan vazifalarni amalga oshirish uchun etarli moliyaviy baza bilan ta'minlanmagan;

- hududlarning iqtisodiy rivojlanish borasidagi asosiy ko`rsatkichlari bo`yicha differentsiatsiya darajasi ortib bormoqda. Eng katta tafovut sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi bo`yicha kuzatilmoqda, u 20,1 martani tashkil etgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish asoslari nimalardan iborat?
2. Hududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish asoslari nimalardan iborat?
3. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solishdan maqsad nima?
4. Hududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish qanday maqsadni ko`zda tutadi?
5. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish qanday vazifalarni bajaradi?
6. Hududlarning iqtisodiy rivojlanishini tartibga solish-chi?
7. Hududlar ijtimoiy rivojlanishining nazariy asoslari nimalardan iborat?
8. Hududlar iqtisodiy rivojlanishining nazariy asoslari-chi?
9. Hududlar ijtimoiy rivojlanishining metodik asoslari nimalardan tashkil topgan?
10. Hududlar iqtisodiy rivojlanishining metodik asoslari nimalarni o`z ichiga oladi?

Asosiy adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T: “O`zbekiston”, 2003.

2. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «To`g`ridan-to`g`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag`batlantirish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida»gi Farmoni. – «Xalq so`zi», 2005y., 12 aprel.

3. I.A. Karimov “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish–davr talabi”. Xalq s o`zi, 2009y 14 fevral

4. Alimov R.X., g`anixo`jaev S.A. va boshqalar. «Mahalliy iqtisodiyot va menejment»– T.: TDIU, 2004.

5. Tashpulatova L.M. «Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati». – Toshkent. 2004.

6. Turdiev A.S. «Investitsion faoliyat boshqaruvini takomillashtirish yo`llari» – T.: NIIEK i RPS, 2001y., – 85 – 91-betlar.

7. Internet veb-saytlari.

8. www.ceep.Uz.

9. www.bearingpaint.U

14-bob. MINTAQALARNI IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

14.1. O`zbekiston mintaqalarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yo`nalishlari

2008-yilda respublikada erishilgan iqtisodiy o`shishning yuqori sur'atlari barcha hududlar uchun tegishlidir. Agar O`zbekiston bo`yicha YaIMning o`shishi 109,0%ni tashkil qilgan bo`lsa, bu ko`rsatkichdan yuqori darajada yalpi hududiy mahsulot (YaHM)ning o`shishi Toshkent sh. (118,6), Andijon (114,0), Namangan (112,3), Qashqadaryo (111,7%) viloyatlarida qayd etilgan. Iqtisodiy o`shishning yetarlicha yuqori sur'atlari aksariyat hollarda bu hududlarda sanoat va xizmat ko`rsatish sohaslarining dinamik tarzda rivojlanishi bilan bog`liq.

2007-yilga nisbatan YaHM tarkibida Toshkent sh. (14,8 dan 16,9 %ga), Qashqadaryo (7,6 dan 7,7%ga), Andijon (6,5 dan 6,9 %ga), Namangan (3,7 dan 3,9 %ga)ning ulushi ortdi. Bu esa mazkur hududlarda amalga oshgan iqtisodiyotning real tarmohlarida tarkibiy hayta hurish va yuqori ko`rsatkichlar bilan rivojlanishi natijasida bo`ldi. Qoraqalpog`iston Respublikasi, Buxoro, Surxondaryo hamda Sirdaryo viloyatlarida bu ko`rsatkich o`zgarishsiz holda qayd etilayotgan davrda boshqa hududlarda pasayish ro`y berdi.

2007 va 2008-yillarda aholi jon boshiga YaHM ishlab chiqarish

Hududlarni guruhlash			
2007-y		2008-y	
I guruh (indeks 1,000 va undan yuqori)			
Navoiy	1.944	Navoiy	1.905
Toshkent sh.	1,819	Toshkent sh.	2,114
Toshkent	1,116	Toshkent	1,013
II guruh (indeks 0,500 dan 1,000gacha)			
Buxoro	0.968	Buxoro	0.975
Qashqadaryo	0.823	Qashqadaryo	0,829
Andijon	0,723	Andijon	0,762
Farg`ona	0.719	Farg`ona	0.706
Jizzax	0,694	Jizzax	0.671
Sirdaryo	0,670	Sirdaryo	0.663
Xorazm	0,643	Xorazm	0,604
Samarqand	0,566	Samarqand	0,585
Surxondaryo	0,504		
III guruh (indeks 0,500 va undan past)			
		Surxondaryo	0,498
Namangan	0,463	Namangan	0,481
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,452	Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,452

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Barcha hududlarda aholi jon boshiga YaHM ishlab chiqarish ortdi. Hisob-kitoblar hamda hududlarni bu ko`rsatkich bo`yicha guruhlash shuni ko`rsatdiki,

yuqori darajadagi guruh (indekslar 1,000dan yuqori) Toshkent sh. (2,114), Navoiy (1,905) hamda Toshkent (1,013) viloyatlarini qamrab oladi. Bu guruhda Navoiy viloyati 1-o`rindan 2-o`ringa tushdi, o`z o`rnini Toshkent sh.ga bo`shatdi. O`rtacha rivojlanish darajasidagi ikkinchi guruhga (indeks 0,500dan 1,000gacha) 14 ta hududdan 8 tasi kirdi. 2008 yilda 2007 yilga nisbatan aholi jon boshiga YaHM ishlab chiqarish bo`yicha indeksning ko`tarilishi Buxoro (0,968dan 0,975gacha), Qashqadaryo (0,823dan 0,829gacha), Andijon (0,723dan 0,762gacha), Sirdaryo (0,670dan 0,671 gacha), Samarqand (0,566dan 0,585gacha) viloyatlarida avvalo xizmat ko`rsatish sohasi hamda iste'mol tovarlari ishlab chiqarishning barqaror rivojlanishi hisobiga erisqildi.

Past rivojlanish darajasidagi uchinchi guruhga (indeks 0,500gacha) 2007-yilda 2-guruhga kirgan Surxondaryo viloyati (0,498), shuningdek Namangan (0,481) viloyati hamda Qoraqalpog`iston Respublikasi (0,452) kirdi. Bu guruxda Namangan viloyati bo`yicha indeksning ko`tarilishi (0,463dan 0,481 gacha) kuzatildi. Yalpi hududiy mahsulotning aholi jon boshiga ishlab chiqarish indeksida Qoraqalpog`iston Respublikasi eng past darajada qoldi (0,452).

Ko`pgina hududlarning iqtisodi tarkibida sanoat va xizmat ko`rsatish sohalarida ijobiy siljishlar ro`y berdi. Shu bilan birga YaHM tarkibida Surxondaryo (43,2%), Jizzax (41,9%), Sirdaryo (41,5%), Xorazm (37,7%), Namangan (37,0%) viloyatlarida qishloq xo`jaligi mahsulotlari asosiy o`rinda turibdi. Qoraqalpog`iston Respublikasi (8,4%), Jizzax (8,3%), Surxondaryo (8,1%), Namangan (7,4%) viloyatlarida YahM tarkibida sanoatning ulushi pastligicha qolmoqda.

2008-yilgi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning o`shish sur'atlari hududlarda 2007 yilga nisbatan yuqori bo`ldi. Agar butun mamlakat bo`yicha 112,7 % ni tashkil qilgan bo`lsa, Toshkent viloyatida - 136,8%, Samarqand viloyatida - 124,2%, Andijon viloyatida- 123,4%, Qashqadaryo viloyatida - 118,9%, Namanganda esa - 115,2%ga teng bo`ldi. 14 ta hududdan 5 tasida sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish sur'atlari respublika bo`yicha o`rtacha ko`rsatkich darajasidan yuqori bo`ldi. Bu asosan yuqorida ko`rsatib o`tilgan hududlarda engil va oziq-ovqat mahsulotlari, qurilish materiallari sanoatining yuqori o`shish ko`rsatkichlari bilan bog`liq.

Aholi jon boshiga sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish 2007-yilga nisbatan 2008-yilda Qoraqalpog`iston Respublikasida (0,206 dan 0,211 gacha), Andijon viloyatida (1,289 dan 1,367 gacha), Qashqadaryoda (1,333 dan 1,389 gacha), Namanganda (0,226dan 0,228 gacha), Samarqandda (0,334 dan 0,353 gacha), Surxondaryoda (0,221 dan 0,231 gacha), Toshkent shahrida (1.493 dan 1,832 gacha) ko`tarildi. Boshqa hududlarda bu ko`rsatkich pasaygan. Aholi jon boshiga sanoat mahsulotini ishlab chiqarish bo`yicha yetakchi o`rinlarni Navoiy viloyati (4,187) egallab turibdi. Bu ko`rsatkich respublika bo`yicha o`rtacha ko`rsatkichdan 4 barobardan yuqori. Bu ko`rsatkich bo`yicha Navoiy viloyati va Qoraqalpog`iston respublikasi o`rtasida tafovut 20,0 barobarni tashkil etadi.

Iste'mol mollarini ishlab chiqarish bo`yicha hamma viloyatlar 2008-yilda yuqori o`shish sur'atlarini ko`rsatdi. Respublika bo`yicha iste'mol mollari ishlab chiqarishning o`shishi 17,7% ni tashkil etdi. Respublika darajasidan yuqori

ko`rsatkichlarni quyidagi viloyatlar ko`rsatdi: Samarqand (24,5%), Andijon (22,2%), Sirdaryo (17,8%) va Toshkent shahri (23,6%). Yuqorida ko`rsatib o`tilgan viloyatlarda yuqori ko`rsatkichga ega bo`lishda ishlab chiqarishning modernizatsiya qilish, zamonaviy uskunalarning o`rnatilishi, sanoat ishlab chiqarishida iste'mol tovarlari va raqobatdosh mahsulotlarni ishlab chiqarishda yangi texnologiyalardan foydalanish hisobiga yuzaga keldi.

Aholi jon boshiga iste'mol mollarni ishlab chiqarish indeksi 14 ta hududdan 7 tasida pasaydi. U Qoraqalpog`iston Respublikasida (0,221 dan 0,233 gacha), Navoiy viloyatida (0,648 dan 0,719 gacha). Namangan viloyatida (0,432 dan 0,445 gacha), Samarqand viloyatida (0,814 dan 0,833 gacha). Sirdaryo viloyatida (0,532 dan 0,581 gacha), Toshkent viloyatida (1,113 dan 1,140 gacha) va Toshkent shahrida (2,060 dan 2,406 gacha) ko`tarildi. 14 ta hududdan 11 tasida iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish indeksi respublika darajasidan past. Bu ko`rsatkich bo`yicha eng yuqori indeks Andijon viloyatida (3,183) yuzaga keldi. Qoraqalpog`iston Respublikasida esa aholi jon boshiga iste'mol tovar ishlab chiqarish Andijon viloyatiga haraganda 13,6 marta kam.

Qishloq xo`jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish borasida 2008-yilda respublika bo`yicha o`shish sur`atlari 104,5% ni tashkil etdi. Bu darajadan yuqori ko`rsatkichlar: Andijon (109,3%). Qashqadaryo (106,4%). Navoiy (105,1%), Namangan (106,0%). Sirdaryo (106,5%), Toshkent viloyati (106,1%) Farg`ona (105,1%) viloyatlarida yuzegz keldi. Bu natijalarga asosan don ekinlarini ishlab chiqarishning o`shishi tufayli erisqildi.

Aholi jon boshiga qishloq xo`jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning indeksi 2007-yilga nisbatan 2008-yilda 14 ta hududdan 6 tasida o`sgan. Bu ko`rsatkichning pasayishi Qoraqalpog`iston Respublikasi (0,565 dan 0,524 gacha), Andijon (1,013 dan 1,011 gacha), Buxoro (1,604 dan 1,593 gacha), Jizzax (1,436 dan 1,407 gacha), Surxondaryo (1,111 dan 1,105 gacha), Farg`ona (0,798 dan 0,766 gacha) hamda Xorazm viloyatlarida (1,244 dan 1,165 gacha) kuzatilgan. Aholi jon boshiga qishloq xo`jaligi mahsulotini etishtirish 9 ta hududda o`rtacha respublika darajasidan yuqori. Eng yuqori ko`rsatkich Buxoro viloyatida (606,2 ming so`m), eng past ko`rsatkich esa Qoraqalpog`iston Respublikasida (199,3 ming so`m) yuzaga keldi. Tafovut 3 barobarni tashkil qildi.

Investitsiyalar bo`yicha 2008-yilda hamma viloyatlarda yuqori ko`rsatkich kuzatildi. Respublika bo`yicha o`rtacha 128,3 % darajasida 14 hududdan 7 tasida o`shishning nisbatan yuqori ko`rsatkichlari amalga oshdi. Andijonda (169,4%), Jizzaxda (157,7%), Qashqadaryoda (163,9%), Sirdaryoda (126,0%), Toshkentda (134,0%), Farg`ona (141,9%) viloyatlarida hamda Toshkent shahrida (167,7%) ni tashkil qildi. Bu esa mana shu viloyatlarga sanoatni rivojlantirish, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini barpo etish, xususak, xizmat ko`rsatish ob'ektlarini qurishga investitsiyalar yo`naltirilganligi bilan bog`liqdir. Investitsiyalarning asosiy qismi Toshkent shahar, Qashqadaryo, Toshkent va Navoiy viloyatlarida jamlangan. Bu hududlar hissasiga 2007-2008-yillarda yo`naltirilgan to`g`ridan-to`g`ri xorijiy investitsiyalarning 70 %dan ortig`iga to`g`ri keladi. Bu ko`rsatkich bo`yicha eng past ko`rsatkich Jizzax, Sirdaryo, Xorazm, Surxondaryo, Namangan viloyatlariga to`g`ri keldi.

Chakana tovar aylanishi o`shining sur'atlari 2008-yilda barcha hududlarda yuqori bo`ldi. Respublika bo`yicha tovar aylanmasi o`rtacha 17,2 % o`sgan bo`lsa, Toshkent viloyatida - 24,3% ni, Sirdaryoda - 22.8%, Navoiyda - 21.1%, Buxoroda - 21,0%, Farg`onada - 20,1%, Jizzaxda -18,4% va Samarqand viloyatlarida - 18,0% ni tashkil etdi. Bu viloyatlarda chakana tovar aylanmasi o`shining sur'atlari yuqori bo`lishiga xizmat ko`rsatish sohasining kengayishi tufayli xususiy sektor va kichik tadbirkorlikning faollashishi natijasida erishildi. Aholi jon boshiga chakana tovar aylanmasi indeksleri 2008 yilda Qoraqalpog`iston Respublikasida (0,443 dan 0,483 gacha), Buxoro (0,931 dan 0.946 gacha), Jizzax (0.554 dan 0.598 gacha), Navoiy (1,101 dan 1,180 gacha). Samarqand (0,631 dan 0,645 gacha), Sirdaryo (0.627 dan 0.696 gacha), Toshkent viloyatlarida (1,132 dan 1,194 gacha) oshdi.

Pulli xizmatlar o`shish sur'ati 2008-yilda 2007-yilga nisbatan mamlakat bo`yicha o`rtacha 120,6 % ni tashkil ztdi. Bundan yuqori bo`lgan ko`rsatkich Jizzax (135,4%), Qashqadaryo (127,5%), Toshkent (126,2%). Namangan (126,1%) va Farg`ona viloyatlarida (122,1%) kuzatildi. O`shining yuqori ko`rsatkichlari hududlarda ta'lim va sog`liqni saqlash, yo`lovchilarni tashish hamda aloqa va Internet xizmatlarining barqaror rivojlanishi bilan belgilandi.

Aholi jon boshiga pulli xizmatlar ishlab chiqarishning indeks baholanishi shuni ko`rsatdiki, 14 ta hududdan 8 tasida respublika darajasiga nisbatan pulli xizmatlar indeksi ko`tarildi. 14 ta hududdan 12 tasida aholi jon boshiga pulli xizmatlar ishlab chiqarishi o`rtacha respublika darajasidan past belgilandi. Aholi jon boshiga pulli xizmatlar ishlab chiqarishning eng yuqori hajmi quyidagi hududlarga to`g`ri keldi: Toshkent shahriga (603,0 ming so`m), eng past hajm ko`rsatkichi Surxondaryo viloyati (60,8 ming so`m), Qoraqalpog`iston Respublikasi (66,5 ming so`m) va Jizzax (72,8 ming so`m)da ko`rindi.

Umuman, 2008-yil yakunlariga ko`ra, sanoat ishlab chiqarish tovarlari bo`yicha (20,6 martadan 19,9 gacha) iste'mol mahsulotlari ishlab chiqarish (15,1 martadan 13.6 gacha), investitsiyalar (7.2 martadan 6,7 gacha), chakana tovar aylanmasi (7,6 martadan 6.9 gacha) bo`yicha hududlararo differentsiyaaning pasayishi sodir bo`ldi. Boshqa ko`rsatkichlar, ya'ni YahM bo`yicha (4,3 martadan 4,7 gacha), qishloq xo`jalik mahsulotini ishlab chiqarish (2,8 martadan 3,0 gacha) va pulli xizmatlar (9,0 martadan 9,9 gacha) bo`yicha hududlararo differentsiyaaning o`shishi kuzatildi

2008-2010-yillarda aholi turmush darajasini oshirish strategiyasi asosida hududlarni kompleks rivojlantirish: strategiyaga ko`ra, iqtisodiy o`shish mamlakat hududlarini qamrab olishi, ularning iqtisodiy taraqqiyoti hamda aholi turmushi yaxshilanishi darajasida mavjud farqni kamaytirishi kerak. Shu maqsadda hukumatimiz hududlarni kompleks rivojlantirish dasturini ishlab chiqib, davlat organlari bilan birga joylarda uning amalga oshirilishini ta'minlaydi. Bu dastur sanoatning qazib olish va qayta ishlash hududlarini rivojlantirish, shuningdek mahalliy mineral qishloq xo`jaligi xomashyolari, shuningdek rekreatsiya resursi va tabiiy-iqlim sharoitlarini imkon qadar nazarda tutadi. Ko`rsatilgan dasturlar yangi ishchi o`rni yaratish va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash hududiy dasturiga yaqin bog`langan bo`ladi.

Mintaqalararo farqning shakllanishida Navoiy viloyati (YaHM, sanoat hamda investitsiyalar bo'yicha) va Toshkent shahri (boshqa ko'rsatkichlarga ko'ra) eng katta ta'sir ko'rsatayapti. Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida yuzaga kelgan muammo va nomutanosibliklarni hisobga olgan holda, 2008-yilda hukumat tomonidan 2008-2010-yillarda O'zbekiston mintaqalarini rivojlantirishning maqsadli dasturi qabul qilindi. Mazkur dasturning maqsadi - barcha mintaqa aholisining turmush tarzini iqtisodning balanslashtirilgan va dadil o'sishi hisobiga yaxshilash. Bunda quyidagilar bosh vazifa bo'ladi:

- tabiiy-iqtisodiy imkoniyatdan kompleks hamda samarali foydalanishni ta'minlash;
- kichik biznes, kasanachilik va bozor infratuzilmasi asosida bandlikni oshirish;
- to'g'ridan-to'g'ri xorij investitsiyalarini keng jalb etish; shahar hamda qishloqlarda yuqori texnologik ishlab chiqarishni yaratish;
- qishloq joylarga alohida e'tibor qaratgan holda maqsadli ijtimoiy dasturlar hamda loyihalar paketini amalga oshirish;
- mahalliy hukumat organlarining moliyaviy bazasini mustahkamlash, aholini turar joy bilan ta'minlash va shaharlar barpo etish tizimini takomillashtirish.

14.2. Mintaqalar iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etish xususiyat va imkoniyatlari

Mintaqalar rivojlanishida o'ziga xos o'rin tutuvchi moliyalashtirishning turli manbalari mavjud. Ularni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: davlat budjeti mablag'lari; korxonalarining o'z mablag'lari; aholi mablag'lari; xorijiy investitsiyalar; budjetlardan tashqari fondlarning mablag'lari va hokazolar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida milliy iqtisodiyotimiz uchun zarur mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi mintaqa obyektlari moliyalashtiriladi, xususiy moliyalashtirish kengayib, xususiy sektor rivojlangan sari davlat budjeti mablag'lari hisobiga investitsiyalash ortib boradi. Bunday hollarda bozor iqtisodiyotiga o'tib borayotgan davlatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham davlat budjeti tomonidan tibbiyot, fan va madaniyat, maorif va boshqa ijtimoiy sohalar loyihalari moliyalashtiriladi hamda bu maqsadga muvofiqdir.

Bunga misol qilib keyingi paytlarda mamlakatimiz hududlarida keng miqyosda qurilib, foydalanishga topshirilayotgan tibbiyot muassasalari, akademik litseylari hamda kasb-hunar kollejlari va boshqalarni keltirish mumkin. 14.2-jadvalda O'zbekiston Respublikasi viloyatlarida kiritilgan investitsiyalarning hajman o'sishi keltirilgan. Undan ko'rinib turibdiki, YaIMning o'sishi sanoat eng rivojlangan Andijon viloyatida 25,5 %, Farg'ona viloyatida 18,6 %, Namangan viloyatida atigi 9,9 %ni tashkil etgan. Farg'ona vodiysi viloyatlari orasida sanoat eng past darajada rivojlangani Namangan viloyatidir.

**O`zbekiston Respublikasiga kiritilgan investitsiyalarning o`shishi,
% hisobida**

Hududlar	2003-y.	2004-y.	2005-y.	2006-y.	2007-y.
Qopaqalpog`iston Respublikasi	83,0	106,0	114,0	118,0	98,3
Andijon	101,0	118,0	105,0	106,9	62,5
Buxoro	108,0	119,0	103,0	100,6	168,2
Jizzax	111,0	78,0	112,0	83,5	111,0
Qashqadaryo	93,0	130,0	94,0	111,7	81,4
Navoiy	116,0	107,0	98,0	109,6	87,8
Namangan	103,0	96,0	100,1	101,7	95,5
Samarqand	104	107,0	99,8	107,9	109,6
Surxondaryo	102,0	116,0	101,0	104,0	102,0
Sirdaryo	106,0	104,0	84,0	105,5	150,9
Toshkent	107,0	112,0	102,0	108,3	122,0
Farg`ona	102,0	109,0	108,0	95,9	90,4
Xorazm	107,0	96,0	103,0	91,6	22,0
Toshkent shahri	92,0	106,0	81,0	106,8	121,6
O`zbekiston Respublikasi	101,0	104,0	103,6	104,5	104,6

Manba: O`zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh, 2007-yil. -T., 2008.

Qishloq xo`jaligi tarmog`i bo`yicha eng yuqori darajaga Namangan (45,7 %), Farg`ona (38,1 %), Andijon (37,2 %) viloyatlari erishgan, ular respublikamizning o`rtacha ko`rsatkichlaridan ancha yuqorilangani qayd etildi. Savdo va umumiy ovqatlanish tarmog`i bo`yicha viloyatlar va respublika ko`rsatkichlari bir-biriga yaqinligi kuzatildi. Bunda viloyatlarga rivojlanish maqsadlari uchun davlat budjeti, mahalliy budjetlar hamda boshqa manbalar hisobidan mablag`lar ajratiladi.

Respublikamizda korxonalar rivojlanib, moliyaviy jihatdan barqarorlashib bormoqda. Shundan kelib chiqib, korxonalarda o`z-o`zini moliyalashtirishning yangi manbalari shakllanmoqda. Korxonalarining o`z-o`zini moliyalashtirish manbalari quyidagilardan tashkil topgan: korxonaning taqsimlanmagan foydasi; amortizatsiya ajratmalari fondi; aksiyalar chiqarish hisobiga shakllantirilgan mablag`lar; maxsus fondlar.

Yuqoridagi mablag`lar manбайдan korxonalar o`z ishlab chiqarishini yo`lga qo`yish, modiyerinizatsiyasi yoki texnik-texnologik jihatdan yangilanish, aylanma mablag`larini ko`paytirish uchun foydalanishi mumkin. Davlat tomonidan olib borilayotgan qo`llab-quvvatlash siyosatida korxonalar, ayniqsa, endigina ish boshlayotgan subyektlarga xorijiy investitsiya yoki boshqa turdagi kichik va o`rta korxonalariga soliq imtiyozlari berish ham alohida ahamiyat kasb etmoqda. Korxonalar muayyan imtiyozli davr mobaynida soliq to`lovlarini amalga oshirmaydi va shu hisobdan qoladigan summalarni ham o`z ishlab chiqarishini kengaytirishga yo`naltiradi.

Bundan tashqari korxonalar keraksiz bo`lgan asosiy vositalarni sotish yoki ijaraga berish orqali ham qo`shimcha mablag`larga ega bo`lishi mumkin. Investitsiya loyihalarini turli manbalar hisobiga moliyalashtirishda bank kreditlari alohida ahamiyat kasb etadi. Shuni hisobga olib, mustaqillikning dastlabki

yillaridanoq mamlakatimizda bank tizimini rivojlantirishga katta e'tibor berildi. Bugungi kunda mamlakatimizda 40 ga yaqin tijorat banklari faoliyat yuritmoqda.

Ushbu banklar tomonidan mamlakatimizdagi barcha xo'jalik yurituvchi subyektlarga o'z faoliyatlarini rivojlantirishlari uchun kreditlar ajratilmoqda. Masalan, 2001-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, respublikamizda tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga ajratilgan umumiy kreditlar hajmi 138,9 mil. so'm, bunday kreditni olgan tadbirkorlik subyektlari 10335 tani tashkil etdi.

Ajratilgan bu kreditlar evaziga 45300 ta yangi ish o'rinlari yaratildi, 83,1 mlrd. so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi va xizmatlar ko'rsatildi. Shu jumladan, xorijiy kredit liniyalari orqali xorijiy valutada ajratilgan kreditlar miqdori 228,7 mln. AQSh dollarini tashkil etdi. Kichik biznes subyektlariga milliy va xorijiy valutada ajratilgan kreditlarning 83,4 mlrd. so'mi yoki 60 %i sanoatga, 25,4 mlrd. so'mi yoki 18 %i aylanma mablag'larni to'ldirishga, 16,0 mlrd. so'mi yoki 12 %i qishloq xo'jaligiga, 5,2 mlrd. so'mi yoki 4 %i qurilishi hamda maishiy xizmat ko'rsatishga va 8,9 mlrd. so'mi yoki 6 %i boshqa tarmoqlarga yo'naltirilgan.

Keyingi yillarda mamlakatimizning eng yirik va rivojlangan banklari ham investitsiya loyihalarini moliyalashtirishda ijobiy ishlarni amalga oshirishmoqda. Jumladan, asosiy kapital va qurilish-mantaj ishlariga kiritilgan investitsiyalar respublikamiz viloyatlari bo'yicha 2003-yilda quyidagicha taqsimlangan: kiritilgan 1194,2 mlrd. so'm investitsiyalarning Qashqadaryo viloyatiga 206,7 mlrd. so'mi yoki 17,3 %, Toshkent shahriga 230,6 mlrd. so'mi yoki 19,3 % va Farg'ona viloyati 103,1 mlrd. so'mi yoki 8,6 %i berilgan. Uchta hududga – kiritilgan investitsiya: Sirdaryo (2 %), Surxondaryo (3,6 %), Xorazm (3,8 %) viloyatlariga kiritilgan investitsiya jami viloyatlarga to'g'ri kelgan investitsiya hajmining atigi 10 %ini tashkil etadi.

Samarqand, Buxoro, Namangan, Toshkent viloyatlari sharoit va imkoniyatlari yuqori bo'lsa-da, investitsiya jalb etishda orqada qolmoqda. Umuman esa, loyihalarni moliyalashtirishda bank kreditlariga talab bozor iqtisodiyoti sharoitida oddiy va majburiy holatdir. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyotida aholi mablag'lari investitsiya loyihalarini moliyalashtirishning zarur manbalari hisoblanadi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda qimmatli qog'ozlar bozorining taraqqiy etgani aholi mablag'larini to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarga yo'naltirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Respublikamizda ham qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. Aholining bo'sh mablag'larini jamg'arish tijorat banklarida amalga oshirilmoqda va ushbu jamg'arma mablag'lari ko'proq qisqa muddatli kreditlarga yo'naltirilmoqda. O'zbekiston iqtisodiyoti mintaqalarning rivojlanishi sifat jihatdan yangi holatga - barqarorlik va iqtisodiy o'sishga o'tishning muhim sharti yuqori darajada investitsiya faolligi yuqorida kapital hosil qiladigan investitsiyalar samaradorligi oshirilishini talab etadi. YaIMning bor-yo'g'i 1 % ga o'stirish uchun ishlab chiqarishga investitsiyalar hajmi 3 % dan kam bo'lmagan miqdorda ortishi lozim.

O'zbekiston mintaqalarida iqtisodiy o'sish va tuzilmaviy qayta qurish uchun haqiqiy shart-sharoitni yaratish ham muhim masalalardan biridir. Keyingi yillarda investitsiya sohasiga umumiy transformatsiya pasayishi kuchli ta'sir qildi. Shu

bilan birga, investitsiyalar YaIM dinamikasi bilan moslashgan ancha tezkor sur'atlarda qisqardi. Binobarin, investitsiyalarning 2004-yilgi o`shishi islohotlardan oldingi darajadagi tiklanishning ijobiy yo`nalish hamdir. Taxminlarga ko`ra, YaIM tarkibidagi yalpi jamg`arma ulushi pasayishda davom etadi.

Islohotlarning birinchi bosqichida, investitsiya sohasidagi tanglik salbiy miqdoriy o`zgarishlar asosidagi investitsiya modeli takomillashmagani sabab bo`lgan transformatsiyalarning turli jihatlari bilan ajralib turadi. Bu davrda investitsiyalarni takror ishlab chiqarish tuzilmasida salbiy siljishlar yuz berdi. asosiy fondlarni tiklash va yangilashda investitsiyalash yo`nalish ustun bo`lib keldi. Bu esa, vujudga kelgan vaziyatda moliyaviy tavakkal nuqtai nazaridan tushunarli. Ammo takror chiqarish jarayonlarining strategik rivojlanish mavqeidan qaraganda istiqbolga ega emas. Texnologik tuzilma ham faol elementar ulushning pasayishiga olib keldi.

Jihoz va uskunalarning salmog`i 1990-yildagi 34% dan 1995-yilda 1 % gacha pasaydi, 2001-yilda esa 32 %ga ortdi. Investitsiyalar pasayishi natijasida sanoatning ko`pgina tarmog`larida ishlab chiqarish asbob-uskunalari tanazzulga uchradi. Umuman, sanoat bo`yicha asosiy fondlarning yemirilishi 2001-yil 1-yanvarda 47,7 %, shu jumladan, elektr energiyasida 48,7 %, rangli metallarda - 46,5 %, kimyo va neft sanoatida 52,6 %, mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmog`ida 4 %ni tashkil etdi.

Bugungi kunda mamlakatimiz mintaqalari iqtisodiyotida ijobiy makroiqtisodiy harakatlar ko`zga tashlanmoqda. Ishlab chiqarishda muayyan siljishlar va tiklanish, investitsiya jarayoni birmuncha faollashgani kuzatilmoqda. Endilikda sanoati o`rta rivojlangan mamlakatlar yo`lidan borib, xomashyo, konversiya va harbiy sanoat majmuasi, yuqori texnologik korxonalarni bozor maqsadlariga yo`naltirish, samaradorligi yuqori bo`lgan qayta ishlash sanoatini shakllantirish bo`yicha texnologik tafovutlarni yengish singari global masalalar hal etilishi lozim.

O`zbekiston iqtisodiyotidagi tuzilmaviy o`zgarishlar va mahsulotlarimizning past raqobatbardoshligi chiqarish va iste'mol talabini cheklaydi. Bu esa, o`z navbatida, investitsiyalar ko`payishi iqtisodiy o`shishga ko`rsatadigan ta'sirning past multiplikativ samarasini belgilamoqda. Iqtisodiyot real sektorining investitsiyalash samaradorligi, avvalo, ularni davlat tomonidan aniq belgilangan ustuvor burilishlarga faol tarzda yo`naltirish orqali oshirish mumkin. Ushbu yo`nalishdagi amaliy qadamlar nafaqat investitsiyalar hajmi oshirilishi, balki ularning milliy xo`jalik tuzilmasini takomillashtirishga qaratilgan o`shishini anglatadi. Shu jihatdan davlat investitsiya siyosatining 1998-2004-yillardagi yo`nalishlari ishlab chiqarish investitsiyalari hududiy tuzilmasi o`zgarishining tahlili e'tiborga loyiqdir. U 14.3-jadvalda aks ettirilgan.

Asosiy kapital, mintaqa ishlab chiqarish investitsiyalari kiritilishining tarmoq manzarasi uning dinamikasidagi quyidagi xususiyatlardan dalolat beradi:

- birinchidan, yengil sanoat, yoqilg`i sanoati, neftni qayta ishlash, uy-joy qurilishi va ko`mir sanoatidan tashqari iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarida investitsiya zaxiralari keskin pasaymoqda;

- ikkinchidan, chiqarilayotgan mahsulotga talab cheklanmaganligi sezilmoqda, shu bois katta moliyaviy barqarorlikga ega, eksportga mo'ljallangan xomashyo tarmoqlariga investitsiya oqimi kuchaydi. Investitsiya tangligi mashinasozlik va metallga ishlov berish tarmoqlariga birmuncha sezilarli ta'sir qildi. Investitsiya qo'yilmalari 19,9 dan 2,9 %gacha qisqardi.

Mashinasozlik, qishloq xo'jaligi, metallurgiya, qurilishga kiritilgan ishlab chiqarish kapitali kamayganda ushbu jarayon, taraqqiyot omili, deb hisoblash mumkin bo'lardi. Uy-joy qurilishiga keltirilgan investitsiyalar bundan mustasno. Chunki, 2000-yilda ularning ulushi 200 %ni tashkil etdi va bu ko'rsatkich o'sib bormoqda. Binobarin, uy-joyga mablag'ning uzoq vaqtga qo'yilishi nafaqat inflyatsiyadan ishonchli himoya, balki xususiy kapital uchun katta daromad manbai hamdir.

Shu o'rinda eslatib o'tish kerakki, faqat mashinasozlik iqtisodiyotini qayta tuzish yo'nalishidagi investitsiya yorib o'tishgina mustahkam ijobiy o'zgarishlarga rivoj berishi mumkin. Bu holda an'anaviy akselerator modelining mexanizmi namoyon bo'ladi. Undagi sof investitsiyalar miqdoriga sabab ishlab chiqarish hajmining o'sishidir. Investitsiya faolligi, investitsiya tangligidan xolos bo'lish, iqtisodiy o'sishga zamin yaratish muammosi quyidagicha hal etilishi mumkin:

- mablag'larni uzoq vaqtga qo'yish uchun barqaror motivatsiyalar mexanizmini yaratish;

- kapital qo'yilmalarni muntazam moliyalashtirish uchun manbalar izlash va ularni boshqarish, ichki jamg'armalardan foydalanishda investitsiya yo'nalishini ta'minlash;

- investitsiyalarni qabul qila oladigan xo'jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish.

O'zbekiston Respublikasida investitsiyalar umumiy hajmida barcha darajalardagi budget mablag'lari ulushi kamaydi va xorijiy investitsiyalar oshib bormoqda. Masalan, O'zbekiston kiritilgan investitsiyalar tarkibidagi ijobiy o'zgarishlardan biri paxta tolasi eksporti qisqarishi evaziga olinadigan investitsiyalar kamayishidir. Uning xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo'shma korxonalar eksporti bo'yicha ulushi 2006-yilda 1 %ga pasaydi (14.3. jadval).

Respublikada 2007-yilda mashina va uskunarlar eksporti 2 barobar, xizmatlar 1,6 qora va rangli metallar eksporti 1,7 barobarga oshdi. Rangli metallar eksporti oshishiga asosan jahon bozoridagi qulay narxlar konyunkturasi sabab bo'ldi.

O`zbekistonda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo`shma korxonalar eksportining tovar tarkibi, %da

	2006 -yilda 2005 -yilga nisbatan % da	2007 -yilda 2006 -yilga nisbatan % da	2005-y.	2006-y.	2007-y.
Jani	139,1	104,8	100	100	100
Paxta tolasi	96,7	47,4	3,3	2,3	1,0
Oziq-ovqat mahsulotlari	127,6	122,8	4,2	3,9	4,5
Kimyo mahsulotlari	156,0	170,6	2,3	2,6	4,2
Energetika mahsulotlari	149,0	103,4	3,3	3,6	3,6
Qora va rangli metallar	137,4	172,8	0,8	0,7	1,2
Mashina va uskunalar	203,3	159,4	19,8	28,4	43,3
Xizmatlar	157,7	102,3	4,4	5,5	4,9
Boshqalar	119,6	73	62,3	53,5	37,3

Manba: O`zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh, 2007-yil. -T., 2008.

Hududlarga kiritilgan xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatida yengil avtomobillar, avtobuslar, elektrotexnika vositalari, mevasabzavot mahsulotlari, alohida xizmatlar, to`qimachilik mahsulotlari, neftni qayta ishlash mahsulotlari va boshqalar muhim o`rin tutadi. Ishlab chiqarilayotgan va eksport qilinayotgan mahsulotlar bo`yicha «O`zavtosanoat» AJ, «O`zbekyengilsanoat» DAK, «Yog`moytamakisanoat», «Oziq-ovqat», «O`zeltexsanoat» uyushma (assotsiatsiya) larining ulushi yuqori bo`ldi.

Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo`shma korxonalar eksportining hududiy tarkibida Navoiy (28,8 %), Andijon (26,2 %), Toshkent (11,5 %), Farg`ona (10,7 %) viloyatlari va Toshkent shahri (13,1 %) yetakchi o`rin tutadi (14.4-jadval). Mazkur hududlar ulushiga xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo`shma korxonalar umumiy eksportining 90,3 %i to`g`ri keladi. Bunga asosan mashinasozlik, oltin qazib chiqarish, kimyo va yengil sanoat mahsulotlari hisobiga erishilgan. Qoraqalpog`iston Respublikasi, Jizzax, Surxondaryo, Sirdaryo va Xorazm viloyatlari xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo`shma korxonalarining eksportdagi ulushi respublikada mavjud xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi bunday korxonalar eksporti hajmining atigi 1% ini tashkil etdi.

O`zbekistonda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar (XIK) eksportining hududiy tarkibi, %da

Hududlar	XIKlarning hududlar eksporti hajmidagi ulushi		2007-yilda 2006 -yildagiga nisbatan, %da
	2006-y.	2007- y.	
O`zbekiston Respublikasi	15,2	16,2	139,1
Qoraqalpog`iston Respublikasi	2,3	2,6	164,4
Andijon	62,8	82,0	203,7
Buxoro	11,9	8,4	104,2
Jizzax	3,1	3,0	122,4
Qashqadaryo	8,7	7,6	116,6
Navoiy	63,7	57,9	137,9

Namangan	24,4	27,8	100,3
Samarqand	19,0	18,7	130,2
Surxondaryo	5,7	1,4	135,9
Sirdaryo	6,7	4,4	72,4
Toshkent	27,4	15,1	101,3
Farg`ona	47,5	55,4	117,0
Xorazm	10,4	6,0	84,4
Toshkent	6,3	6,8	146,9

Manba: O`zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh, 2007-yil. -T., 2008.

Ta'kidlash joizki, xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo`shma korxonalarining eksportdagi ulushi Andijon viloyatida 2, Qoraqalpog`iston Respublikasida 1,6 barobar o`sdi. Sirdaryo va Xorazm viloyatlarida esa eksport hajmi qisqardi. Hududlar eksportida Andijon (82,0 %), Navoiy (57,9 %), Farg`ona (55,4 %), Namangan (27,8 %), Samarqand (18,7 %) va Toshkent (15,1 %) tashkil etdi. Viloyatlarida xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar ulushi ayniqsa katta bo`ldi.

Mazkur hududlarda oltin qazib olish (Navoiy viloyatida), avtomobil va avtobuslar (Andijon va Samarqand viloyatlari), kimyo sanoati (Toshkent viloyati), neftni qayta ishlash mahsulotlari (Farg`ona viloyati) ishlab chiqarish bo`yicha joriy investitsiyalar ishtirokidagi katta korxonalar joylashgan. Eksportga yo`naltirilgan mahsulot ishlab chiqarishda hududiy nomutanosibliklar, shu jumladan, muhim hisoblangan bozor infratuzilmasi rivojiga aloqador tafovutlar O`zbekistonda hududiy iqtisodiyot turli darajada rivojlanganligi bilan izohlanadi.

Davlat kapital qo`yilmalari ulushining ko`pligi davlatning faol xo`jalik yuritish, tarmoqlar va korxonalarini budjet hisobidan moliyaviy ta'minlashga bo`liq. Xalq xo`jaligini budjet hisobidan moliyalashtirish boshqa manbalardan olingan investitsiyalardan ko`ra tezroq kamaymoqda. Natijada yakunlanmagan qurilish obyektlari ko`paymoqda, investitsiyalarni o`zlashtirish muddatlari uzaymoqda. Bu esa investorlar uchun ularning samaradorligi va salohiyati pasayishiga sabab bo`lmoqda.

Korxonalar va tashkilotlarning xususiy mablag`lari investitsiya zaxiralari shakllanishida asosiy manbaga aylanib qolmoqda. Ammo ularning moliyaviy holati asosan keskin yomonlashmoqda. Bu rentabellikning pasayishi va zarar bilan ishlayotgan korxonalar ulushi energetika, qishloq xo`jaligi sohalarida ko`payishiga olib kelmoqda. Shuningdek hozirga qadar amal qilgan soliq tizimi ham korxonalarining investitsiya imkoniyatlariga putur yetkazadi. Foydaning kamayishi, korxonalarining investitsiyalarga yo`naltirish mumkin bo`lgan xususiy mablag`larini kamaytiribgina qolmay, balki rentabellik darajasi va haqiqiy foiz stavkasi o`rtasidagi o`zaro nisbatni yomonlashtirib, ishlab chiqaruvchilarning qarz mablag`larini jalb etish imkoniyatlariga ham salbiy ta'sir ko`rsatadi.

Eslatib o`tish joizki, ishlab chiqarishda qo`yilmalar samaradorligi bilan depozitlar bo`yicha stavkalar o`rtasidagi oxirgi foyda ayirmasining ortish salohiyati investorlarning ishlab chiqarishga kapitallar qo`yilmasini to`xtatib turibdi. Investitsiyalar korxonalarining kuchli manbasi bo`lishi amortizatsiya foiziga putur yetkazmoqda. Amortizatsiyaga chiqarilgan summalar investitsiya

jamg`armalariga nisbatan hamma manbalar hisobiga kamaymoqda. Natijada ular nafaqat asosiy fondlarni yuqori texnik darajada yangilash, balki sarflanayotgan fondlarni shunchaki almashtirish uchun ham yetarli bo`lmayapti.

Buning sababi uzoq vaqt mobaynida asosiy fondlar qiymatini qayta baholash va amortizatsiyaning eskirib qolgan me'yorini qo'llanib kelinganligidadir. Amortizatsiya tannarxini oshirish sababli korxonalar fondlar qiymati bilan qiyoslanganda amortizatsiyaga chiqarilgan summalar va mahsulotlar narxini pasaytiradi. Kapital qo'yilmalarini moliyalashtirish uchun davlat budjeti xarajatlari tegishli obyektlarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish hisobiga kamaytiriladi. Ammo xususiylashtirilgan ko'pgina korxonalarda ham xuddi davlat tasarrufidagi korxonalaridagi kabi moliya mablag`lari surunkali yetishmaydi.

Shuning uchun ular jamg`armalarni deyarli to`plamaydi va kapital qo'yilmalarini keskin qisqartiradi. Nodavlat sektori mablag`larining moliyalashtirish manbalari bo'yicha imkoniyatlar tarkibidagi ulushi ko'payishi ularning mutlaq hajmlariga teng emas. Investitsiya tavakkalchiligining yuqoriligi, qolaversa, yanada samarali va tez qoplanadigan pul qo'yilmasi bo'shlig`i to'ldirilmaganligi tufayli hanuzgacha ishlab chiqarishga pul mablag`lari qo'yilmayapti.

Milliy banklarning barchasi ish faoliyatini ta'minlaydigan kapital aylanishi muddatlariga bog`liq holda faoliyat yuritmoqda. Fond bozoriga savdo va bank ishi jabhalaridan keladigan spekulativ kapital hozircha asosan qisqa muddatli maqsadlarni ko'zlayapti. U nisbatan kam daromadlilik tufayli uzoq vaqtga mo'ljallangan yirik qo'yilmalarni amalga oshirishdan manfaatdor emas.

Davlat korxonasi va tashkilotlarining budjet kapital qo'yilmalari va investitsiyalar qisqarayotgan sharoitda mamlakat investitsiyalari faolligi farqlari xususiy sektordagina rivojlanadi. Rossiya va O'zbekistonning ko'pgina iqtisodchilari va tahlilchilari (Ablakin, A.Martinov, V.Dzasarov)ning fikricha, iqtisodiyotni barqarorlashtirish va mustahkam o'sishga erishish maqsadida investitsiyalash uchun mamlakatda vujudga kelgan sharoitda aralash iqtisodiyotga xos barcha ehtimolli moliya zaxiralarini aniqlash va ularni investitsiya maqsadlariga o'tkazish usullarini topish muhimdir. Tahlillar respublika hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlari bo'yicha quyidagi xulosalarni beradi:

- kapital qo'yilmalar umumiy hajmining pasayishi va investitsiya sohalaridagi vaziyatning og'irlashuvi, hududlarda ishlab chiqarish moddiy-texnik bazasining yemirilishi bilan birga kechadigan, uzoq davom etadigan investitsiya tangligi O'zbekistonning ayrim hududlari iqtisodiyotiga xos;

- ichki investitsiyalarning asosiy ichki balansi korxonaning xususiy manbalari mablag`lari bo`lib qolmoqda;

- makroiqtisodiyot barqaror sharoitda amortizatsiya fondi hajmlari kamayishiga ularning takror ishlab chiqarish qobiliyatining yo`qolishi sabab bo`ladi;

- yoqilg`i-energetika majmui, kon-metallurgiya, to`qmachilik tarmoqlari va transport tizimida eng katta investitsiya faoliyati kuzatilmoqda.

Sobiq Ittifoq o`rnida vujudga kelgan boshqa mamlakatlardagi kabi O'zbekistonda ham investitsiyalash jarayoni transformatsiyasi yuz bermoqda.

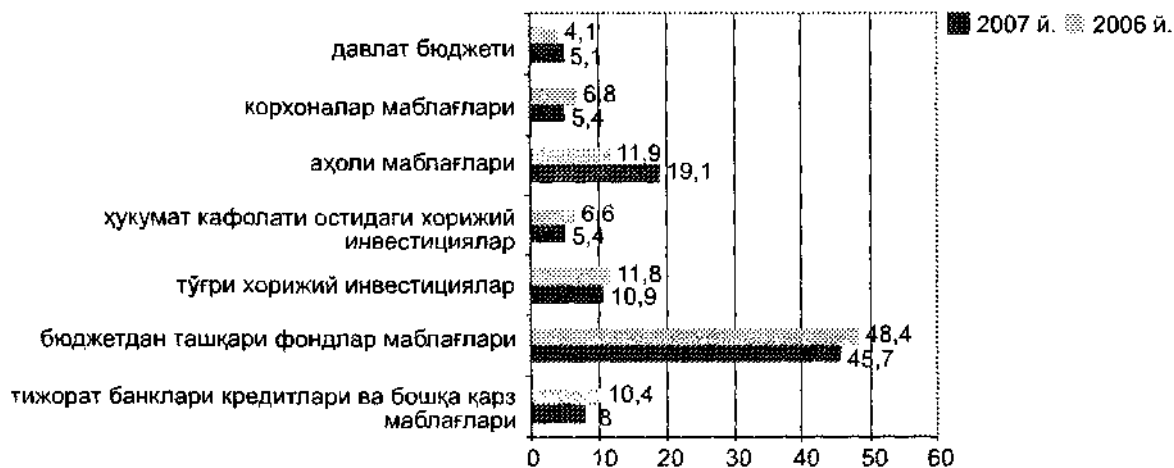
Lekin bunda bozor iqtisodiyotining barcha imkoniyatlaridan to'laqonli foydalanilmayapti. Iqtisodiyotning real sektorini investitsiyalashda xususiy kapital hozircha muhim o'rin tutmayapti. Jonlanish davrida o'tish sust kechmoqda, real sektorga investitsiya kiritishning bozor instituti hanuzgacha o'ta sekin rivojlanmoqda. Sug'urta, nodavlat fondlari va boshqa investitsiya tuzilmalari ham boshlang'ich holatda ekanligi milliy jamg'armalar zarur darajada kattalashtirilishi va kelgusida investitsiya qo'yilmalariga aylantirilishiga yordam bermasligiga sabab bo'lmoqda.

Bank sektoridagi faoliyat ishlab chiqarishda foydalanish uchun mablag'larni keng ko'lamda yo'naltirish maqsadida istiqbolli kredit liniyalari ochishga to'liq qaratilmagan. Ko'pchilik hududlarda banklarni kapitallashtirish darajasi ham, xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsiya kreditlariga bo'lgan talabiga nisbatan to'lov qobiliyati ham past bo'lganligi sababli o'z ishlarida yetarlicha investitsiya yo'nalishlarini topolmayotganliklarini ko'rsatmoqda.

Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida aniq ko'rsatilgan. Bu qaror ijrosi respublikada bank tizimini isloh etish va erkinlashtirish, uning barqaror rivojlanishiga erishish, tijorat banklari ish samaradorligini oshirish, hududlardagi investitsiya jarayonlari va iqtisodiyotni tarkiban o'zgartiradi, xorijiy investitsiyalar to'g'ridan-to'g'ri kirib kelishida keng ishtirok etib, O'zbekiston hududlarining rivojlanish sur'atlari oshishini ta'minlaydi.

Moliyalashtirish manbalari tarkibida to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi o'sishining ijobiy yo'nalishi yangi qonuniy-huquqiy aktlarning qabul qilinishi natijasida shakllandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2007-2010-yillarda xususiylashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish to'g'risida»gi Qarori investitsiyalar o'sishi jarayonini faollashtirdi. 2007-yilda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiya va kreditlar kapital qo'yilmalarining umumiy hajmida 19,1 %ni tashkil etdi va 2006-yilga nisbatan 7,2 % darajaga ko'paydi.

Buning hisobiga investitsiyalar umumiy tarkibida markazlashtirilgan manbalar ulushi 4,6 % darajaga qisqardi va 17,7 % ni tashkil etdi, shu bilan birga hukumat kafolati ostida jalb etilgan kreditlar 2007-yilda iqtisodiyotga yo'naltirilgan umumiy investitsiyalar hajmining 5,4 %ini tashkil etdi (14.1.-chizma).

14.1-chizma. Kapital qo'yilmalarning moliyashtirish manbalari bo'yicha tarkibi (2006-2007 -yillar %)

2008-2010-yillarda aholi farovonligini oshirish loyihasida investitsiya siyosati Investitsiya siyosati o'rta muddatli istiqbolda makroiqtisodiy darajada quyidagi vazifalarni hal etishga yo'naltiriladi:

- asosiy tarmoqlar, shuningdek qo'shimcha qiymat yaratuvchi tarmoqlarning mahsulotlari, xizmatlar sohasini sezilarli kengaytirish va kichik biznesning dinamik rivojlanishi hisobga, iqtisodiyotda sanoat ulushining o'sishiga xizmat qiladigan iqtisodiy faol tarkibini qayta qurish;

- mavjud korxonalar va tarmoqlarni texnik va texnologik modernizatsiyalash, ya'ni yuqori texnologiyali tarmoqlar va ishlab chiqarishlarni yaratish, innovatsiyalardan faol foydalanish mexanizmlarini joriy etish hisobiga mamlakat iqtisodiy raqobatbaroshligini oshirish;

- ichki jamg'armalardan investitsiya maqsadlari uchun maksimal darajada samarali foydalanish maqsadida YaIMda jamg'armalar ulushi o'sishini rag'batlantirish;

- ishlab chiqarish va xizmatlar sohasini rivojlantirish va modernizatsiyalashga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni amalga oshirayotgan mahalliy va xorijiy investorlar uchun qulay investitsiya muhitini yaratish;

- foydani, ishlab chiqarishni modernizatsiyalash va rivojlantirish maqsadida, investitsiyalashni amalga oshirayotgan xo'jalik subyektlari uchun soliq yukini kamaytirishga soliq imtiyozlari yaratish hisobiga davlat investitsiyalariga nisbatan xususiy investitsiyalarga ustuvorlik berish;

- hududlarni kompleks rivojlantirish maqsadida investitsiyalarni hududlarda oqilona joylashtirishni rag'batlantirish;

- cheklangan resurslardan samarali foydalanish, energiya va suvni tejash, shuningdek issiqxona (parnik) gazlarini atrof-muhitga tarqalishini kamaytiruvchi loyihalarga yo'naltirilgan investitsiya loyihalarini rag'batlantirish;

- davlat investitsiyalarni yo'naltirish va ulardan foydalanishni nazorat qilishni qa'tiy cheklash orqali davlat investitsiyalari samaradorligini oshirish ko'zda tutilgan.

14.3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida kichik tadbirkorlikni rivojlantirish yo'llari

Dunyodagi ko'plab rivojlanayotgan va rivojlangan mamlakatlar, avvalo, o'tgan yillar mobaynida to'plagan tajribamiz bir haqiqatni tasdiqlamoqda, birinchi galda, biz uchun eng keskin bo'lib turgan aholi bandligi va uning daromadlarini oshirish muammolarini hal etishda o'ziga xos lokomotiv vazifasini bajaradigan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni jadal rivojlantirish borasida biz tanlagan siyosatning mutlaqo to'g'ri va uzoqni ko'zlagan holda olib borilayotganini isbotlamoqda.

2008-yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulot tarkibidagi ulushini 48 %, 2010-yilga borib esa 50-52 %, xizmat ko'rsatish borasining salmog'ini tegishli ravishda 45 va 49 %ga yetkazish uchun bugun bizda barcha asoslar bor. 2010-yilda yangi tashkil etilayotgan ish o'rinlarini kasanachilik asosida 250 mingtaga etkazish lozim. 2007-yilda mamlakat iqtisodida kichik tadbirkorlikning o'rni va ahamiyati asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishi bilan belgilandi (14.5-jadval) YaIM da KT ning ulushi 45,7% ga etdi hamda 2006-yilga ko'rsatkichdan 3,6 f.d.ga oshdi.

14.5-jadval

Kichik tadbirkorlik rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari

	Ul bir.	2006-y.	2007-y.
YaIM da kichik tadbirkorlarning ulushi	%	42,1	45,7
Kichik tadbirkorlikda ish bilan bandlarning miqdori	Mingta	7234,1	7743,1
Iqtisodda band bo'lganlarning umumiy miqdorida KT	70	69,1	72,1
Band bo'lganlarning soni:			
Kichik korxonalarda	Mingta	359,1	508,7
Mikrofirmalarda	Mingta	1405,9	1585,5
Har 1000 kishiga KT da faoliyat yuritayotgan subyektlar miqdorining to'g'ri kelishi	ta	13,2	14,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi

Asosan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish va qayta ishlashga ixtisoslashayotgan mikrofirmalar katta hissa qo'shdi. Ularning YaIM dagi ulushi 2006-yilga nisbatan 2,1 f.d.ga ortdi va 20,2 % ga etdi. Mikrofirmalar orasida YaRM da eng katta ulushi Sirdaryo viloyatida (38,9 %), Jizzaxda (37,5 %), Surxondaryoda (27,5 %), Farg'ona viloyatlarida (25,6 %) hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida (31,2%) bo'ldi. Mikrofirmalar ulushining YaHMda ortishi Toshkentda (4,6 f.d. ga) va Andijon (-1.2 f.d. ga) viloyatlarida kuzatildi.

YaHMda Toshkent mikrofirmalari ulushining 2,7 f.d.ga ko'tarilishi ular tomonidan amalga oshirilgan ishlab chiqarish xizmatlari, qurilish ishlari, chakana savdo hajmi ortishi hisobiga ro'y berdi (14.6-jadval).

2007-yil YaHMda kichik korxonalar ulushi 1,8 f.d.ga ko'tarildi, lekin bu ko'rsatkich u qadar yuqori emas - 7,2 %. Kichik korxonalar ulushining YaHMda o'sishi Qashqadaryo (2.7 f.d. ga), Jizzax (1,1 f.d. ga), Samarqand (1,8 f.d.ga) viloyatlari hamda Toshkentda (-1.3 f.d.ga) bo'ldi. Bu holat iste'mol tovarlari, jumladan, oziq-ovqat tovarlarini ishlab chiqarishdagi faollikning o'sishi natijasida amalga oshdi.

14.6-jadval

Kichik tadbirkorlikning YaIM va YaQM dagi ulushi (%da)

Hududlar	Jami		Jumladan:					
			Kichik korxonalar		Mikrofirmalar		Xususiyl tadbirkorlik	
	2006	2007	2006	2007	2006	2007	2006	2007
O`zbekiston Respublikasi	42,1	45,7	5.4	7.2	18,1	20,2	18.6	18.3
Qoraqalpog`iston Respublikasi	49,5	55,7	8.8	7.7	27,5	31,2	13,2	16,8
Andijon	45,4	48,1	2,8	3.2	17,5	16,3	25,0	28,5
Buxoro	53,5	56,2	8,7	7.7	23,7	20,8	21,1	27,7
Jizzax	58,7	68,9	3,0	4,1	35,0	37,5	20,7	27,3
Qashqadaryo	39,5	47,5	4,2	6,9	19,9	21,8	15,4	18,8
Navoiy	19,3	25,6	2,1	2,8	8,5	10,8	8,7	12,0
Namangan	57,5	66,3	7,2	7,2	24,0	25,0	26,3	34,1
Samarqand	64,2	66,4	7,5	8,7	24,7	22,0	32,0	35,7
Surxondaryo	61,8	63,9	6,0	6,7	31,9	27,5	23,9	29,7
Sirdaryo	66,3	69,2	5,8	5,9	41,5	38,9	19,0	24,4
Toshkent	34,5	44,5	5,7	6,9	15,5	20,1	13,3	17,5
Farg`ona	47,8	51,7	6,0	5,4	23,8	25,6	18,0	20,7
Xorazm	56,8	64,4	5,1	6,5	28,5	27,1	23,2	30,8
Toshkent shahri	48,2	49,6	19,6	18,3	15,2	17,9	13,4	13,4

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

YaHM da kichik tadbirkorlikning ulushi amaldagi mikrofirmalar, fermerlik va dehqon xo`jaliklari miqdori o`shishi natijasida Sirdaryo (69,2 %), Jizzax (68,9 %), Samarqand (66,4 %), Namangan (66,3 %), Xorazm (64,4 %) va Surxondaryo (63,9 %) viloyatlarida respublika bo`yicha o`rtacha daraja ko`rsatkichidan ancha oshib ketdi. Navoiy va Toshkent viloyatlarida respublika bo`yicha bu ko`rsatkich o`rtacha darajadan past bo`ldi.

Tahlil qilinayotgan davr mobaynida amaldagi KT korxonalarining miqdori 392,0 ming taga yetdi yoki 2006-yilga nisbatan 45,9 mingtaga ortdi (14.5-jadval) Farg`ona (6,1 mingta), Samarqand (5,7 M ta), Andijon (4,9 mingta), Qashqadaryo (4,0 mingta). Surxondaryo (4,2 mingta), Toshkent (4,0 ming viloyatlari va Toshkent shahrida (4,3 mingta) eng katta o`shish ro`y berdi (14.6-jadval).

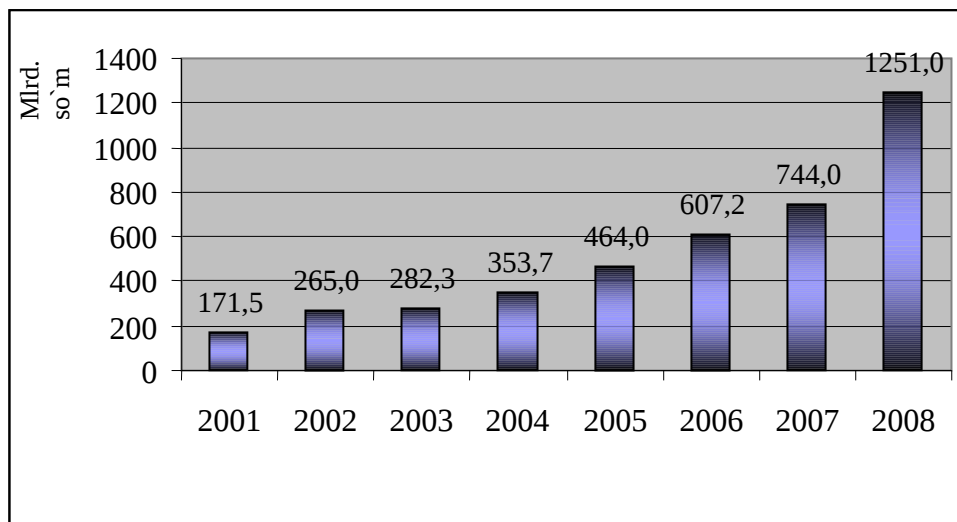
Faoliyat yuritayotgan korxonalarining bir tekisda o`shishi tijorat banklari tomonidan shaxsiy resurslar hisobiga kreditlashning oshishi natijasida rag`batlantirildi. 2007-yilda ularning hajmi 2006-yilga nisbatan 9 martaga o`sdi. KT subyektlariga tijorat banklari taqdim etgan kreditlarning umumiy qiymati tahlil etilayotgan davrda 1396.1 mlrd. so`mdan ortiq bo`ldi. Kreditlarning katta hajmi Samarqand, Andijon, Qashqadaryo, Namangan, Buxoro, Jizzax, Xorazm va Toshkent viloyatlaridagi KT subyektlariga berildi.

«Mikrokreditbank» ATB tomonidan ajratilgan kreditlar KT subyektlari uchun katta yordam bo`ldi. Bu ko`rsatkich 2007-yilda 2006-yilga nisbatan 2,2 martaga oshdi, umumiy qiymati 55 mlrd. so`mdan ortdi. Shu bilan bir qatorda xalqaro moliya institutlari liniyasida 23089,6 ming AQShahri dol. miqdorida mablag` ajratildi.

O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning 2008-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilga mo`ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo`nalishlariga bag`ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma`ruzasida «2009-yilda xizmat ko`rsatish va kichik biznes sohasini aholi bandligini ta`minlash va hayot darajasini oshirishning eng muhim omili sifatida yanada jadal rivojlantirish – ustuvor vazifa bo`lib qoladi»¹⁶, - deb belgilab berdi.

2009-yilda kichik biznesni yanada qo`llab-quvvatlash vazifasi har qachongidan ko`ra muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki kichik biznes yangi-yangi ish o`rinlarini yaratib, bizning sharoitda ish bilan band aholi daromadining 70 %dan ortig`ini tashkil etmoqda. “Kichik biznesning ixcham va harakatchanligi, bozor konyunkturasi o`zgarishlari va iste`molchilar ehtiyojlariga nisbatan tez moslasha olishi uni jahon iqtisodiy inqirozi davrida yangi ish o`rinlarini yaratish va aholi daromadini oshirish borasida eng qulay va maqbul vositaga aylantiradi”¹⁷.

Shu sababli Inqirozga qarshi choralar dasturida kichik biznesni rivojlantirishni rag`batlantirishga alohida e`tibor qaratilgan. Ushbu chora-tadbirlar soliq va kredit imtiyozlari bilan bir qatorda, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay biznes muhitini yaratish maqsadida institutsional islohotlarni yanada chuqurlashtirishni ham o`z ichiga oladi. Jumladan, yangi tashkil etilayotgan kichik va xususiy korxonalarni qo`llab-quvvatlash maqsadida Imtiyozli kredit jamg`armasining resurs bazasini ikki barobar oshirish ko`zda tutilgan. Natijada kichik biznes subyektlariga ajratilgan kreditlar miqdori yildan-yilga sezilarli darajada oshib bormoqda.

14.1-chizma. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash uchun ajratilgan kreditlar miqdori, mlrd. s o`m

¹⁶Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq so`zi, 2009-yil 14-fevral.

¹⁷ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O`zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo`llari va choralari. – T.: O`zbekiston, 2009, 24-b.

Shu bilan birga, berilgan imtiyozlarning amal qilish muddati uzaytirildi, aylanma mablag`larni to`ldirish uchun beriladigan kreditlarning eng uzoq muddati 12 oydan 18 oyga oshirildi.

Joriy yilning 1-yanvaridan sanoat sohasida faoliyat yuritayotgan kichik korxonalar uchun yagona soliq to`lov stavkasi 8 dan 7 %ga kamaytirildi, moliyaviy, maishiy va boshqa xizmatlarni ko`rsatayotgan mikrofirmalar va kichik korxonalar yagona soliq to`lovidan 3 yil muddatga ozod etildi.

Bunda mikrofirmalar va kichik korxonalar, nodavlat xo`jalik yurituvchi subyektlarni oladigan dividendlarining investitsiyalarga, avval olingan kreditlar uchun hisob-kitob qilishga yo`naltiriladigan qismi 5 yil muddatga soliqdan ozod etildi.

Shuningdek, yagona soliq to`lovi stavkasi borish qiyin bo`lgan va tog`li hududlardagi chakana savdo, ulgurji va chakana savdo faoliyatini yurituvchi korxonalar uchun 1 %gacha pasaytirildi.

Borish qiyin bo`lgan va tog`li hududlarda tadbirkorlik faoliyatini ro`yxatdan o`tkazish yig`imi belgilangan stavkaning 20 %i miqdorida, savdo korxonalaridan esa minimal oylik ish haqi miqdorida undirish belgilandi. O`tgan yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash borasida ijobiy o`zgarishlarga erishildi. Imtiyozli kredit stavkalari, masalan, biznesni boshlash uchun ajratiluvchi kredit stavkasi 5 dan 3% ga pasaytirildi va h.k. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari tomonidan xomashyo va resurslaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari amalga oshirildi. Jumladan, birja savdolari orqali sotiladigan yuqori likvidli, monopol mahsulotlar turlari pozitsiyalari 136 tadan 195 tagacha ko`paydi.

O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 4-martdagi 36-sonli «Mahsulotlarning monopol turlarini mavsumiy talabini hisobga olgan holda birja savdolariga qo`yish mexanizmini takomillashtirish to`g`risida»gi qaroriga muvofiq Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo`llab-quvvatlash davlat qo`mitasiga monopol mahsulotlarni birja savdolariga majburiy qo`ydirish bo`yicha vakolat hamda yuqori likvidli tovarlar moddiy balanslariga tegishli o`zgartirish kiritish bo`yicha imkoniyat berildi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining birja savdolarida ishtirok etish imkoniyatlarini oshirish maqsadida birja xizmatining komission xarajatlari o`rtacha 25 % gacha pasaytirildi va birja savdolarida qatnashish uchun to`lanadigan garov puli 10 % gacha oshirildi. Tadbirkorlar uchun yengillik yaratish maqsadida quyidagi to`lovlar miqdorini kamaytirish bo`yicha hujjatlar loyihasi ishlab chiqildi:

- arxitektura-rejalashtirish topshirig`ini (ART) ishlab chiqishga ketadigan to`lovlar – 2 martagacha;

- ekologik ekspertizadan o`tkazish to`lovlari – 20 dan 90 %gacha;

- turar joylarni noturar joy toifasiga o`tkazish xarajatlari – 9 martagacha;

- loyihalash hujjatlarini ekspertiza qilish xarajatlari – 2 martagacha.

Shuningdek bankda hisob raqami ochish va yopish uchun olinadigan to`lovlar umuman bekor qilindi. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatining samaradorligini oshirish maqsadida uni tartibga soluvchi 200 dan ortiq qonun

hujjatlari loyihalari ekspertizadan o'tkazildi. Buning natijasida 26 ta qonunga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritildi, 76 ta idoraviy me'yoriy-huquqiy va qonunosti hujjatlari loyihalari ekspertizadan o'tkazildi. Shuningdek Inqirozga qarshi choralar dasturida 2009-yilda xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshirishlar sonini kamida yana 30 %ga kamaytirish ko'zda tutilgan.

14.4. Kichik korxonalar chegaralarini aniqlash mezonlarini belgilash

Kichik va o'rta korxonalar chegaralarini aniqlash mezonlarini belgilash dolzarb muammolardan hisoblanadi. Mezonlar bu ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muayyan tarixiy chegarasida sifat va miqdor jihatidan o'ziga xos maqsadli dasturdir. Jahonning 75 mamlakatida kichik va o'rta korxonalarni tavsiflashda mezon rolini bajaruvchi 50 dan ortiq turli statistik ko'rsatkichlar mavjud. Ko'rsatkichlarning bu qadar ko'p va xilma-xilligi kichik biznes sohasini belgilashning xilma-xilligidan kelib chiqadi.

Shunga qaramay, mezonlarning ham umumiy xususiyatlariga ko'ra bir necha guruhga ajratish mumkin. Miqdoriy mezonlar guruhi bu muammoga nisbatan ko'proq darajada aniqlik kiritadi. Bu guruhdagi ko'rsatkichlarning umumiy belgisi - iqtisodiy hodisa va jarayonlarni belgilab, uning diror-bir jihatiga miqdoriy ahamiyat baxsh etish hisoblanadi.

Miqdoriy mezonlar orasida korxonalar ko'lamini eng asosiy o'rin egallaydi. Korxonalar ko'lamini (hajmi) - mahsulot ishlab chiqarish uchun foydalaniluvchi korxonada to'plangan mehnat vositalari va ish kuchining miqdorini aks ettiradi. Korxonalar ko'lamini belgilashda unda band bo'lgan xodimlar soni asosiy ko'rsatkich bo'lib, umumiy xalqaro mezon hisoblanadi. Bu ko'rsatkich amaliyotda qo'llash uchun juda qulaydir.

Tahlil qilish oson amalga oshuvchi ko'rsatkichlar: asosan ish bilan band bo'lganlar soni, sotish hajmi (aylanma) va balans qiymatidan xorijiy mamlakatlarda kichik biznesga, odatda, ishlovchilarning soni 1 dan to 500 kishigacha bo'lgan korxonalar quyidagicha chegaralar asosida taqsimlanadi, ya'ni: 1 dan 20 kishigacha - hunarmandchilik korxonasi, 20 dan 100 gacha - kichik, 100 dan 500 kishigacha - o'rta korxonalar. Turli mamlakatlarda ko'lam jihatidan tuzilish chegaralari o'zaro farq qiladi. Masalan, kichik tadbirkorlikning ahamiyati juda katta bo'lgan Yaponiyada bu sohadagi korxonalar 7 guruhga ajratib ko'rsatiladi: 1 dan 4 kishigacha, 5 dan 9 gacha, 10 dan 29 gacha, 30 dan 49 gacha, 50 dan 99 gacha, 100 dan 299 gacha va 300 dan 499 kishigacha.

Biroq ishlovchilar soni korxonalar hajmini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkich hisoblansa-da, uning o'zini alohida holda qo'llash hech qachon kutilgan natijani bermaydi. Chunki xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari uchun mutlaq mezon bo'lgan yagona statistik ko'rsatkich mavjud emas. Mazkur ko'rsatkichlarni belgilashning murakkabligi avvalo shunda namoyon bo'ladiki, ular xalq xo'jaligining barcha soha va tarmoqlari uchun bir xilda ahamiyat kasb etmaydi. Masalan, xizmat ko'rsatish yoki savdo sohasida yirik hisoblanuvchi korxonalar qayta ishlash sanoatida o'rta, hattoki mayda korxonalar hisoblanishi, shuningdek oziq-ovqat sanoatidagi o'rta korxonalar miqyosiga ko'ra ko'mir qazish sanoatida mayda korxonalar hisoblanishi mumkin.

Bu narsa korxonada miqyosini belgilashda xodimlar sonining o'zi yetarli emasligini ko'rsatadi. Mehnatni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishning hozirgi darajasida ayniqsa yangi, yaxshi jihozlangan korxonalarda xodimlar soni doim ham ishlab chiqarishning haqiqiy miqyoslarini aks ettira olmaydi. Shuning uchun bir qator Yevropa mamlakatlarida korxonada o'lchamini tavsiflash uchun xodimlar soni ko'rsatkichi bilan bir qatorda, ishlab chiqarilgan mahsulot hamda ishlab chiqarish fondlari hajmi ko'rsatkichlaridan ham foydalaniladi.

Jumladan, Germaniyada kichik va o'rta korxonalarni tavsiflovchi miqdor mezonlari ikki ko'rsatkichga asoslanadi: yillik aylanma hajmi va ish bilan band bo'lganlar soni (shuningdek, mazkur korxonaning kapitalida boshqa firma va tashkilotlarning ishtiroki darajasi 1G`3 dan ortmasligi lozim). Bu uslubga muvofiq, xalq xo'jaligining mazkur sohasiga quyidagilar kiritiladi:

1. O'ziga xos firma sifatidagi barcha erkin kasb egalari (shifokorlar, notariuslar, soliq, reklama va boshqa yo'nalishlar bo'yicha maslahatchilar, auditorlar, pedagoglar, matbuot va san'at xodimlari, mustaqil faoliyat yurituvchi muhandislar va h.k.).

2. Ishlovchilar soni 1 dan 49 kishigacha hamda yillik aylanmasi 1 mln. markagacha bo'lgan kichik korxonalar.

3. Ishlovchilar soni 50 dan 499 kishigacha hamda yillik aylanmasi 1 mln. dan 100 mln. markagacha bo'lgan o'rta korxonalar.

Shuningdek, AQSHda yillik aylanma million dollardan oshmasa kichik biznes hisoblanadi. Yaponiyaning kichik va o'rta korxonalar bo'yicha Oq kitobi kapitali 10 dan 100 mln. iengacha bo'lgan kompaniyalarni kichik va o'rta, 100 mln. iendan yuqorisini esa yirik korxonalar tarkibiga kiritadi.

Kichik biznes ishi bo'yicha ma'muriyat xodimlari kichik firmalarning mutlaq ko'lamlarini ishlovchilar soni, savdo aylanmasi hajmi bo'yicha hamda tarmoq va geografik mansubligiga ko'ra nisbatan to'la turkumlanishini ishlab chiqishga urinib ko'rdilar. Ularning turkumlashiga muvofiq, statistik hisobotlarda firmalar ko'lamining mezoni sotishdan olingan yillik daromad hisoblanadi. Agar ulgurji savdoda sotishdan yillik daromad 5 dan to 22 mln. dollargacha bo'lishi ko'zda tutilsa, chakana savdo va aloqa sohasida bu ko'rsatkich tegishli 2 va 3 mln. dollarni tashkil etadi. Qurilishda esa 7,5 dan to 12 mln. dollar chegarasida bo'ladi.

Shunday qilib, miqdoriy mezon ko'rsatkichlari ham turlicha bo'lib, ularni 2 guruhga ajratish mumkin: asosiy ko'rsatkich - ish bilan band xodimlar soni, va yordamchi ko'rsatkichlar: tovar va xizmatlar sotishning yillik hajmi, kapital miqdori, yillik aylanma, tovar aylanmasi va h.k. Kichik biznes sohasini belgilashda miqdor mezonlaridan tashqari sifat hamda kombinatsiyalashgan mezonlardan ham foydalaniladi. V. Shepelev kichik korxonalarni belgilashning subyektiv mushohadalarga asoslangan sifat mezonlari tarkibini quyidagicha belgilaydi:

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarning nisbatan katta bo'lmagan miqdori;
- cheklangan resurs va quvvatlar;
- boshqaruvning kam rivojlangan tizimlari;
- menejmentning doimiy tavsif kasb etmasligi;
- asosiy boshqaruv lavozimlarini korxonaning tashkilotchilari (mulkdorlar) yoki ularning qarindoshlari egallashlari va h.k.

Shu bilan birga u mezonlarga sifat jihatdan yondoshuvning asosiy kamchiligi - firmaning ichki ma'lumotlariga erishish hamda mezonlarning o'zini keng doira bilan bog'liq amaliy qo'llanishining mushkulligi deb ta'kidlaydi.

Sifat mezonlarining ahamiyati shu bilan belgilanadiki, ular kichik biznes sohasiga kiritiluvchi korxonalarni boshqa yirik ishlab chiqarish sohasidan farqlovchi o'ziga xos xususiyatlari, ichki tabiatini o'zida mujassamlashtiradi va aks ettiradi. Shunday ekan, bunday mazmundagi ko'rsatkichsiz hech qachon kichik biznes to'g'risida to'la tasavvur hosil qilish mumkin emas.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'zbekiston hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi imkoniyatlari qanday?
2. Hududlarning iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish xususiyatlari?
 3. Hududlarning iqtisodiy imkoniyatlari?
 4. Kichik tadbirkorlikni rivojlantirish yo'llari?
 5. Hududlarda kichik tadbirkorlikni rivojlantirishning ahamiyati?
 6. Hududlarda kichik tadbirkorlikni rivojlantirishning hozirgi holati qanday?
 7. Kichik tadbirkorlikni rivojlantirishda davlatning roli?
 8. Kichik tadbirkorlikning rivojlantirishning istikboli?

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2003.
2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009
3. I.A.Karimov “Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish–davr talabi”. Xalq s o'zi, 2009y 14 fevral
4. Bekmurodov A.Sh., G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari: O'quv q o'llanma. –T.: TDIU 2009. – 124 b.
5. Raximova M.R. Mintaqaviy iqtisodiyot: Oquv q o'llanma. T.: TDIU, 2007.
6. Ishmoxmedov A.E. va boshqalar. O'zbekiston Milliy iqtisodiyoti: Darslik. – T., 2006.
7. Internet veb-saytlari.
WWW.ceep.uz.
WWW.bearingpoint.uz.
WWW.pca.uz.

15-bob. O`ZBEKISTONDA MINTAQALARNING IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHINI TAKOMILLASHTIRISH YO`LLARI

15.1. Mintaqalarning innovatsiya strategiyasini aniqlash uslubi

Mintaqaviy innovatsion strategiya makro va mikroinnovatsiya strategiyalari oralig`idagi strategiya hisoblanadi. Uning roli har qanday ishlab chiqarish va innovatsiya jarayoni o`z hududiy joylashuviga egaligida bo`ladi. Davlat darajasidagi makrostrategiya markazlashgan resurslarni aniq, mintaqadagi korxonalar va tashkilotlarga joylashtirish yo`li bilan amalga oshiriladi.

Bu korxonalar va tashkilotlarda mahalliy xomashyolar, ishlab chiqarish va mehnat resurslari hamda infratuzilmalardan foydalaniladi. Agar ko`rsatilgan elementlardan birortasi yetarli darajada rivojlanmagan bo`lsa, bunda mazkur mintaqada mikroinnovatsiya strategiyasini amalga oshirish chegaralanib qoladi. Makrodarajadagi mintaqaviy muammolarni hisobga olishning zaruriy qirralaridan biri har qanday davlatning alohida mintaqalarini rivojlantirishga ahamiyat berishdir. Aks holda, alohida mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy chegaralash mintaqaviy muammolarning keskinlashuviga olib keladi. Sobiq Ittifoq, Yugoslaviya, Hindiston, Braziliya, Kanada va boshqa mamlakatlardagi holat buning misolidir.

Agar makrodarajalar va mikrodarajalar innovatsiyaga nisbatan ko`rib chiqilsa, unda mintaqalar shaxsiy manfaatlariga ega bo`ladi. Shunday qilib, mintaqaviy strategiyaning qo`llanish va amalga oshirish zarurligi jihatidan muvofiqlashtiruvchi to`rt asosiy omilni ajratish mumkin:

- makroinnovatsiya mintaqaviy strategiyalarining nuqtai nazarlari;
- mintaqaviy rivojlantirishning davlat siyosati;
- mintaqalar rivojlanishining ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy maqsadlari;
- korxonalarining mikro-innovatsiya strategiyasi.

Mintaqaviy innovatsiya strategiyasining tashkiliy ta'minotidan foydalanishi. Mintaqaviy innovatsiya strategiyasi makro va mikrodarajada shakllanganligi munosabati bilan tashkiliy tuzilmalar tomonidan bu strategiyalarni shakllantirish jarayonining boshqarilishi ham shu darajalarda bo`lishi lozim.

Hozirgi makrodarajada mavjud tashkiliy shakllantirish fan-texnika taraqqiyotining boshqarilishida biroz bo`lsada shu modellashtirishning mintaqaviy jihatlari bilan bog`liq. Ayrim mamlakatlarda mintaqaviy innovatsiya jarayonlari boshqaruv bo`yicha maxsus davlat organlari tuzilgan. Masalan, Kanada fan-texnika federal va provinsial qo`mitasi.

Bu strategiyani tanlagan tashkilot turli tarmoqlarda radikal innovatsiyani amalga oshirish hisobiga raqobatli imtiyozni shakllantirishga harakat qiladi. Radikal innovatsiyani amalga oshirgan tashkilotlar yangi segment yaratish hisobiga yuqori daromadni yaratish imkonini qo`lga kiritadi. Bu borada yangi texnologiyani manfaatdor tashkilotlarga sotish muqobil hisoblanadi. Statistika shuni ko`rsatadiki, innovatsiyani yaratish va tatbiq etish bir tomondan, yuqori

darajadagi tavakkalchilik hisoblansa, boshqa tomondan, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda investitsiya o`rtacha darajada 3 barobardan ziyod daromad keltiradi.

Rivojlangan kapitalistik mamlakatlarda investitsiya bilan innovatsiya firmasida shug`ullanish qanchalik foyda keltirishini avvaldan bilganlar.

15.1-jadval

Mintaqaviy innovatsiya strategiyasi

Mintaqaviy strategiyaning nomlanishi	Strategiya tartibi
Mintaqaviy strategiya	
O`z-o`zini ta'minlash	Boshqa mintaqalardan tovar keltirish bilan bog`liqlikni kamaytirish
Mobilizatsiya	O`zining intellektual ishlab chiqarishi va xomashyo resurslarini ishga solish hisobiga rivojlanishni ta'minlash
Tashqi resurslarni jalb etish	Rivojlanishni intellektual hamda boshqa tur resurslar yordamida va boshqa mintaqalardagi resurslar hisobiga ta'minlashga intilish
Mavjud imkoniyatlardan foydalanish	Rivojlanishni o`z mintaqalaridagi mavjud holat va resurslardan foydalanish hisobiga ta'minlash
Hududni rivojlantirishning davlat makrostrategiyasi	
Tanlangan ustuvor rivojlanish	Ayrim ustuvor mintaqalarda azaldan yuksak rivojlanish darajasiga ega davlat resurslarining konsentratsiyalanganligi
Bir me'yordagi rivojlanish	Mintaqalar darajalarini zaruriy resurslarni yo`naltirish hisobiga tenglashtirish
Resurslarni mutanosib taqsimlash	Resurslarni alohida mintaqalar orasida mutanosib ishlangan parametrlar bo`yicha taqsimlash
Makroinnovatsiya strategiyasining hududiy jihatlari	
Konsentratsiya	Makroinnovatsiya strategiyasini yuqori rivojlangan mintaqalarning chegaralangan doiradagi potensialidan foydalanilgan holda amalga oshirishga intilish
Lokalizatsiya	Makroinnovatsiya strategiyasining imkon bo`yicha mintaqalarning potensialini jalb etish va rivojlanish hisobiga amalga oshirish

Bu, odatda venchur investitsiyalash holida amalga oshiriladi. Uning g`oyasi shundan iboratki, venchur kapitalistning investitsiya portfelida mavjud turli-tuman loyihalar orasiga tavakkallik taqsimlanadi va innovatsiyadan kelib tushadigan yuqori daromadlar orqali qoplanadi. Masalan, venchur kapital hisobiga tashkil topgan Digital Equipment Amerika innovatsiya kompaniyasining aksiyalari 10 yil ichida 750 martadan ziyodga qimmatlashdi.

Venchur investitsiyalash tavakkalchiligini pasaytirishning asosiy usuli – oldingi bosqichning natijalariga qarab, bosqichma-bosqich moliyalashtirishdir. Shu bilan birga har bir «qo`porish» oldingiga nisbatan ko`p bo`lishi kerak. Innovatsiya biznesni davlat qo`llashi texnologik pork shaklini olmoqda. Bu birinchi marta AQShda paydo bo`lgan va u bilan birga infratuzilmada innovatsiya tashkilotlari

tomonidan ma'qul shartlar asosida kerakli uskunalari, laboratoriyalar, xonalar, ixtisoslashtirilgan axborotlar manbalari mavjud bo'lgan.

Radikal texnologiya yoki mahsulot yaratishda muvaffaqiyatga erishgan innovatsiya firmalarining katta muammolaridan biri ishlab turish, ya'ni «tirik qolish» hisoblanadi. Elektronika va kompyuterlar sohasida AQShdagi yuzlab innovatsiya firmalaridan faqat bir necha o'ntasi ahamiyatli natijaga erishdi va faqat «Apple» kompaniyasi kuchli xalqaro tashkilotga aylanishga muvaffaq bo'la oldi.

Shu dalil ahamiyatliki, 70% dan kam bo'lmagan tadqiqotlar baquvvat (mustahkam) yirik tashkilotlar laboratoriyasida o'tkaziladi, radikal innovatsiyalar esa tadbirkor-innovatorlar tomonidan kichik firmalarda amalga oshadi. Bunga ko'plab izoh ko'rsatish mumkin. Chunonchi: birinchidan, tadbirkor kuchli ichki motivatsiyaga ega va unda 2 ta muqobillik mavjud: yutish yoki yutqazish; ikkinchidan, avtonom va yirik tashkilotlarda tashkil topgan madaniyat unga ta'sir qilmaydi; uchinchidan, kichik firma katta tavakkalchilikka yo'l qo'yishi mumkin, chunki u hech narsani yo'qotmaydi. Biroq qator katta tashkilotlar bunga yo'l qo'ya olmaydi, chunki buning xatari «ongli» darajadan yuqori.

15.2. Mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirishdagi innovatsiya shart-sharoitlari

O'zbekiston va uning mintaqalarida vujudga kelgan iqtisodiy sharoitlarning innovatsiya jarayonlari o'z-o'zini faollashtirish uchun to'liq zaminga ega emas. Ishlab chiqarish salohiyatini rivojlantirish uchun iqtisodiy mexanizm yaratilmagan, ishlab chiqarish sektori uchun investitsiya zaxiralarini to'plash mexanizmi ham mavjud emas, shuningdek kapitalning tarmoqlararo aylanishini tashkil eta oladigan investitsiya institutlari shakllanmagan. Bularning hammasi O'zbekistondagi innovatsiya jarayonini jonlashtirishga qodir investitsiya siyosatini amalga oshirish mexanizmini yaratish zaruratini keltirib chiqaradi.

Iqtisodiyotni jadallashtirish sharoitlarida mazkur mexanizm bir necha blokni o'z ichiga olishi kerak:

- markazlashtirilgan kapital qo'yilmalarni (davlat va mahalliy budjetlardan) oqilona taqsimlash va ulardan samarali foydalanishga yordam beradigan iqtisodiy vositalar va tashkiliy choralar;
- investitsiya faoliyatining moliyaviy negizini mintaqaviy darajada mustahkamlashning iqtisodiy mexanizmi;
- korxonalar va tashkilotlar xususiy jamg'armalari o'sishiga ko'maklashadigan iqtisodiy usullar;
- xususiy tadbirkorlar investitsion faolligini rag'batlantirishning iqtisodiy mexanizmi;
- aholi jamg'armalarini iqtisodiyotni investitsiyalash maqsadlariga jalb etish qurollari;
- to'g'ridan-to'g'ri va zayomli xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha choralar.

Investitsiya siyosatini amalga oshirish mexanizmi o'z yo'nalishidagi turli kanallarni harakatga keltiradi va rag'batlantirib, bir vaqtning o'zida bir necha

yo`nalishda amal qiladi. Bunda avvalo, kapital harakatini to`g`ridan-to`g`ri boshqarish tizimini o`zlashtirish zarur. Masalan, markazlashtirilgan kapital qo`yilmalarning taqdim etilishi, odatda, ko`proq istisno bo`lib qolishi kerak. Shuningdek investitsiya loyihalarining samaradorligi va ularning tuzilmaviy siyosatga muvofiqligi markazlashtirilgan kapital qo`yilmalar ajratishning asosiy mezon bo`lib qolishi zarur.

Bozor munosabatlari sharoitida kapital va ayniqsa uning markazlashgan manbalari uchun eng muhim iqtisodiy dastak kredit tizimidir. Kredit tizimi mexanizmi kredit aktivlari diforsatsiyasi, kredit hajm va foizlarining pasayish tomon o`zgarishi, ularni tanlov asosida taqdim etish tizimi orqali harakatga keladi. Ssuda foizi stavkalari va shart bo`lgan bank rezervlari me'yorining boshqarilishi inflyatsiya darajasi, narxlar dinamikasi, milliy valuta kursi, kapital va mahsulot eksporti hamda importiga ta'sir etadi.

Uzoq muddatli kreditlashni rivojlantirish uchun uning yangi shakli – garov asosida kreditlashni joriy etish va undan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ham milliy, ham xorijiy xususiy tadbirkorlik kapitalining davlat tomonidan boshqarilishi va iqtisodiy rag`batlantirish tizimi investitsiya siyosatini amalga oshirish bo`yicha iqtisodiy mexanizmida muhim qismga aylanishi zarur. Masalan, Janubiy-sharqiy Osiyo mamlakatlarida iqtisodiyotning tezkor sur'atlarda rivojlanishi, xususiy tadbirkorlikning shiddatli o`shishiga xususiy sektor uchun imtiyozli iqlim mavjudligi bo`lmoqda.

Sabab aynan qulay investitsiya iqlimi xususiy biznes ishchanligining yuksak darajasini qo`llab-quvvatlaydi. Imtiyozli investitsiya tartibining bir qancha ustunliklari bor: milliy lashtirish kafolat yoki kapitalning to`liq qaytarilishi; foydaning repatriatsiyasi kafolati; bojxona proteksionizmi; liberal soliqqa tortish va boshqalar.

Hozirgi vaqtda O`zbekistonda “Chet el investitsiyalari to`g`risida” gi qonun amal qilmoqda. Ma'lumki, xususiy kapitalni ma'muriy usullar yordamida iqtisodiyotni rivojlantirilishi zarur bo`lgan hudud, tarmoq va ishlab chiqarishga yo`naltirib bo`lmaydi. Xususiy kapital iqtisodiyotning katta boshlang`ich qo`yilmalarini talab qilmaydigan, sarmoyaning tez qoplanishini ta'minlaydigan, ishonchli sotuv bozoriga ega eng daromadli sohalarga intiladi. Bunday sohalarga savdo-vositachilik faoliyati, uy-joy qurilishi, qishloq xo`jaligi xomashyosini qayta ishlash va boshqalar kiradi. Bu borada shuni ham nazarda tutish kerakki, “Kichik” pullar bozori to`yinib bo`ldi va yirik moddiy ishlab chiqarishga tobora ko`proq mablag`lar kiritishni mo`ljallayapti.

Xususiy kapital iqtisodiyot ehtiyojlari va foyda olish imkoniyatiga ancha aniqroq javob beradi. Shuning uchun xususiy kapital davlat amaldorlaridan ko`ra, “o`shish nuqtalarini” yoki investitsiyalash ustuvorliklarini ancha aniqroq topadi. Demak, xususiy kapitalni investitsiyalash jarayonidagi ustuvor yo`nalishlardan biri erkin aylanishni ta'minlaydigan puxta tashkiliy iqtisodiy mexnizmdir. Jahon tajribasi, shu jumladan rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasini o`rganish ko`rsatmoqdaki, fiskal imtiyozlar tizimining shakllanishi davlatning takror ishlab chiqarish jarayonida tutgan o`rni, sanoatlashtirish, tuzilmaviy qayta qurish,

iqtisodiyotni zamonaviylashtirish, bandlik va h.k. muammolarni hal etish xususiy kapitaldan foydalanish bilan bog`liq.

Soliq siyosati ko`p jihatdan umummilliy masalalar va mintaqaviy taraqqiyotning ustuvor yo`nalishlari bilan o`zaro bog`lanishi zarur. Shu bilan birga soliq rag`batlantirilishini faqat davlat strategiyasi taraqqiyoti yo`lida ko`zdan kechirish yaramaydi. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida soliq siyosati va xususiy investitsiyalarni rag`batlantirish amaliyotining g`oyaviy asosi soliq bo`lib, u investitsiyalarga yo`naltiriladigan daromadlarni kamaytiradi. Shuning uchun xususiy sektorga katta soliq solish qonunga aylangan. Soliq preferensiallari hisobiga investitsiya tovarlarining narxлари pasayadi, soliq to`langanidan keyin esa xususiy kapitalning foyda me'yor natijasida kapital qo`yilmalar ham o`sadi.

Soliqning rag`batlantirish tizimi O`zbekistonda ham rivojlanishi muqarrar. Bunga eng katta foydalarga da'vo qilayotgan xorijiy kapital bosimi ham sabab bo`ladi. Xususiy milliy kapitalning investitsiya faolligini rag`batlantirishga qaratilgan soliq imtiyozlari tizimining rivojlanishida quyidagilarni ko`zda tutish kerak:

- berilgan imtiyozlardan qat'iy tarzda samarali foydalangan holda yuridik shaxslar daromadlarining ishlab chiqarishni investitsiyalashga qaratilgan qismiga soliq solish bo`yicha imtiyozlar;

- ulardan ba'zilarini kuchaytirish, ya'ni yaratiladigan shart-sharoitlarni yaxshilash;

- soliqqa tortiladigan obyektlar sonining ko`payishiga yordam beradigan tadbirlar doirasini kengaytirish.

Soliq imtiyozlarining eng muhim shakllari quyidagilar: daromad solig`idan ozod qilish, investitsiyalar yoki investitsion soliq krediti uchun soliq chegirmalari, tezlashtirilgan amortizatsiya, kelgusi yillardagi foydalar hisobiga zararlarni qoplash, bir qator bevosita soliqlardan ozod etish.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda investitsiyalarni soliq bo`yicha rag`batlantirishning keng tarqalgan chorasi daromad solig`idan vaqtincha ozod qilishdir. Erkin soliq tartibi o`z kapitalini ishlab chiqarishga investitsiyalaydigan kompaniyalarga imtiyozlar doirasini birmuncha kengaytirishga ahamiyat berish zarur. Masalan, Singapurning eksport yo`nalishdagi korxonalarida ma'lum muddatga eksportdan tushgan daromadning o`stirilgan summasi soliqqa tortilishdan 10 yildan 15 yilgacha ozod qilinishi mumkin.

Tailandda esa soliqning imtiyozli miqdori korxonalar qaysi tarmoqqa mansubligiga ko`ra belgilanadi va uch yildan sakkiz yilgacha muddatga o`rnatiladi, keyingi besh yilga esa tegishli korxonani daromad solig`i to`lashdan qisman (50%) ozod etish ko`zda tutiladi. Qimmatbaho texnika vositalari narxi bo`yicha haqni bir necha yillik muddatda to`lash hisobiga sotib olinishiga imkon beradigan lizing rivojlanishini rag`batlantirish, bunda soliq ham o`ziga xoslik kasb etadi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko`rsatishicha, lizing operatsiyalari uchun maxsus soliq imtiyozlarini belgilash maqsadga muvofiqdir.

Quyidagi ma'lumotlar investitsiyalar muammosini hal etishda lizingning ahamiyati haqida muayyan tasavvur beradi: AQShda mashina va jihozlarga qo`yilgan mablag`larning 25-30 %i lizing asosida sarflanadi. Avstraliyada bu

boradagi ko`rsatkich 33 %ni tashkil etadi, Angliya, Fransiyada investitsiya kafolatlari muammosi ishlab chiqarishni texnik qayta qurollantirish uchun korxonalar tomonidan lizing shartnomalari tuzilgan vaqtdayoq muvaffaqiyati, amaliy yechimini topadi. Kafolatlar mexanizmi asosidagi investitsiya moliyalashtirishning bunday sxemasidan foydalanilganda korxonalar jihozlarini bir necha yil mobaynida sotib olish hisobiga xarajatlarini kamaytirish imkoniyatiga ega bo`ladi.

Lizing operatsiyalari nafaqat jihozlar ijrası, balki kapital qo`yilmalar istiqbolini moliyalashtirishning o`ziga xos yangi tuzilmasini ham o`z ichiga oladi. Bunda ijara munosabatlari, garov ostida kreditli moliyalashtirish elementlari, qarz majburiyatlari bo`yicha hisob-kitoblar amal qiladi. Moliyaviy lizing odatdagi kreditlar bilan qiyoslanganda ancha samarali. Chunki moliyaviy lizingda mablag` qadrsizlanishdan kafolatlanadi. Moliya tavakkallari lizing to`lovlarini kafolatlaydigan jihozlar bilan ta'minlovchilar, sug`urta kompaniyalari hamda garov depozitiga pul kiritadigan banklar o`rtasida taqsimlanishi mumkin.

U mazmunan kapital qo`yilmalarning davlat tomonidan moliyalashtirilishi, shaklan esa soliqqa tortiladigan daromadni kamaytiradigan soliq chegirmasidir. Farqi shundaki, bunda korxonalar qoldirilgan soliq krediti miqdori muayyan vaqt o`tganidan keyin davlatga qaytariladi. Odatda, investitsiya solig`i krediti jihozlar bahosiga nisbatan foizlarda belgilanadi va bevosita soliq yoki soliqqa tortilgan daromad summasidan chegirib tashlanadi. Masalan, AQShda xizmat muddati 3 yildan kamroq obyektlarga kapital qo`yilmalardan 6 %li soliq chegirmasi va uning boshqa ko`rinishlariga kiritilgan kapitalga 10 % li chegirmaga ruxsat berilgan. Bunday usuldan foydalanish korxonalar uchun ham foydali, kelgusida sarfni ortig`i bilan bimalol qaytarib oladigan davlat ham manfaatdor.

Ko`rsatkichlariga ko`ra, imtiyozlilar maqomiga ega bo`lmagan kompaniyalarga investitsiyalar kiritilishini rag`batlantirish uchun janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida keng qo`llanayotgan investitsiyalar uchun soliq chegirmalari imtiyozlarning muqobil shaklidir. Mazkur imtiyozning mohiyati shundaki, unga ko`ra korxonalar daromadining bir qismi soliqqa tortilmaydi, bir qismiga qo`yilgan kapital miqdori hamda taqdim etiladigan chegirma stavkalari asosida belgilanadi.

Respublikamiz soliq qonunchiligida asosiy faoliyatni investitsiyalashda yangi texnika va texnologiyalarni joriy etishga yo`naltiriladigan daromadning bir qismini soliqdan ozod etish ko`zda tutilgan. Bizningcha, bu jarayonda investitsiya solig`i kreditidan foydalanish ancha ko`proq samara bergan bo`lardir. Bunda korxonani rekonstruksiya qilish vaqtida hosil bo`lgan zararlarni kelgusi foydalardan chegirish kabi rag`batlantirish usulidan ham foydalanish mumkin. Bu holda daromadning soliqqa tortiladigan qismi kamayadi. Mazkur imtiyozni birlamchilik maqomiga ega korxonalar taqdim etish maqsadga muvofiqdir. Madomiki, investitsiyalarni moliyalashtirishda korxonalar va tashkilotlarning xususiy mablag`lari muhim o`rin tutar ekan, bunda korxonalar darajasida kapital jamg`arishni harakatga keltiradigan mexanizmni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Asosiy fondlarni qayta baholash indeksining ortishi inflatsiya va kapital qo`yilma narxlari indeksidan orqada qolayapti. Ishlab chiqarishga kiritiladigan investitsiyalarni ko`paytirishning ilg`or usuli xorijda keng qo`llanilayotgan

jihozlarning asosiy turlarini tezkor amortizatsiya qilishdir. Tezkor amortizatsiyaning iqtisodiy mazmuni ekspluatatsiyaning birinchi yillarida yemirilish summasini foydadan soliqqa tortilishdan oldin chegirish imkoniyati bilan izohlanadi.

Tezkor amortizatsiya vaqtida soliq va iqtisodiy amortizatsiyalar miqdori o`rtasida katta farq hosil bo`ladi va bu farqdan maqsadli foydalanish vaqtida soliqqa tortiladigan foyda kamayadi. Asosiy kapital aylanishni tezlashtiradi, ishlab chiqarishni yangilash va texnik jihatdan takomillashtirish uchun yangi xarajatlarni rag`batlantiradi. O`zbekistonda tezkor amortizatsiya usullarini, ayniqsa, yuqori texnologik ishlab chiqarishlar uchun qo`llash maqsadga muvofiqdir. Tezkor amortizatsiya normativlaridan foydalanish ekspluatatsiyaning birinchi yillaridayoq jihozlar qiymatining qariyb 60 %ini hisobdan chiqarish va jihozlarni jadal yangilash hamda investitsiya mablag`larini ta'minlashga imkon yaratadi.

Boshlang`ich va investitsion soliq chegirmalari rag`batlantiruvchi vosita bo`lgan amortizatsiya siyosati ham tavsifa etiladi. Sotib olingan jihozlar ekspluatatsiyasining birinchi yilida taqdim etilgan boshlang`ich chegirmalarni oddiy amortizatsiyaga chiqarilgan summalar to`ldiradi. Investitsion chegirmalar tizimi sharoitida kiritilgan qiymat ustida muayyan qoldiq vujudga keladi. Sanoatning birlamchi tarmoqlariga texnika va jihozlar uchun boshlang`ich chegirma esa 30 % hollarda yangi mashina va jihozlar xarid qilingan yoki ishga kiritilgan yildagi 100 %li chegirma qo`llanishi mumkin.

Amortizatsiya hisobiga asosiy fondlarning takror ishlab chiqarish jarayonlarini boshqarish va mablag`larni amortizatsiya hisobida ishga solmay, to`xtatib qo`yishning oldini olish uchun soliqqa tortishdan to`la ozod qilgan, maqsadli foydalanilishi ustidan nazorat o`rnatish sharti bilan mablag`larni maxsus fondlarga to`plagan ma'qul. Shuningdek amortizatsiya fondlari mablag`lari ortiqcha jamg`arilsa yoki bankrotlik tahdid solsa, sotish ham mumkin.

Puxta amortizatsiya siyosati, amortizatsiyaga chiqarilgan summalar haqidagi qonunlar, me'yoriy hujjat, yo`riqnoma va hokazolar paket bilan mustahkamlangan bo`lishi kerak. Bu summalar 5-7 yildan so`ng tuzatilish va jihozlarni jadal amortizatsiyalash orqali ishlab chiqarish apparatini yangilash, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini tatbiq etish qonuni kuchga kirganida keyingi 3-5 yillik muddatda mashina va jihozlarning asosiy turlarini ro`yxatdan chiqarish amortizatsiyaning inter va me'yoriga o`tilishi (asosiy me'yorning 20%i da) uchun qulay imkoniyatlarni yaratish kerak.

Investitsiya faolligiga ta'sir etishning yuqorida taklif etilgan to`g`ridan-to`g`ri va bilvosita usullaridan foydalanish kapital real sektorga oqib kelishiga, investitsiya faoliyati jonlanishi va shu orqali barqaror iqtisodiy o`shishga yordam beradi. Xususiylashtirilgan korxonalariga ishlab chiqarish quvvatlarini texnik qayta jihozlash, yangi texnologiyalarni tatbiq etishga yo`naltirilgan to`g`ridan-to`g`ri investitsiyalarni jalb etish maqsadida bir qator korxonalar aktsiyalar paketlari sarmoyador tomonidan obyektning qiymatiga kiritiladigan yoki qo`shimcha qabul qilinadigan investitsiya majburiyatlarni qabul qilish bilan amalga oshiriladi.

Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilgan yillar mobaynida hududlardagi yoqilg`i-energiya tarkibida xomashyo tarmog`ining ulushi yuqori bo`ldi. Bu YalM ishlab

chiqarish tarkibining shakllanishi bilan izohlanadi. Respublika hududlaridagi energiya resurslari iste'moli tarkibida energiya sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqlar ulushi 53 %ni, elektr energiyasi iste'moli umumiy hajmida sanoat ishlab chiqarishi ulushi 50 %ni tashkil etadi. Energiya iste'moli tarkibida energiya sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqlar ulushi 1991-yildagi 49 %dan 2004-yilda 68 %ga ortdi. YaIMga nisbatan energiya sarfini kamaytirish, bu borada rivojlanayotgan mamlakatlar darajasiga erishishga ishlab chiqarish tarkibida nisbatan kam energiya talab qiladigan innovatsiya va qayta ishlash tarmoqlari ulushini orttirishga qaratilgan chora-tadbirlar foyda berdi.

Iqtisodiyotda yuz bergan tarkibiy o'zgarishlar hisobiga 1976-1985-yillarda rivojlangan mamlakatlar milliy daromadining energiya sig'imi o'rtacha 17-27 %ga pasaydi. Bundan tashqari, po'lat, sement, mineral o'g'it, mis, qora metallarni qayta ishlash kabilarda energiya sig'imi yuqori bo'lgan mahsulotlarga energiya sarfi tahlili sanoati rivojlangan mamlakatlar ishlab chiqarish jarayonlarida energiya sarfi pasayganligini ko'rsatadi. Xalqaro Energiya Agentligi (XEA) ekspertlari tomonidan amalga oshirilgan tatqiqotlar natijasi ko'rsatishicha, sanoati rivojlangan mamlakatlarda po'lat ishlab chiqarishga energiya sarfi 1980-2000-yillarda 2 barobar, bir tonna sement ishlab chiqarish 20-30 % ga kamaygan.

O'zbekistonda innovatsiya loyihalarini joriy etish natijasida bu boradagi ko'rsatkichlar samaradorligi sezilarli darajada yomonlashdi yoki islohotlargacha bo'lgan davrdagi darajasida qoldi. Natijada xomashyo va qazib olish tarmoqlarida energiya sig'imi ko'rsatkichi jahon ko'rsatkichidan 30-45 % yuqori bo'lmoqda. Qayta ishlash tarmoqlaridagi ishlab chiqarish quvvatlaridan to'la foydalanmaslik sababli energiya sig'imi islohotlar davrida 9-10% ortdi. Bu esa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning ichki va jahon bozorida raqobatbardoshlik darajasining pasayishiga olib keldi.

Iqtisodiyotni jadallashtirish va innovatsiya loyihalarini asosiy sohalarda joriy etishga qaramay, xizmatlar sohasida energiya sig'imi oshib bormoqda. Bugungi kunda respublikamiz hududlari uy xo'jaliklari va kommunal xo'jalik xizmatlari ulushiga mamlakat umumiy energiya iste'molining 36 %i to'g'ri kelmoqda. Energiya xizmatlarining yalpi xarajatlari rivojlangan mamlakatlar ko'rsatkichiga qaraganda 2 barobar ko'p.

Hisob-kitob natijalariga ko'ra, energiya sig'imini kamaytirishga yo'naltirilgan innovatsion o'zgarishlarni amalga oshirish va qayta ishlash tarmoqlarini rivojlantirish YaIM energiya sarfini 33-35 %ga kamaytirish imkonini yaratadi. Innovatsiya loyihalari asosida yoqilg'i va issiqlikni tejash borasida tarkibiy omillar bilan bir qatorda tashkiliy va texnika chora-tadbirlarini ham amalga oshirish nazarda tutildi, ya'ni aniq maqsadli energiya tejamkorligi bo'yicha siyosat olib boriladi.

Buning uchun O'zbekiston juda katta – 8-10 mln.t.e. energiya zaxirasi bo'lgan tashkiliy va texnik salohiyatga ega. Bu salohiyatning 30 %i xomashyo va qayta ishlash sanoati, 45 %i uy-joy kamunal xizmatlari, 25 %i iqtisodiyotning boshqa sohalari va tarmoqlariga to'g'ri keladi. Shu boisdan ham iqtisodiyotni jadallashtirishning ustuvor yo'nalishlarida asosiy e'tibor respublikada uy-joy va kommunal xo'jaligni isloh qilish va innovatsiya texnologiyalari iqtisodiy

raqobatbardoshligini oshirishga yo'naltirilgan qo'shimcha investitsiyalarni shakllantirish asosi bo'lgan tarif bo'yicha tartibga solish orqali innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish ko'zda tutilgan.

15.3. Tadbirkorlikni rivojlantirish yo'llari

Rivojlangan xorijiy davlatlar amaliyoti shuni ko'rsatadiki, kichik va o'rta biznes korxonalarini iqtisodiy konyunkturaning o'zgarishlariga tez moslasha oladigan, innovatsiya texnikasi va texnologiyalarini doimiy talab etadigan, mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan xo'jalik subyektlari hisoblanadi. Ularga xos ushbu xususiyatlar kichik va o'rta biznes korxonalarini iqtisodiy o'sishi, ularning aholi bandligini ta'minlashdagi mavqei oshishiga olib keldi. Masalan, AQShning "Jenyeralmotors" korporatsiyasi xomashyo va butlovchi qismlarni 30 minggaacha mol yetkazib beruvchidan sotib oladi. Ularning asosiy qismi kichik va o'rta biznes korxonalaridir. Yaponiyaning "Mitsubishi" va "Nadidzima" korporatsiyalarini olaylik. Birinchi korporatsiyaga 32 %, ikkinchi korporatsiyasi esa 42 % mahsulot subpudratchilar, ya'ni kichik korxonalar tomonidan yetkazib beriladi.

Mamlakatimizda ham kichik va o'rta biznes korxonalarini faoliyatini rivojlantirish hukumatimiz iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Respublikamizda chet el investitsiyasi kiritilgan korxonalar soni 2005-yil boshida 2412 taga etdi. Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi qo'shma korxonalar hududiy tarkibi 15.2- jadvalda keltirilgan.

O'zbekiston hukumatining investitsiya dasturida kichik va o'rta biznes korxonalarini rivojlantirish, ularni kredit liniyalari hisobidan moliyalashtirishni kengaytirishga alohida e'tibor berilgan. Xususiy tarmoq va kichik tadbirkorlikni rivojlantirishni jadallashtirish va uning YaMMdagi ulushini ko'paytirish, bozor iqtisodiyotiga mos tovar va xizmatlar bozorini shakllantirishda asosiy vazifalar quyidagilar hisoblanadi: davlat tashkilotlarining xususiy tadbirkorlik faoliyatiga aralashuvini cheklash, xususiy tadbirkorlikni resurslar va sotish bozorlaridagi ishtirokini kengaytirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash va qo'shimcha soliq imtiyozlarini joriy etish.

Kichik tadbirkorlikni rag'batlantirish bo'yicha amalga oshirilgan keng qamrovli chora-tadbirlar, xususan, tadbirkorlik erkin faoliyat yuritish uchun kafolatlar ta'minlanganligi, ularni davlat tomonidan ro'yxatga olishning ixcham mexanizmi joriy etilishi, kredit mablag'laridan foydalanish doirasi kengayishi ijobiy natijalar bermoqda. Birgina 2004-yilda tijorat banklari tomonidan KT subyektlariga 353,6 mlrd. so'm yoki 2003-yildagiga nisbatan 71,4 mlrd. so'm ko'p kreditlar berilgan. 2005-2006-yillarda davlat tassarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan dasturning amalga oshirilishi yangi mulkdorlar shakllanishi va xususiy sektorni rivojlantirishga turtki bo'ldi. 2007-yilga kichik biznesning YaIMdagi ulushi 45 % ga yetkazildi.

Kichik biznes korxonalarida investitsiya jarayonlarini chuqurlashtirish borasida quyidagi jiddiy muammolar mavjud:

- kichik biznes korxonalarida eksport-import xorijiy kapital va kreditlar bilan bog'liq operatsiyalarni tashkil etuvchi va amalga oshiruvchi menejer va xodimlarning malakasi pastligi;

**O`zbekiston mintaqalarida xorij investitsiyasi kiritilgan korxonalar soni
(2007-yil 1-yanvar holatiga)**

Hududlar	Ro`yxatga olinganlari	Shu jumladan, faoliyat yuritayotganlari
O`zbekiston Respublikasi	3539	2209
Qoraqalpog`iston Respublikasi	45	34
Viloyatlar:		
Andijon	108	95
Buxoro	59	51
Jizzax	34	23
Qashqadaryo	49	42
Navoiy	39	35
Namangan	73	58
Samarqand	138	115
Surxondaryo	44	35
Sirdaryo	39	34
Toshkent	209	162
Farg`ona	89	73
Xorazm	37	29
Toshkent shahri	2576	1423

Manba: O`zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi ma'lumotlari.

Bu o`rinda eslatib o`tish kerakki, N. Siropolisning AQShdagi kichik biznes korxonalarini faoliyatini tahlil qilish natijalari ular muvaffaqiyatsizligining 92 %i boshqaruv sifati pastligi bilan bog`liq ekanligini ko`rsatadi. R.Nek ham kichik korxonalar boshqaruvida tajriba va malaka yetishmasligini ular faoliyatidagi muvaffaqiyatsizliklarning asosiy sabablaridan biri deb hisoblaydi. Ushbu muammoning nozik jihati shundaki, xalqaro operatsiyalarni amalga oshirish o`ziga xos murakkabliklarga ega. Masalan, kichik tijorat banklari tomonidan kichik biznes korxonalarining to`lov majburiyatlari yuzasidan qo`yiladigan, hujjatlashtirilgan akkreditivlar yirik tijorat banklari tomonidan tan olinmasligi mumkin.

Kichik biznes korxonalarining aksariyatida umumiy pul oqimi zaifligi natijasida ularning to`lovga qobillik darajasi past bo`ladi. Bu korxonalarining tijorat banklari kreditlari, xorijiy tashkilotlar kredit liniyalaridan foydalanishi, eksport-import operatsiyalarini amalga oshirishga to`sqinlik qilmoqda.

Kichik biznes korxonalariga tijorat banklari tomonidan xalqaro hisob-kitob xizmati ko`rsatishda jiddiy muammolar mavjudligi. Ushbu muammoning mohiyati shundaki, korxonalar import to`lovini amalga oshirishda ta'minlangan akkreditivlardan keng ko`lamda foydalanmoqda. Bunda, avvalo, asosiy hisob-kitob shakli bo`lgan, hujjatlashtirilgan akkreditivlarga jiddiy e'tibor qaratilmog`i lozim. Respublikamiz tijorat banklari kichik va o`rta korxonalarining to`lov majburiyatlari

bo'yicha javobgarlikni o'z zimmasiga olish va buning uchun tegishli kommissiya to'lovi undirishi lozim. Chunki xorijiy tovar yetkazib beruvchi korxonalar uchun to'lovning kafolatlanganligi asosiy omil hisoblanadi.

Bu borada Respublika tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankida ma'lum tajriba mavjud. Milliy bankning bosh kredit boshqarmasi ayrim davlat korxonalarining hujjatlashtirilgan akkreditiv bo'yicha to'lov majburiyatlarini bank kreditlari hisobidan to'lashni amalga oshiradi. Respublikamizda ham kichik biznes korxonalarining hujjatlashtirilgan akkreditivlar bo'yicha to'lov majburiyatlari banklar hisobidan to'lanishi ushbu korxonalarining tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishga kuchli turtki beradi. Kichik biznes korxonalarining investitsiya maqsadlari uchun kreditlar olish imkoniyatini oshirish uchun hukumat kafolatini joriy etish lozim.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda kichik biznes korxonalarining bank kreditlari olish imkoniyatini oshirish maqsadida hukumat banklari mazkur korxonalar uchun katta miqdorda kafolat bermoqda. Respublikamizda ham hukumat kafolatlarini kichik biznes korxonalarining akkreditivlar shaklidagi to'lov majburiyatlari bo'yicha berilishini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Respublikamiz mintaqalarida xorij investitsiyasi kiritilgan korxonalar mahsuloti, ish va xizmatlari hajmi 2007-yilda avvalgi yilgiga nisbatan oshdi (15.3-jadval).

15.3-jadval

**Xorij investitsiyasi kiritilgan korxonalar mahsuloti, ish va xizmatlari hajmi
(mln. so`m)**

Hududlar	2006-y.	2007-y.	2006-yilga nisbatan, % hisobiga
O'zbekiston Respublikasi	1044174,0	1418706,2	135,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2215,9	3157,6	142,5
Viloyatlar:			
Andijon	222372,0	318875,6	143,4
Buxoro	6180,6	14687,8	2,4
Jizzax	2749,1	4707,5	171,2
Qashqadaryo	14918,9	18821,8	126,2
Navoiy	131958,9	168378,3	127,6
Namangan	26462,5	41314,0	156,1
Samarqand	38030,2	49145,3	129,2
Surxondaryo	5023,0	6288,1	125,2
Sirdaryo	6043,1	8740,8	144,6
Toshkent	112279,8	156413,9	139,3
Farg'ona	71951,9	108227,2	150,4
Xorazm	5613,2	13804,1	2,5
Toshkent shahri	398374,9	506144,2	127,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot Vazirligi ma'lumotlari.

Ta'kidlash lozimki, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining xalqaro bozorlarda raqobatbardoshligini oshirish maqsadida ularni saqlash va tashqi xarajatlarini davlat budjeti mablag'lari evaziga qoplaydigan maxsus fond joriy etish lozim. Kichik biznes korxonalarining eksport qilayotgan tovarlari miqdori, odatda, yirik

korxonalarini singari katta bo'lmaydi. Bu esa, transport xarajatlarining eksport tizimidagi salmog'i oshishiga olib keladi. Shu sababli hukumat tomonidan transport xarajatlari qoplanishi va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash joylari tashkil etilishi kichik va o'rta biznes korxonalarining tashqi savdo faoliyati bo'yicha xarajatlari keskin kamayishi va ularning raqobatbardoshligi oshishiga olib keladi.

Kichik biznes korxonalarini investitsiya faoliyatini rivojlantirish obyektiv zarurat bo'lib, umummilliy iqtisodiyotni rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi. Xalqaro hamkorlik asosida tadbirkorlik uchun 2003-yilda 71,94 mln. AQSh dollari miqdorida kredit ajratilgan va 2003-yilning oxirigacha shundan 389.3 mln. AQSh dollari jalb etilgan va undan foydalanilgan, 2005-yilda esa to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning hajmi oshishi kutilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi uchun investitsiya zaxiralarining xorijiy manbalariga murojaat etilishi o'tish davridagi strategik hamda joriy masalalarni hal etish zaruratiga ko'p jihatdan bog'liqdir. Bu vazifalardan eng muhimlari:

- milliy iqtisodiyotni qayta tuzish;
 - mintaqalarning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish;
- mamlakatning eksport salohiyatini oshirish;
- import o'rnini bosadigan ishlab chiqarishlarni rivojlantirish;
 - iqtisodiyotning raqobat muhitini rivojlantirishga yordam beradigan xususiy va aralash sektorlarini shakllantirish;
- bozor infratuzilmasini yaratish;
- ilg'or xorij texnologiyasi, nou-xau va boshqaruvchilik tajribasini jalb etish.

Bu sohadagi hamma nuqtai nazarlar hamda so'nggi yillardagi amaliyotni umumlashtirish, xorij investitsiyalarini jalb etish siyosatida ayrim xatolar mavjud bo'lganda xorij kapitali qo'yilmalarini rag'batlantirish bo'yicha iqtisodiyotning bozor transformatsiyasi ehtiyoj va vazifalariga o'xshash ta'sirchan mexanizm yo'q, degan xulosaga kelish imkonini berdi.

Xorij kapitalini O'zbekiston iqtisodiyotiga to'g'ridan-to'g'ri kiritish boshqa ustunliklarga ham ega. Darvoqe, bu ustunliklar xorijiy kreditlar bilan qiyoslanganda juda katta. Xorijiy tadbirkorlik kapitalining jalb etilishi ham ichki bozordagi monopolizm bilan kurashning faol vositasidir. Bunday kapital nafaqat mamlakatning yetishmayotgan investitsiya zaxiralari oshishiga xizmat qiladi, balki uning yordamida milliy ishlab chiqarish kuchlaridan foydalanish samaradorligini jonlantirish, ko'tarish ham mumkin. U shuningdek, xorijiy kreditlar bilan qiyoslanganda mamlakat qarzdorligini oshirmaydi, shu orqali valutaning xorijga oqimini kamaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotning rivojlanmagan infratuzilmasi, foydalanilmagan qonunchilik va investitsiyalash uchun shakllanmagan iqlimiga qaramay, bozor islohot yillari (1991-2004-yillar) davomida bu hududlarda xorijiy investitsiyalar ko'rinishida 13 mlrd. dollardan ortiq mablag' o'zlashtirilgan edi. Baholarimizga ko'ra, agar to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hajmi davlat uchun birlamchi bo'lgan dasturlar bo'yicha ishlab chiqarishni investitsiyalashga

sarflsa, O`zbekistonda YaIMning barqaror o`shishiga erishilgan bo`lardi. Lekin 2004-yilda xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar faoliyatining natijalari ijobiy bo`ldi.

Eksport importga nisbatan o`sganligi va eksport importni qoplash koeffitsentining 2003-yildagi 0,66 %dan 2004-yilda 0,67 %ga oshganligi kuzatildi. Respublika hududlarida xorijiy kapitallar ishtirokidagi «SurxonTeks», «Yademtekstil», «Emteks», «Baliqchi», «Iskovuttesk», «Elektron hisoblash» kabi qo`shma korxonalar foydalanishga topshirildi. Shunga qaramay, iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish tarkibi deyarli o`zgarishsiz qoldi. Iqtisodiyot va sanoat ishlab chiqarishini isloh qilish natijasida oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish sur'atlarining o`shishi davom etdi. Iste'mol tovarlari ishlab chiqarishning yuqori sur'atlari Navoiy viloyatidan tashqari barcha viloyatlarda ta'minlandi. Nisbatan yuqori ko`rsatkichlar quyidagi hududlarda kuzatildi: Andijon (45,6 %), Farg`ona (19,2 %), Qashqadaryo (17,1 %) viloyatlar (15.4-jadval).

Mamlakat hududlarida iste'mol tovarlari ishlab chiqarishning o`shishiga ko`p jihatdan kichik tadbirkorlik subyektlari, jumladan, non va non mahsulotlari, meva va sabzavot konsyervalari, vino, alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqaruvchi kichik korxonalar faoliyatining kuchayganligi ijobiy ta'sir ko`rsatdi. Oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish ko`rsatkichlari Toshkent shahridan tashqari barcha hududlarida yuqori bo`ldi. Toshkent shahrida tovar ishlab chiqarish ko`rsatkichlari pastligiga shaharda joylashgan «Koka-Kola» va «Shakar investmente» qo`shma korxonalarida xomashyo yetishmasligi natijasida ishlab chiqarish hajmi kamayib ketishi sabab bo`ldi.

15.4-jadval

**O`zbekiston hududlarida iste'mol tovarlari ishlab chiqarish dinamikasi
(o`tgan davrga nisbatan % da)**

Hududlar	2000-y.	2002-y.	2004-y.	2005-y.	2006-y.	2007-y.
O`zbekiston Respublikasi	106,2	107,6	108,4	108,4	113,4	117,7
Qoraqalpog`iston Respublikasi	105,9	113,5	104,3	104,7	110,3	112,9
Viloyatlar:	92,6	123,7	97,8	120,3	145,3	147,3
Andijon						
Buxoro	105,9	107,4	103,3	106,0	107,8	107,8
Jizzax	123,6	119,3	159,3	129,0	115,2	119,0
Qashqadaryo	113,1	112,7	108,5	108,8	117,1	111,4
Navoiy	115,5	99,98	114,5	105,3	97,3	103,9
Namangan	124,3	111,8	118,1	114,0	110,4	107,7
Samarqand	92,4	102,6	102,5	106,8	109,9	105,5
Surxondaryo	111,9	100,9	114,8	106,2	115,2	94,7
Sirdaryo	110,1	120,2	103,0	104,2	107,5	100,2
Toshkent	112,5	114,1	106,6	107,1	117,1	109,9
Farg`ona	111,3	98,1	106,4	101,6	119,2	108,9
Xorazm	107,8	94,0	95,0	114,5	101,4	104,1
Toshkent shahri	111,3	101,3	120,2	102,7	103,4	115,1

Manba: O`zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. 2007-yil. -T., 2008.

Ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotlarining asosiy qismi paxta va ipak mahsulotlari, trikotaj, to'qmachilik, gilam mahsulotlari va payabzal ishlab chiqaruvchi hududlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bunday hududlarga Buxoro (20,5 %), Farg'ona (14,1 %), Andijon (11,5 %) viloyatlari va Toshkent shahri (12,3 %) kiradi. Navoiy viloyatidagi kimyo majmui korxonalarida yengil sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi pasayishi viloyat va respublikaning bu boradagi ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir etdi.

Xorazm viloyatida gilam va gilam mahsulotlari ishlab chiqarishning 2004-yilda 40,2 % o'sishi 2003-yilda viloyatda «Xiva Karpet» korxonasi foydalanishga topshirilganligi natijasidir. Ammo amaliyot ko'rsatmoqdaki, iqtisodiy islohotlarning dastlabki bosqichida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar savdo-vochitachilik faoliyati sohasida qo'shma korxonalar barpo etish, konsalting xizmatlarini ko'rsatish, konsalting bank sektori, keyinchalik esa xorijiy firmalar boshqaruviga o'tkazilgan sanoat obyektlarining qarzlarini to'lash va muomaladagi mablag'larni to'ldirishga yo'naltirilgan edi.

Iqtisodiyot erkinlashtirish xorij investorlarining O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy tarmoqlariga investitsiyalarini yo'naltirishiga yo'l ochib berdi: qora va rangli metallurgiyaga xorij qo'yimalari 63,5 %, neft-gaz kompleksiga to'g'ridan-to'g'ri xorij investitsiyalarining umumiy oqimi 19,8 %ni tashkil etdi va kapitalning umumiy hajmida xotij investitsiyalari oshdi.

Nazarimizda, xorij kapitalini jalb etish va undan foydalanishning eng muhim muammolaridan biri investitsiya qo'yimalari shaklini to'g'ri tanlashdir. Bunda quyidagi asosiy mezonlarni e'tiborda tutish lozim: faoliyat sohasi va mahsulot turi (texnologik murakkab); loyiha qo'yimalari (mayda, o'rta, yirik); xorij kapitalini jalb etishning strategik maqsadi (jihozlar), importidan to'lab ishlab chiqarishning boshqaruvchilik tajribasidan foydalanishga qadar.

Hududning investitsiya imkoniyatlari yetarli, ammo ishlab chiqarishini zamonaviylashtirish zarur bo'lgan yirik loyihalarni amalga oshiradigan (masalan, neft-kimyoda) shartnomaviy QK tashkil qilish maqsadga muvofiq. Xomashyo tarmoqlari, birinchi navbatda tog'-kon sanoati va yoqilg'i-energetika komplekslari xorij investorlarida eng katta qiziqish uyg'otmoqda. Bu yerda QK bilan qiyoslaganda, ayniqsa, razvedka va uglevodorodlar qazib chiqarish sohasida mahsulotni taqsimlash uchun tuzilgan shartnomalar ancha foydalidir. Bu turdagi shartnomaning ustunligi daromadlar xususiy ulushi oshirishining oddiy va ta'sirchan mexanizmi, shartnomalarning soliq va huquqiy tartibi avtonomligidir.

Uzoq muddatli ijara shartlariga ko'ra, kontsessiyalar, ya'ni yangilanadigan va yangilanmaydigan tabiat zaxiralaridan foydalanish huquqining xorijiy tadbirkorlarga taqdim etilishi, xo'jalik faoliyatining boshqa turlarini amalga oshirish, respublika eksport salohiyatini oshirishning eng samarali usullardan biridir. Ichki jamg'armalardan foydalanishning kuchsiz shakllari ham mamlakat ichida-samarali va samarasi kam korxonalar hamda tarmoqlar o'rtasida, ham qator mamlakatlarning tarmoq va sohalari o'rtasida kapital aylanishining ikki tomonlama mexanizmi yo'qligi iqtisodiyotning mustahkamligiga salbiy ta'sir etadi, uning o'sish imkoniyatlarini kamaytiradi.

Shu sababli O'zbekistonning uzoq muddatli rivojlantirish strategiyasi xorij kapitali va ichki investitsiyalar jalb etilishi, avvalo, kapitalni ommaviy investordan haqiqiy mulkdorlar qo'lga o'tkazish mexanizmi bo'lgan to'laqonli fond bozori tashkil etilishini talab etadi. Mamlakatimizda fond bozori va fond madaniyatining mavjudligi kapitalga erkin talab va taklifni ta'minlaydi. Bu esa, asl bozor iqtisodiyotining real sektori tiklanishi va uni rivojlantirishga yangi investitsiyalar jalb etilishiga imkoniyat yaratadi. Investitsiya institutlari esa, o'z navbatida, nafaqat yirik korxonalar, balki o'rta va hatto mayda korxonalar bo'yicha portfellarini diversifikatsiya qiladi.

Boshqacha aytilganda, xususiylashtirish jarayoni strategik investor monopolistlar izlash yo'lidan emas, balki oddiyroq sxemasi bo'yicha borishi kerak. Ishlab chiqarishga investitsiyalar olish va qo'yilmalarni ko'plab ishtirokchilar orasida taqsimlash hisobiga shu qo'yilmalar (hatto, uncha samarali bo'lmagan tarmoqlarga ham) tavakkal namoyishining haqiqiy imkoniyati – taklif etilayotgan sxemaning asosiy afzalligida. O'zbekistonga xorij investorlarini jalb etayotgan bunday sektorlarga quyidagilar kiradi: mineral xomashyo zaxiralari, ayniqsa, neft va gazni qazib chiqarish, energetika, qora va rangli metallurgiya, transport, kommunikatsiya, bank sektorlari va boshqalar.

Da'vogarlar yo'qligi tufayli loyihani to'xtatib qo'yish xavfi ham bo'lmaydi. Davlat o'z tasarrufida aksiyalarning nazorat paketini yoki "Tilla aksiyalarini" qoldirishi va korxonani ustidan nazoratini saqlab qolishi mumkin. Ko'zdan kechirilayotgan yondashuv amalga oshirilganda holda, korxonani boshqarish, qayta tiklash, bank xizmati va boshqalarni yo'lga qo'yishga zarurat tug'ilganda xorijiy firmalarni jalb etish yurtimiz tuzilmalari tomonidan amalga oshiriladi. Bu esa, o'z navbatida, o'zbek iqtisodiyoti taraqqiyotiga turtki beradi.

Albatta, portfelli investitsiyalash korxonani xalqaro standartlar bo'yicha audit baholash, chet ellarda reklama qilish, aktsiyalar jahon fond bozorlari lizinglariga kiritilishi, boshqa ishlarni o'tkazish, qo'shimcha xarajat va vaqtni talab qiladi. Ammo pirovardida bu jarayondagi xarajatlarning hammasi o'zini oqlaydi va ishlab chiqarishga samarali investitsiyalar oqimi kuchayishi va ishlab chiqarish o'sishiga olib keladi.

Iqtisodiy o'sishga strategik jihatdan urg'u berilishi ham xorij kapitalini ko'p miqdorda jalb etish, ham ichki jamg'armalar hisobiga iqtisodiyotning real sektoriga investitsiyalar jalb etishni talab etadi. Ko'pchilik iqtisodchilar mamlakatda investitsiyalarni moliyalashtirishning ichki manbalarini ko'zdan kechira turib, davlatning budjet mablag'laridan tashqari, asosan barcha mulk shakllaridagi korxonalar va tashkilotlar, fermer xo'jaliklarining xususiylashtirish mablag'larini ko'zda tutgan edilar.

Masalaning bunday qo'yilishi bozor munosabatlari shakllanishining boshlang'ich davriga mos tushgan edi. Bu boshlang'ich davr esa, ijtimoiy-iqtisodiy tanglik, ishlab chiqarish pasayishi, inflatsiyaning yuqori darajasi va aholi daromadlarining past darajasi bilan ajralib turardi. Bozor islohotlari chuqurlashgani, iqtisodiyot jonlanish davriga o'tgani, pul daromadlari o'sgani sayin hamda uzoq muddatli istiqbolda iqtisodiy noma'lumlik yo'qotilishi bilan aholi jamg'armalari va investitsiyalarning salohiyatli manbai sifatidagi o'rni va

ahamiyati ortib boradi. Ushbu manbalar sotsialistik tuzumda investitsiyalarni moliyalashtirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Endi aholi jamg`armalari tabiatini ko`rib chiqamiz. Aholi jamg`armalari faqat daromadlar xarajatlardan oshgan sharoitda yig`iladigan va daromad bilan uning iste'mol qilingan qismi o`rtasidagi ayirma aniqlanadigan to`plangan pul zaxiralari summasidir. Hudud aholi jamg`armalari banklar va boshqa moliyaviy institutlar tomonidan to`planib, kapital qo`yilmalarni moliyaviy ta'minlashda qatnashadi. Bank va moliyaviy institutlar esa, o`z navbatida, erkin pul mablag`larini moliyaviy va moddiy boylikning turli shakllariga qo`yadi, ularni xo`jalik yurituvchi subyektlarga investitsiyalar uchun qarzga beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Hududiy innovatsion strategiya nima?
2. Hududiy strategiya qanday tartibga va tuzilishga ega?
3. Hududiy rivojlantirishda muqobil strategiya qanday aniqlanadi?
4. Iqtisodiyotni rivojlantirishda innovatsion shart-sharoitlar nimalardan iborat?
5. Amortizatsiya nima?
6. Energiya sig`imi qanday aniqlanadi?
7. Innovatsion loyihalar qanday foyda beradi?
8. Iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishda qaysi hududlar peshqadamlik qiladi?
9. Innovatsion loyihalarni moliyalashtirishda aholi jamg`armalaridan qanday foydalaniladi?

Adabiyotlar

1. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: O`zbekiston, 2003.
2. O`zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to`g`risida»gi Qonuni. // Xo`jalik va huquq, 2000-y., 9-son.
3. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining «To`g`ridan-to`g`ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag`batlantirish borasidagi qo`shimcha chora-tadbirlar to`g`risida»gi Farmoni. //Xalq so`zi, 2005-y., 12-aprel.
4. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish–davr talabi. //Xalq so`zi, 2009-y 14-fevral.
5. Internet veb-saytlari. www.ceep.Uz.

16-bob. MINTAQALARDA ATROF-MUHITNI MUHOFAZA QILISH VA ULARDAN OQILONA FOYDALANISH BO`YICHA HAMKORLIK

16.1. Atmosferaning ifloslanishi

Jami chiqindilarning 51,9 % uglerod oksid, 16,0 % - oltingugurt dioksidi, 17,9 % - uglevodorodlar, 8,9 % - okidli azoti, 6,1 % - qattiq chiqindilar va 0,2 % - boshqa turli zararli chiqindilar hisobiga to`g`ri keladi. Statsionar manbalar chiqindilari orasida oltingugurt dioksidi, uglevodorodlar, qattiq chiqindilar, harakatlanuvchi manbalar orasida esa uglerod oksidi va uglevodorodlarning ulushi katta.

Sanoat markazlaridagi atmosfera ifloslanish indeksi (AII) ning o`zgarish dinamikasi atmosfera sifatining yaxshilanish yo`nalishi mavjudligini ko`rsatadi. Respublikaning ko`pgina shahar va sanoat markazlarida AII me'yor darajasida. 2000-yilda atmosferaning ifloslanish darajasi (AII - 5-6) Nukus, Olmaliq, Toshkent, Farg`ona shaharlarida kuzatildi. Atmosfera ifloslangan shahar - Navoiy (AII - 7,62). Shu bilan birga, ayrim shaharlarda sanitar-gigiena me'yorining o`rtacha 1 dan 3,5 PDK o`k (o`k - o`rtacha kunlik) martagacha ortib ketish hollari uchraydi: chang - Olmaliq, Buxoro, Guliston, Qarshi, Qo`qon, Navoiy, Nukus, Samarqand, Toshkent; oltingugurt dioksidi - Olmaliq; azot dioksidi - Olmaliq, Navoiy, Toshkent, Farg`ona, Marg`ilon, Termiz; fenol - Angren, Navoiy, Farg`ona; ammiak - Andijon, Navoiy, Chirchiq, Toshkent; troposfyera ozoni - Olmaliq, Angren, Bekobod, Navoiy, Toshkent, Farg`ona, Chirchiq.

Statsionar manbalardan chiqadigan chiqindilar. Statsionar manbalardan atmosferaga 150 dan ko`p turdagi ifloslantiruvchi chiqindilar, shu jumladan, yuqori darajali xavfli - og`ir metallar, pyatiokis vanadiy, benz(a)piren, ozon, mishyak va boshqalar chiqadi. Hududiy jihatdan ularning taxminan 90 %i Toshkent, Qashqadaryo, Farg`ona, Buxoro, Navoiy va Sirdaryo viloyatlari hissasiga to`g`ri keladi. Aynan ushbu mintaqalarda ekologik «iflos» mahsulotlar ishlab chiqaradigan respublikaning asosiy sanoat salohiyati to`plangan. Bular qora va rangli metallurgiya, kimyo neft kimyosi, gaz va neft qazib chiqarish hamda uni qayta ishlash, energetika va qurilish materiallari sanoati korxonalarini tashkil etadi.

Statistika ma'lumotlariga ko`ra, 2000-yil O`zbekistonda 81 mingdan ortiq atmosferani ifloslantiruvchi statsionar manbalarga ega bo`lgan 1971 ta korxonalar ro`yxatga olingan. Ular umumiy quvvati 192822,1 ming m³ bo`lgan 11756 ta gaz va changdan tozalash uskunalari (GChTU) bilan jihozlangan. 2000 dan ortiq korxonalar chang ushlagich va gaz tozalagich vositalar yetarli darajada ta'minlanmagan. Zararli chiqindilarni tozalash samaradorligi 70,1 %ni tashkil etadi, chunki 77 % asbob-uskunalar jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan.

Statsionar manbalar tomonidan chiqarilayotgan zararli moddalarning 34,1 %i energetika korxonalari, 31,9 % «O`zbekneftegaz" MK, 16,5 % metallurgiya, 3,8 % qurilish sanoati, 3,6 % kommunal xizmat ko`rsatish, 2,6 % kimyo sanoati hissasiga to`g`ri keladi. Boshqa korxonalarining ulushi 7,4 % dan ortmaydi. Chiqindilar asosan Toshkent, Qashqadaryo, Farg`ona, Buxoro va Navoiy viloyatlari hissasiga to`g`ri keladi.

Neft va gaz sanoati, neft va gaz transportirovkasi tizimi. Neft va gaz qazib chiqarish va uni qayta ishlash tarmog`i statsionar manbalardan chiqindilar chiqarish bo`yicha eng yetakchi o`rinni egallaydi. 2000-yilda ular 241,3 ming t.ni tashkil etdi, shundan 100,9 ming tonnasi (44 %) - uglevodorodlar. Tarmoq korxonalarida har yili 100 mln.m³ dan ortiq tabiiy gaz yonib yotadi, ularni tashish chog`ida ro`y beradigan avariya va quvurlar tesqilishi hisobiga yana 12 mln.m³ yo`qotiladi. Bu esa o`z navbatida nihoyatda qimmatli bo`lgan resursning xayf ketishiga va atmosferaning qo`shimcha ifloslanishiga olib keladi.

Energetika majmuasi. Energetika - atmosfera havosini bulg`alovchi eng yirik manba hisoblanadi. Respublikadagi jami elektr energiyaning 87 % issiqlik elektr stansiyalarida ishlab chiqariladi. Issiqlik energiyasi yirik issiqlik elektr stansiyalarida ham (50,2 %), mahalliy qozonxonalarda ham (49,8 %) ishlab chiqariladi va respublikaning ushbu mahsulotga nisbatan talabini 35 %ga qondiradi.

Stansiyalarda eski va iqtisodiy jihatdan o`zini oqlamaydigan uskunalardan foydalanilmoqda, issiqlikdan foydalanish samaradorligi juda past (29,8 dan 35,1 %gacha). Issiqlikdan foydalanish samaradorligining pastligi o`z navbatida atmosferaga chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalar hajmining ortishiga olib keladi. Jumladan, 1 kVtG`soat elektr energiyasi ishlab chiqarish jarayonida 6 tonna miqdorida ifloslantiruvchi modda chiqarilmoqda.

Qora va rangli metallurgiya, qora va rangli metallurgiya korxonalarida asosan Toshkent va Navoiy viloyatlarida joylashgan. Tarmoq korxonalarida tomonidan atmosferaga chiqarilayotgan ifloslantiruvchi moddalarning yalpi hajmi 123,6 ming tonnani tashkil etadi. Shundan 95 ming tonnadan ko`prog`i (77 %) oltingugurt dioksidi hissasiga to`g`ri keladi. Rangli metallurgiya korxonalarida og`ir metallar aerosoli, oltingugurt kislotasi, sianid, ftorid kabi eng iflos moddalarni chiqaradi. Respublikada atmosfera havosini ifloslantiruvchi eng yirik manbalardan biri - Olmaliq tog`-kon metallurgiya kombinati hisoblanadi. Korxonada oltingugurt dioksidi, ftorli vodorod kabi moddalar yordamida Olmaliq shahri havosining ifloslanishiga katta ta`sir ko`rsatmoqda.

Qurilish majmuasi. Majmua korxonalarida tomonidan atmosferaga chiqarilayotgan ifloslantiruvchi chiqindilar miqdori 27,6 ming tonnani tashkil etib, ularning aksariyat qismi chang va uglerod oksidi hissasiga to`g`ri keladi. Qurilish sanoati va sement ishlab chiqarish Ohangaron, Bekobod, Qarshi, Navoiy, Nukus shaharlaridan atmosferaga chiqayotgan zaharli changlarning asosiy manbai bo`lib qolmoqda.

Kimyo majmuasi. Atmosferaga chiqarilayotgan zararli moddalarning 3 %i ushbu tarmoq hissasiga to`g`ri kelib, uning asosiy korxonalarida Olmaliq, Qo`qon, Farg`ona, Samarqand, Navoiy, Chirchiq shaharlarida joylashgan. Kimyo sanoati korxonalarida joylashgan hududlarda havoning ifloslanishi asosan nitrat ammoniy, ammiak, azot dioksidi, atseton, ftorli vodorod kabi moddalar hisobiga ro`y bermoqda. Buning sababi texnologik va gaz tozalash uskunalari jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirganligi bilan bog`liq.

16.2. Atmosferaning ifloslanishiga harakatlanuvchi manbalarning ta'siri

Avtotransport majmuasi (avtomobil transporti, qishloq xo'jaligi mashinalari, yo'l-qurilish texnikasi, yoqilg'i quyish shaxobchalari) - atmosfera havosining ifloslantiruvchi asosiy harakatlanuvchi manba bo'lib, uning salmog'i yalpi sanoat va energetika chiqindilariga nisbatan ikki marta ko'pdir. Avtotransport chiqindilari havoni ugar gazi, azoti, oksidi, uglevodorodlar, benz(a)piren, aldegidlar, hamda qo'rg'oshin bilan ifloslantiradi.

2000-yilda avtotransport chiqindilari atmosferaga chiqarilayotgan zararli moddalarning 67,8 %ini tashkil etdi. Harakatlanuvchi manbalardan chiqadigan chiqindilarning asosiy qismi Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Qarshi, Andijon shaharlari va Toshkent viloyatlari hissasiga to'g'ri keldi. Ayrim shaharlarda, xususan, Toshkent, Samarqand, Andijon va Buxoroda avtotransport chiqindilari havoga chiqadigan yalpi zararli moddalarning 80 %dan ko'prog'ini tashkil etdi.

Avtotransportdan atmosfera havosiga chiqadigan zararli moddalar bir qator muammolarni keltirib chiqaradi.

- motor yoqilg'isi sifat talablariga javob bermaydi, tarkibida ko'p miqdorda oltingugurt moddasi bo'lgan etilli benzin va dizel yoqilg'isidan keng foydalanilmoqda;

- avtotransportdan ko'p miqdorda zararli chiqindilar chiqishiga asosiy sabablardan biri ularning eskirganligi bilan bog'liq. Davlat sektorida 50 %, xususiy sektorda 40 % avtotransport vositalaridan 10 yildan ko'p vaqt davomida foydalanib kelinmoqda.

- korxonalarining diagnostika negizlari juda zaif bo'lib, ularda yoqilg'i sifatini nazorat qiluvchi asboblari yetishmaydi. Natijada, har kuni davlat sektoriga qarashli 150 mingdan ortiq avtotransport vositalari ekologik nazoratdan o'tkazilmasdan reyslarga chiqarilmoqda;

- avtotransportlarning siqilgan tabiiy va yoqilgan neftli gazlarga o'tish jarayoni nihoyatda sekinlik bilan amalga oshirilmoqda. Hozirgi paytda respublika bo'yicha 10 mingdan kamroq avtomobil gaz yoqilg'isi yordamida ishlatilmoqda, (jami avtomobil parkining 1 %dan kamrog'i).

Ta'kidlash zarurki, mustakillik yillarida atrof-muhit muhofazasi sohasida katta tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 1991-yildan buyon atmosferaga chiqarib yuboriladigan zaharli moddalar miqdori 1,7 marta qisqardi. Lekin atrof-muhit muhofazasi sohasida amalga oshirish zarur bo'lgan ishlar ko'lami kattaligicha qolmoqda.

Mamlakatimiz mintaqalarida sanoatining baqaror rivojlanishini ta'minlash qator iqtisodiy, tashkiliy va ekologik muammolar yechimini hal etishga bog'liq. Jumladan:

- mintaqalarining tabiiy va mehnat resurslari salohiyatidan foydalanish samaradorligini oshirish;
- sanoatning zamonaviy tarkibini shakllantirish, tashqi va ichki bozorda raqobatbardoshligini oshirish;
- eski korxonalarni yangi texnika va texnologiyalar bilan jihozlash, yangi zamonaviy korxonalar qurilishini jadallashtirish,
- ichki tarmoq va tarmoqlarora kooperatsiya va kasanachilikni rivojlantirish;

- sanoat tarmoqlarining hududiy tarkibini takomillashtirish;
- xomashyo va energiya sig`imini kamaytirish;
- mahsulotlarning yangi raqobatbardosh, eksportbop turlarini ko`paytirish;
- ekologik noqulay mintaqalarda atrof-muhit muhofazasi sohasida qator tadbirlarni amalga oshirib borishni taqozo etadi.

16.3. Chegarabo`yi mintaqalarda atmosferaning ifloslanishi

80-yillardan boshlab, atmosferaga ftorli vodorod va boshqa zararli moddalarni chiqaruvchi Tojikiston aluminiy zavodining ishga tushirilishi bilan Surxondaryo viloyati shimoliy mintaqalarining ekologik holati keskin yomonlashdi. 1982-1989-yillar davomida ushbu korxonada quvvatlarini oshira borib, loyihada belgilangan darajaga yetkazdi. Har yili atmosferaga 40 ming tonnagacha ifloslantiruvchi moddalar, jumladan 300-400 tonna ftorli vodorod chiqardi. Tojikiston aluminiy zavodidan chiqadigan iflos moddalar Hisor vodiysi bo`ylab nisbatan tor yo`nalishda tarqaladi va Sariosiyo tumani hududining 80 % ini qamrab oladi.

Boshgidromet ma'lumotlariga ko`ra, ftorli vodorodning o`rtacha konsentratsiyasi 1983-1990-yillar davomida 1,5-2 PDK dan kamaygani yo`q. Ba'zi yillari ayniqsa, yoz faslida Sariosiyo tumanida ftorli vodorodning o`rtacha oylik konsentratsiyasi 3 martadan ham ortib ketdi. Oltinugurt dioksidi va azot dioksidi, ftorli vodorod va oltinugurt dioksidi qo`zg`alishi natijasida atmosfera havosining ifloslanishi yanada kuchaydi.

Sariosiyo tumani atmosferaning ftorli vodorod va boshqa zararli moddalar hisobiga ifloslanishi bu yerda yashovchi aholining salomatligiga yomon ta'sir ko`rsatdi. Tuman qishloq xo`jaligiga (ayniqsa, tut ipak qurti, uzum, sitrus o`simliklari, yirik shoxli qoramollarga) sezilarli darajada ziyon etkazildi. Ushbu salbiy holatlarga barham berish maqsadida O`zbekiston va Tojikiston davlat va hukumat rahbarlari ishtirokida bir qancha uchrashuvlar o`tkazildi va tegishli qarorlar qabul qilindi.

Suv resurslarining holati va ulardan foydalanish. Orol dengizi havzasidagi deyarli barcha daryolar chegarabo`yi hududlar hisoblanadi. Amudaryo havzasida Amudaryo, Qashqadaryo, Surxondaryo, Zarafshon, Sherobodaryo joylashgan bo`lib, ulardan Qashqadaryo va Sherobodaryo O`zbekiston hududidadir. Amudaryo suvining kimyoviy tarkibi Turkmanistondagi ekin maydonlaridan chiqqan suvlar va Termiz shahri korxonalarining oqova suvlaridan shakllangan.

1997-2000-yillarda Termiz, Amudaryoning minerallasuv darajasi 600 mgG`lni, XPK esa 3,9-4,4 mgG`lni tashkil etdi. Daryoning quyilishiga kelib, tuzlar va organik moddalar miqdori mos ravishda 1476,3 (1,5 PDK) va 29,6 mgG`lni tashkil etdi. Daryoning eng iflos qismi qiziljar aholi punkti yaqinida bo`lib, u yerda fenol - 2-6 PDK, neft mahsulotlari - 5.2-1.8 PDK, azot ammoniy - 0.1-0.3 PDK, nitrit - 0,7-3,7 PDKni tashkil etadi.

Amudaryo suvining IZV bo`yicha sifati Termiz 1996-yil darajasida saqlanmoqda, ya'ni II klass - toza suv, boshqa stvorlarda 1997-yilda III klass - nisbatan ifloslangan suv, 1998-2000 -yillarda mos ravishda yana II klass - toza suv ko`rinishiga qaytdi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Statsionar manbalar chiqindilari deganda nimani tushunasiz?
2. Harakatlanuvchi manbalar chiqindilari deganda nimani tushunasiz?
3. Sanoat tarmoqlaridan qaysi biri chiqindilar chiqarish bo'yicha eng yetakchi o'rinni egallaydi?
4. Atmosfera havosi eng iflos shahar qaysi?
5. O'zbekistonda qaysi daryo havzasining ifloslanish darajasi yuqori?
6. Avtotransportlardan chiqadigan zararli moddalar qanday muammolarni chiqaradi?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq s o`zi, 2009-y 14-fevral.
2. Mintaqaviy iqtisodiyot. – T.: Toshkent Milliy universiteti, 2003.
3. Y o`ldoshov Z.Yu. Milliy iqtisodiyot: O`quv q o`llanma. - T., 2004.
4. Toshpo`latova L.M. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati. – T., 2004.
5. Доклад по состоянию охраны окружающей природной среды и использование природных ресурсов. – Т., 2005.

Izohli lug`at

Akselerator (accelerator) – iqtisodiyotda iste'molchilik sarf-xarajatlar hajmi o`zgarishi bilan yuzaga keladigan kapital qo`yilmalar hajmi o`zgarishini tavsif etuvchi ko`rsatkich. Akselyeratsiya prinsipining mohiyati shundan iboratki, iqtisodiyotda iste'molchilik xarajatlari dinamikasi investitsiyalar hajmi dinamikasiga o`z ta'sirini ko`rsatadi: iste'molchilik xarajatlarining sezirarli o`shishi investitsion faollikni yuzaga keltiradi, rag`batlantiradi va aksincha.

Aktivlar (assets) – iqtisodiy faoliyat subyektlarining pul va moliyaviy mablag`lari, asosiy va aylanma fondlari qiymati.

Amortizatsiya (depreciation) – foydalanish jarayonida asbob-uskunlar qiymatining eskirgani sayin mahsulot hisobiga o`tkazish jarayoni. Asosiy jamg`armalar iste'mol narxini to`la yoki qisman tiklash uchun amortizatsiya orqali amalga oshiriladigan narxini to`latishi zarur. Asosiy jamg`armalar sarfini qoplash uchun ularga ketgan sarflarni tayyorlanayotgan mahsulotga singdirib borish asosiy jamg`armalarning amortizatsiyasini tashkil etadi. Asosiy jamg`armalarning amortizatsiyasi mahsulot tannarxini o`z ichiga oladi.

Bu korxonada tashkilotlarga asosiy jamg`armalarning moddiy va ma'naviy sarfini qoplash uchun mahsulotlarni sotish orqali mablag` to`lash imkonini beradi. Alternativ variantlardan tanlov (tradeoff) – tanlab olingan variant altyernativ variantdan voz kyechish evaziga amalga oshirilishini taqozo etuvchi qaror qabul qilish zarurati. Makroiqtisodiy atamalar doirasida iqtisodiy atamalar siyosatning chora-tadbirlar ishlab chiqish jarayonida ba'zi g`oyalarning tanlov-muammolarini belgilash uchun ishlatiladi. Masalan, ishsizlikning o`shishi va inflyatsiya jadalligi, foydaning o`shishi yoki ish haqining oshishi orasidagi tanlov muammosi.

Asosiy fondlar va ularning bahosi (capital stock) – turli xo`jalik subyektlari va fuqarolarning pul mablag`larini aniq bir maqsad yo`lida birlashtirish va ishlatish.

Asosiy narx (base price) – xalq xo`jaligini rivojlantirish va statistik hisob olib borishda indekslarni hisoblash va to`lashgacha hisoblangan narx.

Budjet taqchilligi (budget diffitsit) – davlat budjetida xarajatlarning daromadlardan ustun bo`lishi.

Band aholi (employees) – ijtimoiy ishlab chiqarishning fuqarolik sektorida band bo`lgan va mamlakat qonunchiligi tomonidan belgilangan normalarga mos ravishda hisobga olinadigan mehnatga layoqatli yoshdagi aholi.

Bandlik darajasi (rate of employees) – bandlar umumiy sonining mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga nisbati.

Bartaraf etilgan inflyatsiya – iqtisodiyot doirasida boshqariladigan yoki tabiiy, qo`yilgan narxlarni boshqarish davomidagi inflatsiya jarayonlarining o`ziga xos ko`rinishi. Direktiv tarzda belgilangan narxlar darajasi saqlangan holda inflatsiya muomaladagi pul miqdorining ko`payishi va uning sotib olish salohiyati pasayishi. Bularning ta'sirida talab keskin oshib, tovar va xizmatlar tafchilligi o`sadi va bu aholining vaqtinchalik qondirilgan talabi ortishi orqali namoyon bo`ladi.

Bank krediti (banking credit) – daromad (%) ko`rinishida foyda olish uchun bank tomonidan qarzga pul berish.

Belgilangan almashuv kursi (fixed exchange rate) – milliy valutaning xorij valutalariga nisbatan an'anaviy tarzda belgilanadigan qiymati va o'zgarmas tizim.

Budjet soliq siyosati (fiscal policy) – budjet siyosatida davlat o'z istagi bilan budjet xarajat va daromadlarini shakllantirgan holda 3 xil budjet siyosati yuritadi. Budjet xarajatlari, transfer xarajatlari shaklidagi xarajatlar. Daromadlar esa uch manbadan kelishi mumkin: soliqlardan, xazina tomonidan, chiqarilgan qimmatbaho qog'ozlar sotilish va budjet tomonidan ma'lum qismi markaz tomonidan bank emissiyasi hisobiga yopilish. Shunga ko'ra, davlat xarajat va daromadlarni boshqarish orqali budjet siyosatini yuritadi.

Bozor munosabati (market clearing) – bozordagi talab va taklifning miqdoran va tarkibiy jihatdan bir-biriga muvofiq kelishi. Agar shunday muvofiqlik bo'lmasa, bozor muvozanati izdan chiqadi.

Bank rezervlari (reservers) – bankda saqlanayotgan naqd pullar, markaziy bankda saqlanayotgan foizsiz depozitlar.

Baho, narx (prise) – tovar qiymatining puldagi ifodasi. Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni va foydani ko'rsatadi.

Bozor narxi (market price) – iqtisodiyotda jami talablarga ko'ra o'zgarmas holda qoluvchi narxlar.

Valuta kursi – mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Giperinflyatsiya (hyper-inflation) – haddan tashqari inflyatsiya, narxning shiddat bilan o'sishi, pul qadriining tez pasayishi, pul topishga intilshning minimal darajaga kelishi bilan xarakterlanadi.

Davlat budjeti (state budget, local budget) – asosan davlat (viloyat, shahar, tuman, muassasa, tashkilot va boshqalar) ning ma'lum muddatdagi (yil, chorak, oy) daromad va xarajatlarining pul hisobi.

Devalvatsiya (devaluation) – mamlakat savdo va to'lov balansining keskin yomonlashuvi, valuta kursining pasayishi bilan bog'liq holda milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishi.

Deflatsiya (deflation) – inflyatsiya davrida muomaladagi qog'oz pulni kamaytirish; davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul-kredit tadbirlarini qo'llash bilan amalga oshiriladi.

Depozitlar (deposits) – omonatga asrab qo'yilgan: 1) bank va omonat kassalariga qo'yilgan omonatlar; 2) bank daftardagi yozuvlar; 3) kredit muassasalariga saqlash uchun topshirilgan qimmatbaho qog'ozlar (aksiya va obligatsiya).

Dividend (dividend) – hissadorlik jamiyatlari foydasining bir qismi bo'lib, aktsiyaning soni va turiga qarab har yili hissadorlar orasida taqsimlanadi.

Diskont (dicount) – markaziy bank tomonidan tijorat banklariga beriladigan qarzlarga qo'yiladigan foiz.

Daromad (income) – ishlab chiqarish natijasida tushgan pul (foyda).

Daromadning mavjud miqdori (disposable income) – sarf-xarajatlar va jamg'armalar uchun ishlatish maqsadida iqtisodiy sektorlar qo'lida mavjud daromadlar; daromadlar va to'g'ri soliqlar orasida farq bilan aniqlanadi.

Doimiy, davomiy inflatsiya (chronic inflation) – nisbatan yuqori yoki past inflyatsiya darajasi uzoq muddat davomida ushlab turiladigan iqtisodiy vaziyat. Barqarorlikka erishgunga qadar davomli, yuqori inflatsiya darajasi sodir boʻlgan mamlakatlarga misol qilib, Braziliya, Isroil, Meksika, Peru, Argentinani keltirish mumkin.

Davlat iste'moli – davlat iste'moli uchun mahsulot va xizmatlarga, shuningdek xususiy sektorda ishlab chiqarilgan mahsulot va xizmatlarga ketgan xarajatlar.

Diskont (discount) – markaziy bankning tijorat banklariga kredit berishdagi foiz stavkalari.

Yopiq iqtisodiyot (closed economy) – tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy imkoniyatlarga ega boʻlmaydigan iqtisodiyot.

Jami taklif (aggregate supply) – mamlakatda ishlab chiqarilgan hamma tovar va xizmatlarning jami qiymati. Bu tovar va xizmatlar milliy mahsulot ham deb ataladi.

Jamgʻarmaga moyillik (propensity to save) – daromadda jamgʻarma hissasi qanchani tashkil etishi.

Jami talab (aggregate demand) – mamlakatning real xarid qobiliyatini aks ettiruvchi koʻrsatkich; jami xarajatlar deb ham ataladi. Unga davlatning iste'mol xarajatlari, xususiy sektor iste'moli, jami investitsiyalar va eksport-import xarajatlari kiradi.

Jami band aholi (employees) – band aholi va harbiy xizmatchilar. Ishsizlik (unemployment) – aholining iqtisodiy faol qismi ish topa olmasligi, mehnat rezerviga aylanishi.

Ishsizlikning darajasi (unemployment rate) – ishsizlar umumiy sonining ishchi kuchiga boʻlgan nisbati.

Ishsizlikning tabiiy darajasi (natural rate of unemployment) – real va potensial yalpi milliy mahsulotning oʻsishi bir-biriga mos keladigan iqtisodiy rivojlanish davri oraliqlariga xos ishsizlik darajasi. U iqtisodiy rivojlanishning haqiqiy va tuzilmaviy ishsizlik koʻrsatkichlari yigʻindisi sifatida ham hisoblanishi mumkin. Shuningdek, NARU (natural rate of unemployment) atamasi ishsizlikning oʻsmaydigan darajasi koʻrsatkichi tarzida ham qoʻllaniladi. Bu koʻrsatkich ijtimoiy jihatdan nisbatan neytral boʻlib, inflyatsiyaning turgʻun, barqaror darajalari hamda real va potensial yalpi milliy mahsulot (YaMM) mos tushgan holatidagi ishsizlik darajasini aks ettiradi.

Ish haqi (wage, nominal) – pul, qiymat shaklidagi ish haqi.

Import (import) – mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun xorijiy mollar, kapital va texnologiya olib kelishahri Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U vaqtni tejash, xalq xoʻjaligi, aholi ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga koʻmaklashadi.

Investitsiya (investment) – ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki xorijda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritishahri Investitsilarning moliyaviy va real turlari mavjud.

Iste'mol narxlari indeksi (consumer price index) – odatda, oila tomonidan iste'mol qilinadigan tovar va xizmatlar narxi bazis davrga nisbatan oʻzgarishining

o`rtacha darajasini aks ettiradigan ko`rsatkich, inflyatsiya ko`rsatkichi sifatida ishlatiladi.

Ishlab chiqaruvchilar narxlarining indeksi (producer price index) – bazis davr oralig`ida xomashyo, materiallar va oraliq tovarlar narxi o`zgarishining o`rtacha darajasini aks ettiruvchi ko`rsatkich. YaMMning maksimal darajada detallashtirilgan komponentlari narxini solishtirma narxlarga o`tkazishda ishlatiladi.

Indekslar – YaMM deflyatorlari (GNP deflators) – YaMM ko`rsatkichlarini solishtirma narxlarda aks ettirish uchun ishlatiladigan indekslar guruhi. Ularga narxlarning agregat indeksi, YaMM deflyatori narxlari indeksi, iste'molchi narxlari indeksi, shuningdek maxsus tashkil etilgan indekslar kiradi.

Indeksatsiya (indexation) – iqtisodiyotdagi narxlarning o`rtacha darajasi o`zgarishiga bog`liq ravishda ish haqi va boshqa daromadlarni tuzatish, kelishtirish tizimi.

Inflatsiya (inflation) – pulning qadrsizlanishi, muomaladagi pulning qadrsizlanishi, pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo`lishi. Inflatsiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi (rate of inflation) – ma'lum vaqt ichida (oy, yil) narx darajasining foizda o`zgarishi.

Iste'mol krediti (consumer credit) – markaziy bank tomonidan barqarorlik davrida qo`llaniladigan pul siyosati vositasi (instrumenti). U banklar tomonidan berilishi mumkin bo`lgan ichki kreditning maksimal miqdori rasmiy ravishda belgilanishini taqozo etadi.

Iste'mol (consumption) – kishilarning iqtisodiy talablarini qondirish jarayonida ijtimoiy mahsulotdan foydalanish, ijtimoiy ishlab chiqarish jarayonining oxirgi bosqichi.

Ist'emol xarajatlari – makroiqtisodiyotda uy xo`jaligi va qurilish xarajatlarini qamrab oladigan xarajatlar.

Ishlab chiqarish vazifasi (production function) – mahsulot ishlab chiqarish uchun mazkur korxonaga zurur bo`lgan barcha kishilar va mehnat qurollari harakatlari majmui.

Ishchi kuchi (labour force) – kishilarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida ishga solinadigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ishchi kuchi hisyasi (labour force rate) – kishilarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida ishga solinadigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ish vaqti (hours of work) – ishlab chiqarishda band aholining ishlagan vaqti hajmi.

Ish vaqtining umumiy soatlari soni (total hours of work) – o`rtacha statistik ishlovchi band bo`lgan ish vaqtining o`rtacha soatlari soni.

Iqtisodiy o`sinh – real milliy daromad yoki mahsulotning aholi jon boshiga o`sishi.

Import qilishga moyillik (propensity to import) – daromadda importga qaratilgan xarajatlar hisyasi.

Investitsiyalarga bo'lgan moyillik (propensity to invest) – iste'mol xarajatlarining daromaddagi hisyasi.

Iste'mol qilishga moyillik (propensity to consume) – iste'mol xarajatlarining daromaddagi hisyasi.

Ichki iste'mol uchun mo'ljallangan tovarlar (nontraded goods) – tashqi bozorda sotishga mo'ljallanmagan, ichki iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar (ko'chmas mulk, xizmatlarning ayrim turlari).

Ishlab chiqaruvchilar narxi (producers price) – tovar va xizmatning bazis narxi, soliqlarni qamrab oluvchi va subsidiyalar olib tashlangan narx.

Kapital eksporti – tijorat maqsadida amalga oshiriladigan eksport.

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi (expected rate of inflation) – mavjud ijtimoiy, iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflatsiya darajasi.

Likvidlik (liquidity) – turli korxonalar, birlashmalar, firma va banklarning o'z qarzini to'lay olish yoki boshqa majburiyatlarini bajara olish imkoniyati.

Markaziy bank (Central bank) – mamlakatning jami kredit tizimiga rahbarlik qiladi, davlat pul-kredit siyosatini olib boradi, pul va qimmatbaho qog'ozlar emissiyasining monopoliya huquqida amalga oshiradi.

Muomaladagi pullar (currency) – mamlakatning pul birligi va uning tipi (oltin, kumush, qog'oz): pulga tenglashtirilgan to'lov vositalari: pul hisob-kitoblarini taqozo etadigan xalqaro iqtisodiy ayirboshlash va boshqa aloqalarda qatnashadigan vositalar.

Milliy daromad (national income) – milliy ishlab chiqarishda olinadigan daromad yoki iqtisodiyotning barcha turdagi daromadi bahosi.

Mehnat umumdorligi (labour productivity) – mehnat mahsuldorligini, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi umumlashma ko'rsatkichlardan biri.

Mulk (property) – muayyan qiymatga ega bo'lib, biron-bir shaxsga qarashli narsa.

Makroiqtisodiyot (macroeconomics) – barqarorlashtirish, bir birlik milliy valutamizni mustahkamlash, kapital qurish dasturi, iqtisodiyotning tarkibiy jihatdan yangilash yo'lini davom ettirish rejasini yoki mulkdorlar sinfini yangilash, qonunchilik yoki huquqiy tarkibni mustahkamlash.

Nominal YaMM (nominal GNP) – joriy narxlarda aks ettirilgan yalpi milliy mahsulot.

Narxlar indeksi (price index) – har xil vaqt oralig'ida tovar va xizmatlarga narxning muvozanati o'zgarishini aks ettiruvchi ko'rsatkich.

Narxlar korrektirovkasi (price adjustment) – narxlarning bozor vaziyati o'zgarishiga moslashuv jarayoni.

Nominal almashuv kursi (nominal exchange rate) – milliy valuta va xorijiy valutalar birliklarining odatda mavjud nisbati. Ushbu nisbat ham qat'iy belgilangan, ham chayqalib turuvchi asosda amalga oshirilishi mumkin.

Nominal foiz stavkasi (nominal interest rate) – ma'lum davr ichida (oy, yil) qarzga olingan pul birligiga to'langan pul miqdori. Depozit schyotlar va qimmatli qog'ozlarda aktivlarning nominal qiymati o'sishiga belgilanadigan foiz stavkalari deyiladi.

Oraliq iste'mol (intermediate consumption) – ishlab chiqarishning bir bosqichida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni ishlab chiqarishning boshqa bosqichida mehnat predmetlari sifatida ishlatilishi.

Ortiqcha taklif (excess supply) – mavjud narxlarda tovar va xizmatlar taklifi ularga talabdan ustun bo'ladigan iqtisodiy vaziyat, shuningdek ortiqcha ishlab chiqarish.

Ortiqcha talab (excess demand) – mavjud narxlar holatida tovar va xizmatlarga talab takliflardan ustun bo'ladigan iqtisodiy vaziyat, shuningdek defitsit deb ham ataladi.

Ochiq iqtisodiyot (open economy) – tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy va moliyaviy aloqalarga ega iqtisodiyot.

Potensial YaMM (potential GNP) – mavjud sarmoya resurslari va ishchi kuchi hisobiga erishish mumkin bo'lgan ishlab chiqarish hajmi.

Paritet (parity) – tenglik, teng huquqli, teng vakillik asoslarida biror-bir iqtisodiy (siyosiy) harakatda ishtirok etish

Pasayish (recession) – iqtisodiy faollikning pasayishi bo'lib, bu faoliyatning o'sishi bilan xarakterlanadi.

Pulga bo'lgan talab (demand for money) – mamlakat aholisining jamg'arish va iste'mol qilish, oldi-sotdi va har xil iqtisodiy bitimlar tuzish uchun egalik qilmoqchi bo'lgan miqdori; iste'mol, foiz stavkasi, operatsiya xarajatlari va boshqa vazifalar bilan ifodalanadi.

Pul bazasi – MV (monetary base) – muomaladagi naqd pullar, korxonalarining kassadagi pullari va tijorat banklarining milliy bankdagi zaxirasi.

Real YaIM (real GNP) – solishtirma doimiy narxlar orqali aks ettirilgan YaMM. U joriy narxlarda hisoblangan YaMMni narxlarning o'zgarish ko'rsatkichi (inflyatsiya darajasi) hisobiga to'g'rilash yo'li bilan hisoblanadi.

Real ish haqi (real wage) – narxlar o'zgarishi darajasi hisobiga tuzatish kiritilgan nominal ish haqi (yoki nominal ish haqidan narxlar o'zgarishi darajasining hisobga olingani).

Real almashuv kursi (real exchange rate) – ikki mamlakatdagi narxlar darajasining o'zaro nisbati, ular o'rtasidagi munosabatni hisobga oluvchi almashuv kursi. Muayyan mamlakatlardagi nominal almashuv kursi narxlari indekslarini ularning o'zaro nisbatiga bo'lish orqali hosil bo'ladi.

Real foiz stavkasi (real interest rate) – ma'lum davr ichida depozit schyotlar va qimmatli qog'ozlardagi aktivlarning real qiymati o'sishi yuz beradigan foiz stavkasi; nominal foiz stavkasidan shu davr oralig'ida kutilayotgan nominal foiz stavkasi.

Ratsional kutishlar (rational expectations) – ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'zlarida mavjud barcha ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlar asosida eng ratsional tarzda o'z iqtisodiy xulq-atvorini rejalashtiradi, deb ta'kidlovchi nazariya.

Revolvatsiya (revaluation) – mamlakat pul birligi rasmiy kursini xorijiy valutalariga nisbatan oshirish.

Soliqlar (taxes) – milliy daromadni taqsimlash jarayonida uning bir qismini davlat ixtiyoriga olish shakli, soliq, budjet va budjetdan tashqari pul fondlarini tashkil etishning asosiy vositasi.

Soliq siyosati – mamlakat taraqqiyoti kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishda "majburiy jamg'armalar" tashkil etuvchi asosiy omillardan biri.

Sarf-xarajat balansi (spending balance) – makroiqtisodiyotda YaMMni ishlab chiqarishga ketgan jami xarajatlar va yaratilgan yalpi milliy mahsulotning oxirgi iste'mol maqsadida ishlatilishi orasidagi balans.

Solishtirma afzallik (comparative advantages) – ayrim iqtisodiy agentlarning tovar va xizmatlarni kamroq xarajatlar evaziga ishlab chiqarish xususiyati. Makrodarajada solishtirma afzalliklar prinsipi ishlab chiqarish va eksportning samarali tuzilmasini shakllantirish uchun qo'llaniladi.

Subsidiya (subsidy) – davlat budjeti hisobidan korxonalar, tashkilotlar va xorijiy davlatlarga beriladigan mablag`. Subsidiya bozor iqtisodiyotini tartibga solish vositasi hisoblanadi.

Savdo balansi (merchandise trade balance) – eksport va import tushum va to'lovlarini aks ettiruvchi balans. Unda savdo bitimida ko'zda tutilgan, ammo joriy davrda amalga oshirilmaydigan to'lov va tushumlar o'z aksini topmaydi.

Savdo balansining difitsiti (trade deficit) – iqtisodiy sur'atlarning hisobot davri oxiriga kelib, import bo'yicha qilingan jami xarajatlar eksport daromadlaridan oshadigan vaziyatgacha o'sishi.

Savdo balansining ijobiy saldosi (trade surplus) – hisobot davri oxiriga kelib, eksport bo'yicha jami daromadlar import bo'yicha xarajatlardan ustun kelgan vaziyat.

Sanoat davri (business cycle) – iqtisodiyotning vaqti-vaqti bilan qaytarilib turuvchi turli rivojlanish bosqichlari. Umumiy ishbilarmonlik faolligining oshishi va pasayishi, shuningdek tushumlar bilan xarakterlanadi.

Sof milliy mahsulot (net product) – makroiqtisodiy ko'rsatkich; YaMM va amortizatsiya ajratmalari jami miqdorining ayirmasi.

Tijorat banki (Commercial bank) – qo'yilmalar shaklidagi pul kapitallari va jamg'armalar hisobiga barcha tarmoq korxonalarini uchun universal bank harakatlarini amalga oshiruvchi kredit muassasasi. Tijorat banki kredit tizimining yetakchi bo'g'inidir. Uning harakatlarida sanoat va savdo korxonalarini kreditlash asosiy o'rin egallaydi. Bank, shuningdek komissiya muomalalarini ham olib boradi.

To'lov balansi (balance of payment) – shunday iqtisodiy tushunchaki, u orqali mamlakatlarning tashqi iqtisodiy munosabatlari holati, xalqaro miqyosda to'lovga qobilligini bilish mumkin. To'lov balansi shunday hujjatki, unda mamlakatlar xorijiy davlatlarga ulashgan va xorijiy davlatlardan kelgan barcha to'lov va tushumlarning haqiqatdagi miqdori aks ettiriladi, shartnomalarda ko'zda tutilgan, ammo hali kelib tushmagan to'lov yoki tushumlar summasi o'z aksini topadi.

Tarkibiy ishsizlik (structural unemployment) – iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurish, eskirgan tarmoq va kasblar bartaraf etilishi, ishchi malakasi pastligi yoki umuman yo`qligi natijasida yuzaga keladigan majburiy ishsizlikning ko`rinishi.

Tashqi dunyo – muayyan mamlakatni tashqi iqtisodiy aloqalar olib boruvchi iqtisodiy agentlar bilan birlashtiruvchi institutsional sektor.

Talab etilgunga qadar saqlanadigan depozitlar (demand deposits) – bankdagi qo`yilmalarda talab etilgunga qadar saqlanadigan pul vositalari.

Tijorat krediti (comercial credit) – qisqa muddatli qarz (1 yil muddatgacha beriladi); sotib olinadigan tovarlarga to`lash uchun pul shaklida beriladigan qarz.

Transfert to`lovlari (transfer payment) – o`tkazma to`lovlar, ya'ni davlat budjetidan aholiga va xususiy tadbirkorlarga beriladigan to`lovlar.

Tovar eksport qilish – mamlakat ichkarisida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni chetga sotish hamda xorijdagi sheriklarga ishlab chiqarish va talab xarakteriga ega xizmatlar ko`rsatish.

Uzoq muddat davomida ishlatiluvchi tovarlar (durable goods) – iste'molchilarga uzoq vaqt xizmat qiladigan (1 yildan kam) tovarlar. Uzoq vaqt xizmat qiladigan tovarlarga avtomobil, muzlatgich va boshqa maishiy xizmat tovarlari kiradi.

Friksion ishsizlik (frictionfl unemployment) – bir ishdan boshqa bir ishga o`tish bilan bog`liq vaqtinchalik ishsizlik. Yashirin ishsizlik (hidden, latent, disguised) – ishlab chiqarish jarayonida obyektiv holda ishchilar sonini ham talab etadigan, lekin amalda ishlab chiqarishda ortiqcha bo`lgan ishchilar soni.

Faktor daromad (factor incomte) – ishchi kuchi, kapital mulk, ishlab chiqarish omillari qo`llanishi natijasida yuzaga keladigan daromad.

Foyda (profit) – qo`shimcha mahsulotning pul shakli; korxonalar, tarmoq va xalq xo`jaligi ishlab chiqarish-xo`jalik faoliyatini umumlashtiruvchi ko`rsatkich. Korxonaning moliyaviy ahvoli, iqtisodiy rag`batlantirish fondini shakllantirish imkoniyatlari, budjet va yuqori turuvchi organlar bo`yicha majburiyatlarning bajarilishi foyda hajmiga bog`liq.

Foiz (interest) – daromad, o`z mulkini boshqa jismoniy va huquqiy shaxslarga foydalanishga berish va undan foyda olish.

Foiz stavkasi (interest rate) – kredit yoki qarz stavkasi kapitali evaziga to`lovning foiz ko`rsatkichi. Odatda, qarzga olingan pul belgisining bir birligiga to`g`ri keladigan yillik to`lovni aks ettiradi.

Fillips egri chizig`i (phillips curve) – inflatsiya darajasi dinamikasi va ishsizlik darajasi dinamikasi yoki real YaMMning potentsialdan og`ishi orasidagi o`zaro bog`liqlikni tafsiflovchi va grafikda ifodalovchi vosita.

Xususiylashtirish (privatization) – davlat mulkini, iqtisodiyotdagi davlat sektorini xususiylashtirish. Xususiylashtirish davlat mulki monopoliyasini tugatish, erkin sohiblik tashabbusiga yo`l ochish, bozor iqtisodiyotini rag`batlantirish maqsadida amalga oshiriladi.

Shaxsiy daromad (personal income) – jismoniy shaxslarning soliq to`lagunga qadar daromadi.

Shaxs sarmoyasi – kapital sifatida yondashuv ikki tomonlama xususiyatga ega bo`ladi. Uning salbiy tomoni shundaki, bunday qarashlar ijtimoiy muammolar

va mehnat kapital tomonidan ekspluatatsiya qilinishi haqidagi fikrlarga ulanib ketadi. Bunday hollarda kapital mehnatni ekspluatatsiya qilar ekan, u holda inson kapitali ham mehnatni ekspluatatsiya qiladimi, degan fikrni keltirib chiqarishga urinishadi. Insonga kapital sifatida yondashuvning ijobiy tomoni shundan iboratki, bunday yondashuv resurslardan samarali foydalanish va ularning oqilona taqsimlanishini ta'minlaydi.

Eksport (export) – tovarlar, xizmatlar va kapitallarni tashqi bozorda realizatsiya qilish maqsadida chetga chiqarish.

O`zgaruvchan almashuv kursi (flexible exchange rate) – ichki muvozanatni tiklash maqsadida mamlakat almashuv kursiga ega bo`ladigan xalqaro hisob-kitoblar tizimi.

Qarzlarni – “zayomlar” (borrowing) – ma'lum bir muddatga qaytarib olish sharti bilan berilgan mablag`lar. Qarzlarni quyidagicha bo`lishi mumkin: tijorat foizsiz qarzlarni, imtiyozli qarzlarni hamda ichki va tashqi qarzlarni. Jismoniy, yuridik shaxslarning qarzlari esa ichki qarzlarga kiradi.

Qarz berish (crediting) – pul yoki tovarlarni qaytarish sharti bilan ma'lum muddatga berish.

Qadrsizlanish (depreciation) – milliy valutaning narxi xorij valutalari bahosidan pasayishi.

Qimmatbaho qog`ozlar (securities) – egasiga qandaydir kapital yoki mulkka egalik qilish huquqini tasdiqlovchi va foiz, dividend ko`rinishda daromad keltiruvchi hujjat.

ILOVALAR

2007 va 2008 yillarda aholi jon boshiga YaHM ishlab chiqarish

Hududlarni guruhlash			
2007 йил		2008 йил	
I guruh (indeks 1,000 va undan yuqori)			
Navoiy	1,944	Navoiy	1,905
Toshkent sh.	1,819	Toshkent sh.	2,114
Toshkent	1,116	Toshkent	1,013
II guruh (indeks 0,500 dan 1,000gacha)			
Buxoro	0,968	Buxoro	0,975
Qashqadaryo	0,823	Qashqadaryo	0,829
Andijon	0,723	Andijon	0,762
Farg`ona	0,719	Farg`ona	0,706
Jizzax	0,694	Jizzax	0,671
Sirdaryo	0,670	Sirdaryo	0,663
Xorazm	0,643	Xorazm	0,604
Samarqand	0,566	Samarqand	0,585
Surxondaryo	0,504		
III guruh (indeks 0,500 va undan past)			
		Surxondaryo	0,498
Namangan	0,463	Namangan	0,481
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,452	Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,452

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

**Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining asosiy ko`rsatkichlari dinamikasi
(o`tgan davrga nisbatan o`shish sur'atlari, %da) Yalpi hududiy mahsulot (YaHM)**

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	89,7	98,3	100,9	107,5	105,0	106,9	107,7	108,6	108,3
Andijon	102,8	108,9	102,9	101,9	104,6	110,2	110,1	110,9	114,6
Buxoro	104,2	103,5	102,0	101,9	107,3	109,9	105,6	109,3	105,7
Jizzax	104,2	106,5	110,0	110,2	103,6	108,3	107,6	108,1	108,3
Qashqadaryo	99,0	105,0	109,4	105,7	102,5	108,0	107,0	109,8	111,7
Navoiy	103,2	101,4	104,7	101,9	105,3	102,2	105,6	106,3	108,1
Namangan	108,0	104,5	103,2	103,7	105,5	107,0	107,7	109,5	112,3
Samarqand	104,6	103,5	107,9	106,9	105,4	106,1	109,2	110,5	108,3
Surxondaryo	105,5	108,0	103,7	103,8	105,7	105,5	110,0	107,0	107,4
Sirdaryo	102,6	102,9	97,5	102,4	107,8	111,1	107,5	106,5	108,9
Toshkent	110,9	104,2	103,4	103,0	109,4	103,8	108,5	108,0	104,7
Farg`ona	106,1	99,5	104,8	101,9	103,9	106,5	106,4	107,9	106,0
Xorazm	94,8	103,0	103,6	103,9	113,3	103,4	107,3	107,9	107,6
Toshkent sh.	104,5	104,3	101,5	104,0	105,2	106,6	109,5	114,7	118,6
O`zbekiston Respublikasi	103,8	104,2	104,0	104,2	107,4	107,0	107,5	109,5	109,0

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Sanoat ishlab chiqarishi

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	111,2	95,9	94,9	98,4	115,6	118,4	109,2	112,0	112,5
Andijon	90,0	128,1	105,5	118,1	134,7	134,5	124,4	118,9	123,4
Buxoro	103,9	107,7	103,3	102,5	108,7	102,1	101,9	111,9	107,0
Jizzax	122,7	119,9	130,3	115,1	108,6	131,6	109,2	109,7	109,0
Qashqadaryo	101,9	104,4	112,1	114,0	108,3	101,3	113,5	106,7	118,9
Navoiy	102,2	100,6	106,5	99,4	105,6	97,3	102,1	101,1	103,0
Namangan	126,1	118,2	112,5	113,3	113,0	114,0	107,1	108,8	115,2
Samarqand	97,3	105,7	106,7	110,6	115,0	108,9	120,7	123,2	124,2
Surxondaryo	107,9	104,1	113,1	104,3	112,3	104,2	109,6	109,2	111,8
Sirdaryo	106,7	101,3	122,4	98,9	103,8	103,7	113,8	105,1	105,1
Toshkent	108,8	109,1	108,3	101,4	103,2	100,1	106,6	113,3	100,3
Farg`ona	108,5	101,4	108,7	101,8	103,6	105,0	108,8	105,6	102,8
Xorazm	103,5	100,3	103,9	101,0	107,6	127,0	108,5	108,2	110,3
Toshkent sh.	113,2	110,5	111,7	111,9	103,9	116,3	124,0	121,1	136,8
O`zbekiston Respublikasi	105,9	107,6	108,3	106,0	109,4	107,2	110,8	112,1	112,7

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	105,9	113,5	104,3	108,5	110,5	114,8	111,3	118,9	115,2
Andijon	92,6	123,7	97,8	120,7	145,9	147,0	128,4	124,6	122,2
Buxoro	105,9	107,4	103,3	106,8	107,9	107,1	104,1	101,9	106,9
Jizzax	123,6	119,3	159,3	128,9	110,4	116,2	115,7	115,3	116,0
Qashqadaryo	113,1	112,7	108,5	112,3	117,2	112,1	116,7	115,2	117,3
Navoiy	115,5	99,98	114,5	104,4	96,1	99,5	105,7	110,2	115,2
Namangan	124,3	111,8	118,1	115,9	110,5	104,5	113,6	112,1	116,3
Samarqand	92,4	102,6	102,5	102,6	110,0	103,7	132,0	118,2	124,5
Surxondaryo	111,9	100,9	11,8	100,8	114,5	94,7	129,9	109,5	112,6
Sirdaryo	110,1	120,2	103,0	103,8	107,4	98,3	123,3	119,4	117,8
Toshkent	112,5	114,1	106,6	103,2	112,4	109,7	108,1	121,3	111,3
Farg`ona	111,3	98,1	106,4	101,4	119,3	108,0	109,3	111,7	106,0
Xorazm	107,8	94,0	95,0	125,5	98,5	97,3	121,8	124,6	108,9
Toshkent sh.	111,3	101,3	120,2	105,2	96,6	114,0	127,7	122,0	123,6
O`zbekiston Respublikasi	105,2	107,6	108,4	108,5	113,5	116,6	120,6	118,6	117,7

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Qishloq xo`jaligi mahsulotlari

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	65,6	90,5	101,2	134,3	114,4	104,6	111,7	103,1	100,1
Andijon	110,2	107,1	102,0	101,7	102,6	104,7	103,5	108,3	109,3
Buxoro	106,3	102,0	102,6	108,8	109,3	109,2	104,6	108,9	101,9
Jizzax	100,1	106,9	113,2	116,6	114,0	104,0	108,0	105,7	104,2
Qashqadaryo	89,4	106,9	119,9	103,1	109,9	109,6	100,3	108,1	106,4
Navoiy	105,0	107,2	106,7	113,7	109,9	107,5	108,1	107,9	105,1
Namangan	111,5	101,4	101,5	102,2	109,0	103,1	107,2	109,4	106,0
Samarqand	104,8	103,9	112,4	111,4	105,8	103,9	111,7	106,3	102,8
Surxondaryo	106,7	110,5	102,8	105,8	106,5	100,5	113,4	102,3	101,3
Sirdaryo	101,9	105,8	98,8	109,4	111,6	112,9	103,8	101,0	106,5
Toshkent	114,9	103,7	102,4	104,1	110,2	103,8	109,9	102,4	106,1
Farg`ona	113,5	100,4	105,2	101,9	108,4	107,2	101,6	108,4	105,1
Xorazm	82,8	103,6	106,4	114,0	114,3	103,2	104,7	105,2	102,8
O`zbekiston Respublikasi	103,1	104,2	106,0	107,3	108,9	106,2	106,2	106,1	104,5

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

HUDUDLAR TARAQQIYOTI

Investitsiyalar

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	83,0	105,8	114,0	115,7	104,1	76,2	103,8	113,6	224,4
Andijon	101,0	118,4	105,0	108,3	61,9	129,2	169,4	97,2	122,3
Buxoro	108,0	119,2	103,0	923	151,3	120,7	112,7	185,2	85,0
Jizzax	111,0	77,5	112,0	63,4	107,7	111,5	115,5	157,7	95,4
Qashqadaryo	93,0	130,2	93,4	112,8	80,9	116,2	144,9	98,2	163,9
Navoiy	116,0	107,4	97,9	113,8	83,2	141,9	133,5	108,3	95,0
Namangan	103,0	85,5	100,0	101,7	104,5	97,1	112,3	134,8	118,9
Samarqand	104,0	107,1	99,8	1054	118,1	110,6	101,4	110,3	105,6
Surxondaryo	102,0	115,7	101,0	104,0	92,9	136,4	108,9	119,6	110,2
Sirdaryo	100,2	101,3	84,4	102,4	139,7	89 6	132,2	96,1	125,0
Toshkent	106,0	112,1	102,0	105,5	117,6	112,7	89,9	136,2	134,0
Farg`ona	107,0	108,7	107,0	68,4	91,8	119,2	97,9	129,7	141,9
Xorazm	102,0	95,5	103,0	65,8	228,2	44,1	153,2	123,1	106,2
Toshkent sh.	92,0	106,3	80,9	112,6	121,6	88,4	97,1	114,5	167,7
O`zbekiston Respublikasi	101,0	104,0	103,6	104,8	107,3	105,7	109,3	125,8	128,3

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Chakana savdo aylanmasi

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	103,6	117,9	101,2	108,5	102,1	95,9	113,4	118,9	119,1
Andijon	106,4	109,3	107,3	96,4	91,8	95,0	111,8	107,0	117,2
Buxoro	110,3	114,7	107,0	101,4	1044	110,1	111,1	120,4	121,0
Jizzax	111,0	125,8	116,1	103,7	106,1	95,1	115,5	124,9	118,4
Qashqadaryo	109,9	116,5	106,7	109,4	100,0	101,5	112,1	110,2	115,1
Navoiy	105,4	113,3	103,8	104,7	125,5	105 5	120,4	131,9	121,1
Namangan	110,8	118,8	113,5	97,9	99,0	109,2	118,5	119,0	116,8
Samarqand	113,6	106,6	103,7	107,0	100,8	1024	108,3	117,0	118,0
Surxondaryo	121,4	113,7	112,6	108,4	108,3	110,3	124,2	119,0	113,3
Sirdaryo	105,8	102,1	91,1	96,5	101,5	110,0	113,4	128,0	122,8
Toshkent	123,3	115,9	101,2	108,1	112,6	100,0	110,0	118,8	124,3
Farg`ona	103,2	103,5	106,2	98,4	97,0	99,7	111,0	105,1	120,1
Xorazm	111,8	107,9	101,4	96,3	105,5	116,4	127,0	113,2	114 9
Toshkent sh.	100,2	104,7	89,9	110,8	115,2	113,5	117,4	116,1	113,4
O`zbekiston Respublikasi	107,6	109,6	102,1	104,2	105,2	105 1	114,7	115,5	117,2

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Pullik xizmatlar

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	114,2	105,1	112,4	113,2	109,2	118,6	120,0	128,7	116,5
Andijon	138,9	113,3	109,3	121,5	132,7	117,6	120,8	121,9	119,2
Buxoro	112,6	108,4	117,0	108,8	117,3	119,0	116,3	112,4	110,8
Jizzax	110,4	116,2	114,2	114,0	118,5	118,0	117,1	110,7	135,4
Qashqadaryo	137,2	114,6	121,9	110,9	102,6	134,9	125,8	130,3	127,5
Navoiy	116,8	118,7	108,9	118,7	121,8	117,9	115,4	117,1	120,3
Namangan	137,0	115,5	110,8	127,1	117,4	120,4	127,2	127,3	126,1
Samarqand	118,1	121,6	104,0	124,0	113,9	126,2	126,2	124,9	120,0
Surxondaryo	109,6	114,2	114,3	116,6	111,7	112,8	115,0	109,1	113,1
Sirdaryo	104,8	125,8	109,6	103,2	112,5	127,8	143,0	135,7	118,3
Toshkent	111,5	100,2	109,2	107,1	113,2	117,9	115,7	117,1	126,2
Farg`ona	115,5	113,5	110,5	114,5	119,6	122,7	122,0	117,1	122,1
Xorazm	107,9	106,4	102,0	110,6	119,2	127,0	132,0	116,8	114,4
Toshkent sh.	113,5	117,4	112,8	107,5	105,7	110,6	117,1	116,0	119,1
O`zbekiston Respublikasi	115,7	114,7	108,6	109,5	113,8	116,3	120,1	120,0	120,6

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining differentsiatsiyaa darajasi (aholi jon boshiga indeksi bo`yicha) Yalpi hududiy mahsulot

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,456	0,413	0,392	0,400	0,423	0,466	0,449	0,452	0,452
Andijon	0,911	0,935	0,834	0,764	0,744	0,761	0,749	0,723	0,762
Buxoro	1,109	1,155	1,101	1,053	1,085	1,064	1,009	0,968	0,975
Jizzax	0,742	0,669	0,666	0,702	0,768	0,744	0,754	0,694	0,663
Qashqadaryo	0,722	0,724	0,780	0,782	0,747	0,845	0,858	0,823	0,829
Navoiy	1,039	1,267	1,490	1,685	1,705	1,602	1,969	1,944	1,905
Namangan	0,667	0,637	0,599	0,543	0,572	0,505	0,477	0,463	0,481
Samarqand	0,709	0,679	0,693	0,669	0,601	0,596	0,601	0,566	0,585
Surxondaryo	0,716	0,727	0,760	0,734	0,657	0,603	0,602	0,504	0,498
Sirdaryo	0,807	0,822	0,776	0,754	0,768	0,749	0,703	0,670	0,671
Toshkent	1,040	1,017	1,032	1,041	1,032	1,020	1,053	1,116	1,013
Farg`ona	0,94	0,866	0,843	0,785	0,759	0,724	0,700	0,719	0,706
Xorazm	0,832	0,717	0,720	0,631	0,669	0,670	0,652	0,643	0,604
Toshkent sh.	1,563	1,665	1,671	1,682	1,678	1,750	1,625	1,819	2,114
O`zbekiston Respublikasi	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Variatsiya ko`lami (marta)	3,4	4,1	4,3	4,2	4,0	3,8	4,4	4,3	4,7

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika Qo`mitasi hisob-kitoblari asosida

Sanoat ishlab chiqarish

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,279	0,247	0,201	0,193	0,207	0,228	0,203	0,206	0,211
Andijon	0,909	1,071	0,979	0,960	1,028	1,170	1,297	1,289	1,367
Buxoro	1,100	1,096	1,133	0,996	0,952	0,807	0,694	0,749	0,715
Jizzax	0,278	0,360	0,380	0,418	0,381	0,406	0,351	0,331	0,313
Qashqadaryo	0,931	0,953	0,917	0,967	1,050	1,375	1,416	1,333	1,389
Navoiy	3,144	3,318	4,046	4,490	4,431	4 580	4,652	4,247	4,187
Namangan	0,466	0,450	0,396	0,377	0,343	0,289	0,240	0,226	0,228
Samarqand	0,515	0,459	0,398	0,351	0,330	0,304	0,297	0,334	0,353
Surxondaryo	0,323	0,302	0,283	0,286	0,295	0 261	0,234	0,221	0,231
Sirdaryo	0,460	0,541	0,427	0,429	0,402	0,380	0,420	0,413	0,409
Toshkent	1,368	1,487	1,569	1,537	1,650	1,528	1,652	1,631	1,376
Farg`ona	1,169	1,024	1,072	0,944	0,911	0,818	0,816	0,922	0,894
Xorazm	0,507	0,467	0,414	0,363	0,319	0,354	0,304	0,284	0,264
Toshkent sh.	1,700	1,744	1,729	1,823	1,463	1,336	1,325	1,493	1,832
O`zbekiston Respublikasi	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Variatsiya ko`lami (marta)	11,3	13,4	20,1	23,3	21,4	20,1	22,9	20,6	19,9
Navoiy viloyatini hisobga olmaganda	6.1	7.1	8,6	9.4	8.0	6,7	6.9	7,9	8,7

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,425	0,400	0,341	0,332	0,307	0,287	0,225	0,221	0,233
Andijon	1,354	1,616	1,677	1,847	2,259	3,055	3,368	3,334	3,183
Buxoro	1,501	1,589	1,550	1,458	1,477	1,297	1,126	1,010	0,937
Jizzax	0,266	0,365	0,573	0,655	0,723	0,688	0,603	0,552	0,521
Qashqadaryo	0,616	0,656	0,560	0,615	0,470	0,444	0,379	0,399	0,358
Navoiy	0,616	0,519	0,640	0,712	0,707	0,624	0,581	0,548	0,719
Namangan	0,665	0,579	0,571	0,561	0,573	0,507	0,428	0,432	0,445
Samarqand	1,226	1,072	1,016	0,884	0,836	0,788	0,798	0,814	0,833
Surxondaryo	0,433	0,377	0,364	0,356	0,403	0,321	0,319	0,270	0,259
Sirdaryo	0,700	0,700	0,659	0,669	0,677	0,552	0,551	0,532	0,581
Toshkent	1,071	1,164	1,184	1,252	1,206	1,096	1,010	1,113	1,140
Farg`ona	1,076	1,009	0,934	0,844	0,903	0,826	0,806	0,880	0,783
Xorazm	0,787	0,543	0,551	0,544	0,501	0,426	0,409	0,413	0,368
Toshkent sh.	2,093	2,004	2,360	2,396	2,124	1,983	2,149	2,060	2,406
O`zbekiston Respublikasi	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Variatsiya ko`lami (marta)	8.2	5.3	6.9	7.2	7.4	10,6	14.9	15.1	13.6

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Qishloq xo`jaligi mahsuloti

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,425	0,354	0,360	0,435	0,480	0,523	0,566	0,565	0,524
Andijon	1,170	1,119	1,150	1,051	1,042	1,020	0,952	1,013	1,011
Buxoro	1,340	1,375	1,321	1,376	1,418	1,498	1,482	1,604	1,593
Jizzax	1,331	1,211	1,329	1,425	1,497	1,488	1,514	1,436	1,407
Qashqadaryo	0,831	0,851	0,980	1,006	1,003	1,089	0,994	0,958	0,978
Navoiy	1,238	1,144	1,149	1,218	1,218	1,268	1,343	1,339	1,397
Namangan	1,019	0,996	1,042	0,970	0,968	0,852	0,828	0,858	0,910
Samarqand	1,037	1,081	1,110	1,154	1,084	1,142	1,189	1,193	1,204
Surxondaryo	1,187	1,353	1,311	1,279	1,222	1,084	1,124	1,111	1,105
Sirdaryo	1,397	1,501	1,373	1,393	1,636	1,634	1,466	1,402	1,451
Toshkent	1,511	1,539	1,268	1,255	1,242	1,250	1,393	1,273	1,309
Farg`ona	0,977	1,024	0,995	0,931	0,883	0,845	0,799	0,798	0,766
Xorazm	1,144	1,025	1,072	1,098	1,173	1,193	1,178	1,244	1,165
Toshkent sh.	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
O`zbekiston Respublikasi	3,6	4,2	3,8	3,3	3,4	3,1	2,7	2,8	3,0
Variatsiya ko`lami (marta)									

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Investitsiyalar

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,819	0,648	0,832	1,119	1,111	0,722	0,917	1,807	1,595
Andijon	0,552	0,505	0,439	0,641	0,377	0,401	0,365	0,347	0,460
Buxoro	0,705	0,627	1,063	0,701	1,174	1,346	1,445	2,138	1,542
Jizzax	0,577	1,112	1,155	0,583	0,611	0,601	0,546	0,457	0,548
Qashqadaryo	1,8,7	1,931	1,608	1,760	1,507	1,583	1,972	1,638	2,073
Navoiy	2,014	2,535	2,125	2,213	1,835	2,294	2,534	2,497	1,802
Namangan	0,701	0,501	0,476	0,471	0,449	0,453	0,415	0,496	0,437
Samarqand	0,523	0,453	0,404	0,531	0,505	0,432	0,548	0,487	0,413
Surxondaryo	0,470	0,509	0,451	0,600	0,641	0,712	0,685	0,717	0,578
Sirdaryo	0,772	0,754	0,713	0,592	0,819	0,618	0,769	0,510	0,582
Toshkent	0,747	0,762	0,899	0,872	1,085	1,074	0,863	0,938	0,954
Farg`ona	0,587	0,796	0,931	0,480	0,396	0,405	0,405	0,431	0,507
Xorazm	0,630	0,695	0,855	0,437	0,874	0,339	0,493	0,443	0,370
Toshkent sh.	2,730	2,272	2,131	2,864	3,088	2,462	2,382	1,938	2,492
O`zbekiston Respublikasi	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Variatsiya ko`lami (marta)	5,8	5,6	5,3	6,5	8,2	7,6	7,0	7,2	6,7
Toshkent sh.ni hisobga olmaganda	4,3	5,6	5,3	5,1	4,9	5,7	7,0	7,2	5,6

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Chakana savdo aylanmasi

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0.470	0,485	0,491	0.505	0, 503	0,476	0.455	0,443	0.483
Andijon	1,272	1.314	1.356	1.284	1.077	1.012	0,944	0,890	0.855
Buxoro	0.756	0.841	0,902	0.855	0.373	0.918	0.911	0.931	0.946
Jizzax	0.420	0,530	0.630	0,602	0, 517	0.590	0.554	0.554	0,598
Qashqadaryo	0.662	0.697	0,715	0,755	0.768	0.743	0.676	0.629	0,620
Navoiy	0.728	0,770	0,808	0,800	0,965	0.960	1.061	1.101	1.180
Namangan	0,691	0,747	0,805	0,773	0720	0,727	0,718	0,772	0,750
Samarqand	0,791	0.709	0,707	0.744	0.711	0.693	0.659	0.631	0,645
Surxondaryo	0,588	0,594	0,665	0.700	0.716	0,757	0.799	0,789	0,782
Sirdaryo	0.691	0,665	0.639	0.609	0.595	0.624	0.600	0.627	0,696
Toshkent	1,033	1,041	1,038	1,112	1.179	1,148	1.105	1,132	1.194
Farg`ona	1,219	1,145	1,232	1,153	1.076	0,972	0.937	0,925	0,865
Xorazm	0,662	0,685	0,668	0,610	0, 605	0.694	0,755	0,758	0,739
Toshkent sh.	2,854	2,789	2,452	2,550	2.816	3,011	3,274	3,351	3,343
O`zbekiston Respublikasi	1,000	1,000	1,000	1,000	1, 000	1,000	1.000	1.000	1,000
Variatsiya ko`lami (marta)	6,8	5,7	5,0	5,0	5,6	6,3	7.2	7,6	6,9
Toshkent sh.ni hisobga olmaganda	3,0	2,7	2,8	2,5	2.3	2.4	2,4	2,5	2.5

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

Pullik xizmatlar

Hududlar nomi	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Qoraqalpog`iston Respublikasi	0,410	0,340	0,358	0,380	0 393	0 398	0.384	0 414	0 409
Andijon	0,870	0,856	0,771	0,813	0.999	0.975	1.011	1,002	1,009
Buxoro	0,927	0,856	0,878	0,883	0.894	0,927	0,923	0,941	0,889
Jizzax	0.455	0,441	0,448	0,481	0,.488	0,477	0,457	0.416	0,448
Qashqadaryo	0,463	0,420	0,423	0,462	0 420	0,470	0.498	0,541	0,538
Navoiy	0,707	0,718	0,663	0,755	0.344	0.949	0,911	0,887	0,389
Namangan	0,500	0,479	0,448	0.506	0.504	0,575	0,600	0,615	0.636
Samarqand	0,626	0.612	0,606	0,687	0.666	0,718	0734	0,776	0,787
Surxondaryo	0,480	0.441	0.444	0.457	0.469	0,490	0.440	0.413	0,374
Sirdaryo	0,366	0,361	0,366	0.382	0 395	0.453	0.484	0.556	0,581
Toshkent	0,732	0.670	0,616	0,631	0.653	0,633	0.564	0.643	0,676
Farg`ona	0,510	0.553	0.556	0,586	0.631	0,681	0,692	0,587	0,668
Xorazm	0.707	0,596	0.581	0,602	0.659	0,714	0,737	0.738	0.689
Toshkent sh.	3,455	3,761	4,090	4,201	4.156	3,918	3.834	3,708	3,712
O`zbekiston Respublikasi	1.000	1,000	1,000	1.000	1,000	1, 000	1.000	1,000	1,000
Variatsiya ko`lami (marta)	8,4	11,1	11,4	11,1	10.6	9,8	10.0	9,0	9,9
Toshkent sh.ni hisobga olmaganda	2,5	2,5	2,5	2,3	2 5	2.3	2.6	2,4	2.7

Manba: O`zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo`mitasi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: O'zbekiston, 2003.
2. O'zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi Qonuni. //Xo'jalik va huquq, 2000-y., 9-son.
3. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. //Xalq so'zi, 2009-y. 14-fevral.
4. Karimov I.A. “Vatanimizni bosqichma-bosqich va barqaror rivojlanishini ta'minlash – bizning oliy maqsadimiz” O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 16 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi, 2008-yil. 6-dekabr.
5. Karimov I. A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir // Xalq so'zi. 29.01.2010.
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009.
7. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik subyektlarining faoliyati tartibga solinishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgarish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonuni. – //Toshkent oqshomi, 2005-y. 22-sentyabr.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «To'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni. //Xalq so'zi, 2005-y. 12-aprel.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Aholini ijtimoiy muhofaza qilish va kommunal xizmat ko'rsatish korxonalarini qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. //Xalq so'zi, 2005-y. 23-sentyabr.
10. Abduraxmonov K.X., Abdullaev O., Dadaboev Sh. Региональная экономика и управление: Учебник. – Т., 2007.
11. Bekmurodov A.Sh., G'afurov U.V., Tuxliev B.K. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari: O'quv qo'llanma. - T.: TDIU, 2009. – 124 b.
12. Raximova M. Mintaqaviy iqtisodiyot: O'quv qo'llanma. 2007.
13. Кистанов В.В., Купалов Н.В. Региональная экономика России. – М.: Финансы и статистика, 2006. -548 стр.
14. Фетисов Г.Г., Орешин В.П., Региональная экономика и управление. Учебник. -М.: «Инфра», 2006. -416 стр.
15. Гренберг А.Г. Основы региональной экономики: Учебник. 4-е изд. – М.: Издательский дом ГУВШЕ, 2004. -495стр.
16. Alimov R.X. va boshqalar Mahalliy iqtisodiyot va menejment: O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2004.
17. Mahalliy iqtisodiyot va menejment. – T.: TDIU, 2004.
18. Tashpo'latova L.M. Mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy salohiyati. – T.: TDIU, 2004.

Statistik ma'lumotlar to'plami

18. Узбекистан в цифрах 2006 г. Стат сборник. Тошкент, 2007.

19. Промышленность Республики Узбекистан. 2006 Стат сборник. -Т.: Гос комитет Руз по статистике, 2007.

Internet veb-saytlari

1. Internetdagi rasmiy saytimiz: www.tsue.uz
2. Elektron pochta manzili: info@tsue.uz
3. www.economyta-culty.uz
4. Новости Узбекистана – www.uzreport.com
5. <http://www.prezident.uz>.
6. www.micro-macroiqtisodiyout.fan.uz

Anvar Egamqulovich Ishmuhamedov,
Mukarrama Raimovna Rahimova

Mintaqaviy iqtisodiyot

Darslik

“Iqtisodiyot” nashriyoti, 2010.

Muharirlar: Vaxabova M.M.
Mirhidoyatova D.M.
Kompyuterda sahifalovchi: Sidiqova S.A.

Bosishga ruxsat etildi. 10.10.09. “Times New Roman” garniturası. Ofset usulida bosildi. Shartli bosma tabog`i 14,7 b.t. Bichimi 60x80 1/16. Adadi 500 dona. ___- sonli buyurtma. Bahosi kelishilgan narxda.

Internetdagi rasmiy saytimiz: <http://www.ZiyoNet.uz>.